

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ
ὁ ΠΑΛΑΜΑΣ

ΔΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΟΡΓΑΝΟΝ ΤΗΣ
ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΕΤΟΣ 83
ΤΕΥΧΟΣ 782
ΜΑΡΤΙΟΣ - ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2000

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΠΑΛΑΜΑΣ

Βογατσικοῦ 7, 546 22 (ἢ Τ.Θ. 10335, 541 10) Θεσσαλονίκη

ΙΔΡΥΘΗ ΕΝ ΕΤΕΙ 1917
ΥΠΟ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ (†)

ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
κ.κ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ Β′

ΣΥΝΤΑΞΙΣ
Μ. Πρωτοπρεσβύτερος ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΑΚΑΡΟΣ, Διδάκτωρ Θεολογίας

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΚΟΝΤΑΚΗΣ, Διδάκτωρ Θεολογίας

ΣΥΝΔΡΟΜΑΙ
ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: 5.000 δρχ. ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: 50 δολλάρια Η.Π.Α.
ΑΞΙΑ ΤΟΜΩΝ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΩΝ ΕΤΩΝ: 6.000 δρχ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ISSN 1011 - 3010

᾽Αρ. Πρωτ. 208

ΛΟΓΟΣ ΚΑΤΗΧΗΤΗΡΙΟΣ
ΕΠΙ ΤΗ, ΕΝΑΡΞΕΙ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΗΣ
ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΗΣ

+ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΣ
ΕΛΕΩ, ΘΕΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ ΚΑΙ
ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ
ΠΑΝΤΙ ΤΩ, ΠΛΗΡΩΜΑΤΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΧΑΡΙΣ
ΕΙΗ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΗΜΩΝ
ΧΡΙΣΤΟΥ, ΠΑΡ᾽ ΗΜΩΝ ΔΕ ΕΥΧΗ, ΕΥΛΟΓΙΑ ΚΑΙ
ΣΥΓΧΩΡΗΣΙΣ

᾽Αγαπητοί ἀδελφοί καί τέκνα ἐν Κυρίῳ,

῾Η ῾Αγία ἡμῶν ᾽Ορθόδοξος ᾽Εκκλησία διά τῶν ῾Αγίων Πατέρων ὥρισε καθ᾽ ἕκαστον ἔτος τήν περίοδον τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς ὡς περίοδον Μετανοίας. Καθ᾽ ἑκάστην βεβαίως ἡμέραν καί ὥραν ἡ μετάνοια εἶναι ἀπαραίτητος, ἀλλά κατά τήν Μεγάλην Τεσσαρακοστήν ἡ ᾽Εκκλησία μας μᾶς καλεῖ νά βιώσωμεν ἀκόμη βαθύτερον τήν μετάνοιαν.

᾽Αλλά τί εἶναι κατά βάθος ἡ μετάνοια, τήν ὁποίαν τόσον πολύ συνιστᾷ ἡ ᾽Εκκλησία μας; Πολλοί λέγουν: Δέν αἰσθάνομαι ὅτι διέπραξα ἁμαρτίαν καί ἑπομένως δέν ἔχω ἀνάγκην μετανοίας. Οἱ ῞Αγιοι ὅμως Πατέρες τονίζουν ὅτι ἡ μετάνοια εἶναι ἀπαραίτητος ὄχι μόνον εἰς τούς ἁμαρτωλούς, ἀλλά καί εἰς τούς τελείους. Διερωτᾶται, λοιπόν, ὁ ἁπλοῦς χριστιανός: Διά ποῖον σφάλμα πρέπει νά μετανοήσουν οἱ τέλειοι.

῾Η ῾Αγία μας ᾽Εκκλησία κατά τήν περίοδον τοῦ Τριῳδίου, τήν προπαρασκευαστικήν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, δηλαδή τήν προπαρασκευαστικήν τῆς μετανοίας, μᾶς παρουσιάζει τρεῖς τύπους ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι ἐνῷ εἶχον ἀνάγκην μετανοίας, δέν κατενόησαν αὐτήν τήν ἀνάγκην

καί δέν μετενόησαν, καί ἕναν τύπον ἀνθρώπου ὁ ὁποῖος μετενόησεν εἰλικρινῶς.

Ὅλοι βεβαίως γνωρίζομεν τόν ἁμαρτωλόν τελώνην, ὁ ὁποῖος ἔχων συναίσθησιν τῶν πολλῶν ἁμαρτιῶν του δέν ἐτόλμα νά ὑψώσῃ τό βλέμμα του εἰς τόν οὐρανόν, ἔτυπτε τό στῆθός του καί ἔλεγεν «ὁ Θεός ἱλάσθητί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ». Ὅμως δέν ἔχομεν ὅλοι τήν αἴσθησιν τῆς ἁμαρτωλότητος αὐτοῦ καί δι᾽ αὐτό ἀποροῦμεν ἀπό τί καί διατί νά μετανοήσωμεν.

Τήν ἀπάντησιν μᾶς δίνουν οἱ τρεῖς ἀποκρουστικοί τύποι, τούς ὁποίους τό Ἅγιον Εὐαγγέλιον μᾶς παρουσιάζει ὡς παραδείγματα πρός ἀποφυγήν.

Ὁ πρῶτος εἶναι ὁ γνωστός εἰς ὅλους φαρισαῖος, ὁ ὁποῖος ἐτήρει ὡρισμένας διατάξεις τοῦ νόμου τοῦ Θεοῦ καί μάλιστα τάς ἐξωτερικάς, αἱ ὁποῖαι φαίνονται εἰς τούς ἀνθρώπους, ἀλλά εἶχε τήν ἐντύπωσιν ὅτι ἦτο καλός, ἐνῷ κατέκρινεν ἐντός του τούς συνανθρώπους του, οἱ ὁποῖοι ὑπέπιπτον εἰς διάφορα παραπτώματα. Αὐτή ἡ ἐντύπωσις ὅμως, ὅτι εἴμεθα καλοί, καί ἀκόμη περισσότερον ἡ κατάκρισις τῶν συνανθρώπων ἡμῶν διά τά παραπτώματα αὐτῶν, εἶναι ψυχικαί καταστάσεις ἄρρωστοι, φανερώνουν ψυχήν, ἡ ὁποία δέν ἔχει ἐπίγνωσιν τῆς πραγματικότητος, καί ἄρα ἔχει ἀνάγκην ἀλλαγῆς νοοτροπίας, διά νά γνωρίσῃ τήν ἀλήθειαν περί τοῦ ἑαυτοῦ της καί τῶν ἄλλων, νά ἐλευθερωθῇ ἀπό τήν πλάνην της καί νά σωθῇ, πλησιάζουσα ἐν ταπεινώσει καί μετανοίᾳ διά τήν μέχρι τοῦδε ὑπεροπτικήν στάσιν αὐτῆς τόν Χριστόν, ὁ Ὁποῖος εἶναι πρᾷος καί ταπεινός τῇ καρδίᾳ.

Ὁ δεύτερος ἀποκρουστικός τύπος, τόν ὁποῖον μᾶς παρουσιάζει τό Ἱερόν Εὐαγγέλιον πρός ἀποφυγήν, εἶναι ὁ «καλός» δῆθεν υἱός, ὁ μή ἄσωτος υἱός τῆς παραβολῆς τοῦ ἀσώτου. Αὐτός δέν ἐσπατάλησε τήν περιουσίαν τοῦ πατρός του ζῶν ἀσώτως, οὔτε ἔπραξε τάς ἀνόμους πράξεις τοῦ ἀσώτου ἀδελφοῦ του, καί δι᾽ αὐτό δέν ᾐσθάνετο τήν ἀνάγκην τῆς μετανοίας. Ὅμως ὅλοι κατανοοῦμεν ὅτι ἦτο σκληρόκαρδος καί ἐγωϊστής, ὅτι δέν ἠνέχθη τήν καλή ὑποδοχήν τήν ὁποίαν ἔκαμεν ὁ πατήρ του εἰς τόν ἐπιστρέψαντα μετανοημένον ἄσωτον ἀδελφόν του καί ὅτι ἐχρειάζετο καί αὐτός ἀλλαγήν νοοτροπίας, δηλαδή μετάνοιαν, ὥστε νά κατανοήσῃ τήν πλάνην τῆς στάσεώς του καί νά σωθῇ πλησίον

τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος πάντας θέλει σωθῆναι καί εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν.

Ὁ τρίτος τύπος, τόν ὁποῖον μᾶς παρουσιάζει τό Ἱερόν Εὐαγγέλιον πρός ἀποφυγήν κατά τήν περίοδον τοῦ Τριῳδίου, ἀντιπροσωπεύεται ἀπό μυριάδας ἀνθρώπων σκληρῶν καί ἀναλγήτων ἐμπρός εἰς τόν πόνον τῶν συνανθρώπων αὐτῶν. Εἶναι ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι δέν ἔδωσαν τροφήν εἰς τούς πεινασμένους, παρ' ὅλον ὅτι οἱ ἴδιοι ἐχορτάσθησαν, αὐτοί οἱ ὁποῖοι δέν ἐπότισαν τούς διψασμένους ἐνῷ οἱ ἴδιοι ἔπιον, αὐτοί οἱ ὁποῖοι δέν ἐνέδυσαν τούς γυμνούς, ἐνῷ οἱ ἴδιοι περιεβάλλοντο μέ ἀρκετά καί πλέον τῶν ἀρκετῶν ἐνδύματα, ὄχι σπανίως πολυτελῆ, αὐτοί οἱ ὁποῖοι δέν ἐνδιεφέρθησαν διά τούς φυλακισμένους, ἐνῷ οἱ ἴδιοι ἀπελάμβανον τά ἀγαθά τῆς ἐλευθερίας, καί ἐν γένει ὅλοι ὅσοι ἐνδιεφέρθησαν διά τήν ἰδικήν των εὐζωΐαν καί ἠδιαφόρησαν διά τήν κάλυψιν τῶν ἀναγκῶν τῶν συνανθρώπων των.

Ὅσον καί ἄν θέλωμεν, τέκνα ἐν Κυρίῳ ἀγαπητά, νά συγκαλύψωμεν τήν ψυχικήν κατάστασιν ἡμῶν καί νά ὡραιοποιήσωμεν τόν ἑαυτόν μας εἶναι ἀδύνατον νά μή εὕρωμεν εἰς τό βάθος τῆς ψυχῆς ἡμῶν στοιχεῖα ἀπό τούς χαρακτῆρας τῶν τριῶν αὐτῶν ἀποκρουστικῶν τύπων, οἱ ὁποῖοι ἐνόμιζαν ἑαυτούς μή ἁμαρτωλούς καί μή ἔχοντας ἀνάγκην μετανοίας, ἀλλά δικαιώσεως παρά τοῦ Θεοῦ.

Κατά συνέπειαν, ἔχομεν ὅλοι ἀνάγκην μετανοίας διά νά ἐμποτίσωμεν τήν καρδίαν ἡμῶν μέ ἀγάπην πρός τόν συνάνθρωπον, συμπόνοιαν καί εὐσπλαγχνίαν, μέ ἀποδοχήν τοῦ ἐπιστρέφοντος καί μετανοοῦντος ἀδελφοῦ ἡμῶν, μέ ἐπίγνωσιν ὅτι αἱ ἀρεταί ἡμῶν εἶναι ὡς μηδέν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καί ὅτι ὅλοι εἴμεθα ὀφειλέται ἀγάπης καί ταπεινώσως, αὐτογνωσίας καί καθάρσεως ἀπό διανοητικάς ρυπάνσεις καί στρεβλόν ἐγωκεντρικόν τρόπον σκέψεως.

Ἰδίως ἡμεῖς οἱ Ὀρθόδοξοι Χριστιανοί ἔχομεν χρέος νά βιώσωμεν τήν πνευματικότητα τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἡμῶν, ὥστε νά ἴδουν καί οἱ ἑτερόδοξοι ἀδελφοί ἡμῶν τήν χάριν τοῦ Θεοῦ τήν ἐν ἡμῖν καί νά ἑλκυσθοῦν εἰς τήν Ὀρθόδοξον Πίστιν. Ἀλλά διά νά βιώσωμεν τήν Ὀρθόδοξον Πνευματικότητα ἔχομεν ἀνάγκην μετανοίας, βαθείας ἀλλαγῆς νοοτροπίας, ἀποφυγῆς τοῦ κακοῦ παραδείγματος τῶν ἀνωτέρω ἀποκρουστικῶν τύπων, ταπεινώσεως καί αὐτογνωσίας

τῆς ἀσθενείας ἡμῶν, ὥστε ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία δίδεται εἰς τούς ταπεινούς καί ὄχι εἰς τούς ὑπερηφάνους, νά ἔλθῃ καί ἐφ' ἡμᾶς. Διότι ὁ Θεός δύναται νά ἐγείρῃ τέκνα τῷ Ἀβραάμ, ἀγαθούς πιστούς ἀγαπῶντας Αὐτόν καί τούς συνανθρώπους αὐτῶν, καί ἐκ τῶν λίθων, καί ἐάν ἡμεῖς δέν φανῶμεν ἄξιοι ἐργάται τοῦ Ἀμπελῶνος Αὐτοῦ θά δώσῃ αὐτόν εἰς ἄλλους γεωργούς, οἱ ὁποῖοι θά παραγάγουν τούς καρπούς αὐτοῦ.

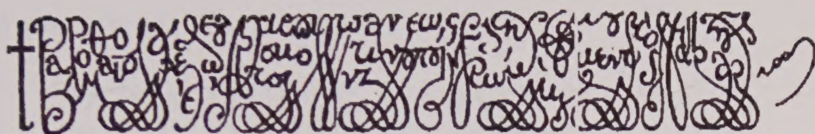
Ἄς ἐπιδοθῶμεν, λοιπόν, τέκνα ἠγαπημένα, εἰς τό ἄθλημα τῆς μετανοίας, ὥστε νά μεταμορφώμεθα συνεχῶς ἐν τῇ ἀνακαινώσει τοῦ νοός ἡμῶν, νά ζήσωμεν ἐμπράκτως τά βαρύτερα τοῦ νόμου, τήν κρίσιν καί τό ἔλεος, τήν ἀγάπην, τήν ταπείνωσιν, τήν ἀποδοχήν τοῦ ἄλλου, τήν ἐπιθυμίαν τῆς σωτηρίας ὅλων, τήν ἔμπονον φροντίδα ὑπέρ ὅλων, μακράν τῆς αὐταρέσκου ἐπαναπαύσεως εἰς τήν κληρονομίαν τῶν Πατέρων ἡμῶν. Διότι τότε μόνον θά ὁμοιάσωμεν πρός τόν Πατέρα ἡμῶν, ὅταν ὑποδεχθῶμεν τούς ἀσώτους ἀδελφούς ἡμῶν μέ τάς ἰδίας ἀνοικτάς ἀγκάλας μέ τάς ὁποίας ὑπεδέχθη τόν ἄσωτον ὁ Πατήρ τῆς Παραβολῆς καί ὄχι μέ τήν ἀρνητικήν στάσιν τοῦ μεγαλυτέρου ἀδελφοῦ του.

Αὐτή ἡ ἀλλοίωσις τῆς διανοίας ἡμῶν, αὐτή ἡ μετάνοια εἶναι τό ζητούμενον καί αὐτή ἐξαρκεῖ κατά τούς Ἁγίους Πατέρας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἡμῶν ἀντί πολλῶν σωματικῶν ἀσκήσεων, χρησίμων μόνον ὅταν ὁδηγοῦν εἰς αὐτήν καί ὄχι ὅταν αὐξάνουν τήν ψευδαίσθησιν τῆς δῆθεν ἀρετῆς ἡμῶν.

Εἴθε νά φωτίσῃ τάς καρδίας ἡμῶν ὁ Πανάγαθος Κύριος, ὥστε νά κατανοήσωμεν πόσον ριζικῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ τρόπου τῆς σκέψεώς του ἔχει ἀνάγκην ἕκαστος ἐξ ἡμῶν, ὥστε νά συντρίψωσιν τό παλαιόν οἰκοδόμημα τῆς κατεστημένης νοοτροπίας του ἕκαστος καί νά ἐγκαταστήσωμεν εἰς τήν θέσιν του τό νέον σύστημα πεποιθήσεων καί ἰδεῶν, τό ὁποῖον ὑποδεικνύει εἰς ἡμᾶς ὁ μόνος ἀνακαινιστής τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου, ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός.

Τούτῳ πρέπει πᾶσα τιμή καί προσκύνησις εἰς τούς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

Ἁγία καί Μεγάλη Τεσσαρακοστή β
+ Ὁ Κωνσταντινουπόλεως
διάπυρος πρός Θεόν εὐχέτης πάντων ὑμῶν

Ἀριθμ. Πρωτ. 261

Ἱερώτατε Μητροπολῖτα Θεσσαλονίκης, ὑπέρτιμε καί ἔξαρχε πάσης Θετταλίας, ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ἀγαπητέ ἀδελφέ καί συλλειτουργέ τῆς ἡμῶν Μετριότητος κύριε Παντελεῆμον, χάρις εἴη τῇ ὑμετέρᾳ Ἱερότητι καί εἰρήνη παρά Θεοῦ.

Διά τῶν μετά χεῖρας Πατριαρχικῶν ἡμῶν Γραμμάτων γνωρίζομεν καί τῇ ὑμετέρᾳ ἀγαπητῇ Ἱερότητι ὅτι, διανύοντες τό ἰδιαιτέραν σημασίαν διά συνόλην τήν ἀνθρωπότητα καί μάλιστα διά τήν Χριστιανικήν ἔχον ἔτος 2000 ἀπό τῆς Γεννήσεως κατά σάρκα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καί καθορῶντες τήν πορείαν τῶν ἀνθρωπίνων καί τοῦ κόσμου παντός, ἐκρίναμεν μετά τῆς περί ἡμᾶς Ἁγίας καί Ἱερᾶς Συνόδου ὅπως ἀνακηρύξωμεν τό σωτήριον ἔτος τοῦτο ὡς Ἔτος Μετανοίας. Διό καί ἀπευθύνομεν σχετικήν Πατριαρχικήν ἡμῶν καί Συνοδικήν Ἐγκύκλιον, ἥν καί ἐπισυνάπτοντες προτρεπόμεθα τήν ὑμετέραν Ἱερότητα ὅπως προφρόνως θελήσῃ ἵνα ἐντείληται τοῖς εὐλαβεστάτοις Ἱερατικῶς Προϊσταμένοις τῶν Ἐνοριῶν καί Κοινοτήτων τῆς κατ᾽ αὐτήν θεοσώστου ἐπαρχίας ὅπως ἀναγνώσωσι ταύτην κατά τήν προσεχῆ μεγάλην ἡμέραν, ιθ′ τρέχοντος μηνός, Κυριακήν τῆς Ὀρθοδοξίας, ἀμέσως μετά τό Ἱερόν Εὐαγγέλιον, πρός ἐνημέρωσιν καί οἰκοδομήν τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ.

Ἐπί δέ τούτοις, εὐχόμενοι τῇ ὑμετέρᾳ Ἱερότητι, ὅπως ἐν κατανύξει καί πνευματικῇ περισυλλογῇ διέλθῃ τό ἀρξάμενον καί ἐνώπιον ἡμῶν στάδιον τῆς μετανοίας, ἵνα εὕρωμεν μισθόν καί ἀξιωθῶμεν ἅπαντες, τῇ χάριτι τοῦ Κυρίου, τῆς οὐρανίου μακαριότητος καί κληρονομίας, ἐπικαλούμεθα ἐφ᾽ ὑμᾶς τήν χάριν καί τό ἄπειρον ἔλεος Αὐτοῦ.

βͅ Μαρτίου ιδ′

ὁ Κωνσταντινουπόλεως Βαρθολομαῖος ἀγαπητός ἐν Χριστῷ ἀδελφός

Ἀριθμ. Πρωτ: 261

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΚΑΙ ΣΥΝΟΔΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ ΕΠΙ Τῌ ΚΥΡΙΑΚῌ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΕΤΟΥΣ 2000

+Β Α Ρ Θ Ο Λ Ο Μ Α Ι Ο Σ
ΕΛΕῼ ΘΕΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΠΑΝΤΙ Τῼ ΠΛΗΡΩΜΑΤΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ, ΧΑΡΙΝ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗΝ ΚΑΙ ΕΛΕΟΣ ΠΑΡΑ ΘΕΟΥ

Ἀδελφοί καί Τέκνα ἐν Κυρίῳ ἀγαπητά,

Κατά τήν σημερινήν πρώτην Κυριακήν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς ἀναγιγνώσκεται ἐπ᾽ ἐκκλησίαις τό Συνοδικόν τῆς Ἁγίας καί Οἰκουμενικῆς Ἑβδόμης Συνόδου ὑπέρ τῆς Ὀρθοδοξίας, διά τοῦ ὁποίου διακηρύσσεται πανηγυρικῶς ἡ ἀταλάντευτος ἐπί αἰῶνας ἐμμονή τῆς Μιᾶς, Ἁγίας, Καθολικῆς καί Ἀποστολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εἰς τήν ζωήν καί τήν παράδοσιν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, Πατέρων καί Διδασκάλων, ἡ ὁποία ἐπεσφραγίσθη ὑπό τῆς χάριτος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Ἀκούομεν, λοιπόν, μεταξύ ἄλλων, ὅτι φρονοῦμεν, λαλοῦμεν καί κηρύσσομεν ὡς οἱ Προφῆται εἶδον, ὡς οἱ Ἀπόστολοι ἐδίδαξαν, ὡς ἡ Ἐκκλησία παρέλαβεν, ὡς οἱ Διδάσκαλοι ἐδογμάτισαν, ὡς ἡ Χάρις ἔλαμψεν καί ὡς Χριστός ἐβράβευσεν. Ἀλλ᾽ ἐνῷ τοῦτο εἶναι ἀπολύτως καί ἀδιαμφισβητήτως ἀληθές διά τήν Ὀρθόδοξον ἡμῶν Ἐκκλησίαν-σῶμα Χριστοῦ, κεφαλήν ἔχουσαν Αὐτόν τόν Χριστόν, αὐτοεξετάσεως ἔχει ἀνάγκην ἕκαστος ἐξ ἡμῶν διά νά διαπιστώσῃ ἐάν καί αὐτός ὡς αὐτοτελές πρόσωπον ὄντως πιστεύῃ, φρονῇ καί λαλῇ ὡς οἱ Προφῆται, οἱ Ἀπόστολοι, οἱ Ἅγιοι καί οἱ Διδάσκαλοι τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐφρό-

νουν καί ἐπίστευον καί ἐκήρυσσον. Διότι πάντοτε μέν, ἰδίως ὅμως κατά τούς ἐσχάτους καιρούς, πολλοί ἐμφανίζονται ψευδοπροφῆται καί ψευδοδιδάσκαλοι, οἱ ὁποῖοι ἐπιχειροῦν νά πλανήσουν καί τούς ἐκλεκτούς, παρεισάγοντες εἰς τήν Ὀρθόδοξον Πίστιν νεωτερικάς δοξασίας καί ἰδέας καί ἰσχυριζόμενοι ὅτι αἱ ἐξελίξεις καί ἡ πρόοδος ἀπαιτοῦν παραδοχήν αὐτῶν, ἐνῷ ἀπό τήν ἄλλην πλευράν οἱ ἐκ δεξιῶν πολεμούμενοι ἀρνοῦνται ἐνίοτε τό ζωοποιοῦν πνεῦμα τῶν Ἁγίων Γραφῶν καί τῶν Ἁγίων Πατέρων καί προσκολλῶνται εἰς τό ἀποκτεῖνον γράμμα αὐτῶν.

Ἤδη ἔχουν παρέλθει δύο χιλιάδες περίπου ἔτη ἀπό τῆς κατά σάρκα Γεννήσεως τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καί τῆς ὑπ᾽ Αὐτοῦ ἀποκαλύψεως τῆς ὀρθῆς πίστεως καί ζωῆς. Κατά τήν μακράν αὐτήν περίοδον ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, ὡς ἄλλη κιβωτός, διεφύλαξεν ἀλώβητον τήν ὀρθήν πίστιν καί ζωήν. Καθ᾽ ἑκάστην δέ Μεγάλην Τεσσαρακοστήν καλεῖ ὅλους εἰς μετάνοιαν τόσον διά τά ἁμαρτήματα τῆς πρακτικῆς ἡμῶν ζωῆς, ὅσον καί διά τά ἀστοχήματα ἑκάστου περί τήν πίστιν. Διότι ἀναμφισβητήτως ὅλοι θέλομεν νά τηρῶμεν τάς ἐντολάς τοῦ Χριστοῦ καί νά πιστεύωμεν ὀρθοδόξως, ἀλλ᾽ ὡς ἐκ συναρπαγῆς καί ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας ἤ καί ἐξ ἀγνοίας ὑποπίπτομεν εἰς ἁμαρτήματα πρακτικά, οὕτως ἐνίοτε ὑποπίπτομεν ὡς ἄτομα καί εἰς ἀστοχήματα περί τήν πίστιν. Καθ᾽ ὅν τρόπον ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἡμῶν κατά τήν περίοδον τοῦ Τριῳδίου, καθ᾽ ἥν μᾶς παρουσιάζει διά τήν Μεγάλην Τεσσαρακοστήν, τήν κατ᾽ ἐξοχήν περίοδον τῆς Μετανοίας, μᾶς ὑποδεικνύει ἐπί τρεῖς συνεχεῖς Κυριακάς ὡρισμένα πρόσωπα, ὡς τόν Φαρισαῖον, τόν σκληροκάρδιον ἀδελφόν τοῦ Ἀσώτου καί τούς ἀσπλάγχνους τῆς παραβολῆς τῆς μελλούσης κρίσεως, ὡς ἁμαρτωλούς, ἀπό τῆς στάσεως καί τῆς ἁμαρτίας τῶν ὁποίων ὀφείλομεν νά ἀπέχωμεν καί ἐάν πρός αὐτήν παρεσύρθημεν, νά μετανοήσωμεν, οὕτω καί κατά τήν παροῦσαν Κυριακήν τῆς Ὀρθοδοξίας, καθ᾽ ἥν μακαρίζει τούς προμάχους τῆς Ὀρθοδόξου Πίστεως καί ἀναθεματίζει τούς ἐν ἐπιγνώσει καί ἐν πεισματικῇ θελήσει αἱρετικούς, μᾶς προβάλλει τό καθῆκον νά μετανοήσωμεν καί διά τά τυχόν ἀστοχήματα ἑκάστου περί τήν Ὀρθόδοξον Πίστιν.

Ἔχοντες δέ καί ἡμεῖς ὑπ᾽ ὄψιν ὅτι ἡ μετάνοια εἶναι εἰς

πάντας ἀπαραίτητος καί ὅτι ἡ περί τήν πίστιν ἀτέλεια ἐπιδέχεται πάντοτε βελτίωσιν ἑνός ἑκάστου πιστοῦ, ἔτι δέ καί ὅτι οὐδείς ἀναμάρτητος κἄν ἡ ζωή αὐτοῦ ἐπί τῆς γῆς μίαν μόλις ἡμέραν διαρκέσῃ, προτρεπόμεθα πατρικῶς πάντας ὑμᾶς ὅπως διέλθωμεν ἐν εἰλικρινεῖ μετανοίᾳ ὄχι μόνον τήν περίοδον τῆς Ἁγίας καί Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, ἀλλά καί ὁλόκληρον τό ἰωβηλαῖον δισχιλιοστόν τοῦτο, ἀπό τῆς κατά σάρκα Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, ἔτος, τό ὁποῖον καί διά τοῦτο ἀνακηρύσσομεν ὡς Ἔτος Μετανοίας.

Διότι δέν ἀρκεῖ νά εἴμεθα μέλη τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καί νά ἔχωμεν τήν θέλησιν νά μή παρεκκλίνωμεν ἀπό τῆς Ὀρθοδόξου Πίστεως καί ζωῆς, πρέπει ταὐτοχρόνως νά ἐμβαθύνωμεν συνεχῶς εἰς τήν ὀρθόδοξον ἀλήθειαν καί νά βελτιῶμεν διαρκῶς τόν τρόπον τῆς χριστιανικῆς ζωῆς ἡμῶν, ἐπιδεικνυούσης ζῆλον διά τήν ἐν Χριστῷ τελείωσιν ἡμῶν. Ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ὁ Ὁποῖος προέτρεψεν ἡμᾶς ὅπως τηρῶμεν τάς πρακτικάς ἐντολάς τῆς ἀγάπης, τῆς καθαρότητος, τῆς προσοχῆς καί τῆς προσευχῆς, συνέστησεν εἰς ἡμᾶς καί νά γνωρίσωμεν τήν ἀλήθειαν, τήν ὁποίαν ὁ ἴδιος μᾶς ἀπεκάλυψεν, ἵνα ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσῃ ἡμᾶς. Ἡ Κυριακή, λοιπόν, τῆς Ὀρθοδοξίας μᾶς ὑποδεικνύει ὅτι ἡ περίοδος τῆς ἀληθοῦς μετανοίας ἄρχεται διά τῆς διορθώσεως τῶν περί τήν πίστιν σφαλμάτων ἑκάστου καί συνεχίζεται διά τῆς καθάρσεως τοῦ νοός καί τοῦ σώματος ἀπό τῶν σωματικῶν καί πνευματικῶν παθῶν ἡμῶν.

Ἡ ἀληθής μετάνοια δέν εἶναι μία μεμψιμοιρία οὔτε μία παθητική καί ἀγχώδης αὐτομεμψία καί ταπεινολογία. Εἶναι μία ἐγρήγορσις τῆς διανοίας καί τῆς καρδίας, μία συνεχής αὐτοανάκλησις τοῦ ἑαυτοῦ μας εἰς τήν ὀρθήν πίστιν καί ζωήν, μία ἐνεργός ἀπελευθέρωσις ἀπό τῆς αἰχμαλωσίας τῶν λογισμῶν, μία ἄοκνος προσπάθεια ὅπως ἐκδιώκωμεν τήν ραθυμίαν καί τόν νυσταγμόν, ὥστε νά προορώμεθα ἐνώπιον ἡμῶν μετά χαρᾶς καί εἰρήνης τόν Κύριον ἡμῶν διαπαντός ἵνα μή σαλευθῶμεν οὔτε ἀπό τήν ὁδόν τῆς ὀρθῆς πίστεως οὔτε ἀπό τήν ζωήν τῆς ἀρετῆς, ἀλλά καί μία διαρκής συνειδητοποίησις πάσης τυχόν παρεκκλίσεώς μας καί ἐπανόρθωσις αὐτῆς διά τῆς ἐπανόδου, μέ τήν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ, εἰς τήν ὀρθήν πίστιν καί τήν ὀρθήν ζωήν. Δι᾽ αὐτό καί ἡ μετάνοια εἶναι ἀπαραίτητος εἰς πάντας

καί περισσότερον εἰς τούς νομίζοντας ὅτι δέν ἔχουν ἀνάγκην μετανοίας.

Ἡ Ἁγία Ἐκκλησία μας διά τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς παρούσης Πρώτης Κυριακῆς τῶν Νηστειῶν ὡς Κυριακῆς τῆς Ὀρθοδοξίας μᾶς ὑπενθυμίζει ὅτι ἡ ὀρθή πίστις εἶναι τό θεμέλιον τῆς ὀρθῆς πνευματικῆς ζωῆς. Οὕτως ἡ ἀποκατάστασις τῆς προσκυνήσεως τῶν Ἁγίων Εἰκόνων ὑπό τῆς Ἑβδόμης Οἰκουμενικῆς Συνόδου δέν ἀφορᾷ μόνον εἰς τό συγκεκριμένον θέμα τῶν εἰκόνων, ἀλλά συνάπτεται καί μέ τήν πίστιν εἰς τήν πραγματικήν ἐνσάρκωσιν τοῦ Κυρίου, τοῦ Ὁποίου τήν ὁρατήν σωματικήν ὑπόστασιν ἀπεικονίζομεν εἰς τάς ἁγίας εἰκόνας. Ἡ πίστις δέ αὐτή ἀποτελεῖ θεμέλιον τῆς σωτηρίας καί τῆς διακρίσεως τῶν πνευμάτων, διά τῆς ὁποίας προφυλασσόμεθα ἀπό τήν πλάνην, διότι, ὡς γράφει ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Εὐαγγελιστής, «ἐν τούτῳ γινώσκετε τό πνεῦμα τοῦ Θεοῦ· πᾶν πνεῦμα ὅ ὁμολογεῖ Ἰησοῦν Χριστόν ἐν σαρκί ἐληλυθότα ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐστι· καί πᾶν πνεῦμα ὅ μή ὁμολογεῖ τόν Ἰησοῦν Χριστόν ἐν σαρκί ἐληλυθότα, ἐκ τοῦ Θεοῦ οὐκ ἔστι» (Α' Ἰωάν. 4, 2). Ταῦτα γνωρίζων ὁ πιστός ὀρθόδοξος χριστιανός εὑρίσκεται ἐν κοινωνίᾳ μετά τοῦ ἐκ Θεοῦ πνεύματος καί λαμβάνει παρ᾽ αὐτοῦ βοήθειαν, ἐν ἀντιθέσει πρός τούς ἐπικοινωνοῦντας μετά τοῦ μή ἐκ τοῦ Θεοῦ πνεύματος, οἱ ὁποῖοι ὁδηγοῦνται ὑπ᾽ αὐτοῦ εἰς τήν ἀπώλειαν.

Εἴθε ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός νά κατευθύνῃ πάντας ἡμᾶς εἰς τήν βίωσιν τῆς ὀρθῆς πίστεως καί τῆς ὀρθῆς ζωῆς ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι καί ἐν μετανοίᾳ συνεχεῖ, ὥστε, καταλλήλως προετοιμαζόμενοι κατά τήν περίοδον τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, νά ἀξιωθῶμεν νά ἑορτάσωμεν καί τήν Ἀνάστασιν Αὐτοῦ, καταλλήλως δ᾽ ἀνακαλοῦντες ἑαυτούς ἐφ᾽ ὅρου ζωῆς εἰς τήν ὀρθήν πίστιν καί βιοτήν, νά ἀξιωθῶμεν νά εἰσέλθωμεν εἰς τήν αἰωνίαν οὐράνιον Αὐτοῦ βασιλείαν. Ἀμήν.

β Κυριακή τῆς Ὀρθοδοξίας

+ Ὁ Κωνσταντινουπόλεως

διάπυρος πρός Θεόν εὐχέτης πάντων ὑμῶν

+ Ὁ Ἐφέσου Χρυσόστομος, ἐν Χριστῷ συνευχέτης

+ Ὁ Χαλκηδόνος Ἰωακείμ, ἐν Χριστῷ συνευχέτης

+ Ὁ Ροδοπόλεως Ἱερώνυμος, ἐν Χριστῷ συνευχέτης

\+ Ὁ Ἴμβρου καί Τενέδου Φώτιος, ἐν Χριστῷ συν-
εὐχέτης

\+ Ὁ Πριγκηποννήσων Συμεών, ἐν Χριστῷ συν-
ευχέτης.

\+ Ὁ Κολωνίας Γαβριήλ, ἐν Χριστῷ συνευχέτης

\+ Ὁ Πέργης Εὐάγγελος, ἐν Χριστῷ συνευχέτης

\+ Ὁ Λύστρων Καλλίνικος, ἐν Χριστῷ συνευχέτης

\+ Ὁ Δέρκων Κωνσταντῖνος, ἐν Χριστῷ συνευχέτης

\+ Ὁ Ἡλιουπόλεως καί Θείρων Ἀθανάσιος, ἐν Χριστῷ συνευχέτης

\+ Ὁ Τρανουπόλεως Γερμανός, ἐν Χριστῷ συνευχέτης

\+ Ὁ Φιλαδελφείας Μελίτων, ἐν Χριστῷ συνευχέτης.

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ
ΕΠΙ Τῼ ΑΓΙῼ ΠΑΣΧΑ

Ἀριθμ. Πρωτ: 330

+ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΣ
ΕΛΕῼ ΘΕΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ
ΠΑΝΤΙ Τῼ ΠΛΗΡΩΜΑΤΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΧΑΡΙΝ, ΕΙΡΗΝΗΝ ΚΑΙ ΕΛΕΟΣ ΠΑΡΑ ΤΟΥ
ΕΝΔΟΞΩΣ ΑΝΑΣΤΑΝΤΟΣ ΣΩΤΗΡΟΣ
ΧΡΙΣΤΟΥ

Χριστός Ἀνέστη !

Ἐπλήσθη χαρᾶς τό στόμα τῶν Μυροφόρων ἐν τῷ λέγειν «Ἀνέστη ὁ Κύριος».

Μετά τῆς αὐτῆς μεγάλης χαρᾶς ἐπαναλαμβάνομεν καί ἡμεῖς πάλιν καί πολλάκις καί ἐφέτος τήν διακήρυξιν τοῦ σημαντικωτέρου γεγονότος τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας καί τῆς ζωῆς ἑκάστου: «Χριστός Ἀνέστη». Εἶναι τό γεγονός τό ὁποῖον κατέστη χαιρετισμός, διότι ἡ ἀναγγελία αὐτοῦ εἶναι ἄκρως χαρμόσυνος. Δέν εἶναι μία εὐχή ὅπως οἱ συνήθεις χαιρετισμοί. Εἶναι ἕν γεγονός, εἶναι μία πραγματικότης· ὁ Χριστός ἀνέστη καί κατηργήθη ὁ θάνατος. Κατηργήθη διότι ὁ Χριστός συνανιστᾷ ὅλους τούς πιστούς, οἱ ὁποῖοι, ἐφ᾽ ὅσον πιστεύουν εἰς Αὐτόν, δέν γεύονται τοῦ θανάτου, ἀλλά μεταβαίνουν ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τήν ζωήν.

Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος, μή δυνάμενος νά ἀντιμετωπίσῃ μέ τάς ἰδικάς του δυνάμεις τό ἀδυσώπητον γεγονός τοῦ θανάτου, ἔχει ἀπωθήσει αὐτό εἰς τό βάθος τοῦ ὑποσυνειδήτου αὐτοῦ. Ποιεῖ τά πάντα διά νά ἐπιμηκύνῃ τήν φυσική ζωήν τοῦ σώματος αὐτοῦ καί ὅταν τό ἀναπόφευκτον

τέλος ἐπέρχεται, ὡραιοποιεῖ τήν κατάστασιν, ἐξαφανίζει τά ἴχνη, κρύπτει τό γεγονός, ὥστε οἱ λοιποί νά συνεχίσουν τήν φυσικήν ζωήν αὐτῶν ὡς ἐάν μή ἀπειλῇ αὐτήν τό φάσμα τοῦ θανάτου.

Ὅμως τό φυσικόν τέλος τῆς σωματικῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀναπόφευκτον καί εἶναι ματαία ἡ προσπάθεια τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου νά ἀγνοήσῃ αὐτήν τήν πραγματικότητα.

Ἡμεῖς οἱ πιστοί χριστιανοί ἀντιμετωπίζομεν τόν φόβον τοῦ θανάτου, ὄχι δι᾽ ἀποφυγῆς τῆς ἰδέας καί τῆς ἀποφυγῆς τῆς ἐνασχολήσεως μετ᾽ αὐτοῦ, ἀλλά διά τῆς πίστεως εἰς τήν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία συνεπάγεται καί τήν προσδοκίαν τῆς ἰδικῆς μας ἀναστάσεως. Ὁ Χριστός ἐγερθείς ἐκ τῶν νεκρῶν ἐγένετο πρωτότοκος ἐκ τῶν νεκρῶν, καί εἶναι ἕτοιμος νά χαρίσῃ τήν ἀνάστασιν, τήν μετάβασιν ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τήν ζωήν, εἰς πάντα ἄνθρωπον ὁ ὁποῖος θά ἐμπιστευθῇ τήν ζωήν του εἰς Αὐτόν. Αὐτό εἶναι τό χαροποιόν μήνυμα τό ὁποῖον διαγγέλλομεν πρός ὅλον τόν κόσμον, ἀναφωνοῦντες «Χριστός Ἀνέστη».

Ἡ χαρά τῆς ἀναστάσεως, τῆς καταργήσεως τοῦ θανάτου, καταπλημμυρίζει τήν καρδίαν μας. Δέν κρίνομεν ὅτι πρέπει νά εὐχηθῶμεν ἁπλῶς ζωήν εἰς τούς συνανθρώπους μας. Ὁ Χριστός ἦλθεν εἰς τήν γῆν, ἐσαρκώθη, ἐσταυρώθη καί ἀνέστη ἵνα ζωήν ἔχωμεν καί περίσσειαν ζωῆς. Δι᾽ αὐτό καί δέν εὐχόμεθα ἁπλῶς ἀνάστασιν. Διαβεβαιοῦμεν ὅλους ὅτι Ἀνέστη Χριστός καί κατηργήθη ὁ θάνατος. Καί προσκαλοῦμεν ὅλους εἰς τήν χαράν τῆς αἰωνίου ζωῆς, ἡ ὁποία ἄρχεται ἀπό τῆς παρούσης. Διότι ἡ προσδοκία μας διά τήν ἀνάστασιν δέν εἶναι μόνον ἐλπίς. Εἶναι καί γεγονός, ἐνυπάρχον εἰς τήν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ. Κατ᾽ αὐτόν τόν τρόπον ἡ εὐχή μας εἶναι καί γεγονός.

Χριστός Ἀνέστη! Καί πᾶς ἄνθρωπος καλεῖται ὅπως συναναστῇ μετ᾽ Αὐτοῦ. Χριστός Ἀνέστη! Καί πᾶς ἄνθρωπος δύναται νά συναναστῇ μετ᾽ Αὐτοῦ. Χριστός Ἀνέστη! Καί πᾶς ἄνθρωπος ἔχει ἤδη ἐν δυνάμει συναναστῇ μετ᾽ Αὐτοῦ.

Διά τήν συμμετοχήν εἰς τήν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ δύο ἀπαιτοῦνται προαπαιτούμενα. Πίστις καί ἀγάπη πρός Αὐτόν, μέ ὅ,τι αὐτά συνεπάγονται.

Ἀλλά σήμερον πανηγυρίζομεν τήν Ἀνάστασιν, διακηρύσ-

σομεν τό γεγονός, χαιρόμεθα ἐν τῷ λέγειν «Ἀνέστη ὁ Κύριος».

Δέν εἶναι φαντασία, δέν εἶναι ψεῦδος. Εἶναι ἀλήθεια μαρτυρουμένη ἀπό τάς μυριάδας τῶν Ἁγίων, οἱ ὁποῖοι, ἀγαπήσαντες τόν Χριστόν καί ἐμπιστευθέντες ἀπολύτως Αὐτόν, ζοῦν ἤδη ἀναστημένοι μετ᾽ Αὐτοῦ καί ἐμφανίζονται πολλοῖς.

Ἡ Ἀνάστασις εἶναι χάρις εἰς τόν Χριστόν γεγονός. Καί προσφέρεται εἰς ὅλους.

Χριστός Ἀνέστη ἐκ νεκρῶν θανάτῳ θάνατον πατήσας καί τοῖς ἐν τοῖς μνήμασι καί τοῖς πρό τῶν μνημάτων ζωήν χαρισάμενος.

Εἴθε πάντες νά μετάσχωμεν διά τῆς χάριτος καί τοῦ ἐλέους Αὐτοῦ εἰς τήν ἀνάστασιν καί τήν ζωήν Αὐτοῦ. Γένοιτο.

Ἅγιον Πάσχα 2000
† Ὁ Κωνσταντινουπόλεως
διάπυρος πρός Χριστόν Ἀναστάντα
εὐχέτης πάντων ὑμῶν

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
Ἀριθ. Πρωτ. 59

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 25ῃ Μαρτίου 2000

ΠΟΙΜΑΝΤΟΡΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
Κ. Κ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ τοῦ Β΄
ΕΠΙ Τῌ 25η ΜΑΡΤΙΟΥ

Πρός
τά ἐν Κυρίῳ πνευματικά Αὐτοῦ Τέκνα,

Τέκνα ἡμῶν ἐν Κυρίῳ Ἀγαπητά!

"*Σήμερον τῆς σωτηρίας ἡμῶν τό κεφάλαιον καί τοῦ ἀπ᾽ αἰῶνος μυστηρίου ἡ φανέρωσις, ὁ Υἱός τοῦ Θεοῦ Υἱός τῆς Παρθένου γίνεται...*"

Διά τῶν ὡραιοτάτων τούτων λόγων ἄρχεται τό ἀπολυτίκιον τό ἀναφερόμενον εἰς τόν Εὐαγγελισμόν τῆς Κυρίας Θεοτόκου, Ἥτις καί ὑπηρέτησεν, Χάριτι Θείᾳ, τό Μυστήριον τῆς Θείας Οἰκονομίας, κατά τρόπον ἄριστον.

Ἡ φανέρωσις τούτου ἀποτελεῖ τό κεφάλαιον τῆς Σωτηρίας τῆς ἀνθρωπότητος, καί ἅπασα ἡ ἀνθρωπότης, ἐν εὐλαβείᾳ πολλῇ καί εὐγνωμοσύνῃ ἀπείρῳ, θά πρέπῃ νά ἀναφέρεται πρός τήν Ὑπηρετήσασαν εὐόρκως τό Μυστήριον τῆς Λυτρώσεως καί Σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ Θεῖος Παῦλος εἰς τήν πρός Ρωμαίους Ἐπιστολήν, κεφ. 16ον, στίχον 25ον, ἀποκαλεῖ τό ἐν λόγῳ Μυστήριον "*μυστήριον χρόνοις αἰωνίοις σεσιγημένον*", εἰς δέ τήν πρός Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, κεφ. 1ον, στίχον 26ον, "*μυστήριον ἀποκεκρυμμένον ἀπό τῶν αἰώνων καί ἀπό τῶν γενεῶν, τό ὁποῖον νῦν ἐφανερώθη τοῖς ἁγίοις Αὐτοῦ*".

Ἑπομένως καί ἡμεῖς οἱ Ὀρθόδοξοι Χριστιανοί, ὅλως ἰδιαιτέρως χαιρόμεθα κατά τήν σήμερον ἡμέραν, ἕνεκα τῆς

ἀποκαλύψεως τοῦ Σωτηριώδους τούτου Μυστηρίου καί ἀναφωνοῦμεν, ὡς καί ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριήλ πρός τήν Παναγίαν Παρθένον : *"Χαῖρε Κεχαριτωμένη Μαρία, ὁ Κύριος μετά Σοῦ, Εὐλογημένη Σύ ἐν γυναιξί, καί εὐλογημένος ὁ καρπός τῆς κοιλίας Σου, ὅτι Σωτῆρα ἔτεκες τῶν ψυχῶν ἡμῶν"*. Τήν εὐγνωμοσύνην δέ ταύτην ἡμῶν πρός τήν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον δέον ἑκάστοτε νά ἐκδηλώνωμεν δι᾽ ἔργων ἀγαθῶν καί τῷ Θεῷ εὐαρέστων.

Ἰδιαιτέρως ἡμεῖς οἱ Ὀρθόδοξοι Ἕλληνες τιμῶμεν δεόντως Ταύτην διότι πλέον τῶν ἄλλων διετέλεσε καί Ὑπέρμαχος Στρατηγός τοῦ Εὐσεβοῦς ἡμῶν Ἔθνους. Οἱ Ἥρωες ἡμῶν, οἵτινες ἐνισχυόμενοι ὑπό τῶν Πρεσβειῶν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου πρός τόν Παντοδύναμον Κύριον βροντοφωνοῦσι μέ πρῶτον τόν Ἀρχιστράτηγον τοῦ Ἀγῶνος Θεόδωρον Κολοκοτρώνην ἤ Γέροντα τοῦ Μωριᾶ ἄλλως ἀποκαλούμενον : "*Ἕλληνες ! Θά νικήσωμεν. Εἶναι θέλημα τοῦ Θεοῦ. Εἶναι πλησίον ἡμῶν καί βοηθεῖ ἡμᾶς, διότι πολεμοῦμεν διά τήν Πίστιν ἡμῶν, διά τήν Πατρίδα ἡμῶν καί διά τήν Ἐλευθερίαν ἡμῶν. Καί ὅταν ὁ Δίκαιος Θεός, Ὅστις δικαιοσύνας ἠγάπησεν, βοηθεῖ ἡμᾶς, ποῖος ἐχθρός δύναται νά νικήσῃ ἡμᾶς;*"

Ὁ δέ Μέγας Ἐθναπόστολος καί Ἔνδοξος Ἱερομάρτυς τοῦ Χριστοῦ Ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, ἀπευθυνόμενος πρός τήν νεολαίαν τονίζει: "*Ἅπαντα τά Ἑλληνόπουλα πρέπει νά ἐκμάθωσι, καί νά ὁμιλῶσι καλῶς, καί νά γράφωσιν ὀρθῶς τήν γλῶσσαν τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων καί μάλιστα τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί πλείστων ὅσων Πατέρων τῆς Ἁγίας ἡμῶν Ἐκκλησίας. Καί ἐκ τῆς ὀρθῆς ἐκμαθήσεως τῆς γλώσσης νά ἀποβαίνωσιν ἄνθρωποι ἀληθεῖς. Διότι ὁ ἀμόρφωτος ἄνθρωπος... δέν εἶναι ἄξιος νά ὑπερασπίσῃ τήν ἐλευθερίαν του*".

Ὁ δέ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης τονίζει : "*Μάχου ὑπέρ Πίστεως καί Πατρίδος. Εἶναι καιρός νά ἀποτινάξωμεν τόν ἀφόρητον ζυγόν τῶν Ὀθωμανῶν. Νά ἐλευθερώσωμεν τήν Πατρίδα, ἵνα ὑψώσωμεν τό σημεῖον διά τοῦ ὁποίου πάντοτε νικῶμεν, λέγω τόν Τίμιον Σταυρόν. Καί οὕτω ἐκδικήσωμεν τήν Πατρίδα καί τήν Ὀρθόδοξον ἡμῶν Πίστιν*".

Ὁ Ἐνδοξότατος Στρατηγός τοῦ Ἀγῶνος Μακρυγιάννης βροντοφωνεῖ : "*Ἀποθνήσκομεν διά τήν Πατρίδα ἡμῶν, διά*

τήν Θρησκείαν ἡμῶν καί πολεμοῦμεν ὅσον δυνάμεθα ἐναντίον τῆς τυραννίας. Καί ὁ Θεός Βοηθός".

Ὁ δέ Ρήγας Φεῤῥαῖος, ὁ Βελεστινλῆς ὁμολογεῖ μετά παῤῥησίας : "*Ἄφθονον σπόρον ἔσπειρα. Τό Ἔθνος μου ἄς φροντίσῃ νά θερίσῃ τούς γλυκεῖς καί εὐχύμους καρπούς του".*

Ἡ δέ Ἡρωΐς τοῦ Ἀγῶνος Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα τονίζει: "*Ὑπό τήν σκιάν τοῦ Σταυροῦ θά ῥεύσῃ ἐπίσης τό αἷμα μου, ὅπως καί τό αἷμα τοῦ συζύγου μου καί τῶν τέκνων μου. Εὐλογητός ὁ Θεός ! Ἀλλά θά νικήσωμεν ἤ θά παύσωμεν νά ζῶμεν. Θά ἔχωμεν ὅμως τήν παρηγορίαν, ὅτι δέν ἀφήσαμεν ὄπισθεν ἡμῶν δούλους Ἕλληνας".*

Τοιουτοτρόπως ἀπεφαίνοντο ἅπαντες οἱ εἰς Χριστόν πιστεύοντες Ἕλληνες καί Ἑλληνίδες. Ἡ Πίστις καί ἡ Εὐλάβεια τῶν Ἡρώων καί τῶν Ἡρωΐδων τοῦ 1821, ἦσαν ἐκεῖναι, αἵτινες συνετέλεσαν εἰς τήν ἀπόκτησιν τοῦ δένδρου τῆς Ἐλευθερίας διά τῶν γλυκυτάτων καί εὐχύμων αὐτοῦ καρπῶν, ἵνα ἐπαναλαμβάνωμεν καί ἡμεῖς μετά τοῦ Θεοπνεύστου Συγγραφέως Ἀποστόλου Παύλου : "*Τῇ ἐλευθερίᾳ ᾗ Χριστός ἡμᾶς ἠλευθέρωσε, στήκετε, καί μή πάλιν ζυγῷ δουλείας ἐνέχεσθε*" (Γαλ. 5, 1).

Ταῦτα ἐν ὀλίγοις περιέχουσιν αἱ δύο μέγισται Ἑορταί, ἥ τε Θρησκευτική τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Κυρίας Θεοτόκου καί ἡ Ἐθνική τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821.

Τέκνα ἡμῶν ἐν Κυρίῳ Ἀγαπητά !

Ἔχοντες ταῦτα ὑπ᾿ ὄψιν Ὑμῶν, μή φοβεῖσθε. Ὁ Θεός εἶναι μεθ᾿ ἡμῶν. Καί "*εἰ Θεός μεθ᾿ ἡμῶν, οὐδείς καθ᾿ ἡμῶν*"

Διάπυρος πρός Θεόν Εὐχέτης
Ὁ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ

+ Ο ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ ὁ Β΄

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἀριθμ. Πρωτ.: 72

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 28ῃ Ἀπριλίου 2000

ΠΟΙΜΑΝΤΟΡΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ Κ. Κ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΤΟΥ Β′ ΕΠΙ Τῌ ΑΓΙᾼ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛῌ ΠΑΡΑΣΚΕΥῌ

Πρός
τά ἐν Κυρίῳ πνευματικά Αὐτοῦ Τέκνα,

Τέκνα ἡμῶν ἐν Χριστῷ Σταυρωθέντι Ἀγαπητά! Βαρυπενθοῦσα Ὁμήγυρις!

Ἀτενίζοντες ἐπί τοῦ Σταυροῦ τόν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, τόν Ὁποῖον καί δικαίως ὁ Ἱερός Χρυσόστομος ἀποκαλεῖ *«Ἐσταυρωμένην Ἀγάπην»*, αἰσθανόμεθα βαθεῖαν συγκίνησιν καί ἡ καρδία ἡμῶν πληροῦται ἐξ ἀπείρου εὐγνωμοσύνης πρός τόν δι᾽ ἡμᾶς Σταυρωθέντα Θεῖον Λυτρωτήν.

«Ἐσταυρώθης δι᾽ ἡμᾶς» ὅπως ψάλλει ἡ Ἁγία ἡμῶν Ἐκκλησία, *«ἵνα εἰς ἡμᾶς πηγάσῃς τήν ἄφεσιν· ἐκεντήθης τήν πλευράν, ἵνα κρουνούς ζωῆς ἀναβλύσῃς εἰς ἡμᾶς»*. Καί διά τῆς ὑπερτάτης ταύτης Θυσίας τῆς Ζωῆς Του ὁ Γλυκύς Ἰησοῦς *«ἐξηγόρασεν ἅπαντας ἡμᾶς ἐκ τῆς κατάρας τοῦ νόμου, γενόμενος ὑπέρ ἡμῶν κατάρα» (Γαλ.* 3,13*)*, ὡς τονίζει ὁ Θεῖος Παῦλος, ἵνα ψάλλῃ ἡ Ἁγία ἡμῶν Ἐκκλησία τό ἄκρως συγκινητικόν ἐκεῖνο τροπάριον· *«Ἐξηγόρασας ἡμᾶς ἐκ τῆς κατάρας τοῦ νόμου τῷ Τιμίῳ Σου Αἵματι, τῷ Σταυρῷ προσηλωθείς καί τῇ Λόγχῃ κεντηθείς, τήν ἀθανασίαν ἐπήγασας*

ἀνθρώποις· Σωτήρ ἡμῶν δόξα Σοι».

Ἦτο δέ Οὗτος ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, ὁ προαιώνιος, ὁ ἀόρατος, ὁ μή δυνάμενος νά περιορισθῇ, ὁ ἀσώματος, ἡ ἀρχή ἡ προερχομένη ἀπό τήν ἀρχήν, τό φῶς τό προερχόμενον ἐκ τοῦ φωτός, ἡ πηγή τῆς ἀθανασίας καί τῆς ζωῆς, τό ἀντίγραφον τοῦ πρωτοτύπου κάλλους, ἡ ἀναλλοίωτος σφραγίς, ἡ ἀπαράλλακτος εἰκών τοῦ Πατρός, ὁ Ὅρος, ὁ Λόγος τοῦ Πατρός. Αὐτός εἰσέρχεται εἰς τήν ἰδίαν τήν Εἰκόνα Του, ἐνδύεται μέ σάρκα πρός χάριν τῆς σαρκός *«ὅτε ἦλθε τό πλήρωμα τοῦ χρόνου» (Γαλ.* 4, 4*)*, κατά τόν Θεῖον Παῦλον, καί μέ ψυχήν πνευματικήν πρός χάριν τῆς ψυχῆς μου, καθορίζων οὕτω τό ὅμοιον μέ τό ὅμοιόν του. Καί γίνεται κατά πάντα τέλειος ἄνθρωπος, ἐκτός ἀπό τήν ἁμαρτίαν. Γεννηθείς μέν ἐκ τῆς Ἁγίας Παρθένου Μαρίας, τῆς ὁποίας καί ἡ ψυχή καί τό σῶμα εἶχον καθαρθῇ προηγουμένως ὑπό τοῦ Πνεύματος τοῦ Ἁγίου, ὅπως τονίζει καί ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριήλ, ὅτε τήν ἐπεσκέφθη ἐν Ναζαρέτ τῇ ἁγίᾳ πόλει· *«Πνεῦμα Ἅγιον ἐπελεύσεται ἐπί σέ, καί Δύναμις Ὑψίστου ἐπισκιάσει σοι» (Λκ.* 1, 35*)*.

Ὁ Κύριος ἔπαθε κατά τήν σάρκα, διότι εἶναι ἀπαθής κατά τήν Θεότητα καί τοῦτο χάριν τῆς ἡμετέρας σωτηρίας. Ὢ πόσον ἀξιοθαύμαστος εἶναι ἡ τοιαύτη ἕνωσις! Ὢ πόσον παράδοξος εἶναι ἡ σύνθεσις! Ὁ ὑπάρχων δημιουργεῖται, ὁ ἀδημιούργητος πλάθεται καί ὁ ἀπεριόριστος περιορίζεται διά μέσου τῆς νοερᾶς ψυχῆς, ἥτις μεσιτεύει εἰς τήν Θεότητα καί διά μέσου τῆς ὑλικῆς φύσεως τῆς σαρκός. Μυστήριον μέγα ὁρῶ καί παράδοξον. Ἔλαβον τήν Θείαν Εἰκόνα καί δέν τήν ἐφύλαξα, ἔλαβε τήν σάρκα μου, καί διά νά διατηρήσῃ τήν εἰκόνα, ἀλλά καί διά νά καταστήσῃ ἀθάνατον τήν σάρκα.

Ἔχοντες ὑπ᾿ ὄψιν τάς ποικίλας δωρεάς τοῦ Θεοῦ πρός ἡμᾶς, ἄς προσφέρωμεν τούς ἑαυτούς ἡμῶν *«θυσίαν ζῶσαν, εὐάρεστον τῷ Θεῷ» (Ρωμ.* 12, 1*)*, ἄς δεχώμεθα τά πάντα χάριν τοῦ Λόγου, ἄς μιμούμεθα τό Πάθος Του μέ τάς δοκιμασίας τάς ὁποίας ὑφιστάμεθα, ἄς τιμῶμεν τό Αἷμά Του μέ τό αἷμα ἡμῶν, καί ἄς ἀνερχώμεθα μέ προθυμίαν εἰς τόν Σταυρόν, ὡς τονίζει καί ὁ Θεῖος Παῦλος ἐν τῇ πρός Γαλάτας αὐτοῦ ἐπιστολῇ· *«Χριστῷ συνεσταύρωμαι· ζῶ δέ οὐκέτι ἐγώ, ζεῖ δέ ἐν ἐμοί Χριστός» (Γαλ.* 2, 20*)*. Οἱ ἧλοι, τούς ὁποίους

θά δεχώμεθα καί ἡμεῖς, ὡς ὁ Κύριος ἐδέχθη ἐπί τοῦ Σταυροῦ, θά εἶναι γλυκεῖς, καί ἄς προκαλοῦσι φοβερούς πόνους. Διότι τό νά ὑποφέρῃ τις διά τόν Χριστόν καί μετά τοῦ Χριστοῦ, εἶναι προτιμότερον ἀπό τό νά ζῇ ζωήν ἀπολαύσεων πλησίον τῶν ἄλλων. *«Ἐμοί τό ζεῖν Χριστός καί τό ἀποθανεῖν κέρδος» (Φιλιπ.* 1, 21*)*, βροντοφωνεῖ ὁ Οὐρανοβάμων Ἀπόστολος Παῦλος.

Μιμήσου τόν Σίμωνα Κυρηναῖον καί φέρε τόν Σταυρόν καί ἀκολούθησε τόν Κύριον. Ἄν σταυρωθῇς μαζί Του, ὡς ὁ Ληστής, δεῖξε καλήν προαίρεσιν καί γνώρισε τόν Θεόν, λέγων μετά τοῦ Ληστοῦ· *«Μνήσθητί μου Κύριε, ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ Βασιλείᾳ Σου» (Λκ.* 23, 41*)*. Ἐάν Ἐκεῖνος ἐτοποθετήθη μεταξύ τῶν παρανόμων ἐξ αἰτίας σου καί ἐξ αἰτίας τῶν ἁμαρτιῶν σου, σύ νά γίνῃς πρός χάριν Του πιστός εἰς τόν Νόμον Του. Προσκύνησον Ἐκεῖνον Ὅστις ὑψώθη πρός χάριν Σου εἰς τόν Σταυρόν, εἰσέτι καί ἄν ἔχῃς ὑψωθῇ καί σύ. Ἐξαγόρασε μέ τόν θάνατον τήν σωτηρίαν. Εἴσελθε εἰς τόν Παράδεισον μετά τοῦ Ἰησοῦ, ἵνα μάθῃς ὁποίων ἀγαθῶν ἔχεις στερηθῇ. Καί ἄν εἶσαι ὁ Ἰωσήφ ὁ ἀπό Ἀριμαθαίας ζήτησε τό σῶμα ἀπό ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος Τόν σταυρώνει. Ἄς γίνῃ ἰδικόν σου τό Σῶμα Ἐκεῖνο τό Πανάγιον, τό Ὁποῖον καθαρίζει τόν κόσμον. Καί ἄν εἶσαι ὁ Νικόδημος, ὁ θεοσεβής ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος Τόν ἐπεσκέφθη τήν νύκτα, ἐνταφίασέ Τον μετά μύρων. Γίνε Πέτρος ἤ Ἰωάννης καί σπεῦσον εἰς τόν Τάφον τοῦ Κυρίου, τρέχων μαζί ἤ προπορευόμενος καί συναγωνιζόμενος εἰς τόν καλόν συναγωνισμόν.

Πρόσφερε τήν ψυχήν σου εἰς τόν Κύριον, ἵνα καθαρίσῃ ταύτην ἐκ παντός ῥύπου, ψυχικοῦ ἤ σωματικοῦ, καθ᾿ ὅτι κατά τόν Θεῖον Παῦλον, *«τό Αἷμα Ἰησοῦ Χριστοῦ περικαθαριεῖ τήν συνείδησιν ἡμῶν ἀπό νεκρῶν ἔργων εἰς τό λατρεύειν Θεῷ Ζῶντι» (Ἑβρ.* 9, 14*)*.

Ἄς κλίνωμεν ἅπαντες εὐλαβῶς τό γόνυ τῆς ψυχῆς καί τοῦ σώματος ἐνώπιον τοῦ Ἐσταυρωμένου Κυρίου, ἵνα εὕρωμεν Ἔλεος καί Χάριν καί ἵνα δυνηθῶμεν ἡμέραν τινά νά εἰσέλθωμεν εἰς τόν Παράδεισον τῆς τρυφῆς καί τῆς ἀπολαύσεως, ἵνα ζήσωμεν μετ᾿ Αὐτοῦ αἰωνίως καί ἴδωμεν ἐκεῖνα περί τῶν ὁποίων ὁ Μέγας Παῦλος τονίζει *«ἅ ὀφθαλμός οὐκ εἶδεν καί οὖς οὐκ ἤκουσεν καί ἐπί καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη, ἅ ἡτοίμασεν ὁ Θεός τοῖς ἀγαπῶσιν Αὐτόν» (Α´*

Κορ. 2, 9).

Διάπυρος πρός Θεόν Εὐχέτης,
Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ
+ Ο ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ ὁ Β΄

Βιβλιογραφία :
Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγος εἰς τό Πάσχα, Ε.Π.Ε., Τόμος 5ος, σελ. 152-217.

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἀριθμ. Πρωτ.: 73

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 30ῃ Ἀπριλίου 2000

ΠΟΙΜΑΝΤΟΡΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ Κ.Κ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΤΟΥ Β′

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ

Πρός
τά ἐν Κυρίῳ πνευματικά Αὐτοῦ Τέκνα,

Τέκνα ἡμῶν ἐν Χριστῷ Ἀναστάντι Ἀγαπητά!

Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ὁμιλῶν περί τῆς Ἑορτῆς τῶν Ἑορτῶν καί τῆς Πανηγύρεως τῶν Πανηγύρεων, ἤτοι περί τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου ἄρχεται τοῦ θείου αὐτοῦ λόγου διά τῶν λέξεων:

«Ἀναστάσεως ἡμέρα καί ἡ ἀρχή δεξιά, καί λαμπρυνθῶμεν τῇ πανηγύρει, καί ἀλλήλους περιπτυξώμεθα· εἴπωμεν, ἀδελφοί, καί τοῖς μισοῦσιν ἡμᾶς, μή ὅτι τοῖς δι᾽ ἀγάπην τι πεποιηκόσιν, ἤ πεπονθόσιν· συγχωρήσωμεν πάντα τῇ Ἀναστάσει· δῶμεν συγγνώμην ἀλλήλοις· ἀγαθόν γάρ καί ὑποχωρῆσαι Θεῷ τι μικρόν, ὡς Μωϋσῆς ἐκεῖνος τό παλαιόν, καί Ἱερεμίας ὕστερον, καί προσδραμεῖν ἑτοίμως καλοῦντι, ὡς Ἀαρών τε καί Ἡσαΐας, μόνον εὐσεβῶς ἀμφότερα, τό μέν διά τήν οἰκείαν ἀσθένειαν, τό δέ διά τήν τοῦ καλοῦντος δύναμιν.

Ὁ σήμερον ἐκ νεκρῶν Ἀναστάς Κύριος κἀμέ καινοποιη-

ση τῷ πνεύματι, καί τόν καινόν ἐνδύσας ἄνθρωπον, δῷ τῇ καινῇ κτίσει, τοῖς κατά Θεόν γεννωμένοις, πλάστην ἀγαθόν καί διδάσκαλον Χριστῷ καί συννεκρούμενον προθύμως καί συνανιστάμενον.

Χθές συνεσταυρούμην Χριστῷ, σήμερον συνδοξάζομαι· χθές συνενεκρούμην, συζωοποιοῦμαι σήμερον· χθές συνεθαπτόμην, σήμερον συνεγείρομαι. Ἀλλά καρποφορήσωμεν τῷ ὑπέρ ἡμῶν Παθόντι καί Ἀναστάντι. Καρποφορήσωμεν ἡμᾶς αὐτούς, τό Τιμιώτατον Θεῷ κτῆμα καί οἰκειότατον· ἀποδῶμεν τῇ εἰκόνι τό *"κατ' εἰκόνα"*, γνωρίσωμεν ἡμῶν τό ἀξίωμα, τιμήσωμεν τό ἀρχέτυπον, γνῶμεν τοῦ μυστηρίου τήν δύναμιν, καί ὑπέρ τίνος Χριστός ἀπέθανε.

Γενώμεθα ὡς Χριστός, ἐπεί καί Χριστός ὡς ἡμεῖς· γενώμεθα θεοί δι' Αὐτόν, ἐπειδή κἀκεῖνος δι' ἡμᾶς Ἄνθρωπος. Προσέλαβε τό χεῖρον, ἵνα δῷ τό βέλτιον· ἐπτώχευσεν ἵνα ἡμεῖς τῇ Ἐκείνου πτωχείᾳ πλουτίσωμεν· δούλου μορφήν ἔλαβεν, ἵνα τήν ἐλευθερίαν ἡμεῖς ἀπολάβωμεν· κατῆλθεν ἵνα ὑψωθῶμεν· ἐπειράσθη ἵνα νικήσωμεν· ἠτιμάσθη ἵνα δοξάσῃ· ἀπέθανεν ἵνα σώσῃ· ἀνῆλθεν ἵνα ἑλκύσῃ πρός Ἑαυτόν κάτω κειμένους ἐν τῷ τῆς ἁμαρτίας πτώματι. Πάντα διδότω τις, πάντα καρποφορείτω τῷ δόντι Ἑαυτόν λύτρον ὑπέρ ἡμῶν καί ἀντάλλαγμα· δώσει δέ οὐδέν τοιοῦτον οἷον ἑαυτόν τοῦ μυστηρίου συνιέντα, καί δι' ἐκεῖνον πάντα ὅσα Ἐκεῖνος δι' ἡμᾶς γενόμενον.

Σήμερον σωτηρία τῷ κόσμῳ, ὅσος τε ὁρατός καί ὅσος ἀόρατος. Χριστός ἐκ νεκρῶν, συνεγείρεσθε· Χριστός ἐκ τάφων, ἐλευθερώθητε τῶν δεσμῶν τῆς ἁμαρτίας. Πύλαι ᾅδου ἀνοίγονται, καί θάνατος καταλύεται καί ὁ παλαιός Ἀδάμ ἀποτίθεται καί ὁ νέος συμπληροῦται, εἴ τις ἐν Χριστῷ καινή κτίσις, ἀνακαινίζεσθε.

Πάσχα Κυρίου, Πάσχα, καί πάλιν ἐρῶ Πάσχα, τιμῇ τῆς Τριάδος. Αὕτη Ἑορτῶν ἡμῖν Ἑορτή, καί Πανήγυρις Πανηγύρεων, τοσοῦτον ὑπεραίρουσα πάσας, οὐ τάς ἀνθρωπικάς μόνον καί χαμαί ἐρχομένας, ἀλλ' ἤδη καί τάς Αὐτοῦ Χριστοῦ καί ἐπ' Αὐτῷ τελουμένας, ὅσον ἀστέρας ἥλιος.

Σήμερον δέ τήν Ἀνάστασιν αὐτήν ἑορτάζομεν, οὐκ ἔτι ἐλπιζομένην, ἀλλ' ἤδη γεγενημένην, καί κόσμον ὅλον ἑαυτῇ συνάγουσαν.

Ὁ Θεός ἦν μέν ἀεί, καί ἔστι καί ἔσται· μᾶλλον δέ, ἔστιν

ἀεί». Δηλαδή, ὁ Θεός ὑπῆρχε μέν πάντοτε καί ὑπάρχει καί θά ὑπάρχῃ, ἤ καλύτερον, ὑπάρχει πάντοτε. Διότι τό *«ὑπῆρχε»* καί *«θά ὑπάρχῃ»* εἶναι τμήματα τοῦ χρόνου καί τῆς φθαρτῆς φύσεως ἡμῶν. Ὁ ὅρος ὅμως *«ὁ ὑπάρχων»* ἐκφράζει τό αἰώνιον, καί μέ αὐτόν αὐτοτιτλοφορεῖται ὅταν ἐμφανίζηται εἰς τόν Μωϋσῆν ἐπί τοῦ ὄρους Σινᾶ. Διότι ἔχει συγκεντρώσει καί διατηρεῖ ὅλην τήν *«ὕπαρξιν»*, ἡ ὁποία οὔτε ἤρχισε ποτέ οὔτε καί θά λήξῃ ποτέ, ὥς τις ἀπέραντος καί ἀπεριόριστος ὠκεανός οὐσίας, ὁ ὁποῖος ὑπερβαίνει πᾶσαν ἔννοιαν καί τοῦ χρόνου καί τῆς φύσεως, καί ὅστις δύναται νά σκιαγραφηθῇ μόνον μέ τόν νοῦν. Καί ἐξ αὐτοῦ πάλιν μόνον πολύ ἀμυδρῶς καί περιορισμένως, οὐχί ἀπό τήν οὐσίαν Του, ἀλλά ἐξ ἐκείνων τά ὁποῖα εὑρίσκονται πέριξ Αὐτοῦ, διά νά σχηματισθῇ ἐκ τῶν διαφόρων ἐξωτερικῶν φαινομένων ὁποία τις εἰκών τῆς ἀληθείας, ἥτις ἀπόλλυται πρίν προλάβωμεν νά τήν κρατήσωμεν καί ἐξαφανίζεται πρίν δυνηθῶμεν νά τήν συλλάβωμεν μέ τόν νοῦν. Ἡ εἰκών δέ αὕτη λάμπει εἰς τόν νοῦν ἡμῶν καί δή μόνον ὅταν οὗτος τυγχάνει καθαρός, ὡς ἡ ἀστραπή διαρκεῖ ἐπ᾽ ἐλάχιστον.

Ταῦτα πάντα ἔχοντες ὑπ᾽ ὄψιν, ἐκ βαθέων, ἄς δοξάσωμεν τόν Ἀναστάντα Κύριον, τόν Ὁποῖον ἀνυμνοῦσιν οἱ Ἅγιοι Ἄγγελοι καί Ἀρχάγγελοι, ἐκεῖνοι μέν ἐν οὐρανοῖς, ἡμεῖς δέ ἐπί τῆς γῆς διά μιᾶς ζωῆς κατά πάντα ἁγίας, ὡς ἡ τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ὅστις ὑπῆρξεν ὑπόδειγμα Ἁγίου Ἀνδρός καί Σοφοῦ Ἱεράρχου, καί ἄς ἀναπέμψωμεν τῷ Ἀναστάντι Κυρίῳ καί Θεῷ ἡμῶν δόξαν καί τιμήν καί προσκύνησιν εἰς τούς αἰῶνας τῶν αἰώνων· Ἀμήν.

Διάπυρος πρός Θεόν Εὐχέτης,
Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ
+ Ο ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ ὁ Β΄

Βιβλιογραφία:

Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Λόγος Εἰς τό Ἅγιον Πάσχα καί εἰς τήν βραδυτῆτα, *Ε.Π.Ε.*, Τόμος 1ος, σελ. 64-73 καί Λόγος εἰς τό Πάσχα, *Ε.Π.Ε.*, Τόμος 5ος, σελ. 152-217.

Μητροπολίτου Ἀγαθονικείας κ. Ἀποστόλου

Προσφώνησις κατά τήν ἑόρτιον μνήμην τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου, Ἀνιδρυτοῦ τῆς Μονῆς

(6.2.2000)

Παναγιώτατε Δέσποτα,
Σεπτή τῶν Ἱεραρχῶν Χορεία,
Ἐξοχώτατε Πρέσβυ κύριε Φώτιε Ξύδα, Γενικέ Πρόξενε τῆς Ἑλλάδος ἐν τῇ Πόλει ἡμῶν,
Εὐλαβές Πρεσβυτέριον, Ἐντιμολογιώτατοι Ἄρχοντες Ὀφφικιάλοι τῆς Ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας.
Ἐλλογιμώτατοι, Ἀγαπητοί ἀδελφοί,

Πανηγυρίζει σήμερον Ἡ «*ὁπλοτέρη Ῥώμη προφέρουσα πολήων ὁσσάτιον γαίης οὐρανός ἀστερόεις*» κατά τόν σχετικόν στῖχον τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. «*Ἡ νεωτέρα Ῥώμη, πού ὑπερέχει ἀπό τίς ἄλλες πόλεις ὅσο ἀπέχει ἀπό τήν γῆ ὁ ἔναστρος οὐρανός*», δίκαια εὐφραίνεται καί ἀγάλλεται σήμερα. Ἐπειδή σεμνύνεται καί τιμᾶ ἕνα ἀπο τά λαμπρότερα τέκνα της. Τόν «*ἱερόν μέν τῷ γένει, ἱερώτατον δέ τῇ σοφίᾳ* (Ἀρέθας Καισαρείας), «*τό μέγα ὄνομα καί τοῦ τε κατ᾽ αὐτόν καί τῶν μετ᾽ αὐτόν αἰώνων τό θαῦμα*» (Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων), «*Φώτιον τόν ἁγιώτατον Πατριάρχην, τόν φωτοειδῆ καί φωτοποιόν ἄνθρωπον, τῆς ἱερωσύνης τήν τελειότητα, τόν γνώμονα τῆς ἀληθείας τόν ἀδιάστροφον, τῆς ἀρετῆς τόν κανόνα τόν εὐθύτατον, τῆςσοφίας τό ἐνδιαίτημα, τῆς Ἐκκλησίας τήν δόξαν*» (Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Μιχαήλ εἰς τόν Αὐτοκράτορα Βα-

σίλειον Βουλγαροκτόνον, ὅταν ἐπανέφερεν τόν ἅγιον ἀπό τήν ἐξορίαν εἰς τήν Πόλιν).

Τό «*πολυσχιδές πνεῦμα, φιλόλογον, φιλόσοφον, θεολόγον, νομικόν, μαθηματικόν, φυσιογνώστην, ῥήτορα, ποιητήν, μέ λαμπράν μνήμην, σιδηρᾶν ἐπιμέλειαν, καλήν αἰσθητικήν κρίσιν, μεγάλην διαλεκτικήν εὐστροφίαν, εἰς πρακτικάς ὑποθέσεις διορατικόν καί εὐφυῆ, μέ θαυμαστήν δύναμιν θελήσεως, βαθύν γνώστην τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, πιστόν φίλον*» (F. Kattenbusch).

Ἄς μήν φανεῖ φειδωλός αὐτός ὁ ἐῤῤανισμός τῶν ὀλίγων ἐγκωμιαστικῶν λόγων ὅσων πατέρων, ὅσων διδασκάλων καί καθηγητῶν, ἀποκαλύπτονται ἔμπροσθεν τοῦ μεγαλείου τοῦ σοφοῦ Πατριάρχου Φωτίου. Ἡ λιτότης τῶν ἐπαινετικῶν λόγων εἰς τόν ὀξυνούστατον καί πεπαιδευμένον Πρωθιεράρχην, συμπληρώνεται ἀπό τήν παρουσίαν εἰς τήν σημερινήν αὐτήν ἑόρτιον Θείαν Λειτουργίαν συμπάσης τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας! Διότι ὅλη ἡ Ἀνατολική Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία εἶναι παροῦσα εἰς τό πρόσωπον τοῦ Οἰκουμενικοῦ μας Πατριάρχου, καί οὕτω ἀπονέμει τήν ἁρμόζουσαν τιμήν εἰς τόν Μέγαν Φώτιον.

Καί ἐπειδή ἡ ἁγιότης καί ἡ μεγαλωσύνη εἶναι ἔννοιαι πού δέν ἐξέλειπον ἀπό τήν Ἁγίαν τοῦ Χριστοῦ Μεγάλην Ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δι᾿ αὐτό καί ἡ οὐσιαστικωτέρα τιμή, τό ἀκριβέστερον ἐγκώμιον, ὁ εὐπρόσδεκτος ἔπαινος καί ὁ ἐπιτυχέστερος λόγος πρός τό «*ἐγκαλώπισμα τῆς Ἐκκλησίας καί τήν δόξαν τοῦ Γένους*» (Ἀρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος Παπαδόπουλος) εἶναι ἡ συνέχισις, ἡ ἐπαύξησις, καί ἡ διαιώνισις τοῦ ἔργου, τῆς πνοῆς καί τῆς σκυτάλης τοῦ Πατριάρχου Φωτίου.

Εὑρισκόμενοι λοιπόν, ἐπάνω εἰς αὐτόν τόν Λόφον τῆς Ἐλπίδος καί ἀτενίζοντες τήν Βασιλεύουσαν, δυνάμεθα νά βεβαιώσωμεν ὅτι «*τό πολυτάραχον καί πολυμέριμνον τῆς καθέδρας ταύτης*» κατά τήν ἀκριβῆ φράσιν τοῦ Φωτίου, ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία, «*γιά πολλά χρόνια ἐνῶ ἔμεινε σκυθρωπή, στερημένη ἀπό λαμπρότητα... ἀπογυμνωμένη καί τραυματισμένη.. καί ἀναστενάζουσα...*» *τά τελευταῖα χρόνια, εἰς τό πρόσωπον τοῦ Πατρός καί Ἀρχιεπισκόπου Βαρθολομαίου,τοῦ Πατριάρχου τοῦ Γένους μας, πάλιν θά μεταχειρισθῶ τούς λόγους τοῦ Μ. Φωτίου, ἡ Πρωτόθρονη Ἐκκλησία*

«ἀπέβαλε τήν κατήφεια καί στολισμένη μέ τά δικά της κοσμήματα, τήν ὀρθότητα ... καί τήν ὀμορφιά... ἀναφωνεῖ μέ χαρά ὅτι.... συνεχίζει ἀλώβητη τήν πίστη τήν προγονική».

Ὅμως ὁ Ἅγιός μας καί ἑορταζόμενος Μέγας Πατήρ, ἐγνώριζε καλῶς ἐκ πείρας, ὅτι πάντοτε τό βάρος τῆς δόξης τῆς Ἐκκλησίας, τό ἐπωμίζεται «ἔγκοπα», ὁ εἷς, ὁ ἑκάστοτε Πρῶτος, εἰς τήν τιμήν ἀλλά καί εἰς τήν θυσίαν. Καί ποῖος λοιπόν ἀγνοεῖ, ὅτι ὁ προικισμένος μέ ἀκούραστον ζῆλον διά ἐργασίαν, Οἰκουμενικός ἡμῶν Πατριάρχης, κατά τούς λόγους πάλιν τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου, «*τούς ἀστηρίκτους στηρίζει, τούς ἀμαθεῖς ἐκδιδάσκει, τούς ἀπαιδεύτους παιδεύει, τούς θρασεῖς ἑλκύει, τούς βλακώδεις ἀνδρώνει, τούς φιλαργύρους πείθει χρημάτων ὑπερφρονεῖν καί φιλοπτώχους εἶναι, τούς φιλοτίμους (ἤτοι τούς ἀγαπῶντας τάς τιμάς) χαλιναγωγεῖ, τούς ὑπερηφάνους νά μετριοφρονοῦν βοηθᾶ, αὐτούς πού ἀδικοῦν ἐμποδίζει καί νά δικαιοπραγοῦν προτρέπει, τούς ὀργίλους ἡμερώνει, τούς ὀλιγοψύχους παραμυθεῖ*», καί οὕτω τήν Ἐκκλησίαν ἁγιωτέραν καθιστᾶ καί τό τοῦ Χρυσοστόμου προκατόχου του ἐπιβεβαιώνει ὅτι «*ἀρκεῖ εἷς ἄνθρωπος, ζήλῳ πεπυρωμένος, ὁλόκληρον διορθῶσαι δῆμον*».

Τοιοῦτος, λοιπόν, ἡμῖν ἔπρεπεν ἀρχιερεύς, καί μάλιστα σύμπνοος καί σύμπλοος τοιούτων προκατόχων.

Ὁπότε ποῖος ὁ καλύτερος ἐγκωμιαστικός λόγος πρός τόν Μέγαν Φώτιον ἀπό τοῦ νά ἁρμόζουν οἱ προηγούμενοι λόγοι του εἰς τόν σημερινόν διάδοχόν του αὐτῆς τῆς ἰδίας καθέδρας;

Ποῖος ὁ καλλίτερος ἐπαινετικός λόγος πρός τόν Μέγαν Φώτιον ἀπό τήν ἐπιβεβαίωσιν ὅτι ἡ ἴδια κανδήλα τῆς πίστεως, αὐτοῦ τοῦ τετιμημένου θαλασσοκυκλοτεροῦς τόπου, καίει ἄσβεστος, καταναλώνουσα ὄχι λάδι ἀλλά τό αἷμα καί τό δάκρυ καί τόν ἱδρῶτα τοῦ Πρωθιεράρχου της; Κάποτε, ὁ Ἱερός Φώτιος, εὑρισκόμενος εἰς δεινήν θέσιν, ἐψιθύρισε: «*τῆς φωνῆς καί σιγῶντος ὁ Θεός ἀκούει*». Ἄρα καί ἡμεῖς δανειζόμενοι πάλιν τά λόγια του δικαιούμεθα τήν ἀλήθεια ὄχι νά τήν κρύβουμε ἀλλά νά τήν φωνάζουμε: «*Ἴσασι ταῦτα πάντες, οὐδέ γάρ ἐν γωνίᾳ ἐγένετο..*»

Σήμερον, ὅλοι μας, ἀπό τήν ἀειθαλῆ Κορυφήν τῆς Ἱεραρχίας μας, μέχρι τόν τελευταῖον πιστόν αὐτῆς τῆς οἰκουμενικῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας, ἐδῶ ἐπάνω εἰς τόν Λόφον τῆς

γνώσεως καί τῆς Ἐλπίδος, τιμῶμεν τόν ἀκρογωνιαῖον λίθον αὐτοῦ τοῦ πνευματικοῦ οἰκοδομήματος κατά τήν παράδοσιν τῆς Μονῆς καί τῆς Σχολῆς μας. Καί εἴμεθα πολλοί, πάρα πολλοί ἐδῶ ἐπάνω τώρα, ὅσοι ἡμεῖς καί ὅσοι οἱ πρίν ἀπό ἡμᾶς καί μέ ἀκλόνητον φρόνημα ὅλοι, μεταχειριζόμενοι τά λόγια τοῦ Ἱεροῦ Μεγάλου Φωτίου, ὁμολογοῦμεν: «*κλάδος εὐθαλής καρπούς ὡραίους ἐνεγκών περιῄρηται· ἀλλ᾽ ἡ ρίζα μένει· οἴσει πάλιν οὐκ ἐλάττονα. Ἀπῆλθεν ἡ καλή καί θαυμασία εἰκών, ἀλλ᾽ ὁ γραφεύς ἔτι τήν χεῖρα κινεῖ, καί γράφει γε πάντως, ἐραστής ὤν τοῦ καλοῦ, οὐκέτι τήν αὐτήν ἀλλά καί τελειοτέραν*».

Ὁ δικός μας γραφεύς, ὁ Πατριάρχης Βαρθολομαῖος εὑρισκόμενος σήμερον ἀνάμεσά μας σιωπηλᾶ μᾶς βροντοφωνάζει τά λόγια τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου· «*ἐχώμεθα τοιγαροῦν τῶν ἄθλων, ἀδελφοί, ἵνα τύχωμεν τῶν ἐπάθλων*».

Καί αὐτή ἡ φωνή του, ἐμπνεομένη ἀπό ἕνα τῶν παρομοίων προτύπων του, τόν Μεγάλον σήμερον ἑορταζόμενον Προκάτοχόν του, δυναμώνει ἀφάνταστα, διατρανώνεται ἐκπληκτικά, ἐνισχύει ἱκανά τούς μηρούς καί τούς βραχίονές μας καί ὅλοι μαζί, δανειζόμενοι τήν γλῶσσαν τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου «*πρός τήν Μητέρα τοῦ Λόγου, τήν μόνην ἡμῶν ἐλπίδα καί καταφυγήν, καιρός ἐφέστηκεν προσδραμεῖν. Ταύτῃ βοήσωμεν : Σῶσον πόλιν σήν, ὡς οἶδας, ὦ Δέσποινα*».

Εἰς δέ τόν παρ᾽ ἡμῖν Πρῶτον, τόν ἀνιχνευτήν τῶν βημάτων τοῦ Μεγάλου Φωτίου, εἰς τόν κορυφαῖον τοῦ δικοῦ μας χοροῦ, τόν Ἀρχιποίμενα Πρωθιεράχη μας, τόν ἀρχιθύτην καί Πατέρα μας, ὄχι μέ δικά μας λόγια, ἀλλά πάλιν μέ τά τοῦ σήμερον ἑορταζομένου Ἁγίου, ἀναφωνοῦμεν·

«Γενεά ἐπαινέσει
τήν σήν μεγαλωσύνην
καί γενεά ἐπαινέσει
σῶν ἔργων τάς δυνάμεις

Διδούς συντετριμμένοις
βραχίονα καί κράτος
καί κατασπῶν ἐδάφει
ὀφρύν τήν ἐπηρμένην...

Ξενίζει με, ὦ Ἄναξ, (ὦ Πάτερ)
ἡ σύνεσις ἐκείνη

τά ἔργα σου τά θεῖα
τῶν σοφῶν βουλευμάτων...

Ῥωμαίων μέγα γένος
ἔντεινε καί εὐφραίνου
ἰσχύει καί συνέσει
τοῦ σοφοῦ βασιλέως .... (Ἱεράρχου)

Ὦ ἄγαλμα σοφίας
καλλώπισμα εἰρήνης
ἀγλάϊσμα τῶν σκήπτρων (τοῦ θρόνου)
ἔντεινε καί εὐφραίνου».

(Ποίημα Μεγ. Φωτίου ὅπου παρουσιάζει τόν λαό νά ἀπαντάει στόν αὐτοκράτορα Βασίλειο μέ τά ὡς ἄνω λόγια).

* * *

Κατά τήν ἑόρτιον καί πανηγυρικήν ταύτην ἡμέραν διά τήν Ἱεράν Μετάνοιαν καί Σχολήν μας ἰδίως διά τούς ἀποφοίτους αὐτῆς, τούς τε εὑρισκομένους ὀλίγους ἐνταῦθα καί πολλούς ἐν τῷ ἐξωτερικῷ, ἡ ἡμέρα αὕτη ἔχει κάποιον ἄλλον χαρακτῆρα, κάποιαν ἄλλην ἔννοιαν.

Μετά δέ τήν εἰς Θεόν εὐχαριστίαν μας διά τήν ἡμέραν ταύτην ἥν ἐχαρίσατο εἰς ἡμᾶς, μετά αἰσθημάτων σεβασμοῦ βαθυτάτου, ἀφοσιώσεως ἀπολύτου καί ἀπείρου εὐγνωμοσύνης στρέφω τόν λόγον πρός τήν Ὑμετέραν Θειοτάτην καί περιφρούρητον Παναγιότητα. Ὄντως παρ᾽ ὅλην τήν μείωσιν τῶν ἐπισκέψεών Της πρός τήν Ἱεράν Μονήν μας, λόγῳ τοῦ φόρτου καί ἐπιπόνου ἔργου τό ὁποῖον ἐπιτελεῖ, ἐρχόμενος ἐνταῦθα ἀνανεοῦται, ἀντλεῖ δυνάμεις καί ἐμπνέεται ἀπό τό ἤρεμον περιβάλλον διά τόν καλόν ἀγῶνα Αὐτῆς ὑπέρ τῶν συμφερόντων τῆς Μητρός Ἐκκλησίας.

Ἡ παρουσία ἑκάστοτε τοῦ Πατριάρχου τοῦ Γένους ἐδῶ· εἰς τόν Λόφον τῆς Ἐλπίδος δεικνύει τό ἐνδιαφέρον τῆς Αὐτοῦ Θειοτάτης Παναγιότητος καί στηρίζει καί ἐνδυναμώνει τήν ἐμήν ταπεινότητα ἐν τῇ ἀσκήσει τῶν ἀνατιθέντων μοι πρό τετραετίας ἡγουμενικῶν καθηκόντων, ὡς καί πάντας τούς διακονοῦντας καί ἐργαζομένους ἐν τῷ ἱερῷ σκηνώματι τούτῳ.

Ὁμολογῶ καί διαβεβαιῶ Ὑμᾶς, Παναγιώτατε, διά μίαν εἰσέτι φοράν ὅτι θά πράξω πᾶν τό δυνατόν διά τήν διατήρησιν καί διαιώνισιν τοῦ μεγαλοπρεποῦς τούτου κτιρίου, τό ὁποῖον

δεικνύει πολιτισμόν καί ἀρχοντιάν καί ἀποσπᾷ τόν θαυμασμόν πολλῶν ἐπισκεπτῶν, ξένων τε καί ἐντεῦθεν προερχομένων.

Θεωρῶ καθῆκον μου ἐπιβεβλημένον ὅπως ἐκφράσω τάς θερμοτέρας τῶν εὐχαριστιῶν μου καί πρός τήν Ἐφορείαν τῆς Ἱερᾶς Μονῆς καί τῆς Ἱερᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς, ἰδιαιτέρως δέ πρός τόν συμπροσευχηθέντα, σήμερον, μεθ᾽ ἡμῶν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Γέροντα Χαλκηδόνος κ. Ἰωακείμ, τόν καί Πρόεδρον αὐτῆς, διά τήν ἀμέριστον συμπαράστασιν, τήν ἀγαστήν συνεργασίαν, τήν συναντίληψιν καί τήν πολύτιμον βοήθειαν αὐτοῦ εἰς τό ἐπιτελούμενον ἐνταῦθα ταπεινόν ἔργον, ἄνευ τῶν ὁποίων θά ἦτο ἀδύνατον νά παρουσιάζωνται οἱ χῶροι οὗτοι εὐπρεπεῖς καί συμπαθητικοί εἰς πάντα ἐπισκέπτην.

Εὐχαριστίας ἀπευθύνω εἰς τούς προσελθόντας σεβαστούς Ἁγίους Ἀρχιερεῖς, τόν εὐγενῆ, εὔχαρη, συμπαθῆ καί ἐργατικόν Γενικόν Πρόξενον τῆς Ἑλλάδος, τούς Ἐντιμολογιωτάτους Ἄρχοντας Ὀφφικιάλους, τούς Ἐλλογιμωτάτους Καθηγητάς καί Καθηγητρίας καί πάντας ὑμᾶς τούς τιμήσαντας τήν σημερινήν ἑορτήν καί πανήγυριν τῆς ἱερᾶς μνήμης τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρός ἡμῶν Φωτίου, Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Ὁμολογητοῦ.

Μετ᾽ ἰδιαιτέρας δέ ἀγάπης στρέφω τήν σκέψιν μου καί πρός τούς ἀνά τόν κόσμον εὑρισκομένους ἀποφοίτους τῆς Σχολῆς μας, οἱ ὁποῖοι ἐγκατεσπαρμένοι, εἶναι φορεῖς καί κήρυκες διαπρύσιοι τοῦ ἤθους τοῦ πνεύματος τοῦ ἱεροῦ τούτου Καθιδρύματος.

Εὔχομαι ὅπως ὁ Πανάγαθος Θεός διά πρεσβειῶν τοῦ σήμερον ἑορταζομένου Ἁγίου σκέπῃ καί φρουρῇ ἀσινῆ καί ἀλώβητον τόν ἱερόν τοῦτον χῶρον καί εἴθε τό συντομώτερον δυνατόν ἡ πνευματική αὕτη κυψέλη νά διανοίξῃ τάς πύλας της, εὐχαῖς καί εὐλογίαις τῆς Ὑμετέρας Θειοτάτης Παναγιότητος. Ἀμήν.

Ἁγιορείτου Μοναχοῦ

Ἡμέρα Εὐφροσύνης καί χαρᾶς
(Μνήμη Ἱεροῦ Φωτίου)

Εὐλογητός ὁ ἐν Τριάδι δοξαζόμενος Θεός ἡμῶν ὁ συναγαγών ἡμᾶς καί κατά τό παρόν ἔτος εἰς τήν σεβασμίαν καί Τριαδικήν Μονήν τῆς νήσου Χάλκης ἐπί τῇ ἱερᾷ μνήμῃ τοῦ σεπτοῦ αὐτῆς κτίτορος καί προστάτου, τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρός ἡμῶν Φωτίου, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ Ὁμολογητοῦ. Ἡμέρα εὐφροσύνης καί χαρᾶς πνευματικῆς ἡ μνήμη τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου διά τήν Ἐκκλησίαν Κωνσταντινουπόλεως, τήν ὁποίαν ἐδόξασε διά τῆς ἁγίας αὐτοῦ βιοτῆς καί τῆς ἱερᾶς ὁμολογίας καί ὑπέρ ἧς ἀενάως πρεσβεύει πρός Κύριον. Ἀλλά καί διά τό ἱερόν τοῦτο καθίδρυμα εἰδικῶς τό συσταθέν ὑπ᾽ αὐτοῦ κόποις καί ἱδρῶσι καί ἀγῶσι πολλοῖς.

Ἡ ἑορτή ἐλαμπρύνθη μεγάλως ὑπό τῆς παρουσίας καί χοροστασίας ἐν αὐτῇ τῆς Α. Θειοτάτης Παναγιότητος, τοῦ Οἰκουμενικοῦ ἡμῶν Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου, τοῦ κατά πάντα ἀξίου διαδόχου αὐτοῦ, ὄχι μόνον εἰς τόν θρόνον, ἀλλά καί εἰς τόν κατ᾽ ἀρετήν βίον, τήν ταπείνωσιν, τήν ὁμολογίαν καί ἀκρίβειαν τῆς πίστεως.

Τήν παραμονήν τῆς ἑορτῆς, τό Σάββατον, ἐτελέσθη πανηγυρικῶς Μ. Ἑσπερινός χοροστατοῦντος τοῦ Καθηγουμένου τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Πανιερ. Μητροπολίτου Ἀγαθονικείας κ. Ἀποστόλου, κατά προτροπήν τοῦ Πατριάρχου. Ὁ Παναγιώτατος παρέστη συμπροσευχόμενος εἰς τόν νάρθηκα, κατά τήν τάξιν. Ἐπίσης συμπροσευχήθη καί ὁ Θεοφιλ. Ἐπίσκοπος Θεουπόλεως κ. Παντελεήμων, ἐκ Θεσ/νίκης, ἐκ τῶν παλαιῶν ἀποφοίτων τῆς Σχολῆς. Πανηγυρικόν τόνον ἔδωσαν οἱ ἀναστάσιμοι ὕμνοι τοῦ γ΄ ἦχου, οἱ ὁποῖοι συνε-

ψάλησαν. Τόν Ἑσπερινόν ἐτέλεσεν ὁ Πανοσιολ. Ἀρχιμανδρίτης κ. Γεννάδιος Ντελῆς, ἐκ τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Ἱερισσοῦ, Ἁγίου Ὄρους καί Ἀρδαμερίου καί διηκόνησεν ὁ Ἱερολ. Διάκονος κ. Δωρόθεος, ἀδελφός τῆς Ἱερᾶς Μονῆς. Ἡ εἰκών τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου, ἡ εὑρισκομένη εἰς τό τέμπλον μετ᾽ ἀργυρᾶς ἐπενδύσεως ἦτο ἐστολισμένη μετά πλαισίου ἐκ δάφνης. Ἀλλά καί εἰς τόν νάρθηκα ἐτέθη εἰς προσκύνησιν ἡ ἑτέρα ἱερά εἰκών ἡ παριστῶσα αὐτόν καθήμενον εἰς τόν θρόνον τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐδιώχθη ἀδίκως δι᾽ ἀγάπην Χριστοῦ.

Τήν κυριώνυμον ἡμέραν κατῆλθεν ἡ Α. Θειοτάτη Παναγιότης τῶν κωδώνων κρουομένων χαρμοσύνως, κατά τήν ὥραν τοῦ συναξαρίου, κατά τάξιν, μετά τήν ἀκρόασιν τοῦ ὁποίου ἀπένειμε πᾶσι τήν εὐλογίαν αὐτοῦ, ψαλλομένου ἀργῶς καί μετά μέλους τοῦ «Εἰς πολλά ἔτη Δέσποτα», κατόπιν ἀνῆλθεν εἰς τόν δεσποτικόν θρόνον καί ἔψαλε κατανυκτικῶς καί ἐν μεθέξει ψυχῆς τάς Καταβασίας τῆς Ὑπαπαντῆς, κατά τήν μεθέορτον αὐτῆς τάξιν. Τά βλέμματα πάντων ἡμῶν καί αἱ καιόμεναι καρδίαι προσέβλεπον εἰς τό πρόσωπον τοῦ Παναγιωτάτου, ὡς ἐμψύχου καί ζώσης εἰκόνος τοῦ Προκατόχου αὐτοῦ Ἱεροῦ Φωτίου. Καί ἐν αὐτῷ ἠτενίζομεν τόν πρό ΙΒ′ αἰώνων εἰς τόν ἴδιον θρόνον ἱστάμενον Ἱερόν Φώτιον.

Εἰς τήν ἑορτήν παρέστησαν συμπροσευχόμενοι οἱ Σεβ. Μητροπολῖται Γέρων Χαλκηδόνος κ. Ἰωακείμ, Πρόεδρος τῆς Ἐφορείας, Λύστρων κ. Καλλίνικος, Ἐφοροταμίας, Μετρῶν καί Ἀθύρων κ. Θεόκλητος, μέλος τῆς Ἐφορείας, Σελευκείας κ. Κύριλλος, Λαοδικείας κ. Ἰάκωβος, οἱ Πανιερ. Μητροπολῖται Εὐδοκιάδος κ. Εἰρηναῖος καί Μύρων κ. Χρυσόστομος καί οἱ Θεοφιλ. Ἐπίσκοποι Θεουπόλεως κ. Παντελεήμων καί Συνάδων κ. Διονύσιος. Ἐπίσης παρέστη ὁ Ἐξοχ. Πρέσβυς κ. Φώτιος Ξύδας, Γενικός Πρόξενος τῆς Ἑλλάδος ἐνταῦθα μετά τῆς Εὐγενεστάτης συζύγου αὐτοῦ, κληρικοί τῆς Πατριαρχικῆς Αὐλῆς καί ὁ Αἰδεσιμολ. Μ. Οἰκονόμος κ. Μελέτιος Σακκουλίδης, ὁ Ἐντιμολ. Ἄρχων Διδάσκαλος τοῦ Εὐαγγελίου κ. Βασίλειος Σταυρίδης, Καθηγητής τῆς Σχολῆς, μετά τῆς Ἐλλογιμωτάτης συζύγου αὐτοῦ καθώς καί ἄλλοι Ἄρχοντες Ὀφφικιάλοι τῆς Ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Μ. Ἐκκλησίας, ἐκπαιδευτικοί, πρόεδροι κοινοτήτων καί μέλη αὐ-

τῶν καί ἱκανόν ἐκκλησίασμα ἐκ τῆς Ἱ. Ἀρχιεπισκοπῆς καί τῶν παρακειμένων Ἱ. Μητροπόλεων. Πρό τῆς ἀπολύσεως τῆς κατανυκτικῆς Θείας Λειτουργίας ὁ Παναγιώτατος ηὐλόγησε τούς ἄρτους καί ηὐχήθη ὑπέρ ὑγείας καί μακροημερεύσεως τῶν ἁπανταχοῦ τῆς γῆς εὑρισκομένων καθηγητῶν καί μαθητῶν τῆς Σχολῆς. Ἀκολούθως ηὐλόγησε τά εἰς τιμήν καί μνήμην τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου προσφερόμενα κόλλυβα, τά ὁποῖα ηὐτρέπησαν Ἁγιορεῖται Πατέρες φιλοτεχνήσαντες ἐπ᾽ αὐτῶν τήν Ἱεράν Εἰκόνα τοῦ Ἁγίου, εὐλογοῦντος διά τῆς δεξιᾶς καί κρατοῦντος τό Ἱερόν Εὐαγγέλιον διά τῆς ἀριστερᾶς. Μετά τήν ἀπόλυσιν, τήν διανομήν τοῦ ἀντιδώρου ὑπό τοῦ Πατριάρχου καί τόν Πολυχρονισμόν αὐτοῦ ἀνήλθομεν ἅπαντες εἰς τήν εὐρύχωρον, ἱστορικήν αἴθουσαν τοῦ Μ. Συνοδικοῦ, ὅπου προσεφώνησε τόν Παναγιώτατον ὁ Καθηγούμενος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς, Πανιερ. Μητροπολίτης Ἀγαθονικείας κ. Ἀπόστολος.

Κατά τήν προσφώνησιν ὡμίλησεν ἐγκωμιαστικῶς διά τόν Ἅγιον Φώτιον καί ἐρρανίσθη πολλάς ἐκφράσεις καί χαρακτηρισμούς ἐπαίνων Ἁγίων καί ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι ἔγραψαν περί αὐτοῦ. Ἐπίσης ἀνεφέρθη εἰς τήν προσωπικότητα καί τό ἔργον τοῦ κατά πάντα ἀξίου διαδόχου τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου, Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου καί εἰς τήν ὑπ᾽ αὐτοῦ συνέχισιν τῆς παραδόσεως καί τοῦ πνεύματος τοῦ Ἁγίου προκατόχου αὐτοῦ καί εἰς τό ὅτι ἀποτελεῖ τήν παρηγορίαν κατά τήν θλῖψιν τῆς ἄχρι καιροῦ διακοπῆς τῆς λειτουργίας τῆς Σχολῆς, καθώς καί εἰς τούς ἀγῶνας τούς ὁποίους καταβάλλει ὑπέρ αὐτῆς καί τόν διαβεβαίωσεν ὅτι ὡς ταπεινός Ἡγούμενος θά κάμῃ πᾶν ὅ,τι δύναται ὑπέρ τῆς Μονῆς καί τῆς Σχολῆς. Ἐπίσης ἐτόνισε τήν σημασίαν τῆς ἑορτῆς διά τούς ἁπανταχοῦ τῆς γῆς ἀποφοίτους αὐτῆς. Ἀκολούθως, ηὐχαρίστησεν ἰδιαιτέρως τόν Σεβ. Πρόεδρον τῆς Ἐφορείας καί πάντας τούς παρισταμένους Ἀρχιερεῖς, τόν Γενικόν Πρόξενον καί πάντας τούς προσελθόντας. Κατακλείοντας ηὐχήθη ὅπως ὁ Ἱερός Φώτιος «φυλάττῃ ἀσινῆ καί ἀλώβητον τήν Μονήν αὐτοῦ» καί ὅπως συντόμως ἀνοιχθῶσι αἱ πῦλαι τῆς Σχολῆς εὐχαῖς τοῦ Πατριάρχου ἡμῶν.

Ἐν συνεχείᾳ, ὁ Παναγιώτατος ἀντιφώνησε τόν προσφωνήσαντα Καθηγούμενον εὐχαριστῶν διά τούς ἀγαθούς

λόγους καί διά τήν ὑπ᾽ αὐτοῦ ἐπιδεικνυομένην σπουδήν ὑπέρ τῆς ἐν γένει λειτουργίας καί εὐταξίας κατά πάντα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς. Πολλάς εὐχαριστίας ἀπένειμεν εἰς τήν Ἐφορείαν διά τήν ἀνύστακτον μέριμναν αὐτῆς ὑπέρ τῆς Μονῆς. Μετριοφρονῶν δέ ἀνέφερεν ὅτι ὄχι μόνον ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ ἡ Ἐκκλησία καί ἡ Μονή εἰδικῶς παρηγορεῖται καί κουφίζεται, ἀλλ᾽ ἤδη καί ἐν τοῖς δύο προκατόχοις αὐτοῦ ἀοιδίμοις Πατριάρχαις Ἀθηναγόρᾳ καί Δημητρίῳ, τῶν ὁποίων τό ἀρξάμενον ἔργον συνεχίζει. Τέλος, ηὐχήθη πρός Κύριον διά τήν δικαίαν ἐπαναλειτουργίαν τῆς Σχολῆς τό ταχύτερον.

Ἀκολούθησε δεξίωσις καί ἐν συνεχείᾳ παρετέθη μοναστηριακή τράπεζα κατά τήν διάρκειαν τῆς ὁποίας ἀνεγνώσθη ἀπ᾽ ἄμβωνος πανηγυρικός λόγος εἰς τήν Γέννησιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Τό κείμενον ἦτο τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου καί ἦτο ἐπιλογή τοῦ Παναγιωτάτου ἐπί τῇ συμπληρώσει τῶν 2000 χρόνων ἀπό τῆς κατά σάρκα Γεννήσεως τοῦ Κυρίου.

Κατά κοινήν ὁμολογίαν ἡ ἐφετεινή πανήγυρις ἦτο ἡ πολυπληθεστέρα τῶν τελευταίων ἐτῶν καί ἡ εἰκών τῆς τραπέζης ἦτο ἀνάλογος ἐκείνης τήν ὁποίαν ἐπαρουσίαζεν κατά τήν λειτουργίαν τῆς Σχολῆς. Ἅπαντες κοινῶς ἀπό τοῦ Πατριάρχου ἕως καί τοῦ τελευταίου πιστοῦ ηὐχήθημεν θερμῶς εἰς τόν ἐν Τριάδι Παντοδύναμον Θεόν ὅπως ἴδωμεν καί πάλιν ἀνεῳγμένην καί λειτουργοῦσαν τήν θεοστήρικτον καί ἱστορικήν ταύτην Σχολήν, τό τῶν ψυχῶν φροντιστήριον καί τό ἀγλάϊσμα τῆς Μητρός Ἐκκλησίας.

Εἴθε ὁ Θεός νά προσφέρῃ τοῦτο τό δῶρον εἰς τήν Ἐκκλησίαν αὐτοῦ καί δή εἰς τόν ἐν αὐτῇ πρῶτον, τόν Οἰκουμενικόν ἡμῶν Πατριάρχην κ.κ. Βαρθολομαῖον, καθ᾽ ὅτι ὅλοι γνωρίζομεν ὅτι τοῦτο ἐστί τό ἱερόν καταθύμιον τῆς ἀγαθῆς αὐτοῦ καρδίας. Αὕτη θά εἶναι ἡ ἀνάπαυσις τῶν σπλάγχνων αὐτοῦ ἐκ τῶν πολλῶν κόπων καί μόχθων καί ἀγωνιῶν ἅς καταβάλλῃ ὑπέρ τοῦ σκοποῦ τούτου.

Πρωτοπρεβυστέρου. Δημητρίου Ἰων. Κωνσταντέλου
Ὁμοτίμου καθηγητοῦ Πανεπιστημίου

*Ἡ Κλασική Ἑλληνική Κληρονομία στίς Ἐπιστολές τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος**

Ἀθῆναι ἤ Ἱεροσόλυμα; Ἑλληνισμός ἤ Χριστιανισμός; Βιβλική ἀποκάλυψις ἤ Ἑλληνική φυσική θεολογία; Τέτοια ἐρωτήματα προέβαλαν χριστιανοί διανοούμενοι τῶν τεσσάρων πρώτων αἰώνων, ἐκκλησιαστικοί ἄνδρες ὅπως ὁ Τατιανός ὁ Σῦρος, ὁ Λατῖνος Τερτυλιανός καί ὁ Ἕλλην Ἐπιφάνιος ὁ Κύπριος[1].

Ἡ ἀλληλοπεριχώρησις μεταξύ Χριστιανισμοῦ καί Ἑλληνισμοῦ ἀποτελεῖ ἕνα πολύ ζωντανό θέμα διά πολλούς αἰῶνες, καί ἡ βιβλιογραφία ἐπάνω στό ζήτημα αὐτό εἶναι ἐκτεταμένη. Ὁ Jaroslav Pelican τοῦ Πανεπιστημίου Yale[2], ὑποβάλλει τό βασικό ἐρώτημα: πῶς οἱ Ἕλληνες Ἐκκλησιαστικοί Πατέρες τῶν βυζαντινῶν χρόνων παρέμειναν πολιτιστικῶς καί διανοητικῶς Ἕλληνες ἐνῶ ταυτοχρόνως ἦσαν χριστιανοί; Ἡ ἐκτενής ἀνάλυσίς του περί τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, τῆς ἀδελφῆς των Μακρίνας καί Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, οἱ ὁποῖοι ἔθεσαν τίς βάσεις καί ἔγιναν πρότυπα Ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων καί θεολόγων τῶν Ἑλληνικῶν μεσαιω-

---

* Ἡ παροῦσα ἐργασία ἐγράφη τό πρῶτον εἰς τήν ἀγγλική καί ἀνεκοινώθη σέ συνέδριο περί Βυζαντινῆς Μακεδονίας πού ἔγινε στό Παν/μιο τῆς Μελβούρνης. Ἡ μετάφρασις εἰς τήν ἑλληνικήν ἔγινε ἀπό τόν Αἰδεσιμολ. π. Σταμάτιον Γανιάρην.

1. Βλέπε J. Quasten, *Patrology* I 220-8, II 246-340, esp. 320-2, III 384-96, esp. 385-6.

2. J. Pelikan, *Christianity and Classical Culture* (New Haven, CT 1993), esp. 3-21.

νικῶν χρόνων καί μετέπειτα, δίδει τήν ἀπάντηση: Οἱ Πατέρες παρέμειναν οὐσιαστικά Ἕλληνες διότι εἶχαν ὑπέροχα ἐξασκηθεῖ εἰς τήν κλασική Ἑλληνική παιδεία (γλώσσα, φιλολογία, φιλοσοφία, ἱστορία), ἀλλά συνάμα καί εἰς τήν χριστιανική γραμματεία[3]. Δέν εὕρισκαν ἀντίθεση μεταξύ τῶν Ἑλληνικῶν δοξασιῶν, καί εἰδικά τῶν διδασκαλιῶν περί τῆς φυσικῆς ἀποκαλύψεως, καί τῶν διδαχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Μέ αὐτές τίς προϋποθέσεις καί μέ βάση τήν καθιερωμένη παράδοση, ἐξετάζω τό θέμα τῆς κλασικῆς Ἑλληνικῆς παραδόσεως εἰς τίς ἐπιστολές τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος. Ὁ Θεοφύλακτος, ὅπως καί ἄλλοι παραδοσιαρχικοί ἐκκλησιαστικοί Πατέρες πρίν καί μετά ἀπ᾿ αὐτόν, ἠκολούθησε τήν παράδοση τῶν πρώτων ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων οἱ ὁποῖοι ἐπέτυχαν τήν σύνθεση μεταξύ τοῦ Ἑλληνικοῦ λόγου καί τῆς χριστιανικῆς Ἁγίας Γραφῆς, μεταξύ Ἀθήνας καί Ἱερουσαλήμ. Τά συγγράμματα τοῦ Θεοφυλάκτου ἐπιβεβαιώνουν ἀναμφισβήτητα ὅτι παρέμεινε Ἕλληνας ἀλλά συνάμα καί Χριστιανός ἐξαιτίας τῆς ἐξόχου μαθητείας του καί εἰς τίς δύο κληρονομίες. Εἰδικά οἱ ἐπιστολές του φανερώνουν ὅτι δέν ἐνοχλεῖτο ἀπό τό ἐρώτημα τοῦ Τερτυλλιανοῦ, «Ποιά εἶναι δυνατόν νά εἶναι ἡ σχέσις τῆς Ἀθήνας μέ τά Ἱεροσόλυμα».

Α

Γνωστός ὡς Θεοφύλακτος ὁ Ἥφαιστος, ὁ Θεοφύλακτος ἐγεννήθη γύρω από τό 1050 εἰς τόν Εὔριπον τῆς Εὐβοίας, ἐπαρχία στό θέμα Ἑλλάδος. Ἔλαβε τήν πρώτη σχολική μόρφωση εἰς τήν γενέτειρά του καί ἴσως στήν γειτονική Ἀθήνα, καθώς ἰσχυρίζεται ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Συμεών τῆς Βουλγαρίας. Κατόπιν ὁ Θεοφύλακτος μετέβη εἰς τήν Κωνσταντινούπολη ὅπου ἔλαβε τήν ἀνώτερη παιδεία κάτω από τόν Μιχαήλ Ψελλόν, τόν «ὕπατον τῶν φιλοσόφων»[4].

---

3. *Ἐνθ.* ἀν. 9-12.

4. Β. Γεωργιάδης «Μνημεῖα Ἐκκλησιαστικά Ἀνέκδοτα ἐκ τῶν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας Θεοφυλάκτου», *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια*, τόμ.4 no. 8.(Κωνσταντινούπολις 1883) 109-116, 135-8, 11-3 ; id., 5 (1884-5) 11-13;

R. Katicic, «Βιογραφικά περί Θεοφυλάκτου ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος» *EEBS* 30 (1960-1), 364-85. R. Janin, «Θεοφύλακτος ὁ Ἥφαιστος» *ThEE* 6 (Ἀθῆναι

Εἰς τήν Κωνσταντινούπολι ἐγνωρίσθη μέ μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς καί ὑπηρέτησε ὡς παιδαγωγός τοῦ πρίγκηπος Κωνσταντίνου Δούκα, υἱοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαήλ Ζ′ Δούκα (1071-8), καί τῶν υἱῶν ἄλλων διακεκριμένων οἰκογενειῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μετά τήν χειροτονίαν του εἰς τόν κλῆρο, ὑπηρέτησε ὡς διάκονος εἰς τόν ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας. Τό 1088/9 ἀνῆλθε εἰς τόν βαθμό τοῦ ἐπισκόπου καί κατά τό ἴδιο ἔτος διορίσθηκε Ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος. Ἡ πόλις αὐτή εἰς τήν Βυζαντινή Μακεδονία ἐκτίσθηκε εἰς τήν θέσιν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λυχνίδου, ὅπου οἱ κάτοικοι ὁμιλοῦσαν ἑλληνικά καί ἰσχυρίζοντο ὅτι ἦσαν ἀπόγονοι τῶν Βακχιάδων, οἱ ὁποῖοι ἔφυγαν ἀπό τήν Κόρινθο πρός βορρᾶν κατά τόν ἕβδομο πρό Χριστοῦ αἰῶνα.

Κατά τόν ἑνδέκατο αἰῶνα μ.Χ. ἡ Ἀχρίδα κατελήφθη ἀπό ξένα φύλα καί κατοικεῖτο ἀπό μικτούς λαούς. Ἦτο ἡ πρωτεύουσα τοῦ Βουλγάρου τσάρου Σαμουήλ (987/8-996/7) καί ἕδρα τῆς αὐτοκεφάλου Βουλγαρικῆς ἀρχιεπισκοπῆς ἕως ὅτου ἐπανῆλθε εἰς τήν βυζαντινή ἐπικράτεια ἀπό τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα Βασίλειον Β′ (976-1025). Τό γεγονός ὅτι πολλοί ἐκ τῶν κατοίκων ἐδέχθησαν τόν Βασίλειον ὡς ἐλευθερωτή ἀπό τήν Βουλγαρική ἐξουσία[5] εἶναι ἔνδειξις ὅτι ἡ Ἀχρίδα θά εἶχε μεγάλο ἀριθμό ἑλληνοφώνων κατοίκων ἐκτός τῶν Βουλγάρων καί Σλάβων.

Ὁ Θεοφύλακτος ἦτο ἕνας ἐκ τῶν πλέον μορφωμένων ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς καί ἴσως ὁλοκλήρου τῆς χιλιετίας, ἐξησκημένος ἐξ ἴσου εἰς τήν ἱεράν καί τήν θύραθεν παιδείαν. Τά ἑρμηνευτικά του σχόλια ἐπί τῆς χριστιανικῆς Ἁγίας Γραφῆς εἶναι ἀντικείμενο μελέτης ἀπό σύγχρονους βιβλικούς. Ἡ χρῆσις βιβλικῶν κειμένων καί εἰς ἄλλα γραπτά του, ὅπως εἰς τά ἐγκώμια, πανηγυρικούς, ἀπολογητικά καί πολεμικά κείμενα, καί εἰδικά στίς ἐπιστολές του, τόν ἀναδεικνύουν ὡς ἐπιδέξιο ἑρμηνευτή καί

1965), cols 417-9;

Δ. Ξανάλατος, «Θεοφύλακτος ὁ Βουλγαρίας καί ἡ δρᾶσις αὐτοῦ ἐν Ἀχρίδι» *Θεολογία*, 16 (1938) 228-40; Vasiliev, *History* 496-7, including note 378.

5. Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, *Opera*, ἐκδ. Paul Gautier, Θεσσαλονίκη, 2 τόμ. 1980-1986, τόμ. 1, 11-37. Γ. Κεδρηνός, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, ἐκδ. I. Bekker, 2 τόμ. (Bonn 1838-39) 2 : 468.

πιστό μελετητή τῆς Βίβλου. Ἔγραψε σχόλια σέ εἰκοσιέξι βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης καί στούς δώδεκα ἐλάσσονες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης- τό δωδεκαπρόφητον. Ἐξ ἴσου χρήσιμα διά τήν μελέτην τῶν Γραφῶν εἶναι τά πολυάριθμα ἐδάφια, οἱ παραφράσεις καί ἀπεικονίσεις ἀπό ὅλα σχεδόν τά βιβλία τῆς ἁγίας Γραφῆς, περιλαμβανομένης τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου καί τῶν Δευτεροκανονικῶν βιβλίων, μέ τά ὁποῖα ἐπλούτισε τίς ἐπιστολές του. Οἱ Ψαλμοί καί ὁ προφήτης Ἡσαΐας ἦσαν τά πιό ἀγαπητά του βιβλία στήν Παλαιά Διαθήκη. Ἀπό τήν Καινή Διαθήκη ἐχρησιμοποίησε περισσότερο τά Εὐαγγέλια τοῦ Ματθαίου καί τοῦ Λουκᾶ καί τίς Ἐπιστολές τοῦ Παύλου πρός Κορινθίους διά νά πλουτίσει τήν ἀλληλογραφία του.

Ὁ Θεοφύλακτος ἦτο πολυμαθής ἀλλά δέν ἦτο πρωτότυπος ἑρμηνευτής. Ὡς ἑρμηνευτής τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἐβασίζετο εἰς τόν Κλήμη τόν Ἀλεξανδρέα, τόν Μεθόδιο Ὀλύμπου, Κύριλλον Ἀλεξανδρείας, Διονύσιο τόν Ψευδοαρεοπαγίτη, τούς Καππαδόκας Πατέρας, Οἰκουμένιο Τρίκκης, Εὐθύμιο Ζυγαβινό, καί εἰδικά εἰς τόν Ἰωάννη τόν Χρυσόστομο. Στίς ἑρμηνεῖες του, κατά κανόνα, ἀκολουθοῦσε τήν ἱστορική μέθοδο[6].

Ἀλλά, καθώς ἀναφέραμε προηγουμένως, ὁ Θεοφύλακτος ἦτο περισσότερο ἀπό ἐρευνητής τῶν Γραφῶν. Ὑπό τήν φροντίδα τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ ἔλαβε ἄρτια ἐκπαίδευση εἰς τήν Ἑλληνική φιλοσοφία, ποίηση καί λογοτεχνία. Οἱ ἐπιστολές του δείχνουν ἐξοικείωση μέ τήν Ἑλληνική μυθολογία καί τήν ἀρχαία Ἑλληνική γραμματεία.

Ἡ πληθώρα τῶν παραπομπῶν, παραφράσεων, ὀνοματολογιῶν, παροιμιῶν καί μυθολογικῶν παραστάσεων ἀπό τήν κλασική Ἑλληνική παιδεία πού ἐμπλουτίζουν τίς ἐπιστολές του δέν εἶναι ἐπιδεικτική ρητορία ἀλλά ἕνα ξεχείλισμα τῆς εὐρείας Ἑλληνικῆς μορφώσεώς του. Ὁ Θεοφύλακτος ἐγνώριζε τούς Ἕλληνες κλασικούς καί ἦτο ὑπερήφανος πού ἐγεννήθηκε στήν ἔνδοξη Ἑλλάδα. Σέ μία ἐπιστολή πρός τούς μαθητάς του ἐδήλωσε, «τῆς Ἑλλάδος ὢν ἐκείνης τῆς εὐδαι-

---

6. Δ.Σ. Μπαλάνος, *Οἱ Βυζαντινοί Ἐκκλησιαστικοί Συγγραφεῖς* (Athens 1951) 87-90, esp. 88q K. Krumbacher, *GBL*, μετ. Σωτηριάδου, I 262-7, II 113-5; Beck, *Kirche* 649-51.

μονος βλάστημα»[7]. Τό ἐάν ἐσπούδασε στήν Ἀθήνα προτοῦ μεταβεῖ στήν Κωνσταντινούπολι εἶναι ἀκόμη ἀμφισβητήσιμο. Στήν ἀλληλογραφία του ἐκφράζει τήν λύπη του πού πρέπει νά εἶναι μακριά ἀπό τήν πρωτεύουσα διά νά ὑπηρετεῖ μιά ἐπαρχιακή ἐπισκοπή μέ μικτό καί ἀγράμματο πληθυσμό, ἀποτελούμενο ἀπό Βουλγάρους, Σλάβους καί Ἕλληνες[8]. Ὀλίγες παραπομπές θά ἐπιβεβαιώσουν τίς ἀπόψεις μας.

Σέ μία ἐπιστολή του ἀπό τήν Ἀχρίδα τό ἔτος 1088/9 πρός τόν ἀξιωματοῦχο τοῦ παλατιοῦ «ἐπί τῶν δεήσεων» ὁ Θεοφύλακτος εἶναι καυστικός καί περιγράφει τούς ἀνθρώπους πού ὑπηρετεῖ μέ βαθειά ἀπογοήτευση. «Μέσα σέ κύκλο τέτοιων τεράτων εἶμαι καταδικασμένος νά ζῶ. Καί τό χειρότερο εἶναι πώς δέν ὑπάρχει ἐλπίδα ὅτι κάποια ἡμέρα αὐτοί οἱ σκληροτράχηλοι θά ἀποκτήσουν κεφάλι μέ κάποια ἀνώτερη νοημοσύνη ὥστε ἡ φιλία, σύμφωνα μέ τόν σοφόν ἄνδρα τοῦ Ἀκράγαντος, νά φέρει *ἀτελεῖς νόες σέ τελείους* (φιλία ἀτελεῖς κόρσας συνάγει πρός τήν ἐντέλειαν)[9]. Ὁ σοφός ἄνδρας τοῦ Ἀκράγαντος, εἰς τόν ὁποῖον ἀναφέρεται, εἶναι ὁ φιλόσοφος Ἐμπεδοκλῆς. Κατά πόσον ὁ Θεοφύλακτος τόν ἀντιγράφει ἀπό τό ἀρχικό κείμενο ἤ ἀπό τοῦ Ἀριστοτέλη τό *Περί Ψυχῆς* (Βιβ. 3, κ. 6) εἶναι δύσκολο νά εἰποῦμε. Ἐκφράζει παρόμοια παράπονα καί σέ μιά ἐπιστολή του πρός τόν Καίσαρα Νικηφόρο Μελισσηνό, παρακαλῶντάς τον νά τόν ἀπελευθερώσει ἀπ᾽ αὐτό τό καταθλιπτικό περιβάλλον παραθέτων τήν 12η Ὠδή τοῦ Πινδάρου στήν ὁποία ὁ ποιητής ὁμιλεῖ διά τήν θυγατέρα τοῦ Δία «ἡ ὁποία δίνει ἐλευθερία στούς ἀνθρώπους»[10].

Ὁ Θεοφύλακτος δέν ἦτο ὁ μόνος πού παρεπονεῖτο διά τό περιβάλλον τῆς ἐπισκοπῆς του. Καί ἄλλοι ἐπίσκοποι στήν βυζαντινή ἐποχή μέ ἀνώτερη μόρφωση πού εἶχαν τοποθετηθεῖ σέ ἐπαρχιακές πόλεις ὑπέφεραν ἀπό τήν ἔλλειψη μορφωτικῶν εὐκαιριῶν καί ἔκαναν παράπονα διά τόν διορισμόν των σέ τέτοιες ἐπισκοπές, ἐπίσκοποι ὅπως ὁ Ἰωάννης

---

7. *Gautier*, I 131.
8. Ξανάλατος, *Loc*, cit. 373 n.5. Καί οἱ δύο χρησιμοποιοῦν τίς ἴδιες πηγές.
9. Θεοφύλακτος, *Ἐπ.* 6 (Gautier II 147-9).
10. *Ἐπ.* 13 (Gautier 171-3).

᾿Απόκαυκος τῆς Ναυπάκτου, ὁ Μιχαήλ ᾿Ακομινάτος τῶν ᾿Αθηνῶν, Παιδιαδίτης τῆς Κέρκυρας, Νικόλαος Μουζάλων τῆς Κύπρου καί ᾿Ιωάννης ὁ Μαυρόπους ἐπίσκοπος Εὐχαΐτων.

᾿Αλλά ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Θεοφυλάκτου φανερώνει ὅτι ἀντιμετώπιζε μιά ἐσωτερική πάλη μεταξύ τῆς ἐπιθυμίας του νά εὑρίσκεται στήν Κωνσταντινούπολη κοντά σέ καλλιεργημένους ἀνθρώπους καί τῶν ποιμαντικῶν του καθηκόντων νά παραμείνει πλησίον τοῦ ποιμνίου του εἰς τήν ᾿Αχρίδα. Ἄν καί τούς περιέγραψε μέ σκληρά ἐπίθετα, ὅπως «ἀγενεῖς», «ἀκαλλιέργητους» καί «ἀνιαρούς», ἐν τούτοις κατέβαλε κάθε προσπάθεια νά καλυτερεύσει τήν οἰκονομική τους κατάστασι. Διεμαρτύρετο διά τόν σκληρό καί ἀσυνείδητο τρόπο τῶν ἐφόρων καί ἐπίεζε τίς πολιτικές ἀρχές νά ἐπιβάλλουν ἐλαφρότερους φόρους εἰς τούς πτωχούς τῆς ἐπισκοπῆς του. Ὄχι μόνο ἔμεινε πιστός εἰς τήν ἀποστολή του ἀλλά εὑρίσκετο συνεχῶς κοντά στό ποίμνιό του μέχρι τήν ἡμέρα τοῦ θανάτου του ὀλίγο μετά τό 1126. Μάλιστα ἔγραφε καί γράμματα στούς ἀδελφούς ἐπισκόπους συμβουλεύων αὐτούς νά παραμένουν ὑπομονετικά στίς θέσεις των καί νά κάνουν κάθε δυνατή προσπάθεια διά τήν πνευματική, κοινωνική καί μορφωτική βελτίωσι τοῦ λαοῦ των[11]. Τά ποιμαντικά του καθήκοντα ὑπερίσχυσαν ἐπάνω ἀπό τά διανοητικά του ἐνδιαφέροντα.

᾿Αντιμετωπίζων τίς σκληρές συνθῆκες τῆς ᾿Αχρίδας καί τήν ἀπουσία μορφωμένων προσώπων, ὁ Θεοφύλακτος συχνά εὕρισκε παρηγοριά μελετώντας τά βιβλία του καί στήν ἀλληλογραφία του μέ τούς συναδέλφους ἐπισκόπους, ἐπισήμους τοῦ κράτους, μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας, ὅπως μέ τήν Δέσποινα Κυρά Μαρία, σύζυγο τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαήλ Ζ′ τοῦ Δούκα, ᾿Ανδρέα Κομνηνό, ἀδελφό τοῦ ᾿Αλεξίου Κομνηνοῦ, καί τόν Μέγα Δομέστιχο Νικήτα, διδάσκαλο τῆς Μεγάλης ᾿Εκκλησίας, διά νά ὀνομάσουμε ὀλίγους. ᾿Εν τούτοις ἐνίοτε καί τά βιβλία του δέν τόν ἐλευθέρωναν ἀπό τόν πόνο πού αἰσθάνετο μέσα σέ ἀμόρφωτους ἀνθρώπους[12]. Σέ ἕνα γράμμα του πρός τόν Μέγα Δομέστιχο, πού ἔστειλε ἀπό τήν ᾿Αχρίδα τό 1088/9, ὁ Θεοφύλακτος κατα-

11. Ξανάλατος, 231.
12. Θεοφύλακτος *᾿Επ.* 71 (Gautier II 283-5).

λήγει ὡς ἑξῆς: *«οὐ βασιλίδι δουλεύω πλουσία καθαρίῳ τε καί καλῇ καί συνόλως Ἀφροδίτη χρυσῇ, ἀλλά δούλοις, βαρβάροις ἀκαθάρτοις κινάβρας κωδίων ἀπόζουσιν καί πενεστέροις τόν βίον ἤ ὅσον τήν κακοήθειαν πλούσιοι, μᾶλλον δέ καί τῇ τοῦ βίου πενίᾳ καί τῇ κακοηθείᾳ συμπάντων βασιλεύουσι. Λύσατέ με αἰσχρᾶς ταύτης δουλείας οἱ τοῦτο δυνάμενοι, ἤ οἰχήσομαι ὑμῖν πρό ὥρας Θεοῦ διά τόν χόλον»*[13].

B

Κατά πόσον ὁ Θεοφύλακτος ἐστάλη εἰς τήν Ἀχρίδα μέ σκοπό νά μορφώσει τούς κατοίκους της καί τούς κατηχήσει εἰς τήν πίστιν, ἤ ἦτο τιμωρία ἐκ μέρους τῶν ἀνταγωνιστῶν του εἰς τήν πρωτεύουσα, εἶναι θέμα ἀντιλεγόμενο. Σέ μία ἐπιστολή του πρός τήν αὐτοκράτειρα Μαρία σημειώνει ὅτι ἔφυγε ἀπό τήν Κωνσταντινούπολι ἀπρόθυμα καί ὅτι ἐθεωροῦσε τόν διορισμό του εἰς τήν Ἀχρίδα ὡς τιμωρία του *«λόγῳ τῶν πολλῶν ἁμαρτιῶν του»*[14]. Οἱ ἐπιστολές τοῦ Θεοφυλάκτου ἀπό τήν Ἀχρίδα εἶναι τριῶν κατηγοριῶν. Πρῶτον εἶναι αὐτές πού ἀπευθύνονται σέ ἀξιωματούχους τῆς αὐλῆς, σέ πολιτικές ἤ στρατιωτικές προσωπικότητες, καί οἱ ὁποῖες περιλαμβάνουν τίς περισσότερες παραπομπές, ἐδάφια, παραφράσεις, παραστάσεις καί ὑπαινιγμούς ἀπό τούς κλασικούς συγγραφεῖς καθώς καί παροιμίες καί μυθολογικές ἀναπαραστάσεις.

Δεύτερον, ἐπιστολές πού ἔστειλε σέ ἐκκλησιαστικές προσωπικότητες, οἱ ὁποῖες εἶναι διανθισμένες περισσότερο μέ παραπομπές ἀπό τήν Ἁγία Γραφή παρά ἀπό τούς κλασικούς διδασκάλους. Τρίτον, αὐτές πού ἀπηύθυνε πρός τήν αὐτοκράτειρα Μαρία καί τούς ἀτακτήσαντας μαθητάς του, ὅπου μεταχειρίζεται βιβλικές καί κλασικές παραπομπές ἐναλλάξ.

Τό ἐρώτημα εἶναι : Ὁ Θεοφύλακτος ἔπαιρνε τίς παραπομπές του κατευθεῖαν καί κατά λέξη ἀπό τίς πηγές πού εἶχε ἤ τίς εἶχε ἀφομοιώσει καί παράφραζε ἀπό μνήμης; Σέ ἐπιστολή του στήν αὐτοκράτειρα Μαρία γράφει παραφραστικά ἀπό τίς «Σφῆκες» τοῦ Ἀριστοφάνη (516) ὡς ἑξῆς:«*Ἀλλ'*

13. *Ἐπ.* 5 (Gautier II 143-5).
14. *Ἐπ.* 4. (Gautier 137-45, esp. 137).

οὔτοι γε τῶν ἐμῶν βιαίων ρημάτων οὐδέ ἐώκεσαν ἐπαίουσαν, οἶμαι, βιαιοτέρας βοῆς τῆς τοῦ βορέου τά ὦτα κατακομβούσης αὐτῶν»[15].

Ἡ παραπομπή του ἀπό τόν Ψαλμό 111: 10 ἔχει μιά μικρή ἀλλαγή καθότι χρησιμοποιεῖ τόν πληθυντικό ἀντί τόν ἑνικό, «ἁμαρτωλός» ἀντί «ἁμαρτωλοί»[16]. Σέ ἕνα γράμμα του πρός μή ὀνομαζόμενο πρόσωπο ἀρχίζει μέ ἕνα ἀνασχηματισμένο ἐδάφιο ἀπό τίς «Φοίνισσες» τοῦ Εὐριπίδη 920, στό ὁποῖο ὁ Τειρεσίας λέγει ὅτι δέν εἶναι πλέον ὁ ἴδιος ἄνθρωπος διότι ἔχει ἀλλάξει γνώμη. Ὁ Θεοφύλακτος ἀρχίζει ὡς ἑξῆς: «*ὁδ᾽ ἀνήρ οὐκέθ᾽ αὐτός*» ἐνῶ τό πρωτότυπο ἀρχίζει μέ τό «*ἀνήρ ὅδ᾽ οὐκέθ᾽ αὐτός*». Τό χωρίον «*οὔτε θεόν οὔτε᾽ ἀνέρα τίειν εἶδος*» εἶναι παράφρασις ἀπό τήν Ὁμήρου *Ἰλιάδα* 9: 238 -39: «*οὐδέ τι τίει ἀνέρας οὐδέ θεούς*»: ὅπου ὁμιλεῖ διά τήν μεγάλη ὑπερηφάνεια του Ἕκτορος διά τήν δύναμή του, ἡ ὁποία δέν ἐνδίδει οὔτε σέ θεούς μήτε σέ ἀνθρώπους.

Στήν ἐπιστολή του πρός τόν Καματερόπουλο[17] ὁ Θεοφύλακτος ἀρχίζει μέ τά λόγια τοῦ Ὁμηρικοῦ Ἀχιλλέως (Ἰλιάδα 22 : 389) πού λέγει ὅτι δέν θά ξεχάσει τόν Πάτροκλο οὔτε εἰς τόν Ἅδη, 2 «*Εἰ καί θανόντων περ᾽ καταληθόντων εἰν Ἀΐδαο*». «Ἄν καί οἱ θανόντες λησμονοῦν τούς θανόντας εἰς τόν οἶκο τοῦ Ἅδη, ἐγώ οὔτε ἐκεῖ θά λησμονήσω τόν ἀγαπημένο μου σύντροφο».

Στήν ἐπιστολή του πρός τόν Νικόλαο Μερμεντόπουλο, ὁ Θεοφύλακτος ἔχει μιά αὐτούσια ἀντιγραφή ἀπό τήν *Ὀδύσσεια* τοῦ Ὁμήρου 16: 187. Ἀρχίζει τήν ἐπιστολή του μέ τήν ἀπάντηση τοῦ Ὀδυσσέα στόν Τηλέμαχο ὁ ὁποῖος ἔβλεπε τόν πατέρα του σάν Θεό. «*Οὐ τίς τοί θεός εἰμί-τί μ᾽ ἀθανάτοις εἴσχεις*» (Δέν εἶμαι θεός - Τί μέ συγκρίνεις μέ τούς ἀθανάτους;)[18]

Ἐκτός ἀπό τήν εὐρύτατη χρήση τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί τῶν κλασικῶν συγγραφέων, ὁ Θεοφύλακτος ἐχρησιμοποίησε εὐρέως καί τήν Ἑλληνική μυθολογία διά διδακτικούς σκοπούς.

---

15. Ὁ Θεοφύλακτος γράφει, «ἐπιθυμία ἁμαρτωλοῦ ἀποτελεῖται», ἐνῶ τό πρωτότυπον ἔχει, «ἐπιθυμία ἁμαρτωλῶν ἀπολεῖται».

16. Ἐπ. 6 (Gautier II 147-9).

17. Ἐπ. 27 (Gautier II 219-21).

18. Ἐπ. 29 (Gautier II 225-7). «Πρός τούς αὐτοῦ μαθητάς ἀτακτήσαντας».

Γράφει ὅτι πρέπει νά ἀποφεύγει κανείς τήν *ὕβριν* τοῦ Φαίδωνος ὅταν προσπαθεῖ νά ἀνέλθη εἰς τά ὕψη τοῦ οὐρανοῦ διότι θά καταστραφεῖ ὅπως κατεστράφη καί ὁ Φαίδων. Ἀντιθέτως, πρέπει κανείς νά μιμεῖται τήν φρόνησι τοῦ Δευκαλίωνος ὁ ὁποῖος εὑρῆκε καταφύγιο σέ μιά κιβωτό καί ἔτσι ἐσώθη ἀπό τόν κατακλυσμό. Ἔβλεπε τήν ἐποχή πού ἐβασίλευε ὁ Κρόνος ὡς χρυσόν αἰώνα, εὐτυχή καί χωρίς θλίψεις[19].

Σέ μιά του ἐπιστολή πρός τούς μαθητάς του περί τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος μέ τούς πόνους καί ἀσθένειές του, ὁ Θεοφύλακτος γράφει, «*τί δέ μοι τό σῶμα, ὁ σύνοικος νεκρός, ὁ ἑαυτόν φέρων τάφος*». Τό σῶμα περιγράφεται ὡς τάφος τοῦ ἀνθρώπου, ἰδέα πού θυμίζει Πλάτωνα, Νεοπλατωνικούς, ἀλλά καί Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας.

Προσθέτει τό χωρίο, «*νοοῦσι δ᾽ ἀνθρώποισιν ἐφ᾽ ἡμέρῃ, αἱ δ᾽ ἐπί νυκτί αὐτόματοι φοιτῶσι*» ὅπως τό ἔχει ὁ Ἡσίοδος, *Ἔργα καί Ἡμέραι*, 102-103. Ἐν συνεχείᾳ, στήν ἴδια ἐπιστολή ἐπιστρέφει στήν ἀρχαία ἱστορία μέ ἀναφορές στούς Ἀθηναίους Ἀλκιβιάδη, Καλλία, Ἀριστοφάνη, Λύσσανδρο, τούς Λακεδαιμονίους, τούς νόμους τοῦ Λυκούργου, τήν σοφία τοῦ Ὁμηρικοῦ Παλαμήδη καί τήν μυθική, καταθλιπτική χώρα τῶν Κιμμερίων (Ὁμήρου, *Ὀδύσσεια* Λ′ 15-19).

Γράφοντας διά τά διλήμματά του στά ποιμαντικά του καθήκοντα, ὁ Θεοφύλακτος συγκρίνει τόν ἑαυτό του μέ ἕνα πατέρα ὁ ὁποῖος ραπίζει τούς γιούς του ἀλλά ταυτοχρόνως τούς φιλεῖ τρυφερά, τούς διώχνει ἀπό τό σπίτι καί πάλι τούς καλωσορίζει πίσω. Ὁ Μενέλαος, οἱ Λαιστρυγόνες, ἡ Χάρυβδις, οἱ Κύκλωπες καί ἡ Σκύλλα μνημονεύονται, ἐνῶ ταυτοχρόνως παραπέμπει στά διδάγματα τῆς Βίβλου.

Ἀναφέρεται στήν Θεσσαλονικεῖς Α′ Ἐπιστολή, Κορινθίους Β′, Ψαλμούς 30, 103, 108, Προφητεία Ζαχαρία, Παροιμίες, Ἠσαΐα, στό Εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννου, πρός Ἑβραίους, Ὠσηέ, Ἱερεμία, Ἀριθμούς πρός Ἐφεσίους, πρός Τίτον, πρός Κορινθίους Α′ καί πρός Κολοσσαεῖς[20]. Συμβουλεύει τούς μαθητάς του νά συμπεριφέρονται σεμνά διά νά μή κατηγοροῦνται ἀπό τούς ἔξω διά ἀπρέπεια. Νά στενοχωροῦν τούς

---

19. Θεοφύλακτος, ἐκδ. Gautier I, 135.
20. *Ἐνθ᾽.* ἀν. 135-43.

ἐχθρούς των μέ τό νά εἶναι καλοί καί ἐνάρετοι, καί τούς ὑπενθυμίζει αὐτά πού εἶπε ὁ Ὀδυσσέας στήν Ναυσικᾶ διά τούς καρπούς ἑνός καλοῦ καί εὐτυχισμένου γάμου[21].

Σέ ἕνα δεύτερο γράμμα πρός τούς «ἀτακτήσαντας μαθητάς του»[22] ὁ Θεοφύλακτος γράφει ὅτι υἱοθετεῖ πιό ἤπιο τόνο στήν ἐπιστολή του διά νά μή φανεῖ πιό σκληρός ἀπό τόν μισάνθρωπο Τίμωνα, διότι «*οἱ λέξεις εἶναι ἡ σκιά πράξεων*» (Ἀριστοφάνης *Ὄρνιθες* 1549). Στή ἴδια ἐπιστολή ἀναφέρει Ὅμηρο, Ἡσίοδο, Πλάτωνα Διογένη Λαέρτιο, Ἡρόδοτο, μνημονεύει Ἑλληνική μυθολογία καί ἐπιγράμματα, καί ταυτόχρονα παραπέμπει σέ διάφορα βιβλία τῆς Βίβλου μεταξύ τῶν ὁποίων εἶναι ἡ Γένεσις, ὁ Ἠσαΐας, ὁ Ἰώβ, οἱ Ψαλμοί, ὁ Ἱερεμίας, ὁ Ἀβακούμ, οἱ Παροιμίες, ὁ Ζαχαρίας, ὁ Ματθαῖος, οἱ πρός Ρωμαίους καί πρός Ἑβραίους ἐπιστολές.

Ἐν ἀντιθέσει πρός τίς ἐπιστολές πρός τούς μαθητάς του, οἱ ἐπιστολές τοῦ Θεοφυλάκτου πρός ἐκκλησιαστικούς προεστούς περιλαμβάνουν περισσότερα ἐδάφια ἀπό τήν Ἁγία Γραφή παρά σέ κλασικούς συγγραφεῖς. Σέ μιά ἐπιστολή πρός τόν Μέγα Οἰκονόμο τοῦ Πατριαρχείου[23], πιθανόν τόν Νικόλαο Γραμματικό (1084-1111), ἀδελφό τοῦ Πατριάρχη, ὁ Θεοφύλακτος χρησιμοποιεῖ 24 βιβλικά ἐδάφια ἀπό τά ἑξῆς βιβλία: Ψαλμοί (12 ἐδάφια), Ἠσαΐας, Ἰώβ, Ἔξοδος, Δευτερονόμιο, Ἱερεμία, Κορινθίους Β', Ματθαίου καί Ἐφεσίους.

Πιό ἄξιο λόγου εἶναι *λόγος* του πρός τόν κυρ Κωνσταντίνο, υἱό τοῦ Μιχαήλ Ζ' Δούκα[24]. Ἐνῶ *ὁ λόγος* του περιέχει 25 βιβλικά ἐδάφια καί παραπομπές, καί μόνο ἑπτά ἀπό τούς Ἕλληνες κλασικούς (Ὅμηρο, Σοφοκλῆ, Εὐριπίδη καί *Παροιμίες*), *ὁ λόγος* ξεχειλίζει μέ ὀνόματα ἱστορικῶν προσώπων καί γεγονότων ἀπό τήν εἰδωλολατρική ἀρχαιότητα. Ἰδού τί γράφει: «*Οὐ γάρ κολακεύω τόν ἐμόν αὐτοκράτορα, οὐδέ θρύψω σου τά ὦτα λόγοις, ἁπαλοῖς καί τόν σοφιστήν ἐπιφαίνουσιν, οὐδέ λύδιον ἁρμόσομαι νόμον, ἀλλάτό σύντονόν τε καί δώριον*»[25].

---

21. *Ἐνθ'.* ἀν. 143. Ὁμήρου Ὀδύσεια 6. 180-5.
22. *Ἐνθ'.* ἀν. 147-65.
23. Gautier 1, 169-75.
24. *Ἐνθ'.* ἀν. 179-211

Καί προχωρεῖ λέγοντας ὅτι χρειάζεται τήν γλυκύτητα τοῦ Ἡροδότου καί τήν εὐθύτητα τοῦ Ἀριστείδη διά νά ἐκφρασθεῖ διά τίς ἀρετές τῆς μητέρας τοῦ πρίγκηπα. Περαιτέρω ἀναφέρεται σέ διάφορα καλά ἤ κακά πρόσωπα, ὅπως τόν Καμβύση, Σαρδανάπαλο, Ἀριστείδη καί Ἐπαμεινώνδα, Ἄρη, θεό τοῦ πολέμου, τόν Μινώταυρο, τίς Σειρῆνες, Πλάτωνα, Ἀρχιμήδη καί Εὐκλείδη, τούς Πέρσες καί τόν Δαρεῖο, μαζί μέ πολλές παραπομπές σέ ἱστορικά γεγονότα. Πολιτικά περιστατικά πού ἀναφέρονται στόν *λόγο* τοῦ Θεοφυλάκτου φανερώνουν πέραν πάσης ἀμφιβολίας ὅτι ἦτο ὑπέροχα εἰδικευμένος στήν ἀρχαία μυθολογία καί ἱστορία[26].

Σέ 134 ἐπιστολές του, ἔκδοσις Paul Gautier, ὁ Θεοφύλακτος ἀναφέρεται σέ 14 Ἕλληνες κλασικούς συγγραφεῖς, συμπεριλαμβάνων ποιητάς, φιλόσοφους καί ἱστορικούς, ὡς ἀκολούθως:

Ἀριστοφάνης	ἕξι (6)
Ἀριστοτέλης	τρεῖς (3)
Ἐμπεδοκλῆς	πέντε (5)
Εὐριπίδης	δέκα (10)
Ἡρόδοτος	δύο (2)
Ἡσίοδος	ἕξι (6)
Ὅμηρος	ἑξήντα ἕνα (61)
Λουκιανός	δύο (2)
Λυκόρων τῆς Χάλκης	μία (1)
Ὀππιανός (?)	μία (1)
Πίνδαρος	πέντε (5)
Πλάτων	τρεῖς (3)
Σοφοκλῆς	τέσσερις (4)
Θουκυδίδης	μία (1)

Ἐπί πλέον ὑπάρχουν καί 110 παραπομπές σέ κλασικούς συγγραφεῖς.

Ὁ Θεοφύλακτος χρησιμοποιεῖ καί δεκαπέντε Ἑλληνικές παροιμίες. Μερικές ἀπό τίς ὁμιλίες του καί οἱ *λόγοι* ἐμπλουτίζονται μέ ἐδάφια ἀπό τόν Ἀρχίλοχο, Αἰσχύλο, Σιμωνίδη, Ἀριστοτέλη, Ἀριστοφάνη, Διογένη Λαέρτιο, Εὐριπίδη, Ἡρό-

25. *Ἐνθ.* ἀν. 179.
26. *Ἐνθ.* ἀν. 193.

δοτο, Ἡσίοδο, Πίνδαρο, Πλούταρχο, Πλάτωνα, Σοφοκλῆ καί κυρίως ἀπό τόν Ὅμηρο. Ἄξιο προσοχῆς εἶναι ὅτι χρησιμοποιεῖ τούς ἐκκλησιαστικούς Πατέρες σέ περιορισμένο βαθμό, ἀναφερόμενος μόνο εἰς τούς Γρηγόριο τόν Θεολόγο καί Συνέσιο Κυρηνείας.

Γ

Ὁ Θεοφύλακτος ἔμεινε πιστός στούς διδασκάλους τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος πού τοῦ ἔδωσαν τίς βάσεις τῆς μορφώσεώς του καί διέπλασαν τήν πολιτισμική του προσωπικότητα. Ἡ ἐκπαίδευσίς του συνίστατο στό ὅτι κατεῖχε τέλεια τίς Χριστιανικές Γραφές στόν ἴδιο βαθμό πού κατεῖχε τόν Ὅμηρο καί τούς ἄλλους Ἕλληνας συγγραφεῖς. Ἡ πολυμάθεια ἦτο ἕνα ἀπό τά ἀξιόλογα χαρακτηριστικά τοῦ Θεοφυλάκτου. Ἐγνώριζε ἀπό στήθους πολλούς στίχους ἀπό τήν Ἁγία Γραφή ἀλλά καί πολλά ἐδάφια ἀπό τά ἔργα τῶν μή Χριστιανῶν προγόνων του. Τό νά διαβάζουν καί μαθαίνουν ἀπό μνήμης θρησκευτικά καί μή θρησκευτικά κείμενα ἦταν μία συνήθης ἄσκησις καί πρᾶξις τῶν πεπαιδευμένων ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων διά πολλούς αἰῶνες.

Ὁ συνδυασμός τῆς Βιβλικῆς καί Ἑλληνικῆς κλασικῆς μαθήσεως πού ἐπέτυχε ὁ Θεοφύλακτος ἔγινε τόσο ἐπιδέξια ὥστε ἦτο δύσκολο νά διακρίνει κανείς ἐάν τά εἶχε απομνημονεύσει ἤ ἐάν κρατοῦσε τό κείμενο ἐμπρός στά μάτια του. Τό Ψαλτήριο καί ὁ Ὅμηρος ἀναφέρονται πιό συχνά ἀπό κάθε ἄλλο ἱερό ἤ κλασικό κείμενο.

Εἰς τό Ψαλτήριο, στό ὁποῖο ἀναφέρεται 200 φορές, ὁ Θεοφύλακτος εὑρῆκε τό βιβλίο πού κατεῖχε παγκόσμια θρησκευτική ἀναγνώρισι. Πολύ πρίν τόν Θεοφύλακτο, πολλοί Ἕλληνες ἐκκλησιαστικοί Πατέρες διέκριναν εἰς τό Ψαλτήριον ὄχι μόνο θεόπνευστη ποίησι ἀλλά καί προφητικές ρήσεις διά τόν Χριστόν καί διδάγματα πού ὑπεδήλωναν τήν συμμετοχή ὁλοκλήρου τῆς ἀνθρωπότητος εἰς τό σωτήριον σχέδιον τοῦ Θεοῦ.

Εἰς τά κλασικά ἔργα τῶν Ἑλλήνων εὕρισκε τήν *προπαιδεία* διά τόν Χριστιανισμό, μία φυσική θεολογία σέ συμφωνία μέ τήν χριστιανική θεολογία, κάτι πού ἐτόνιζαν καί οἱ ἐκκλησιαστικοί Πατέρες.

Ἡ στάσις τοῦ Θεοφυλάκτου πρός τήν Ἑλληνική κλασική κληρονομία εἶναι σέ πλήρη συμφωνία μέ τήν κληρονομη-

θεῖσα πατερική παράδοση. Οἱ ἐκκλησιαστικοί Πατέρες ἐδέχοντο ὅτι ἄν καί οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἦσαν σέ θρησκευτική πλάνη, ἐν τούτοις ἦσαν οἱ πρόγονοί των. Διά τούς πεπαιδευμένους μεταξύ αὐτῶν, ὁ νοῦς καί τό ἦθος τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ δέν ἦσαν ποτέ στατικά, ἄσχετα καί ἀκατανόητα, ἀλλά πάντοτε ζωντανά καί ἐξελισσόμενα, προσαρμοζόμενα στίς ἀνάγκες ἑκάστου αἰώνα.

Δι᾽ αὐτούς δέν ὑπῆρχε διακοπή διά μέσου τοῦ χρόνου, μεταξύ τοῦ ἀρχαίου καί μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλά μία συνέχεια πού στήν ἐξέλιξή της παρήγαγε μία *ἀλληλοπεριχώρησι*, μία συζυγία, μία ὁλοκλήρωσι καί μεταμόρφωσι πού ὁδήγησε στήν διαμόρφωση τοῦ Ἑλληνικοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἡ στενή ἐπαφή τοῦ Θεοφυλάκτου μέ τήν κλασική Ἑλληνική παιδεία καί ἡ προσήλωσίς του στά ἱερά γράμματα τοῦ Χριστιανισμοῦ φανερώνουν τελειωτικά τήν συσχέτισι πού ὑπῆρχε μεταξύ τῆς ἱερᾶς καί τῆς κατά κόσμον παιδείας.

Ἦτο καλά κατηρτισμένος καί στίς δύο καί δι᾽ αὐτό τόν συνέθλιβε ἡ ἔλλειψις τῆς Ἑλληνικῆς μαθήσεως μεταξύ τοῦ ποιμνίου του. Εἰς τήν βιογραφία του διά τόν Κλήμη, ἐπίσκοπο Βουλγαρίας, ὁ Θεοφύλακτος τόν ἐπαινεῖ διότι κατόρθωσε μέ τήν διακονία του τό τεῖχος τῆς ἀμάθειας τοῦ Βουλγαρικοῦ κλήρου νά καταρρεύσει. «Γνωρίζων τήν τραχύτητα τοῦ λαοῦ του, τήν ἀδιαφορία τους, νά κατανοήσουν τήν Ἁγία Γραφή, καί διακρίνων ὅτι πολλοί Βούλγαροι ἱερεῖς ἦσαν βραδυκίνητοι νά ἀντιληφθοῦν πῶς νά γράφουν Ἑλληνικά» ὁ Κλήμης ἐπινόησε διάφορους τρόπους διά νά ἐκπαιδεύσει τόν λαό του. Ἐπί πλέον ὁ Κλήμης «προσέφερε καί ἄλλη μία εὐεργεσία στή χώρα (τῆς Βουλγαρίας) μέ τό νά φέρει ἀπό τήν χώρα τῶν Ἑλλήνων διαφόρων εἰδῶν καλλιεργημένα ὀπωροφόρα δένδρα. Μέ τήν μέθοδο τοῦ ἐμβολιασμοῦ, ἄλλαξε δένδρα ἄγρια σέ δένδρα ὀπωροφόρα»[27].

Ἡ εἰσαγωγή στήν καλλιέργεια τῆς μαθήσεως καί ἡ βελτίωση στίς συνθῆκες τῆς ζωῆς τῶν Σλαυϊκῶν λαῶν, συμπεριλαμβανομένων καί ἐκείνων εἰς τήν βυζαντινή Μακε-

---

27. Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, *Βίος καί πολιτεία ἡ τοῦ Κλήμεντος Ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας* ed. J.P. Migne, PG 126 cols. 1194-1240, καί J. Duichev, *Kiril and Methodius* (New York 1985) esp. 118-9.

δονία, ἦσαν μερικές ἀπό τίς σημαντικές προσφορές μεγάλων ἀνδρῶν ὅπως ὁ Κλήμης, ὁ Κωνσταντίνος -Κύριλλος, ὁ Μεθόδιος καί ὁ Θεοφύλακτος τῆς Ἀχρίδος.

Πηγές

Θεοφυλάκτου Ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας τά εὑρισκόμενα πάντα, ἔκδ. J.P. Migne, Patrologia Graeca vols. 123-126.
Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. Paul Gautier, Θεσσαλονίκη, 1986.
Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος, *Λόγοι*, ἐκδ. Paul Gautier, Θεσσαλονίκη, 1980.
Theophylact Okhridski, «Life and Toils.. by Kliment..», Spass Nikolov, trans, in Kiril and Methodius : Founders of SlavonicWriting Ivan Duichev, ed., (New York: Columbia University Press, 1985), 93-126.

Βιβλιογραφία

H.G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, (Munchen, 1959).
K. Δελικάνης, Ἱστορική σημείωσι περί τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος, Πατριαρχικά Ἔγγραφα, τόμ. 3 (Κωνσταντινούπολις 1905), 929-1047.
Paul Gautier, «Le discours de Théophylacte de Bulgaria a l` autocrator Alexis Ier Comnene (6 janvier 1088), *Revue des Etudes Byzantines,* vol. 20 (1962), 93-130.
Paul Gautier, «L` episcopat de Théphylacte Héphaistos, aarcheveque de Bulgarie» *Revue des Etudes Byzantines,* vol. 21 (1963) 159-178.
H. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida,* (Leipzig, 1902).
B. Γεωργιάδου, «Μνημεῖα ἀνέκδοτα ἐκ τῶν τοῦ Θεοφυλάκτου» *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια* τόμ. 4 (1884), 109-116, 135-138, 141-143, τόμ. 5 (1985), 11-13.
R. Janin, «Θεοφύλακτος» *Θρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια,* τόμ. 6, Ἀθῆναι 1965, στηλ. 417-419.
R. Janin, «Theophylacte de Bulgarie» στό «*Dictionnaire de théologie* catholique, τομ. 14, σσ. 536-538.
Radoslav Katicic, «Βιογραφία περί Θεοφυλάκτου ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος», *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν,* τόμ. 30 (1960-1961), σσ. 364-385.
K. Krumbacher, A. Erhard, Geschichteer der byzantinischen Litera-

tur, 2nd ed. (Munchen 1897), μετάφρ. Κ. Σωτηριάδου, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, τόμ. 1, Ἀθῆναι 1897, σσ. 262-267.

Ε.Τ. Παντελάκης, «Θεοφύλακτος», *Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 12, σσ. 548.

K. Prachter, «Antike Quellen des Theophylaktos von Bulgarie», *Byzantinischen Zeitschrift*, vol. 1 (1892), 399-414.

Δ. Ξανάλατος, «Θεοφύλακτος Βουλγαρίας καί ἡ δρᾶσις αὐτοῦ ἐν Ἀχρίδι», *Θεολογία* τόμ. 16 (1938), σσ. 228-240.

Μ. Πρωτοπρεσβυτέρου
Κωνσταντίνου Παπαγιάννη

Οἱ Κανόνες καί ἡ τάξις ψαλμῳδίας αὐτῶν

Εἰς τήν ὀρθόδοξον ἐκκλ. ὑμνογραφίαν διεμορφώθησαν καί ἐπαγιώθησαν διάφορα εἴδη ὕμνων χαρακτηριζόμενα δι᾽ ἰδιαιτέρων ὀνομάτων, ὡς λ.χ. ἀπολυτίκια, καθίσματα, στιχηρά κ.λ.π.. Εἶδος ἐκκλ. ὕμνου εὐρύτατα διαδεδομένου εἶναι καί οἱ κανόνες, οἱ ὁποῖοι κατέλαβον σημαντικήν θέσιν εἰς τήν ὀρθόδοξον λατρείαν, κυρίως εἰς τήν ἀκολουθίαν τοῦ Ὄρθρου, δευτερευόντως δέ καί εἰς ἄλλας ἀκολουθίας. Τήν θέσιν αὐτήν διατηροῦν καί σήμερον, μολονότι εἰς τούς ἐνοριακούς ναούς ἡ ψαλμῳδία αὐτῶν ἔχει περιορισθῆ κατά πολύ.

Οἱ κανόνες ψάλλονται καθ᾽ ὡρισμένην τάξιν, ἡ ὁποία εἶναι ἀρκετά πολύπλοκος. Ὁ περιορισμός δέ τῆς ψαλμῳδίας αὐτῶν εἶχεν ὡς συνέπειαν τήν ἔλλειψιν ἐπαρκοῦς τυπικῆς πείρας ἐκ μέρους τῶν ψαλτῶν. Διά τοῦτο πολλά εἶναι τά σφάλματα, τά ὁποῖα παρατηροῦνται κατά τήν ψαλμῳδίαν τῶν κανόνων. Ἀκούομεν π.χ. νά λέγεται τό *Δόξα, καί νῦν* δίς εἰς τήν αὐτήν ᾠδήν ἤ νά παραλείπεται τελείως κ.ἄ.

Ἡ παροῦσα μικρά ἐργασία ἀποβλέπει εἰς τήν διατύπωσιν τῆς ὀρθῆς τάξεως ψαλμῳδίας τῶν κανόνων πρός ἀσφαλῆ καί σαφῆ καθοδήγησιν τῶν ψαλτῶν καί ἀποφυγήν τῶν παρατηρουμένων σφαλμάτων. Ἐπειδή δέ εἰς τοῦτο συντελεῖ τά μέγιστα ἡ γνῶσις τῆς ἱστορικῆς προελεύσεως καί δημιουργίας τῶν κανόνων, κάμνομεν λόγον πρῶτον περί αὐτῆς καί ἔπειτα περί τῆς τάξεως, καθ᾽ ἥν δέον νά ψάλλωνται οἱ κανόνες. Διακρίνομεν δέ αὐτήν εἰς δύο τύπους, ἤτοι εἰς τήν ἀρχαίαν τάξιν, ἥτις τηρεῖται μέχρι σήμερον εἰς τάς μονάς, καί τήν νεωτέραν, καθ᾽ ἥν ψάλλονται οἱ κανό-

νες εἰς τούς ἐνοριακούς ναούς. Ἡ γνῶσις τῆς πρώτης εἶναι ἀναγκαία διά τήν κατανόησιν καί τήν ὀρθήν τήρησιν τῆς δευτέρας.

Πηγαί, ἐπί τῶν ὁποίων ἐστηρίχθημεν διά τήν διατύπωσιν τῆς τάξεως ψαλμῳδίας τῶν κανόνων, εἶναι:

1. Τό ἰσχῦον Τυπικόν τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας (ΤΜΕ), τό λεγόμενον τοῦ Βιολάκη, ἔκδ. Μιχ. Σαλιβέρου ἐν Ἀθήναις ἀχρονολόγητος.
2. Τό Τυπικόν τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάββα (ΤΑΣ), ἔκδοσις Ἰωάννου Πέτρου τοῦ Πινέλλου, ἐν Βενετίᾳ αχμγ΄.
3. Το Τυπικόν τοῦ Κωνσταντίνου Πρωτοψάλτου, Κωνσταντινούπολις 1838.
4. Τά ἐν χρήσει χειρόγραφα Τυπικά τῶν ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Ἱ. Μονῶν Ξηροποτάμου, Διονυσίου, Ἁγίου Παύλου καί Κωνσταμονίτου.
5. Τό Τυπικόν τοῦ Οἰκονόμου Γεωργίου Ρήγα, ἐκδοθέν ἐν Θεσσαλονίκῃ ὑπό τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἱδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν, 1994.
6. Γεωργίου Μπεκατώρου ἄρθρα περί κανόνων καί καταβασιῶν ἐν τῇ Θρησκευτικῇ καί Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, τ. 2ος, στῆλαι 317-321 καί 430-433.
7. Ἰωάν. Φουντούλη, Κείμενα Λειτουργικῆς, ἀριθμ. 10, Μοναχικός Ὄρθρος, Θεσσαλονίκη 1972.

Διά δέ τό ἱστορικόν μέρος ἐχρησιμοποιήσαμεν καί τά ἑξῆς βοηθήματα:

1. Π. Τρεμπέλα, Ἐκλογή Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ὑμνογραφίας, Ἀθῆναι, 1949.
2. Τοῦ αὐτοῦ, Μικρόν Εὐχολόγιον, τ. Β΄, Ἀθῆναι 1955.
3. Γ. Μπεκατώρου, ἄρθρον περί ᾠδῶν ἐν τῇ Θρησκευτικῇ καί Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, τ. 12ος, στῆλαι 561-563.

1. *Ὀνομασία καί γένεσις τῶν κανόνων*

Ὁ *κανών* εἶναι ὕμνος ἐκκλησιαστικός ἀποτελούμενος ἐκ πολλῶν στροφῶν κατατεταγμένων εἰς ὁμάδας, αἱ ὁποῖαι καλοῦνται *ᾠδαί*. Ἑκάστης ᾠδῆς ἡ πρώτη στροφή λέγεται *εἱρμός*, αἱ δέ λοιπαί *τροπάρια*. Αἱ ᾠδαί εἶναι σπανιώτερον ἐννέα, συνήθως ὀκτώ, εἰς πολλάς δέ περιπτώσεις τρεῖς ἤ τέσσαρες, εἰς ἐλαχίστας δέ δύο. Ἐντεῦθεν

ἔχομεν κανόνας *ἐ ν ν ε α ῳ δ ί ο υ ς* ἤ *ὀ κ τ α ῳ δ ί ο υ ς*, οἱ ὁποῖοι θεωροῦνται πλήρεις, *τ ρ ι ῴ δ ι α, τ ε τ ρ α ῴ δ ι α* καί *δ ι ῴ δ ι α*.

Ἑκάστη ᾠδή ἀποτελεῖται συνήθως ἐκ τοῦ εἱρμοῦ καί τεσσάρων ἤ πέντε τροπαρίων· ὑπάρχουν ὅμως καί κανόνες ἔχοντες περισσότερα ἤ ὀλιγώτερα τροπάρια ἐν ἑκάστῃ ᾠδῇ. Πολλῶν κανόνων ἑκάστη ᾠδή κατακλείεται διά τριαδικοῦ καί θεοτοκίου· τῶν πλείστων ὅμως κανόνων (πλήν ἐκείνων τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν) αἱ ᾠδαί κατακλείονται μόνον διά θεοτοκίου· τῶν δέ ἀναστασίμων καί σταυροαναστασίμων κανόνων τῆς Ὀκτωήχου ᾠδαί τινες (ἡ ζ', ἤ ἡ η' ἤ ἡ θ') κατακλείονται διά τριαδικῶν ἀντί θεοτοκίων.

Ἡ λ. κανών, σημαίνουσα ἀρχικῶς τήν εὐθεῖαν ράβδον, μετέπεσε μεταφορικῶς εἰς τήν ἔννοιαν τοῦ ὑποδείγματος, τῆς τάξεως, ἥτις πρέπει ἀπαραιτήτως νά τηρῆται. Ὑπό τήν ἔννοιαν αὐτήν ἡ ὀνομασία κανών ἐν τῇ λατρείᾳ ἐδόθη κατά τήν γνώμην μου ἀρχικῶς εἰς τό σύνολον τῶν ἐννέα βιβλικῶν ᾠδῶν, αἱ ὁποῖαι ἐνωρίτατα εἰσήχθησαν εἰς τήν ἀκολουθίαν τοῦ Ὄρθρου, ὥς τινα ὑποχρεωτικήν τάξιν, ἡ ὁποία πρέπει νά τηρῆται ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ ταύτῃ.

Ὑπενθυμίζομεν ὅτι αἱ ᾠδαί αὐταί εἶναι αἱ ἑξῆς:

1. Ἡ ᾠδή τοῦ Μωϋσέως μετά τήν θαυμαστήν διάβασιν τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης ὑπό τῶν Ἰσραηλιτῶν (Ἔξοδ. ιε' 1-19).
2. Ἡ ᾠδή τοῦ Μωϋσέως ὀλίγον πρό τοῦ θανάτου του (Δευτερ. λβ' 1 -43).
3. Ἡ ᾠδή τῆς Ἄννης, μητρός τοῦ κριτοῦ Σαμουήλ ἐπί τῇ λύσει τῆς στειρώσεώς της (Α' Βασ. β' 1-10).
4. Ἡ ᾠδή τοῦ προφήτου Ἀββακούμ (Ἀββακ. γ').
5. Ἡ ᾠδή τοῦ προφήτου Ἡσαΐου (Ἡσ. κστ' 1-20).
6. Ἡ προσευχή τοῦ προφήτου Ἰωνᾶ ἐν τῇ κοιλίᾳ τοῦ κήτους (Ἰων. β' 3-10).
7. Ἡ προσευχή τοῦ Ἀζαρίου ἐν τῇ καμίνῳ (Δανιήλ γ' μετά τόν στίχ. 23, 2-30).
8. Ὁ ὕμνος τῶν τριῶν νέων ἐν τῇ καμίνῳ (αὐτόθι 34-65), καί
9. Ἡ ᾠδή τῆς Θεοτόκου (Λουκ. α' 46-55) μετά τῆς προσευχῆς τοῦ Ζαχαρίου, πατρός τοῦ Προδρόμου (Λουκ. α' 68-79).

Ὁ κανών τῶν ἐννέα ᾠδῶν διεμορφώθη καί συνετελέ-

σθη πιθανώτατα πρό τοῦ ζ′ αἰῶνος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν Ἱεροσολύμων, τό τυπικόν τῆς ὁποίας εἰσήχθη εἰς τήν ἐν Κωνσταντινουπόλει Μονήν τοῦ Στουδίου καί ἐκεῖθεν βαθμηδόν διεδόθη καί ἐπεκράτησεν εἰς ὅλην τήν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν.

Ἑκάστη ᾠδή ἐστιχολογεῖτο, ἤτοι ἀπηγγέλετο κατά στίχους, μεθ᾽ ἕκαστον τῶν ὁποίων ἐψάλλετο ἕν σύντομον ἐφύμνιον, ἄλλο δι᾽ ἑκάστην ᾠδήν, κατεκλείετο δέ διά τοῦ *Δόξα, καί νῦν*, μετά τό ὁποῖον ἐψάλλετο πάλιν τό ἐφύμνιον. Τά ἀρχαῖα ταῦτα ἐφύμνια διεσώθησαν ἐν τῷ Ὡρολογίῳ ἐπί κεφαλῆς ἑκάστης ᾠδῆς, εἶναι δέ τά ἑξῆς:

Τῆς α′ ᾠδῆς· *Τῷ Κυρίῳ ᾄσωμεν· ἐνδόξως γάρ δεδόξασται.*

Τῆς γ′ ᾠδῆς· *Ἅγιος εἶ, Κύριε, καί σέ ὑμνεῖ τό πνεῦμά μου.*

Τῆς δ′ ᾠδῆς· *Δόξα τῇ δυνάμει σου, Κύριε.*

Τῆς ε′ ᾠδῆς· *Κύριε, ὁ Θεός ἡμῶν, εἰρήνην δός ἡμῖν.*

Τῆς στ′ ᾠδῆς· *Ὡς τόν προφήτην Ἰωνᾶν σῶσον ἡμᾶς, Κύριε.*

Τῆς ζ′ ᾠδῆς· *Τῶν πατέρων καί ἡμῶν Θεός, εὐλογητός εἶ.*

Τῆς η′ ᾠδῆς· *Ὑμνεῖτε καί ὑπερυψοῦτε αὐτόν εἰς τούς αἰῶνας.*

Τῆς θ′ ᾠδῆς· *Τήν Θεοτόκον ἐν ὕμνοις μεγαλύνομεν.*

Συγκρίνοντες τά ἐφύμνια ταῦτα πρός τάς ᾠδάς παρατηροῦμεν ὅτι ἕκαστον ἐξ αὐτῶν προέρχεται ἔκ τινος χαρακτηριστικοῦ στίχου τῆς ᾠδῆς (τά ἐφύμνια τῶν ᾠδῶν α′, γ′, ε′, ζ′ καί η′) ἤ ἀναφέρεται γενικῶς εἰς τό θέμα αὐτῆς (τά ἐφύμνια τῶν ᾠδῶν δ′, στ′ καί θ′). Ἡ β′ ᾠδή δέν ἔχει ἐφύμνιον ἐν τῷ Ὡρολογίῳ· πιθανώτατα ὅμως τοῦτο ἦτο τό *Δόξα σοι, ὁ Θεός ἡμῶν, δόξα σοι*, τό ὁποῖον ὁρίζεται ὡς στίχος τῶν τροπαρίων αὐτῆς[1]. Ἐφύμνιον δέν ἔχει ἐπίσης τό β′ μέρος τῆς θ′ ᾠδῆς (ἡ προσευχή τοῦ Ζαχαρίου). Ἴσως νά συνεχίζετο εἰς τούς στίχους αὐτοῦ τό ἐφύμνιον τοῦ α′ μέρους *Τήν Θεοτόκον* κλπ., ἤ νά ἐψάλλετο ὡς ἐφύμνιον ὁ α′ στίχος αὐτοῦ *Εὐλογητός Κύριος ὁ Θεός τοῦ Ἰσραήλ* ἤ παραλλαγή τις αὐτοῦ[2].

Τό ἐφύμνιον ἑκάστης ᾠδῆς προετάσσετο αὐτῆς, ἀπαγγελλόμενον ὑπό τοῦ δομεστίκου ἤ τοῦ διακόνου, ἠκολούθει δέ ἡ στιχολογία τῆς ᾠδῆς, ὡς περιεγράφη ἀνωτέρω. Κατάλοιπον

1. Βλ. Π. Τρεμπέλα, *Μικρόν Εὐχολόγιον*, τ. Β′ σελίς 189).
2. *Αὐτόθι*, σελ. 200

τῆς τάξεως ταύτης ἀποτελεῖ ἡ πρό τῆς θ′ ᾠδῆς ἐκφώνησις *Τήν Θεοτόκον καί Μητέρα τοῦ φωτός ἐν ὕμνοις τιμῶντες μεγαλύνομεν*, ἡ ὁποία εἶναι διαπλάτυνσις τοῦ ἀρχαίου συντόμου ἐφυμνίου *Τήν Θεοτόκον ἐν ὕμνοις μεγαλύνομεν*. Διά τοῦτο κατά παλαιοτέραν τάξιν ἡ ἐκφώνησις αὕτη παρελείπετο κατά τάς δεσποτικάς καί θεομητορικάς ἑορτάς, καθ᾿ ἅς δέν στιχολογεῖται ἡ ᾠδή τῆς Θεοτόκου.

Τά ἐφύμνια σύν τῷ χρόνῳ διεπλατύνθησαν καί ἐξειλίχθησαν εἰς μικρούς ὕμνους, καλουμένους *ε ἱ ρ μ ο ύ ς*. Ὡς πρός τήν ἔννοιαν τοῦ ὅρου τούτου ὑπάρχουν δύο ἀπόψεις. Κατά τήν πρώτην ὁ εἱρμός (ἤ εἰρμός) ὠνομάσθη οὕτω, διότι πρός αὐτόν εἴρονται καί τά λοιπά τροπάρια τῆς ᾠδῆς· κατά τήν δευτέραν, διότι τοῦτο εἴρετο πρός τούς στίχους τῆς ᾠδῆς. Οἱ λειτουργιολόγοι δέχονται συνήθως τήν πρώτην ἐκδοχήν· ὁ Π. Τρεμπέλας δέν θεωρεῖ ἀπίθανον καί τήν δευτέραν[3]. Ἐάν ἐκκινήσωμεν ἐκ τῆς σημασίας τοῦ ρ. εἴρω (=συνάπτω, συμπλέκω), ἐκ τοῦ ὁποίου προῆλθεν ἡ λ. είρμός, πρέπει νά ταχθῶμεν ἀνεπιφυλάκτως ὑπέρ τῆς δευτέρας γνώμης. Κατά πᾶσαν πιθανότητα λοιπόν ἡ ὀνομασία είρμός ἐδόθη τό πρῶτον εἰς τά ἀρχαῖα σύντομα ἐφύμνια, τά ὁποῖα εἴροντο, δηλ. συνήπτοντο εἰς τούς στίχους ἑκάστης ᾠδῆς, ἀκολούθως δέ ἐπεξετάθη καί εἰς τούς ἐκτενεστέρους ὕμνους, οἱ ὁποῖοι ἀντικατέστησαν τά ἐφύμνια καί οἱ ὁποῖοι ἐπίσης εἴροντο εἰς τούς στίχους ἑκάστης ᾠδῆς ἐπαναλαμβανόμενα μεθ᾿ ἕκαστον αὐτῶν.

Κατ᾿ ἀρχάς, δηλ. ὁ είρμός ἦτο εἷς δι᾿ ἑκάστην ᾠδήν, ψαλλόμενος μεθ᾿ ἕκαστον στίχον αὐτῆς, ὅπως καί τό παλαιόν ἐφύμνιον. Φυσικόν ἦτο βεβαίως νά ποιηθοῦν διάφοροι σειραί είρμῶν ὑπό διαφόρων ποιητῶν. Καί ἄλλοι μέν ἐξ αὐτῶν βασίζονται ἐπί τοῦ κειμένου τῶν βιβλικῶν ᾠδῶν, δανειζόμενοι φράσεις ἤ καί ὁλοκλήρους στίχους ἐξ αὐτῶν· τοιοῦτοι εἶναι π.χ. οἱ είρμοί *Βοηθός καί σκεπαστής*, τῆς α′ ᾠδῆς τοῦ Μεγάλου Κανόνος, *Πρόσεχε, οὐρανέ καί λαλήσω*, τῆς β′ ᾠδῆς τοῦ αὐτοῦ κανόνος κ.ἄ. Ἄλλοι δέ ἀναφέρονται γενικῶς εἰς τό θέμα τῆς ᾠδῆς, χωρίς νά ἐλλείπουν ἐξ αὐτῶν χαρακτηριστικαί φράσεις τῶν ἀντιστοίχων ᾠδῶν, ὡς λ.χ. οἱ γνωστότατοι είρμοί *Ἁρματηλάτην Φαραώ* καί *Ὑγράν διο-*

---

3. Π. Τρεμπέλα, *Ὑμνογραφία*, σ. λγ′.

δεύσας ὡσεί ξηράν κ.ἄ. Ἀρχαιοπρεπέστεροι κατά τήν γνώμην μου δέον νά θεωρηθοῦν οἱ εἱρμοί τῆς πρώτης κατηγορίας, οἱ ὁποῖοι προσεγγίζουν τά ἀρχαῖα ἐφύμνια. Ἄλλη ἐξέλιξις εἰς τήν ποίησιν εἱρμῶν ἦτο ἡ προσαρμογή αὐτῶν εἰς τό θέμα τῆς ἀγομένης ἑορτῆς. Τοιοῦτοι εἶναι κυρίως οἱ εἱρμοί τῶν κανόνων τῶν δεσποτικῶν καί θεομητορικῶν ἑορτῶν, π.χ. οἱ εἱρμοί τῶν κανόνων τῶν Χριστουγέννων, τῶν Θεοφανείων, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τοῦ Πάσχα κ.ἄ.

Τό ἑπόμενον βῆμα ἦτο ἡ σύνθεσις περισσοτέρων στροφῶν δι᾽ ἑκάστην ᾠδήν, ὥστε νά ἀποφεύγεται ἡ πολλαπλῆ ἐπανάληψις τοῦ εἱρμοῦ. Αἱ στροφαί αὐταί ἐποιοῦντο κατά τόν ρυθμόν καί τό μέλος τοῦ προτασσομένου εἱρμοῦ, ἦσαν δηλ. προσόμοιοι πρός αὐτόν, καί διά τοῦτο προφανῶς ὠνομάσθησαν *τ ρ ο π ά ρ ι α*, ὡς τρέπουσαι τό μέλος αὐτῶν πρός τόν εἱρμόν. Ἐντεῦθεν Θεόδωρος ὁ Ἀλεξανδρεύς παρατηρεῖ ὅτι *«ἐάν τις θέλῃ ποιῆσαι κανόνα, πρῶτον δεῖ μελίσαι τόν εἱρμόν, εἶτα ἐπαγαγεῖν τά τροπάρια ἰσοσυλλαβοῦντα καί ὁμοτονοῦντα τῷ εἱρμῷ καί τόν σκοπόν* (δηλ. τό μέλος) *ἀποσῴζοντα»*[4] Οὕτως ἀπετελέσθησαν ὁμάδες τροπαρίων δι᾽ ἑκάστην βιβλικήν ᾠδήν, κληθεῖσαι καί αὐταί *ᾠ δ α ί*. Τό σύνολον τῶν ᾠδῶν τούτων δι᾽ ἑκάστην ἡμέραν ἤ ἑορτήν ἀπετέλεσε τόν κανόνα αὐτῆς.

Τέλος, εἰς μεταγενεστέραν ὁπωσδήποτε ἐποχήν, ἐποιήθησαν δύο καί τρεῖς κανόνες δι᾽ ἑκάστην ἡμέραν ἤ ἑορτήν, ὥστε σήμερον εἰς τάς πλείστας ἡμέρας τοῦ ἔτους νά μή παρίσταται ἀνάγκη ἐπαναλήψεως τῶν τροπαρίων. Οὕτω π.χ. διά τάς Κυριακάς προβλέπονται τρεῖς κανόνες τῆς Ὀκτωήχου (ἀναστάσιμος, σταυροαναστάσιμος καί τῆς Θεοτόκου) καί ὁ τοῦ Μηναίου· διά τάς καθημερινάς δύο τῆς Ὀκτωήχου καί ὁ τοῦ Μηναίου. Εἰς ὀλίγας μόνον δεσποτικάς ἑορτάς (Ὑπαπαντῆς, Εὐαγγελισμοῦ, Βαΐων καί καθ᾽ ὅλην τήν Μ. Ἑβδομάδα, Πάσχα, Θωμᾶ καί Ὑψώσεως Σταυροῦ) ἔχομεν ἕνα καί μόνον κανόνα.

Κατά ταῦτα δυνάμεθα νά καθορίσωμεν ὡς ἑξῆς τήν πορείαν τῆς γενέσεως τῶν κανόνων:

α. Σύντομα ἐφύμνια δι᾽ ἑκάστην ᾠδήν.

---

4. Π. Τρεμπέλα, *Ὑμνογραφία*, σ. λγ΄.

β. Ποίησις ἐκτενεστέρων ἐφυμνίων (εἱρμῶν).

γ. Ποίησις περισσοτέρων τοῦ ἑνός τροπαρίων δι᾽ ἑκάστην ᾠδήν.

δ. Ποίησις περισσοτέρων τοῦ ἑνός κανόνων δι᾽ ἑκάστην ἡμέραν.

Ἐφ᾽ ὅσον αἱ βιβλικαί ᾠδαί εἶναι ἐννέα, ἔπρεπε καί οἱ κανόνες νά εἶναι *ἐ ν ν ε α ᾠ δ ι ο ι*. Πράγματι οἱ παλαιότεροι κανόνες εἶχον ἐννέα ᾠδάς. Ἐνωρίς ὅμως ἡ στιχολογία τῆς β′ ᾠδῆς, διά τό αὐστηρόν καί ἐλεγκτικόν περιεχόμενον αὐτῆς, περιωρίσθη εἰς τήν Μ. Τεσσαρακοστήν. Διά τοῦτο οἱ πλεῖστοι κανόνες σήμερον δέν ἔχουν β′ ᾠδήν, εἶναι δηλ. *ὀ κ τ α ᾠ δ ι ο ι*, θεωροῦνται ὅμως πλήρεις. Πολλῶν δέ ἐννεαωδίων κανόνων ἐξεβλήθη ἡ β′ ᾠδή, ὡς μαρτυρεῖται ἐκ τῶν ἀκροστιχίδων αὐτῶν (βλ. π.χ. τόν σταυρώσιμον κανόνα τῆς Παρασκευῆς τοῦ α′ ἤχου, τόν κατανυκτικόν τῆς Τρίτης τοῦ β′ ἤχου, τόν κανόνα τοῦ σεισμοῦ τῆς ΚΣΤ΄ Ὀκτωβρίου, ὁ ὁποῖος ὑπάρχει μετά τῆς β′ ᾠδῆς ἐν τῷ Μ. Εὐχολογίῳ, κ.ἄ.) Ἐκτός τῶν πλήρων κανόνων ἔχομεν *τ ρ ι ᾠ δ ι α* διά τάς πέντε ἡμέρας ἑκάστης ἑβδομάδος τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, περιλαμβάνοντα μίαν τῶν πέντε πρώτων ᾠδῶν (τῇ Δευτέρᾳ τήν α′ , τῇ Τρίτῃ τήν β′, τῇ Τετάρτῃ τήν γ′, τῇ Πέμπτῃ τήν δ′ καί τῇ Παρασκευῇ τήν ε′), ἀπαραιτήτως δέ η′ καί θ′. Διά τά Σάββατα τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς ὑπάρχουν *τ ε τ ρ α ᾠ δ ι α*, περιλαμβάνοντα στ′, ζ′, η′ καί θ′ ᾠδάς. Τριῴδια καί τετραῴδια ἐποιήθησαν ὑπό τῶν ἀδελφῶν Ἰωσήφ καί Θεοδώρου τῶν Στουδιτῶν, καί διά τήν περίοδον τοῦ Πεντηκοσταρίου, ταῦτα ὅμως δέν περιελήφθησαν εἰς τά ἔντυπα Πεντηκοστάρια καί ὡς ἐκ τούτου δέν ψάλλονται σήμερον. Ἡ Μ. Τρίτη ἔχει *δ ι ᾠ δ ι ο ν*, ἀποτελούμενον μόνον ἐξ η′ καί θ′ ᾠδῆς. Κατ᾽ αὐτό ἐποιήθησαν προεόρτια διῴδια διά τάς ἑορτάς τῶν Χριστουγέννων (ΚΑ′ Δεκεμβρίου) καί τῶν Θεοφανείων (Β′ Ἰανουαρίου).

Κυριώτεροι ποιηταί κανόνων θεωροῦνται ὁ Ἀνδρέας Κρήτης ὁ Ἱεροσολυμίτης, ἀκμάσας κατά τό β′ ἥμισυ τοῦ ζ′ αἰ. καί τάς ἀρχάς τοῦ η′, καί οἱ ὀλίγον μεταγενέστεροι αὐτοῦ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός καί Κοσμᾶς ὁ ἐπίσκοπος Μαϊουμᾶ, θετός ἀδελφός τοῦ προηγουμένου. Ἀσφαλῶς ὅμως ἡ παραγωγή εἱρμῶν ἤ καί κανόνων ὁλοκλήρων εἶχεν ἀρχί-

σει πολύ ἐνωρίτερον. Οἱ τρεῖς οὗτοι μεγάλοι ὑμνῳδοί ἐκάλυψαν διά τῶν κανόνων αὐτῶν τό σύνολον σχεδόν τῶν δεσποτικῶν καί θεομητορικῶν ἑορτῶν, ἀλλά καί τάς μνήμας πολλῶν ἁγίων. Μετ᾽ αὐτούς πλεῖστοι ποιηταί κανόνων ἀνεδείχθησαν, καλύψαντες διά κανόνων τό σύνολον τόσον τοῦ ἐτησίου, ὅσον καί τοῦ ἑβδομαδιαίου ἑορταστικοῦ κύκλου. Ἐξ αὐτῶν κυριώτεροι εἶναι οἱ κατά τόν θ′ αἰ. ἀκμάσαντες Ἰωσήφ ὁ Σικελός, ὁ ἀποκληθείς Ὑμνογράφος, Θεοφάνης ὁ Γραπτός, ἐπίσκοπος Νικαίας, Θεόδωρος ὁ Στουδίτης καί ὁ ἀδελφός αὐτοῦ Ἰωσήφ, ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης. Οἱ δύο τελευταῖοι ἐποίησαν κανόνας κυρίως διά τήν περίοδον τοῦ Τριῳδίου καί τοῦ Πεντηκοσταρίου. Σημαντική διαφορά μεταξύ τῶν παλαιοτέρων καί τῶν νεωτέρων ποιητῶν κανόνων εἶναι ὅτι οἱ πρῶτοι συνέθεσαν εἱρμούς πρωτοτύπους καί κατ᾽ αὐτούς ἐποίησαν τά τροπάρια, ἐνῶ οἱ δεύτεροι ἐχρησιμοποίησαν τούς ὑπό τῶν παλαιοτέρων συντεθέντας εἱρμούς.

Ἡ παραγωγή κανόνων, ὄχι ὅμως καί εἱρμῶν, δέν ἔπαυσε βεβαίως καί κατά τούς μετέπειτα αἰῶνας. Ἐκ τῶν ποιητῶν τῶν νεωτέρων χρόνων πρέπει νά μνημονεύσωμεν τόν ἅγιον Νικόδημον τόν Ἁγιορείτην καί τόν πρό τινων ἐτῶν κοιμηθέντα μακαριστόν γέροντα Γεράσιμον Μικραγιαννανίτην, δικαίως τιμηθέντα διά τοῦ ὀφφικίου τοῦ Ὑμνογράφου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας. Ὁ τελευταῖος, ἐκτός τῶν ὑπερδισχιλίων πλήρων ἀκολουθιῶν, τάς ὁποίας ἐποίησεν, εἴς τινας τῶν ὁποίων ὑπάρχουν δύο καί τρεῖς κανόνες, ἐποίησε καί *Ἑβδομαδάριον*, περιέχον Παρακλητικούς κανόνας δι᾽ ὅλας τάς ἡμέρας τῆς ἑβδομάδος, καί πλῆρες ὀκτάηχον *Θεοτοκάριον*.

Οἱ κανόνες ἐγεννήθησαν ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τοῦ Ὄρθρου, εἰς τήν ὁποίαν εἶναι ἐντεταγμέναι αἱ ἐννέα βιβλικαί ᾠδαί, καί ἐκεῖ εἶναι ἡ κυρία θέσις αὐτῶν. Σύν τῷ χρόνῳ ὅμως οἱ κανόνες ἀπεδεσμεύθησαν ἀπό τῶν βιβλικῶν ᾠδῶν. Τοῦτο ἀσφαλῶς ἔγινε τό πρῶτον διά τάς δεσποτικάς καί θεομητορικάς ἑορτάς, διά τάς ὁποίας ἴσως ἐθεωρήθησαν ἀκατάλληλοι αἱ βιβλικαί ᾠδαί, καί ἐπεκράτησε νά ψάλλωνται οἱ κανόνες αὐτῶν μετά καταλλήλων προϋμνίων : *Δόξα τῇ ἁγίᾳ ἀναστάσει σου Κύριε· Δόξα σοι, ὁ Θεός ἡμῶν, δόξα σοι· Ὑπερ-*

αγία Θεοτόκε, σῶσον ἡμᾶς[5]. Ἡ ἀποδέσμευσις αὕτη κατέστησε τούς κανόνας αὐτοτελές καί ἀνεξάρτητον ὑμνογραφικόν εἶδος, δυνάμενον νά ἐνταχθῇ καί εἰς ἄλλας ἀκολουθίας ἐκτός τοῦ Ὄρθρου. Οὕτως ἐνετάχθησαν κανόνες εἰς τήν ἀκολουθίαν τοῦ Ἀποδείπνου, εἰς τό Μεσονυκτικόν τῆς Κυριακῆς καί εἰς ἄλλας ἀκολουθίας, ψαλλόμενοι πλέον οὐχί μετά τῶν στίχων τῶν βιβλικῶν ᾠδῶν, ἀλλά μετά καταλλήλων προϋμνίων.

2. *Ἡ τάξις ψαλμῳδίας τῶν κανόνων τοῦ Ὄρθρου.*

Ἡ τάξις ψαλμῳδίας τῶν κανόνων ὑπέστη ἀναμφιβόλως ἐξέλιξίν τινα. Ἀρχικῶς, ὡς εἴπομεν, οἱ κανόνες ἦσαν ἀναποσπάστως συνδεδεμένοι μετά τῶν βιβλικῶν ᾠδῶν. Ἑκάστη ᾠδή ἐστιχολογεῖτο ὁλόκληρος, μεθ᾽ ἕκαστον δέ στίχον αὐτῆς ἐψάλλετο τό οἰκεῖον ἐφύμνιον. Ὅταν ὅμως τό ἀρχικόν σύντομον ἐφύμνιον ἐξειλίχθη εἰς ὁλόκληρον τροπάριον, τόν εἱρμόν, ἡ πολλαπλῆ ἐπανάληψις αὐτοῦ μεθ᾽ ἕκαστον στίχον καί χρόνον ἀπῄτει καί κόρον προεκάλει. Τοῦτο ὡδήγησεν εἰς περιορισμόν τῶν στίχων ἑκάστης ᾠδῆς καί τῆς ἐπαναλήψεως τοῦ εἱρμοῦ καί τῶν τροπαρίων τῶν ᾠδῶν. Ἐπεκράτησεν οὕτως ἡ συνήθεια νά λέγωνται οἱ πλεῖστοι στίχοι ἑκάστης ᾠδῆς ἄνευ τροπαρίων καί μόνον εἰς τούς τελευταίους στίχους νά ἐπισυνάπτωνται τροπάρια. Ἀκολούθως ὁ ἀριθμός τῶν στίχων κατά τινας ἐπισήμους ἡμέρας περιωρίσθη ἔτι περισσότερον· ἐψάλλοντο δηλ. μόνον οἱ ἀπαιτούμενοι διά τά τροπάρια στίχοι (ὅπως συμβαίνει σήμερον εἰς τάς ἐνορίας εἰς τούς ἐπιλυχνίους ψαλμούς καί εἰς τούς αἴνους), ἐνῶ ἡ στιχολογία ὁλοκλήρων τῶν ᾠδῶν διετηρήθη μόνον εἰς τάς καθημερινάς. Τέλος, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, οἱ κανόνες τῶν δεσποτικῶν καί θεομητορικῶν ἑορτῶν ἀπεδεσμεύθησαν τελείως ἀπό τῶν βιβλικῶν ᾠδῶν. Ἡ ἀποδέσμευσις αὕτη ἐπεξετάθη ἐν συνεχείᾳ εἰς τάς Κυριακάς, εἰς δέ τούς ἐνο-

---

5. Τήν παντελῆ ἀποδέσμευσιν τῶν κανόνων τοῦ Ὄρθρου ἀπό τῶν βιβλικῶν ᾠδῶν δέν θεωρεῖ ὀρθήν ὁ ὅσιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης, λέγων ὅτι οἱ ἀπαιτούμενοι διά τά τροπάρια δέκα στίχοι πρέπει νά λέγωνται πάντοτε ἐκτός τοῦ Πάσχα καί τῆς Διακαινησίμου Ἑβδομάδος (Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου, *Κῆπος χαρίτων*, ἔκδ. 2α, Βόλος 1958, σ. 16, σημ. 1).

ριακούς ναούς ἐγενικεύθη δι᾽ ὅλας τάς ἡμέρας τοῦ ἔτους. Οὕτω σήμερον διακρίνομεν τάς ἑξῆς περιπτώσεις:

α. Στιχολογίαν ὁλοκλήρων τῶν ᾠδῶν μετά τῶν κανόνων.

β. Ψαλμῳδίαν μόνον τῶν ἀπαιτουμένων διά τά τροπάρια στίχων.

γ. Ψαλμῳδίαν τῶν κανόνων ἄνευ βιβλικῶν στίχων.

Ἐκ τῶν περιπτώσεων τούτων αἱ δύο πρῶται εὑρίσκουν ἐφαρμογήν μόνον εἰς τάς μονάς, ἐνῷ εἰς τούς ἐνοριακούς ναούς τηρεῖται γενικῶς ἡ τρίτη.

Ἔχοντες ὑπ᾽ ὄψιν τ᾽ ἀνωτέρω ἐπιχειροῦμεν ἐφεξῆς πλήρη κατά τό δυνατόν καί συστηματικήν ἔκθεσιν, τρόπον τινά κωδικοποίησιν, τῆς τάξεως ψαλμῳδίας τῶν κανόνων, ἐπισημαίνοντες ποία ἡ πλήρης τάξις ἡ τηρουμένη εἰς τάς μονάς καί ποία ἡ τῶν ἐνοριῶν τοιαύτη.

α. *Πότε καί πῶς στιχολογοῦνται αἱ ᾠδαί.*

Κατά τήν μοναχικήν τάξιν τῶν παλαιῶν τυπικῶν αἱ βιβλικαί ᾠδαί στιχολογοῦνται ἤ παραλείπονται κατά περίπτωσιν ὡς ἀκολούθως:

α) Κατά τάς καθημερινάς, καθ᾽ ἅς ψάλλεται ἡ Παρακλητική, στιχολογοῦνται αἱ ᾠδαί ὁλόκληροι, εἰς δέ τούς τελευταίους ιβ′ στίχους ἑκάστης καί εἰς τό *Δόξα, καί νῦν* ἐπισυνάπτονται ὁ εἱρμός καί τά τροπάρια τῶν κανόνων τῆς Παρακλητικῆς καί τοῦ Μηναίου, ψάλλονται δηλ. ἐν ὅλῳ ιδ′ τροπάρια. Ἡ ἀκριβής ὅμως αὐτή τάξις, καθ᾽ ὅσον γνωρίζω, δέν τηρεῖται σήμερον οὔτε εἰς τάς μονάς, ἀλλ᾽ ἀκολουθεῖται ἡ εὐθύς ἀμέσως περιγραφομένη τάξις τῆς β′ περιπτώσεως.

β) Κατά τάς Κυριακάς, κατά τάς καθημερινάς, καθ᾽ ἅς τυγχάνουν ἑορταζόμενοι ἅγιοι καί δέν ψάλλεται ἡ Παρακλητική, καί κατά τάς προεορτίους καί μεθεόρτους ἡμέρας τῶν δεσποτικῶν καί θεομητορικῶν ἑορτῶν αἱ ᾠδαί δέν στιχολογοῦνται ὁλόκληροι, ἀλλά λέγονται ἐξ αὐτῶν στίχοι ἰσάριθμοι πρός τά ψαλλόμενα τροπάρια· ἤτοι ἑκάστης ᾠδῆς ψάλλεται πρῶτον ὁ εἱρμός δίς ἄνευ στίχου (ἐάν δέ ὁ ἀριθμός τῶν τροπαρίων εἶναι μεγαλύτερος τοῦ κανονικοῦ, ὁ εἱρμός ἅπαξ καί τό α′ τροπάριον ἄνευ στίχου) ἔπειτα δέ οἱ τελευταῖοι δέκα στίχοι τῆς ᾠδῆς καί τό *Δόξα, καί νῦν* μετά τῶν

τροπαρίων τῆς ᾠδῆς. Οὕτω τά τροπάρια μετά τοῦ εἱρμοῦ γίνονται πάλιν ιδ'. Ἡ στ' ὅμως καί ἡ θ' ᾠδή στιχολογοῦνται ὁλόκληροι, διότι ὁ ἀριθμός τῶν στίχων αὐτῶν εἶναι ὅσος ἀπαιτεῖται διά τά τροπάρια.

γ) Κατά τάς δεσποτικάς καί θεομητορικάς ἑορτάς καί ἄλλας ἐπισήμους ἡμέρας παραλείπεται τελείως ἡ στιχολογία τῶν ᾠδῶν καί ψάλλονται οἱ μέν εἱρμοί δίς ἄνευ στίχων, τά δέ τροπάρια εἰς ιβ' μετά τῶν καταλλήλων προϋμνίων,ἤτοι: *Δόξα τῇ ἁγίᾳ ἀναστάσει σου, Κύριε· Δόξα σοι, ὁ Θεός ἡμῶν, δόξα σοι· Σταυρέ τοῦ Χριστοῦ, σῶσον ἡμᾶς τῇ δυνάμει σου· Ὑπεραγία Θεοτόκε σῶσον ἡμᾶς· Ἅγιε τοῦ Θεοῦ, πρέσβευε ὑπέρ ἡμῶν* κ.λ.π., εἰς δέ τά δύο τελευταῖα τροπάρια ἑκάστης ᾠδῆς λέγεται ὁπωσδήποτε *τό Δόξα, καί νῦν*. Αἱ ἑορταί αὗται εἶναι αἱ ἑξῆς: Τῆς Ὑψώσεως τοῦ Σταυροῦ, τῶν Χριστουγέννων καί τῆς πρώτης μεθεόρτου ἡμέρας αὐτῶν, τῆς Περιτομῆς, τῶν Θεοφανείων καί τῆς πρώτης μεθεόρτου ἡμέρας αὐτῶν καί τῆς Μεταμορφώσεως, ἐκ δέ τῶν κινητῶν αἱ ἑορταί τοῦ Λαζάρου, τῶν Βαΐων καί ὅλης τῆς Μ. Ἑβδομάδος, τοῦ Πάσχα καί ὅλης τῆς Διακαινησίμου ἑβδομάδος, τοῦ Θωμᾶ, τῶν Μυροφόρων, τοῦ Παραλύτου, τῆς Μεσοπεντηκοστῆς, τῆς Σαμαρείτιδος, τοῦ Τυφλοῦ, τῆς Ἀναλήψεως, τῆς Πεντηκοστῆς καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, αἱ θεομητορικαί τοῦ Γενεσίου, τῶν Εἰσοδίων, τῆς Ὑπαπαντῆς, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καί τῆς Κοιμήσεως, ἐάν τύχουν ἐν καθημερινῇ, καί αἱ ἀποδόσεις τῶν δεσποτικῶν καί θεομητορικῶν ἑορτῶν, ἐπίσης ἐάν τύχουν ἐν καθημερινῇ, ὄχι ὅμως καί αἱ ἀποδόσεις τῶν ἑορτῶν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τοῦ Θωμᾶ, τῶν Μυροφόρων, τοῦ Παραλύτου, τῆς Σαμαρείτιδος καί τοῦ Τυφλοῦ. Εἰς πολλάς Μονάς ἡ τάξις αὕτη τηρεῖται σήμερον καί καθ' ὅλας τάς Κυριακάς καί κατά τῆς πανηγύρεις αὐτῶν.

δ) Κατά τάς καθημερινάς τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς στιχολογοῦνται ὁλόκληροι αἱ ᾠδαί, διά τάς ὁποίας ὑπάρχουν τριῴδια, ἤτοι τῇ Δευτέρᾳ ἡ α', τῇ Τρίτῃ ἡ β', τῇ Τετάρτῃ ἡ γ', τῇ Πέμπτῃ ἡ δ', τῇ Παρασκευῇ ἡ ε' καί τῷ Σαββάτῳ ἡ στ' καί ἡ ζ', καθ' ἑκάστην δέ ἡ η' καί ἡ θ'. Ἐκ δέ τῶν ᾠδῶν, διά τάς ὁποίας δέν ὑπάρχουν τριῴδια, λέγονται μόνον οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι καί τό *Δόξα, καί νῦν*, ὥστε τά τροπάρια τοῦ κανόνος τοῦ Μηναίου γίνονται μετά τοῦ εἱρμοῦ ἕξ. Ἡ αὐτή τάξις τηρεῖται καί κατά τήν ἑβδομάδα τῆς Τυρι-

νῆς.

ε) Ἑκάστην Τρίτην τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, τῇ Τρίτῃ τῆς Τυρινῆς, τῷ Σαββάτῳ τῆς Ἀπόκρεω καί τῷ Σαββάτῳ τῆς Τυρινῆς, ὅτε ὑπάρχει β′ ᾠδή, στιχολογεῖται ὁλόκληρος ἡ β′ βιβλική ᾠδή, μετ᾽ αὐτήν δέ ψάλλεται ὁ εἱρμός τῆς β′ ᾠδῆς δίς καί τά τροπάρια μετά τῶν καταλλήλων προϋμνίων, (*Δόξα σοι, ὁ Θεός ...*, ἤ *Ἅγιοι τοῦ Θεοῦ...*) καί τοῦ *Δόξα, καί νῦν* εἰς τά δύο τελευταῖα.

Πάντα τ᾽ ἀνωτέρω τηροῦνται σήμερον μόνον εἰς τάς Μονάς. Εἰς τούς ἐνοριακούς ναούς αἱ βιβλικαί ᾠδαί οὐδέποτε ἄλλοτε λέγονται εἰμή μόνον κατά τάς καθημερινάς τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς. Ἀλλά καί τότε δέν στιχολογοῦνται μετά τῶν κανόνων, ἀλλ᾽ ἀναγινώσκονται πρό αὐτῶν ἐν συνεχείᾳ καί μόνον ἡ θ′ τῆς Θεοτόκου (ἡ *Τιμωτέρα*) ψάλλεται εἰς τήν θέσιν αὐτῆς. Ἀναγινώσκονται δέ ὁλόκληροι αἱ ᾠδαί, διά τάς ὁποίας ὑπάρχουν τριῴδια, ἤτοι:

Τῇ Δευτέρᾳ ἡ α′, η′ καί θ′.

Τῇ Τρίτῃ ἡ β′, η′ καί θ′.

Τῇ Τετάρτῃ ἡ γ′, η′ καί θ′.

Τῇ Πέμπτῃ ἡ δ′, η′ καί θ′.

Τῇ Παρασκευῇ ἡ ε′, η′ καί θ′.

Ἐκ τῶν λοιπῶν δέ ᾠδῶν ἀναγινώσκονται μόνον τό ἐν ἀρχῇ ἐφύμνιον καί οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι μετά τοῦ *Δόξα , καί νῦν*. Σημειωτέον δέ ὅτι ἡ β′ ᾠδή ἀναγινώσκεται μόνον ἑκάστην Τρίτην, κατά δέ τάς ἄλλας ἡμέρας δέν λέγονται οὔτε οἱ τελευταῖοι στίχοι αὐτῆς, διότι κατ᾽ αὐτάς δέν ὑπάρχουν τροπάρια δι᾽ αὐτήν οὔτε εἰς τό Μηναῖον οὔτε εἰς τό Τριῴδιον.

Ὡς θ′ ᾠδή ἀναγινώσκεται ἡ προσευχή τοῦ Ζαχαρίου, διότι ἡ ᾠδή τῆς Θεοτόκου ψάλλεται, ὡς εἴπομεν, εἰς τήν κανονικήν αὐτῆς θέσιν.

Αἱ ᾠδαί στ′ καί ζ′ κανονικῶς πρέπει νά ἀναγινώσκωνται ὁλόκληροι κατά τά Σάββατα τῆς Β′, Γ′, Δ′ καί Ε′ ἑβδομάδος τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, ἀλλά κατά τάς ἡμέρας αὐτάς αἱ ᾠδαί οὐδόλως στιχολογοῦνται εἰς τάς ἐνορίας. Ἴσως διά τοῦτο τό ΤΜΕ (σ. 237) ὁρίζει οὐχί εὐστόχως νά στιχολογῶνται αἱ ᾠδαί αὐταί ὁλόκληροι τῇ Παρασκευῇ τῆς Τυρινῆς,

ἀλλά καί ἡ διάταξις αὕτη δέν τηρεῖται.

Μή στιχολογουμένων τῶν βιβλικῶν ᾠδῶν εἰς τάς ἐνορίας, οἱ μέν εἱρμοί ψάλλονται πάντοτε ἄνευ στίχου, τά δέ τροπάρια μετά καταλλήλων προϋμνίων, τά ὁποῖα ἐπίσης καλοῦνται *σ τ ί χ ο ι*. Οὗτοι εἶναι οἱ ἑξῆς:

Εἰς τά ἀναστάσιμα : *Δόξα τῇ ἁγίᾳ ἀναστάσει σου, Κύριε.*

Εἰς τά κατανυκτικά καί τά δεσποτικά : *Δόξα σοι, ὁ Θεός ἡμῶν, δόξα σοι.*

Εἰς τά τριαδικά: *Ἁγία Τριάς, ὁ Θεός, ἐλέησον καί σῶσον ἡμᾶς.*

Εἰς τά Θεοτοκία : *Ὑπεραγία Θεοτόκε, σῶσον ἡμᾶς.*

Εἰς τά τῶν ἀγγέλων : *Ἅγιοι ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ, πρεσβεύσατε ὑπέρ ἡμῶν.*

Εἰς τά τοῦ Προδρόμου: *Βαπτιστά τοῦ Χριστοῦ, πρέσβευε ὑπέρ ἡμῶν.*

Εἰς τά τῶν ἀποστόλων: *Ἀπόστολοι τοῦ Χριστοῦ, πρεσβεύσατε ὑπέρ ἡμῶν.*

Εἰς τά τῶν λοιπῶν ἁγίων γενικῶς : *Ἅγιε (ἤ ἁγία) τοῦ Θεοῦ πρέσβευε ὑπέρ ἡμῶν.* Ἐπί πολλῶν δέ ἁγίων: *Ἅγιοι (ἤ ἅγιαι τοῦ Θεοῦ) πρεσβεύσατε ὑπέρ ἡμῶν.*

Εἰς τά μαρτυρικά τῶν νεκρωσίμων κανόνων: *Πρεσβείαις τῶν μαρτύρων σου, Χριστέ ὁ Θεός, ἀνάπαυσον τάς ψυχάς τῶν δούλων σου.*

Εἰς τά νεκρώσιμα : *Αἱ ψυχαί αὐτῶν ἐν ἀγαθοῖς αὐλισθήσονται*, ἤ *Τό μνημόσυνον αὐτῶν εἰς γενεάν καί γενεάν.*

Ἡ διάταξις τοῦ ΤΜΕ (σ. 22), καθ' ἥν «*ἐπειδή ἐν ταῖς μεγάλαις δεσποτικαῖς ἑορταῖς οὐ στιχολογοῦνται κατά τήν ἀρχαίαν τυπικήν διάταξιν αἱ θ ' ᾠδαί, διά τοῦτο οὐδείς στίχος προψάλλεται τῶν τροπαρίων πασῶν τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν (πλήν τῆς τοῦ Πάσχα, ὅτε λέγεται τό Δόξα τῇ ἁγίᾳ ἀναστάσει σου, Κύριε,), ἀλλά μόνον εἰς τά δύο τελευταῖα τό Δόξα, καί νῦν*», δέν εἶναι ὀρθή. Τό «*ἄνευ στίχων*» τῶν ἀρχαίων τυπικῶν σημαίνει βεβαίως ὅτι δέν λέγονται οἱ στίχοι τῶν βιβλικῶν ᾠδῶν· ἀλλά διά τοῦτο ἀκριβῶς πρέπει νά λέγωνται τότε ἄλλοι κατάλληλοι στίχοι. Ὅθεν καί οἱ κανόνες τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν δέον νά ψάλλωνται μετά στίχου *Δόξα σοι, ὁ Θεός ἡμῶν, δόξα σοι*, ὁ δέ τῆς Ὑψώσεως τοῦ Σταυροῦ μετά στίχου *Σταυρέ τοῦ Χριστοῦ, σῶσον ἡμᾶς τῇ δυνάμει σου*. Τό αὐτό ἰσχύει καί διά τάς ἑορτάς τῆς Ὑπα-

παντῆς καί τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, δι᾽ ἅς ὁ ἁρμόζων στίχος εἶναι *Ὑπεραγία Θεοτόκε, σῶσον ἡμᾶς.* Ἄλλωστε αὐτό τό ΤΜΕ (σ. 22 καί 368) ἐξαιρεῖ τόν κανόνα τοῦ Πάσχα, διά τόν ὁποῖον ὁρίζει στίχον *Δόξα τῇ ἁγίᾳ ἀναστάσει σου, Κύριε·* τό δέ Τυπικόν τοῦ Κωνσταντίνου ὁρίζει στίχον *Δόξα σοι, ὁ Θεός ἡμῶν δόξα σοι*, διά τούς κανόνας τῆς Μεσοπεντηκοστῆς (σ. 199) καί τῆς Ἀναλήψεως (σ. 203), τούς ὁποίους τό ΤΜΕ ὁρίζει ἄνευ στίχων (σ. 380 καί 384). Ἐν συμπεράσματι οὐδέποτε οἱ κανόνες ψάλλονται ἄνευ στίχων. Ἐάν ἡ αἰτιολογία τοῦ ΤΜΕ ἦτο ὀρθή, τότε θά ἔπρεπε κατά μείζονα λόγον νά ψάλλωνται ἄνευ στίχων οἱ κανόνες τῶν Ἀποδείπνων, τοῦ Μεσονυκτικοῦ τῆς Κυριακῆς καί τῶν Παρακλήσεων, διότι εἰς τάς ἀκολουθίας αὐτάς δέν προβλέπεται ἡ στιχολογία τῶν βιβλικῶν ᾠδῶν. Εἶναι ὅμως πασίγνωστον ὅτι οἱ κανόνες τῶν ἀκολουθιῶν αὐτῶν ψάλλονται πάντοτε μετά στίχων, τήν ὀρθότητα δέ τῆς τάξεως αὐτῆς οὐδείς ποτε ἠμφεσβήτησε.

β) *Ποῖοι κανόνες ψάλλονται.*

Ὡς πρός τούς ψαλτέους κανόνας ἡ μοναχική τάξις προβλέπει κατά περίπτωσιν τά ἑξῆς:

α) Κατά τάς Κυριακάς ὅλου τοῦ ἔτους, καθ᾽ ἅς δέν συμπίπτει δεσποτική ἤ θεομητορική ἑορτή, ψάλλονται οἱ κανόνες τῆς Ὀκτωήχου, ὁ ἀναστάσιμος μετά τοῦ εἱρμοῦ εἰς δ′, ὁ σταυροαναστάσιμος εἰς γ′, ὁ τῆς Θεοτόκου εἰς γ′ καί ὁ τοῦ Μηναίου εἰς δ′.

β) Κατά τάς δεσποτικάς ἑορτάς τῆς Ὑψώσεως τοῦ Σταυροῦ, τῶν Χριστουγέννων, τῶν Θεοφανείων καί τῆς Μεταμορφώσεως, καί ἄν ἀκόμη τύχουν ἐν Κυριακῇ, καθώς καί κατά τάς Κυριακάς τῶν Βαΐων, τοῦ Θωμᾶ καί τῆς Πεντηκοστῆς λέγονται μόνον οἱ κανόνες τῆς ἑορτῆς, ἐάν μέν εἶναι εἷς, εἰς ιδ′, ἐάν δέ εἶναι δύο, ὁ πρῶτος εἰς η′ καί ὁ δεύτερος εἰς στ′.

γ) Κατά τήν ἑορτήν τῆς Περιτομῆς τοῦ Κυρίου, ἐάν τύχῃ ἐκτός Κυριακῆς, ψάλλονται ὁ κανών τῆς ἑορτῆς μετά τῶν εἱρμῶν εἰς στ′ καί ὁ τοῦ ἁγίου Βασιλείου εἰς η′. Ἐάν ὅμως τύχῃ ἐν Κυριακῇ, ψάλλονται ὁ ἀναστάσιμος εἰς δ′, ὁ τῆς ἑορτῆς ἄνευ εἱρμῶν εἰς δ′ καί ὁ τοῦ ἁγίου εἰς στ′.

δ) Ἐάν ἐν Κυριακῇ συμπέσῃ Θεομητορική ἑορτή (τοῦ

Γενεσίου, τῶν Εἰσοδίων, τῆς Ὑπαπαντῆς καί τῆς Κοιμήσεως, καθώς καί τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ἐάν τύχῃ τῇ Β′, Δ′ ἤ Ε′ Κυριακῇ τῶν νηστειῶν) ἤ ἀπόδοσις δεσποτικῆς ἤ θεομητορικῆς ἑορτῆς, ψάλλονται ὁ ἀναστάσιμος εἰς δ′, ὁ σταυροαναστάσιμος εἰς β′ καί οἱ τῆς ἑορτῆς εἰς η′, στιχολογεῖται δέ εἰς τήν θ′ ἡ *Τιμιωτέρα*. Ἡ ἑορτή τοῦ Εὐαγγελισμοῦ λόγῳ τῆς συμπτώσεως αὐτῆς μετά διαφόρων ἡμερῶν τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς παρουσιάζει πολλάς παραλλαγάς ὡς πρός τούς ψαλλομένους κανόνας, τάς ὁποίας δέν θεωροῦμεν σκόπιμον νά ἐκθέσωμεν.

ε) Κατά τάς Θεομητορικάς ἑορτάς, ἐάν τύχουν ἐκτός Κυριακῆς, ψάλλονται μόνον οἱ κανόνες τῆς ἑορτῆς ὡς ἐν περιπτώσει β′ καί δέν στιχολογεῖται *ἡ Τιμιωτέρα*.

στ) Ἐάν ἐν Κυριακῇ τύχῃ ἑορταζόμενος ἅγιος, ψάλλονται ὁ ἀναστάσιμος κανών εἰς δ′, ὁ σταυροαναστάσιμος εἰς β′, ὁ τῆς Θεοτόκου εἰς β′ καί ὁ τοῦ ἁγίου εἰς στ′, εἰς μνήμας δέ ἐπισημοτέρων ἁγίων εἰς η′, καταλιμπανομένου τοῦ σταυροαναστασίμου κανόνος.

ζ) Κατά τάς Κυριακάς τοῦ Τριῳδίου (πλήν τῶν τῆς Σταυροπροσκυνήσεως καί τῶν Βαΐων) ψάλλονται οἱ κανόνες τῆς Ὀκτωήχου ὡς εἰς τήν προηγουμένην περίπτωσιν καί ὁ τοῦ Τριῳδίου εἰς στ′. Τό αὐτό γίνεται καί τῇ Κυριακῇ τῶν Ἁγίων Πάντων. Τῇ Κυριακῇ ὅμως τῶν πατέρων τῆς Α′ Οἰκουμ. συνόδου ψάλλονται ὁ ἀναστάσιμος κανών εἰς δ′, ὁ τῆς Ἀναλήψεως εἰς δ′ καί ὁ τῶν πατέρων εἰς στ′.

η) Τῇ Κυριακῇ τῆς Σταυροπροσκυνήσεως ψάλλονται ὁ ἀναστάσιμος εἰς δ′, ὁ τῆς Θεοτόκου εἰς β′ καί ὁ τοῦ Σταυροῦ εἰς η′ ἄνευ τῶν εἱρμῶν, ἤ συνηθέστερον καταλιμπάνονται οἱ κανόνες τῆς Ὀκτωήχου καί ψάλλεται μόνον ὁ τοῦ Σταυροῦ ὡς ἑξῆς: Ὁ εἱρμός ἑκάστης ᾠδῆς δίς, τό μετ᾽ αὐτόν ἀναστάσιμον τροπάριον ἐπίσης δίς καί τά λοιπά τροπάρια μετά τοῦ τριαδικοῦ καί τοῦ θεοτοκίου εἰς ι′.

θ) Ἐάν ἑορταζόμενος ἅγιος τύχῃ ἐν καθημερινῇ, ψάλλεται πρῶτον κανών τῆς Θεοτόκου εἰς στ′ καί ἔπειτα τοῦ ἁγίου εἰς η′. Συνήθως ψάλλεται ὁ κανών τῆς Μικρᾶς Παρακλήσεως. Διά τινας μνήμας ἁγίων ὅμως ὑπάρχουν ἐν τοῖς Μηναίοις εἰδικοί κανόνες τῆς Θεοτόκου· αὗται εἶναι : τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (ΚΣΤ′ Σεπτεμβρίου), τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου (Λ′ Νοεμβρίου), τοῦ ἁγίου

Νικολάου (ΣΤ' Δεκεμβρίου), τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν (Λ' Ἰανουαρίου) καί τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος (ΚΖ' Ἰουλίου). Ἀλλά καί εἰς τάς μνήμας ἄλλων ἁγίων εἶναι δυνατόν νά ψαλῇ κατάλληλος κανών ἐκ τῆς Παρακλητικῆς. Εἰς τάς ἑορτάς τοῦ Γενεσίου τοῦ Προδρόμου (ΚΔ' Ἰουνίου), τῶν Κορυφαίων Ἀποστόλων (ΚΘ' Ἰουνίου) καί τῶν Δώδεκα (Λ' Ἰουνίου) δέν ψάλλεται κανών τῆς Θεοτόκου, ἀλλά μόνον οἱ τοῦ Μηναίου, εἰς δέ τήν ἑορτήν τοῦ ἁγίου Δημητρίου (ΚΣΤ' Ὀκτωβρίου) προτάσσεται ὁ κανών τοῦ σεισμοῦ.

ι) Ἐν ψιλῇ καθημερινῇ ψάλλονται οἱ δύο κανόνες τῆς Παρακλητικῆς, ὁ μέν πρῶτος εἰς στ', ὁ δέ δεύτερος εἰς δ', καί ὁ τοῦ Μηναίου εἰς δ', ἐάν δέ οἱ ἅγιοι εἶναι δύο, καταλιμπάνεται ὁ β' κανών τῆς Παρακλητικῆς.

ια) Κατά τάς προεορτίους ἡμέρας τῶν δεσποτικῶν καί θεομητορικῶν ἑορτῶν ψάλλεται ὁ προεόρτιος κανών εἰς η' καί ὁ τοῦ ἁγίου εἰς στ', ἤ ὁ προεόρτιος εἰς στ' καί ὁ τοῦ ἁγίου εἰς η', ἐάν ἑορτάζεται ἐπισημότερον ἤ ἐάν ὑπάρχουν δύο ἅγιοι. Τό αὐτό γίνεται καί κατά τάς μεθεόρτους ἡμέρας, καθ' ἅς ψάλλεται ὁ κανών τῆς προηγηθείσης ἑορτῆς καί ὁ τοῦ ἁγίου τῆς ἡμέρας. Ἐάν δέ οἱ κανόνες τῆς ἑορτῆς εἶναι δύο, ψάλλονται ἐναλλάξ ἡμέραν παρ' ἡμέραν.

ιβ) Κατά τάς Κυριακάς τῶν Μυροφόρων, τοῦ Παραλύτου, τῆς Σαμαρείτιδος καί τοῦ Τυφλοῦ ψάλλονται ὁ κανών τοῦ Πάσχα εἰς στ', ὁ τῆς Θεοτόκου εἰς β' καί ὁ τῆς Κυριακῆς εἰς στ'.

ιγ) Κατά τήν ἑβδομάδα τῆς Τυρινῆς ψάλλονται οἱ κανόνες τῆς Παρακλητικῆς καί τοῦ Μηναίου εἰς τάς ᾠδάς, διά τάς ὁποίας δέν ὑπάρχουν τριῴδια· εἰς ἐκείνας ὅμως , διά τάς ὁποίας ὑπάρχουν τριῴδια, καταλιμπάνονται οἱ κανόνες τῆς Παρακλητικῆς καί λέγονται ὁ τοῦ Μηναίου καί τά τριῴδια. Τῇ δέ Τετάρτῃ καί τῇ Παρασκευῇ τῆς Τυρινῆς, καθ' ἅς τό Τριῴδιον ἔχει ἐκτός τῶν τριῳδίων καί πλήρη κανόνα, ψάλλονται εἰς μέν τάς ᾠδάς, αἱ ὁποῖαι δέν ἔχουν τριῴδια, ὁ α' κανών τῆς Παρακλητικῆς, ὁ τοῦ Μηναίου καί ὁ τοῦ Τριῳδίου, εἰς ἐκείνας δέ, αἱ ὁποῖαι ἔχουν τριῴδια, καταλιμπάνονται οἱ κανόνες τῆς Παρακλητικῆς καί τοῦ Μηναίου καί ψάλλονται μόνον οἱ τοῦ Τριῳδίου.

ιδ) Κατά τάς καθημερινάς τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς ψάλλονται μόνον οἱ κανόνες τοῦ Μηναίου καί τά τριῴδια ἑκά-

στης ἡμέρας, ὁ μέν τοῦ Μηναίου μετά τῶν είρμῶν εἰς στ', τά δέ τριῴδια εἰς η'.

ιε) Τέλος κατά τάς καθημερινάς τοῦ Πεντηκοσταρίου ψάλλεται πρῶτον ὁ κανών τῆς προηγηθείσης Κυριακῆς ἤ ἑορτῆς εἰς στ' καί οἱ τοῦ Μηναίου εἰς η', ἐάν ἑορτάζωνται δύο ἅγιοι. Εἰς τάς μνήμας ὅμως τοῦ ἁγίου Γεωργίου (ΚΓ' Ἀπριλίου) καί τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (Η' Μαΐου) εἴθισται νά ψάλλεται ὁ κανών τοῦ Πάσχα ἀντί τοῦ τῆς προηγηθείσης Κυριακῆς. Τοῦτο ὅμως δέν ἰσχύει, ἐάν αἱ μνῆμαι αὗται τύχουν εἰς τά μεθέορτα τῆς Μεσοπεντηκοστῆς.

Τά ἀνωτέρω τηροῦνται ὡς ἐπί τό πλεῖστον καί εἰς τούς ἐνοριακούς ναούς, μέ τούς ἑξῆς ὅμως περιορισμούς:

α) Κατά τάς Κυριακάς ψάλλεται μόνον ὁ ἀναστάσιμος κανών καί ὁ τοῦ Μηναίου ἤ τοῦ Τριῳδίου. Ὁ σταυροαναστάσιμος καί ὁ τῆς Θεοτόκου οὐδέποτε ψάλλονται.

β) Κατά τάς ἐν Κυριακῇ θεομητορικάς ἑορτάς ψάλλεται μόνον ἡ θ' ᾠδή τῆς ἑορτῆς καί δέν στιχολογεῖται ἡ *Τιμιωτέρα*.

γ) Τῇ Κυριακῇ τῆς Σταυροπροσκυνήσεως ψάλλεται μόνον ὁ κανών τοῦ Σταυροῦ μετά τῶν είρμῶν αὐτοῦ. Τό αὐτό γίνεται καί τῇ Κυριακῇ πρό τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως, ἐπειδή καί τῆς Κυριακῆς ταύτης ὁ κανών ἔχει εἰς ἑκάστην ᾠδήν μετά τόν εἱρμόν ἕν ἀναστάσιμον τροπάριον.

δ) Κατά τάς Κυριακάς τῶν Μυροφόρων, τοῦ Παραλύτου, τῆς Σαμαρείτιδος καί τοῦ Τυφλοῦ ψάλλεται μόνον ὁ κανών τοῦ Πάσχα καί ὁ τῆς Θεοτόκου, παραλειπομένου τοῦ κανόνος τῆς Κυριακῆς.

ε) Περιορισμός γίνεται καί εἰς τήν ποσότητα τῶν τροπαρίων, ὡς ὁρίζεται ἐν τῇ ἑπομένῃ παραγράφῳ.

γ) *Ποσότης τῶν τροπαρίων.*

Ὡς πρός τήν ποσότητα τῶν τροπαρίων ἑκάστης ᾠδῆς ἰσχύουν τά ἑξῆς:

Κατά τήν μοναχικήν τάξιν, ὡς ἤδη εἴπομεν ἀνωτέρω, τά τροπάρια ἑκάστης ᾠδῆς μετά τοῦ είρμοῦ γίνονται πάντοτε ιδ'. Πρός τοῦτο, ὅταν τά τροπάρια εἶναι ὀλιγώτερα, διπλασιάζονται ὅσα ἐξ αὐτῶν ἀπαιτοῦνται, διά νά συμπλη-

ρωθῇ ὁ ἀριθμός. Οὐδέποτε ὅμως διπλασιάζονται τά τριαδικά καί τά θεοτοκία. Ὁ εἱρμός ἑκάστης ᾠδῆς ψάλλεται πάντοτε δίς, τά δέ τροπάρια εἰς ιβ΄. Ἐάν ὅμως ὑπάρχουν τροπάρια περισσότερα τῶν προβλεπομένων, τότε ψάλλεται ὁ εἱρμός ἅπαξ καί τό α΄ τροπάριον ἅπαξ ἄνευ στίχου.

Κατά τάς ἑορτάς, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἕνα μόνον κανόνα, ἔχοντα μόλις δύο ἤ τρία τροπάρια ἐν ἑκάστῃ ᾠδῇ, ταῦτα ψάλλονται ἑξάκις μέν, ἐάν εἶναι δύο, τετράκις δέ, ἐάν εἶναι τρία, πρός συμπλήρωσιν τοῦ ἀριθμοῦ ιβ΄. Ψάλλονται δέ ὄχι ἐν συνεχείᾳ ἑξάκις τό α΄ καί ἔπειτα ἑξάκις τό β΄, ἀλλά δίς τό α΄, ἔπειτα δίς τό β΄, πάλιν δίς τό α΄, δίς τό β΄ κ.ο.κ.. Π.χ. ἡ α΄ ᾠδή τοῦ κανόνος τοῦ Πάσχα, ἔχουσα μόνον δύο τροπάρια ψάλλεται ὡς ἑξῆς:

Ὁ εἱρμός *Ἀναστάσεως ἡμέρα..* (δίς).
Δόξα τῇ ἁγίᾳ... Καθαρθῶμεν τάς αἰσθήσεις... (δίς).
Δόξα τῇ ἁγίᾳ... Οὐρανοί μέν ἐπαξίως .... (δίς).
Δόξα τῇ ἁγίᾳ ... Καθαρθῶμεν τάς αἰσθήσεις ... (δίς).
Δόξα τῇ ἁγίᾳ ... Οὐρανοί μέν ἐπαξίως ... (δίς).
Δόξα τῇ ἁγίᾳ ... Καθαρθῶμεν τάς αἰσθήσεις... (δίς).
Δόξα Πατρί ... Οὐρανοί μέν ἐπαξίως...
Καί νῦν ... Οὐρανοί μέν ἐπαξίως...

Κατά τήν αὐτήν τάξιν ψάλλονται καί αἱ ᾠδαί γ΄, ε΄ και στ΄, καθώς καί ἡ θ΄ μετά τῶν μεγαλυναρίων. Ἡ δ΄ ᾠδή ὅμως, ἔχουσα τρία τροπάρια, ψάλλεται ὡς ἑξῆς:

Ὁ εἱρμός *Ἐπί τῆς θείας φυλακῆς...* (δίς).
Δόξα τῇ ἁγίᾳ.....Ἄρσεν μέν ὡς διανοῖξαν... (δίς).
Δόξα τῇ ἁγίᾳ ... Ὡς ἐνιαύσιος ἀμνός... (δίς).
Δόξα τῇ ἁγίᾳ ... Ἄρσεν μέν ὡς διανοῖξαν... (δίς).
Δόξα τῇ ἁγίᾳ ... Ὡς ἐνιαύσιος ἀμνός... (δίς).
Δόξα Πατρί ... Ὁ θεοπάτωρ μέν Δαβίδ...
Καί νῦν ... Ὁ Θεοπάτωρ μέν Δαβίδ...

Κατά τήν αὐτήν τάξιν ψάλλονται καί αἱ ᾠδαί ζ΄ καί η΄.

Ἰδιορρυθμίαν παρουσιάζει ὁ α΄ κανών τῆς Πεντηκοστῆς, ὅστις ἔχει εἰς μέν τάς ᾠδάς α΄, δ΄, ζ΄, η΄, καί θ΄ ἀνά δύο τροπάρια, εἰς δέ τάς γ΄, ε΄ καί στ΄ μόνον ἕν τροπάριον. Ὁ κανών οὗτος δέον νά ψαλῇ εἰς η΄, διότι ὑπάρχει καί δεύτερος κανών ψαλλόμενος εἰς ἕξ. Ὅθεν εἰς μέν τάς ᾠδάς, αἱ ὁποῖαι ἔχουν δύο τροπάρια, ψάλλεται πρῶτον ὁ εἱρμός δίς, ἔπειτα τά τροπάρια δίς ἕκαστον καί πάλιν ἀνά μίαν. Εἰς δέ τάς

ᾠδάς, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἕν μόνον τροπάριον, ἐπαναλαμβάνεται καί ὁ εἱρμός ὡς τροπάριον, ἤτοι ψάλλεται πρῶτον ὁ εἱρμός δίς, ἔπειτα τό τροπάριον δίς καί πάλιν ὁ εἱρμός δίς καί τό τροπάριον δίς, ἀκολούθως δέ ἡ ἀντίστοιχος ᾠδή τοῦ β′ κανόνος.

Εἰς τάς ἐνορίας δέν τηροῦνται αἱ ἀνωτέρω διατάξεις, ἀλλά ἰσχύουν γενικῶς τά ἑξῆς ὡς πρός τήν ποσότητα τῶν τροπαρίων;

α) Ἐάν ψάλλωνται δύο ἤ τρεῖς κανόνες, ἕκαστος αὐτῶν ψάλλεται εἰς δ′ καί συνεπῶς τά τροπάρια ἑκάστης ᾠδῆς μετά τοῦ εἱρμοῦ γίνονται η′ ἤ ιβ′.

β) Ἐάν ὁ κανών εἶναι εἷς, ψάλλεται εἰς στ′, διπλασιαζομένων, ἐάν παρίσταται ἀνάγκη, τοῦ εἱρμοῦ καί ἄλλων τροπαρίων. Σήμερον ὅμως πολλάκις ὁ εἷς καί μοναδικός κανών ψάλλεται χάριν συντομίας εἰς δ′. Εἰς τήν περίπτωσιν ταύτην, ἐάν ᾠδή τις ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ εἱρμοῦ καί δύο μόνον τροπαρίων, σκόπιμον θεωροῦμεν νά μή διπλασιάζεται ὁ εἱρμός, ἀλλά τό μετ᾽ αὐτόν τροπάριον, ὥστε νά μή λέγεται εὐθύς μετά τόν εἱρμόν τό *Δόξα Πατρί* ..., ἀλλά νά λέγεται ἕν τουλάχιστον τροπάριον μετά τοῦ οἰκείου προϋμνίου (στίχου). Π.χ. ἡ α′ ᾠδή τοῦ κανόνος τοῦ Πάσχα θά ψαλῇ οὕτως :

Ὁ εἱρμός *Ἀναστάσεως ἡμέρα* ... (ἅπαξ).
Δόξα τῇ ἁγίᾳ ... Καθαρθῶμεν τάς αἰσθήσεις...
Δόξα Πατρί... Καθαρθῶμεν τάς αἰσθήσεις...
Καί νῦν ... Οὐρανοί μέν ἐπαξίως...

δ. *Γενικαί διατάξεις διά τούς κανόνας τοῦ Ὄρθρου.*

Τῶν ᾠδῶν α′, γ′, ε′, ζ′ καί θ′ ἄρχεται πάντοτε ὁ α′ χορός,τῶν δέ ᾠδῶν β′ (ὅταν ὑπάρχῃ), δ′, στ′ καί η′ ὁ β′ χορός. Ὁ ἀριθμός τῶν τροπαρίων ἑκάστης ᾠδῆς πρέπει νά εἶναι ἄρτιος, ὥστε ὁ ἀρξάμενος χορός νά εἴπῃ τό *Δόξα Πατρί*..., ὁ δέ ἕτερος τό *Καί νῦν*...

Ὅταν προβλέπεται νά ψαλοῦν δύο ἤ τρεῖς κανόνες, ψάλλεται πρῶτον ἡ α′ ᾠδή τοῦ α′ κανόνος μετά τοῦ εἱρμοῦ, ἔπειτα ἡ α′ τῶν ἄλλων κανόνων ἄνευ τῶν εἱρμῶν. Τό αὐτό γίνεται καί εἰς τάς λοιπάς ᾠδάς.

Κατ᾿ ἐξαίρεσιν ψάλλονται μετά τῶν εἱρμῶν καί οἱ δεύτεροι κανόνες τῶν Χριστουγέννων, τῶν Θεοφανείων, τῆς Πεντηκοστῆς καί τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Ἐπίσης ψάλλονται οἱ εἱρμοί τῆς δ′ καί τῆς θ′ ᾠδῆς τοῦ β′ κανόνος τῆς Μεταμορφώσεως καί τοῦ β′ τμήματος τῆς θ′ ᾠδῆς τῆς Ὑψώσεως τοῦ Σταυροῦ.

Οἱ εἱρμοί ψάλλονται πάντοτε ἄνευ στίχου, ἐνῶ τῶν ἄλλων τροπαρίων προτάσσονται στίχοι τῶν βιβλικῶν ᾠδῶν ἤ τά κατάλληλα προΰμνια. Τῶν δύο τελευταίων τροπαρίων ἑκάστης ᾠδῆς προτάσσεται ἀπαραιτήτως τό *Δόξα Πατρί...* καί τό *Καί νῦν...* Ἐάν οἱ κανόνες εἶναι δύο ἤ τρεῖς, ταῦτα λέγονται μόνον εἰς τό τέλος τοῦ τελευταίου κανόνος.

Εἰς τήν η′ ᾠδήν ἀντί τοῦ *Δόξα Πατρί...* λέγεται ὁ στίχος *Εὐλογοῦμεν Πατέρα, Υἱόν καί Ἅγιον Πνεῦμα τόν Κύριον.*

Εἰς τήν θ′ ᾠδήν στιχολογεῖται πάντοτε *ἡ Τιμιωτέρα*, ἤτοι μεθ᾿ ἕκαστον στίχον τῆς ᾠδῆς τῆς Θεοτόκου ψάλλεται ὁ εἱρμός *Τήν τιμιωτέραν τῶν Χερουβίμ*, μετά δέ τήν ᾠδήν τῆς Θεοτόκου ψάλλεται ὁ εἱρμός τοῦ κανόνος καί τά τροπάρια αὐτοῦ μετά τῶν στίχων τῆς προσευχῆς τοῦ Ζαχαρίου. *Ἡ Τιμιωτέρα* παραλείπεται μόνον κατά τάς δεσποτικάς ἑορτάς καί τάς ἐκτός Κυριακῆς θεομητορικάς, καθ᾿ ἅς παραλείπεται τελείως ἡ στιχολογία τῶν ᾠδῶν. Σήμερον εἰς πολλάς μονάς ἡ στιχολογία τῶν ᾠδῶν παραλείπεται καί κατά τάς Κυριακάς καί τάς πανηγύρεις, εἰς τήν θ′ ὅμως στιχολογεῖται ἡ *Τιμιωτέρα.*

Μετά τήν γ′ ᾠδήν τῶν κανόνων γίνεται μικρά συναπτή καί μετ᾿ αὐτήν ψάλλονται τά μεσῴδια καθίσματα. Μετά τήν στ′ ᾠδήν γίνεται πάλιν μικρά συναπτή καί μετ᾿ αὐτήν ἀναγινώσκονται τό κοντάκιον, ὁ οἶκος καί τό συναξάριον τῆς ἡμέρας. Πρό τῆς θ′ ᾠδῆς ἐκφωνεῖ ὁ διάκονος· *Τήν Θεοτόκον καί Μητέρα τοῦ Φωτός ἐν ὕμνοις τιμῶντες μεγαλύνομεν*, μετά δέ τήν θ′ γίνεται μικρά συναπτή καί μετ᾿ αὐτήν ψάλλονται τά ἐξαποστειλάρια.

Καί ὑπό τοῦ ἐν χρήσει διά τάς ἐνορίας ΤΜΕ προβλέπεται ἡ ψαλμωδία ὅλων τῶν ᾠδῶν τῶν κανόνων ἑκάστης ἡμέρας. Σήμερον ὅμως τοῦτο τηρεῖται μόνον κατά τήν Μ. Ἑβδομάδα, τό Πάσχα καί τήν Διακαινήσιμον καί εἰς τήν ἀπόδοσιν τοῦ Πάσχα. Κατά τάς λοιπάς ἡμέρας τοῦ ἔτους

ψάλλονται συνήθως μόνον ἡ α′ καί ἡ γ′ ᾠδή, μετά δέ τήν μικράν συναπτήν καί τά μεσῴδια καθίσματα λέγεται εὐθύς ἡ ἑτέρα μικρά συναπτή, ἀναγινώσκονται τό κοντάκιον, ὁ οἶκος καί τό συναξάριον καί μετ᾿ αὐτό εὐθύς ψάλλονται αἱ καταβασίαι, περί ὧν ἐν τῇ ἑπομένῃ παραγράφῳ.

Τά τροπάρια τῆς θ′ ᾠδῆς προβλέπεται ὑπό τοῦ ΤΜΕ νά ψαλοῦν μετά τῶν ἄλλων ᾠδῶν πρό τῶν καταβασιῶν. Σήμερον ὅμως γενικῶς παραλείπονται καί αὐτά μετά τῶν ἄλλων ᾠδῶν, εἰς τήν θέσιν δέ τῆς θ′ στιχολογεῖται *ἡ Τιμιωτέρα* καί μετ᾿ αὐτήν ψάλλεται εὐθύς ἡ καταβασία. Κατά τάς δεσποτικάς ὅμως καί θεομητορικάς ἑορτάς καί τάς ἀποδόσεις τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν, καί ἄν ἀκόμη τύχουν ἐν Κυριακῇ, ψάλλεται ἀντί τῆς *Τιμιωτέρας* ἡ θ′ ᾠδή τῶν κανόνων τῆς ἑορτῆς, μόνον δέ κατά τάς ἐν Κυριακῇ ἀποδόσεις τῶν θεομητορικῶν ἑορτῶν καί τῶν δεσποτικῶν τῆς Μεταμορφώσεως καί τῆς Ὑψώσεως, καθώς καί εἰς τήν ἑορτήν τῶν Τριῶν ἱεραρχῶν ψάλλεται καί ἡ *Τιμιωτέρα* καί ἡ θ′ ᾠδή (ΤΜΕ Προθεωρία § 29, σελ. 25). Κατά τάς Κυριακάς τῶν Μυροφόρων, τοῦ Παραλύτου, τῆς Σαμαρείτιδος καί τοῦ Τυφλοῦ παραλείπεται ἡ *Τιμιωτέρα* καί ψάλλεται ἡ θ′ ᾠδή τοῦ Πάσχα μετά τῶν θεοτοκίων *Συμφώνως Παρθένε,* καί *Εὐφραίνου, ἀγάλλου.*

Τέλος σημειωτέον, ὅτι, ἐπειδή εἰς τάς ἐνορίας αἱ καταβασίαι δέν ψάλλονται εἰς τό τέλος ἑκάστης ᾠδῆς, ὡς ἀπαιτεῖ ἡ ἀρχαία τάξις, εἰς τήν δ′ ᾠδήν τό τέλος τοῦ *Καί νῦν* λέγει ὁ β′ χορός, διά ν᾿ ἀρχίσῃ ὁ α′ τήν ε′ ᾠδήν, εἰς δέ τήν ε′ καί τήν ζ′ ᾠδήν τό τέλος λέγει ὁ α′ χορός, διά ν᾿ ἀρχίσῃ ὁ β′ τήν στ′ καί τήν η′ ᾠδήν.

Κατά τά λοιπά ἰσχύουν αἱ προεκτεθεῖσαι διατάξεις.

3. *Αἱ καταβασίαι*

Καταβασίαι λέγονται οἱ εἰς τό τέλος ἑκάστης ᾠδῆς εἱρμοί. Ἡ ὀνομασία ὀφείλεται εἰς τό ὅτι οἱ εἱρμοί οὗτοι ἐψάλλοντο ὑπ᾿ ἀμφοτέρων τῶν χορῶν κατερχομένων ἀπό τῶν στασιδίων καί ἑνουμένων εἰς τό μέσον τοῦ ναοῦ. Ἡ ἀρχαία αὕτη συνήθεια τηρεῖται πολλαχοῦ μέχρι σήμερον κατά τήν ἑορτήν τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, ὅτε οἱ δύο χοροί ὁμοῦ ψάλλουν εἰς τό μέσον τοῦ ναοῦ τήν καταβασίαν

τῆς α′ ᾠδῆς *Χριστός γεννᾶται.*

Ἡ ἀρχή τῶν καταβασιῶν ἀνάγεται ἀσφαλῶς εἰς τήν ἀρχαίαν τάξιν, καθ᾿ ἥν μετά *τό Δόξα, καί νῦν* ἑκάστης ᾠδῆς ἐπανελαμβάνετο τό ἐφύμνιον αὐτῆς ἤ ἀργότερον ὁ ἐξ αὐτοῦ προελθών εἱρμός. Ὅταν τά τροπάρια ἑκάστης ᾠδῆς ἐπολλαπλασιάσθησαν, καθωρίσθη ὅπως εἰς τό τέλος αὐτῆς, ἀφοῦ ψαλοῦν ὅλα τά τροπάρια τῆς ᾠδῆς, ἐπαναλαμβάνεται ὁ εἱρμός αὐτῆς. Ὅταν δέ οἱ κανόνες ἔγιναν δύο καί τρεῖς, ὡς καταβασίαι ἐψάλλοντο οἱ εἱρμοί τοῦ τελευταίου κανόνος. Τοῦτο τηρεῖται σήμερον κατά τάς Κυριακάς τοῦ Τελώνου καί τοῦ Φαρισαίου, τοῦ Ἀσώτου, τῆς Ἀπόκρεω, τῆς Τυρινῆς καί τῆς Ὀρθοδοξίας, καί κατά τάς ἑορτάς τοῦ Λαζάρου καί τῆς Μεσοπεντηκοστῆς, καθ᾿ ἅς, ψαλλομένων δύο κανόνων, καταβασίαι λέγονται οἱ εἱρμοί τοῦ δευτέρου.

Σύν τῷ χρόνῳ ἐπεκράτησεν ἡ συνήθεια νά ψάλλωνται κατά ἐποχάς ὡς καταβασίαι οἱ εἱρμοί τῶν κανόνων προσεγγιζούσης ἤ προηγηθείσης δεσποτικῆς ἤ θεομητορικῆς ἑορτῆς. Οὕτω π.χ. ἀπό τῆς ΚΑ′ Νοεμβρίου ψάλλονται ὡς καταβασίαι οἱ εἱρμοί τοῦ α′ κανόνος τῶν Χριστουγέννων, ἐνῷ ἀπό τῆς ΚΣΤ′ Δεκεμβρίου μέχρι τῆς Λ′ οἱ εἱρμοί τοῦ β′ κανόνος. Ἀπό τῆς ΙΕ′ Ἰανουαρίου μέχρι τῆς ἀποδόσεως τῆς Ὑπαπαντῆς ψάλλονται καταβασίαι οἱ εἱρμοί τοῦ κανόνος τῆς ἑορτῆς ταύτης. Ἀπό τῆς ἑορτῆς τῆς Ἀναλήψεως μέχρι τῆς Παρασκευῆς μετά τήν Πεντηκοστήν ψάλλονται καταβασίαι οἱ εἱρμοί τοῦ β′ κανόνος τῆς Πεντηκοστῆς. Τάς εἰς ἑκάστην περίοδον τοῦ ἔτους ψαλλομένας καταβασίας ὁρίζει τό Τυπικόν, καί δέν θεωροῦμεν σκόπιμον νά ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα ἀναλυτικῶς τάς σχετικάς διατάξεις.

Εἴς τινας μεγάλας ἑορτάς (Χριστούγεννα καί ἀπόδοσιν αὐτῶν, Περιτομήν τοῦ Κυρίου, Θεοφάνεια καί τήν ἀπόδοσιν αὐτῶν, Πεντηκοστήν καί τήν ἀπόδοσιν αὐτῆς, κατά δέ τήν ἀρχαίαν τάξιν καί εἰς τήν ἑορτήν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, καί τήν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ὅταν τύχῃ τῇ Γ′ Κυριακῇ τῶν Νηστειῶν, τῷ Σαββάτῳ τοῦ Λαζάρου, τῇ Κυριακῇ τῶν Βαΐων ἤ τῇ Κυριακῇ τοῦ Πάσχα) ψάλλονται *διπλαῖ καταβασίαι*, ἤτοι οἱ εἱρμοί ἀμφοτέρων τῶν κανόνων. Τότε τήν μίαν καταβασίαν ψάλλει ὁ ἐναρξάμενος τῆς ᾠδῆς χορός, τήν δέ ἄλλην ὁ ἕτερος, τό δέ *Αἰνοῦμεν, εὐλογοῦμεν* κ.λ.π. τῆς η′ ᾠδῆς λέγεται μόνον εἰς τήν α′ καταβασίαν αὐ-

τῆς.

Αἱ καταβασίαι κανονικῶς ψάλλονται ἑκάστη μετά τό τέλος τῆς οἰκείας ᾠδῆς. Ὅταν τηρῆται ἡ τάξις αὕτη, τό τέλος τῆς καταβασίας τῆς α΄ ᾠδῆς (μή ὑπαρχούσης, ὡς συνήθως, β΄ ᾠδῆς) ψάλλει ὁ β΄ χορός, διά ν᾽ ἀρχίσῃ ὁ α΄ τήν γ΄ ᾠδήν. Εἰς τάς καταβασίας τῶν ἄλλων ᾠδῶν δέν παρίσταται ἀνάγκη νά γίνῃ τοῦτο. Ὅταν ὅμως αἱ καταβασίαι εἶναι διπλαῖ, δέν εἶναι μέν ἀνάγκη νά γίνῃ τοῦτο εἰς τό τέλος τῆς α΄ ᾠδῆς, εἶναι ὅμως ἀνάγκη νά γίνῃ εἰς ἄλλας ᾠδάς. Οὕτω τῆς δ΄ ᾠδῆς τήν α΄ καταβασίαν ψάλλει ὁ β΄ χορός, τήν β΄ ὁ α΄, τό δέ τέλος αὐτῆς ὁ β΄, διά ν᾽ ἀρχίσῃ ὁ α΄ τήν ε΄ ᾠδήν. Τό ἀντίθετον γίνεται εἰς τήν ε΄ ᾠδήν, διά ν᾽ ἀρχίσῃ ὁ β΄ χορός τήν στ΄, ὡσαύτως καί εἰς τήν ζ΄, διά νά ἀρχίσῃ ὁ β΄ χορός τήν η΄. Παραθέτομεν ὡς παράδειγμα τῆς τάξεως ταύτης τήν ψαλμῳδίαν τῶν κανόνων τῶν Χριστουγέννων μετά τῶν καταβασιῶν αὐτῶν.

Ὁ α΄ χορός ἄρχεται τῆς α΄ ᾠδῆς *Χριστός γεννᾶται*, ἀφοῦ δέ ψαλοῦν τά τροπάρια τῆς α΄ ᾠδῆς ἀμφοτέρων τῶν κανόνων, ὁ α΄ χορός ψάλλει τήν καταβασίαν *Χριστός γεννᾶται*, ὁ δέ β΄ τήν ἰαμβικήν *Ἔσωσε λαόν*, ὁλόκληρον.

Κατά τήν αὐτήν ἀκριβῶς τάξιν ψάλλεται καί ἡ γ΄ ᾠδή, τῆς ὁποίας ἄρχεται καί πάλιν ὁ α΄ χορός, εἰς τό τέλος δέ αὐτῆς ψάλλει αὐτός μέν τήν καταβασίαν *Τῷ πρό τῶν αἰώνων*, ὁ δέ β΄ τήν ἰαμβικήν *Νεῦσον πρός ὕμνους* ὁλόκληρον μετά καταλήξεως ὁριστικῆς, διά νά γίνῃ ἡ μικρά συναπτή.

Μετά τήν μικράν συναπτήν καί τήν ἀντί καθίσματος ὑπακοήν ὁ β΄ χορός ἄρχεται τῆς δ΄ ᾠδῆς, εἰς τό τέλος δέ αὐτῆς αὐτός μέν ψάλλει τήν καταβασίαν *Ῥάβδος ἐκ τῆς ῥίζης Ἰεσσαί*, ὁ δέ α΄ τήν ἰαμβικήν *Γένους βροτείου*, τῆς ὁποίας τό τέλος *Εἰς ἀνάπλασιν* λόγος λέγει ὁ β΄.

Ἀκολούθως ὁ α΄ χορός ἄρχεται τῆς ε΄ ᾠδῆς, εἰς τό τέλος δέ αὐτῆς αὐτός μέν ψάλλει τήν καταβασίαν *Θεός ὢν εἰρήνης*, ὁ δέ β΄ τήν ἰαμβικήν *Ἐκ νυκτός ἔργων*, καί πάλιν ὁ α΄ τό τέλος αὐτῆς *Εὕρημεν κλέος*.

Εἶτα ὁ β΄ χορός ἄρχεται τῆς στ΄ ᾠδῆς, εἰς τό τέλος δέ αὐτῆς ψάλλει αὐτός μέν τήν καταβασίαν *Σπλάγχνων Ἰωνᾶν*, ὁ δέ α΄ χορός τήν ἰαμβικήν *Ναίων Ἰωνᾶς* μέχρι τέλους μετά καταλήξεως ὁριστικῆς διά τήν μικράν συναπτήν.

Μετά τό συναξάριον ὁ α΄ χορός ἄρχεται τῆς ζ΄ ᾠδῆς, εἰς τό τέλος δέ αὐτῆς ψάλλει αὐτός μέν τήν καταβασίαν *Οἱ παῖδες εὐσεβείᾳ συντραφέντες*, ὁ δέ β΄ τήν ἰαμβικήν *Τῷ παντάνακτος*, καί πάλιν ὁ α΄ χορός τό τέλος αὐτῆς *Εἰς αἰῶνας εὐλογητός εἶ*.

Ἀκολούθως ὁ β΄ χορός ἄρχεται τῆς η΄ ᾠδῆς, εἰς τό τέλος δέ αὐτῆς λέγει τό *Αἰνοῦμεν, εὐλογοῦμεν*, καί τήν καταβασίαν *Θαύματος ὑπερφυοῦς*, ὁ δέ α΄ τήν ἰαμβικήν *Μήτραν ἀφλέκτως* μέχρι τέλους μετά καταλήξεως ὁριστικῆς, διά νά ἐκφωνήσῃ ὁ διάκονος *Τήν Θεοτόκον* κ.λ.π.. Ἐάν ὅμως κατά τήν ἀρχαίαν τάξιν παραλειφθῇ ἡ ἐκφώνησις, ἐπειδή δέν πρόκειται νά στιχολογηθῇ ἡ Τιμιωτέρα, τότε ὁ β΄ χορός ὀφείλει νά εἴπῃ τό τέλος τῆς ἰαμβικῆς καταβασίας *Ἐξανίστησι χάρις* ἄνευ ὁριστικῆς καταλήξεως.

Τῆς θ΄ ᾠδῆς ἄρχεται ὁ α΄ χορός, ὅστις εἰς τό τέλος ψάλλει τό μεγαλυνάριον *Μεγάλυνον ψυχή μου*, καί τήν καταβασίαν *Μυστήριον ξένον*, ὁ δέ β΄ τό μεγαλυνάριον *Μάγοι καί ποιμένες* καί τήν καταβασίαν *Στέργειν μέν ἡμᾶς* μέχρι τέλους μετά καταλήξεως ὁριστικῆς.

Ἡ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσα κανονική τάξις τῆς ψαλμῳδίας τῶν καταβασιῶν μεθ᾿ ἑκάστην ᾠδήν δέν τηρεῖται σήμερον εἰς τούς ἐνοριακούς ναούς εἰμή μόνον κατά τήν Μ. Ἑβδομάδα, τό Πάσχα καί τήν Διακαινήσιμον καί εἰς τήν ἀπόδοσιν τοῦ Πάσχα, ἐκτάκτως δέ εἰς ἀγρυπνίας, ἐάν ὁρίσῃ τοῦτο ὁ προεστώς.

Κατά τάς λοιπάς Κυριακάς καί ἑορτάς αἱ καταβασίαι μέχρι τῆς η΄ ᾠδῆς ψάλλονται ὅλαι ὁμοῦ μετά τήν συμπλήρωσιν τῶν κανόνων, ἡ δέ τῆς θ΄ ᾠδῆς μετά τήν *Τιμιωτέραν* ἤ τήν θ΄ ᾠδήν κατά τάς δεσποτικάς καί θεομητορικάς ἑορτάς. Καί ὅταν μέν αἱ καταβασίαι εἶναι ἁπλαῖ, ψάλλει ὁ α΄ χορός, τήν καταβασίαν τῆς α΄ ᾠδῆς, ὁ β΄ χορός τήν τῆς γ΄, τῆς ὁποίας τό τέλος ψάλλει ὁ α΄ χορός, ὁ β΄ τήν τῆς δ΄, ὁ α΄ τήν τῆς ε΄ κ.ο.κ. Ὅταν ὅμως αἱ καταβασίαι εἶναι διπλαῖ, ψάλλονται ὡς ἑξῆς:

Ὁ α΄ χορός τήν α΄ τῆς α΄ ᾠδῆς, ὁ β΄ τήν β΄ τῆς αὐτῆς ᾠδῆς.

Ὁ α΄ τήν α΄ τῆς γ΄ ᾠδῆς, ὁ β΄ τήν β΄ τῆς αὐτῆς, τό δέ τέλος αὐτῆς ὁ α΄.

Ὁ β′ τήν α′ τῆς δ′ ᾠδῆς, ὁ α′ τήν β′ τῆς αὐτῆς, τό δέ τέλος αὐτῆς ὁ β′.

Ὁ α′ τήν α′ τῆς ε′ ᾠδῆς, ὁ β′ τήν β′ τῆς αὐτῆς, τό δέ τέλος αὐτῆς ὁ α′.

Ὁ β′ τήν α′ τῆς στ′ ᾠδῆς, ὁ α′ τήν β′ τῆς αὐτῆς, τό δέ τέλος αὐτῆς ὁ β′.

Ὁ α′ τήν α′ τῆς ζ′ ᾠδῆς, ὁ β′ τήν β′ τῆς αὐτῆς, τό δέ τέλος αὐτῆς ὁ α′.

Ὁ β′ τήν α′ τῆς η′ ᾠδῆς μετά τοῦ *Αἰνοῦμεν, εὐλογοῦμεν*.., ὁ δέ α′ τήν β′ τῆς αὐτῆς μετά καταλήξεως ὁριστικῆς.

Μετά δέ τήν θ′ ᾠδήν ὁ μέν α′ χορός ψάλλει τήν α′ καταβασίαν αὐτῆς, ὁ δέ β′ τήν β′ ὁλόκληρον μετά καταλήξεως ὁριστικῆς.

Καταβασίαι ψάλλονται εἰς τόν Ὄρθρον καθ᾽ ὅλας τάς ἡμέρας, κατά τάς ὁποίας γίνεται ἀφ᾽ ἑσπέρας εἴσοδος, ἤτοι εἰς πάσας τάς Κυριακάς, τάς δεσποτικάς καί θεομητορικάς ἑορτάς καί τάς ἀποδόσεις αὐτῶν καί εἰς τάς μνήμας τῶν ἐχόντων πλήρη ᾀσματικήν ἀκολουθίαν ἁγίων. Ἐπίσης κατά τήν ἐν τῷ Τριῳδίῳ τάξιν ψάλλονται καταβασίαι κατά τό Σάββατον τῆς Ἀπόκρεω καί τῆς Τυρινῆς καί τό πρό τῆς Πεντηκοστῆς.

Κατά τάς λοιπάς ἡμέρας τοῦ ἔτους δέν ψάλλονται καταβασίαι εἰς τό τέλος ἑκάστης ᾠδῆς, ἀλλά μόνον εἰς τό τέλος τῆς γ′, στ′, η′ καί θ′ ψάλλονται οἱ εἱρμοί τοῦ τελευταίου κανόνος τῆς ἡμέρας.

Κατά τήν Μ. Τεσσαρακοστήν εἱρμοί τῆς ἡμέρας ψάλλονται εἰς τό τέλος ἑκάστης ᾠδῆς, διά τήν ὁποίαν τό τριῴδιον ἔχει τροπάρια, ἀλλά καί εἰς τό τέλος τῶν ἀνωτέρω σημειωθεισῶν. Π.χ. τῇ Δευτέρᾳ τῆς α′ ἑβδομάδος, ἀφοῦ ψαλῇ ἡ α′ ᾠδή τοῦ κανόνος τοῦ Μηναίου καί τῶν δύο τριῳδίων, θά λεχθῇ ὁ εἱρμός *Δεῦτε λαοί*, ἀκολούθως δέ θά ψαλῇ ἡ γ′ ᾠδή τοῦ Μηναίου καί εἰς τό τέλος ὁ εἱρμός αὐτῆς. Αἱ ᾠδαί δ′, ε′ καί στ′ θά ψαλοῦν ἐν συνεχείᾳ ὡς μή ἔχουσαι τριῴδια, εἰς τό τέλος δέ τῆς στ′ ὁ εἱρμός αὐτῆς ἐκ τοῦ Μηναίου. Ἡ ζ′ θά ψαλῇ ἐπίσης ἄνευ εἱρμοῦ εἰς τό τέλος, ἐνῷ εἰς τό τέλος τῆς η′ καί τῆς θ′ θά ψαλοῦν οἱ ἀντίστοιχοι εἱρμοί τοῦ β′ τριῳδίου. Κατ᾽ ἀναλογίαν ψάλλονται οἱ κανόνες καί κατά τάς ἄλλας ἡμέρας τῆς ἑβδομάδος.

Εἰς τάς ἐνορίας δέν τηρεῖται ἀπολύτως ἡ ἀκριβής αὕτη τάξις, ἀλλά ψάλλονται, ὡς καί κατά τάς λοιπάς ἡμέρας τοῦ ἔτους, εἰς τό τέλος τῶν ᾠδῶν γ′, στ′, η′ καί θ′ οἱ εἱρμοί τοῦ τελευταίου κανόνος. Οὕτως ἑκάστην Τετάρτην μετά τήν γ′ ᾠδήν ψάλλεται ὁ εἱρμός τοῦ β′ τριῳδίου, κατά δέ τάς λοιπάς ἡμέρας ὁ εἱρμός τοῦ Μηναίου. Ἕκαστον Σάββατον μετά τήν στ′ ᾠδήν ψάλλεται ὁ εἱρμός τοῦ β′ τετραῳδίου, κατά δέ τάς λοιπάς ἡμέρας ὁ εἱρμός τοῦ Μηναίου. Μετά τήν η′ καί θ′ ψάλλονται πάντοτε οἱ εἱρμοί τοῦ β′ τριῳδίου ἤ τετραῳδίου.

Ἡ διάταξις τοῦ ΤΜΕ (σελ. 327), καθ᾽ ἥν ἑκάστην Δευτέραν μετά τήν γ′ ᾠδήν ψάλλεται ὁ εἱρμός τῆς α′ ᾠδῆς τοῦ τριῳδίου, δέν εἶναι ὀρθή, καθώς καί αἱ παρόμοιαι διατάξεις διά τάς λοιπάς ἡμέρας.

4. *Οἱ κανόνες τῶν ἄλλων ἀκολουθιῶν*

Ἐκτός τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ὄρθρου κανόνες ψάλλονται, ὡς ἤδη εἴπομεν, εἰς τήν ἀκολουθίαν τοῦ Ἀποδείπνου καί εἰς τό Μεσονυκτικόν τῆς Κυριακῆς. Οἱ κανόνες οὗτοι ψάλλονται εἰς δ′ ἄνευ εἱρμῶν. Ὡσαύτως ἄνευ τῶν εἱρμῶν ψάλλονται καί οἱ κανόνες τῆς Μικρᾶς καί τῆς Μεγάλης Παρακλήσεως. Ὅταν ὅμως ὁ κανών τῆς Μικρᾶς Παρακλήσεως ψάλλεται εἰς τόν Ὄρθρον, λέγονται ἀπαραιτήτως καί οἱ εἱρμοί.

Εἰς τήν ἀκολουθίαν τοῦ Ἀποδείπνου ἀναγινώσκεται ἤ ψάλλεται ἀνά εἷς κανών τῆς Θεοτόκου ἐκ τοῦ Θεοτοκαρίου κατά τόν ἦχον τῆς ἑβδομάδος. Δέν λέγεται κανών τῆς Θεοτόκου εἰς τά Ἀπόδειπνα τῶν δεσποτικῶν καί θεομητορικῶν ἑορτῶν, τῶν προεορτίων καί μεθεόρτων καί τῶν ἀποδόσεων αὐτῶν.

Ὅταν ἡ ἀκολουθία ἁγίου τινός καταλιμπάνεται ἐν τῷ Ἑσπερινῷ καί τῷ Ὄρθρῳ, ψάλλεται ἐν τῷ Ἀποδείπνῳ ὁ κανών αὐτοῦ μετά τοῦ κανόνος τῆς Θεοτόκου καί τά στιχηρά αὐτοῦ.

Ἐπίσης, ὅταν ὁ νεκρώσιμος κανών τοῦ ἤχου δέν λέγεται ἐν τῷ Ὄρθρῳ τοῦ Σαββάτου, ψάλλεται ἀφ᾽ ἑσπέρας ἐν τῷ Ἀποδείπνῳ μετά τοῦ κανόνος τῆς Θεοτόκου, ὅστις καί προηγεῖται. Ὅταν ὅμως δέν ψάλλεται κανών τῆς Θεοτό-

κου, παραλείπεται καί ὁ νεκρώσιμος.

Διά τά Ἀπόδειπνα τῶν προεορτίων ἡμερῶν τῶν Χριστουγέννων καί τῶν Θεοφανείων ὑπάρχουν εἰδικοί κανόνες ἤ τριῴδια. Εἰδικοί κανόνες ὑπάρχουν ἐπίσης διά τά Ἀπόδειπνα τῆς Παρασκευῆς τοῦ Λαζάρου, τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων, τῆς Μ. Δευτέρας, Τρίτης καί Τετάρτης. Εἰς δέ τά Ἀπόδειπνα τῆς Α΄ ἑβδομάδος τῶν νηστειῶν ψάλλεται ὁ Μέγας Κανών διῃρημένος εἰς τέσσαρα τμήματα. Πάντες οὗτοι οἱ κανόνες ψάλλονται μετά τῶν εἱρμῶν, οὐδείς δέ ἄλλος κανών συμψάλλεται μετ᾽ αὐτῶν.

Τέλος εἰς τό Μεσονυκτικόν τῆς Κυριακῆς ψάλλεται ὁ τριαδικός κανών τοῦ τυχόντος ἤχου, μετά δέ τήν θ΄ ᾠδήν ψάλλονται τά τριαδικά μεγαλυνάρια *Ἄξιόν ἐστιν ὡς ἀληθῶς τήν ὑπέρθεον ὑμνεῖν Τριάδα* κ.λ.π.

Οἱ κανόνες τῶν Ἀποδείπνων ψάλλονται πάντοτε μετά τῶν καταλλήλων προϋμνίων, ἤτοι οἱ τῆς Θεοτόκου μετά τοῦ *Ὑπεραγία Θεοτόκε, σῶσον ἡμᾶς*, οἱ δεσποτικοί μετά τοῦ *Δόξα σοι, ὁ Θεός ἡμῶν, δόξα σοι,* οἱ τῶν ἁγίων μετά τοῦ *Ἅγιε τοῦ Θεοῦ πρέσβευε ὑπέρ ἡμῶν*, ὁ δέ Μέγας Κανών μετά τοῦ *Ἐλέησόν με, ὁ Θεός, ἐλέησόν με.* Οἱ τριαδικοί κανόνες ψάλλονται μετά στίχου *Ἁγία Τριάς ὁ Θεός, ἐλέησον καί σῶσον ἡμᾶς.* Εἰς τά δύο τελευταῖα τροπάρια ἑκάστης ᾠδῆς πάντων τῶν κανόνων λέγεται *τό Δόξα, καί νῦν.* Τοῦτο λέγεται καί εἰς τήν η΄ ᾠδήν καί ὄχι τό *Εὐλογοῦμεν Πατέρα...*, τό ὁποῖον μόνον εἰς τόν Ὄρθρον λέγεται.

Εἰς τό τέλος τῶν ᾠδῶν δέν ψάλλονται εἱρμοί, εἰ μή μόνον ὁ τῆς θ΄ ᾠδῆς. Καί οὗτος ὅμως παραλείπεται, ὅταν μετά τήν θ΄ ᾠδήν ἀκολουθοῦν μεγαλυνάρια (ὡς εἰς τούς κανόνας τῶν Παρακλήσεων καί τούς τριαδικούς) ἤ προσόμοια (ὡς εἰς τούς κανόνας τοῦ Θεοτοκαρίου) ἤ οἱ οἶκοι τοῦ Ἀκαθίστου. Εἰς δέ τούς κανόνας τῶν Παρακλήσεων μετά τήν γ΄ ᾠδήν ψάλλονται ἀντί εἱρμοῦ τά θεοτοκία *Διάσωσον ἀπό κινδύνων...* καί *Ἐπίβλεψον ἐν εὐμενείᾳ...*, ὡσαύτως καί μετά τήν στ΄ ᾠδήν, μετά δέ τήν θ΄ ψάλλονται τό *Ἄξιόν ἐστιν...* καί τά μεγαλυνάρια *Τήν ὑψηλοτέραν τῶν οὐρανῶν* κ.τ.λ. Παρόμοια τροπάρια καί μεγαλυνάρια ὑπάρχουν καί εἰς τάς ἄλλας Παρακλήσεις.

Εἰς τάς ἐνορίας Ἀπόδειπνον τελεῖται μόνον κατά τήν Μ. Τεσσαρακοστήν καί κατά τήν Μ. Δευτέραν, Τρίτην καί

Τετάρτην. Ὅθεν μόνον κατά τάς ἡμέρας αὐτάς ψάλλονται οἱ προβλεπόμενοι κανόνες, ἤτοι:

Ἀπό Δευτέρας μέχρι τῆς Α′ ἑβδομάδος ψάλλονται τά τέσσαρα τμήματα τοῦ Μεγ. Κανόνος.

Κατά τάς ἀντιστοίχους ἡμέρας τῶν λοιπῶν ἑβδομάδων (πλήν τῆς Τετάρτης τῆς Ε′ ἑβδομάδος) ψάλλονται κανόνες τῆς Θεοτόκου ἐκ τοῦ Θεοτοκαρίου.

Κατά τάς Παρασκευάς τῶν τεσσάρων πρώτων ἑβδομάδων ψάλλεται ὁ κανών τοῦ Ἀκαθίστου μετά τῶν εἱρμῶν εἰς στ′ καί μετ᾽ αὐτόν ἡ ὡρισμένη στάσις τῶν οἴκων τοῦ Ἀκαθίστου.

Κατά τήν Τετάρτην τῆς Ε′ ἑβδομάδος ψάλλεται ὁ Μέγας Κανών ἀποσπώμενος ἐκ τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ὄρθρου τῆς Πέμπτης.

Κατά τήν Παρασκευήν τῆς Πέμπτης ἑβδομάδος ψάλλεται καί πάλιν ὁ κανών τοῦ Ἀκαθίστου παρεμβαλλόμενος μεταξύ τῶν στάσεων τῶν οἴκων, οἵτινες ἀποσπῶνται ἐκ τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ὄρθρου τοῦ Σαββάτου.

Κατά τήν Παρασκευήν τῆς ΣΤ′ ἑβδομάδος ψάλλεται ὁ κανών τοῦ Λαζάρου.

Κατά τήν Μ. Δευτέραν, Τρίτην καί Τετάρτην ψάλλονται τά εἰδικά δι᾽ ἑκάστην ἡμέραν τριῴδια.

Οἱ προεόρτιοι κανόνες τῶν Χριστουγέννων καί τῶν Θεοφανείων καί ὁ τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων ψάλλονται ἐν τῷ Ἑσπερινῷ μετά τό *Νῦν ἀπολύεις* καί πρό τοῦ Τρισαγίου, διότι κατά τάς ἡμέρας αὐτάς δέν τελεῖται Ἀπόδειπνον εἰς τούς ἐνοριακούς ναούς.

Μπαλογιάννη Σταύρου,
Ἀναπλ. Καθηγητοῦ Ἰατρικῆς Σχολῆς ΑΠΘ.

Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος, ὁ πρόδρομος τῆς ὑπαρξιακῆς φιλοσοφίας

1. *Ἡ ζωή τοῦ Ἡρακλείτου*

«Θεόφραστος δέ φησιν ὑπό μελαγχολείας τά μέν ἡμιτελῆ, τά δέ ἄλλοτε ἄλλως ἔχοντα γράψαι»

Μέ τήν ἀνωτέρω ἀναφοράν, ὅπως παρατίθεται αὕτη ὑπό τοῦ Διογένους τοῦ Λαερτίου[1] προβάλλει ὁ Θεόφραστος τό ψυχικόν δρᾶμα τοῦ Ἡρακλείτου. Ὁ Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος, υἱός τοῦ Βλόσωνος[2], εἷς ἐκ τῶν προσωκρατικῶν φιλοσόφων, ἄφησεν ἡμιτελές τό ἔργον του, λόγῳ τῆς μελαγχολίας[3] ὑπό τῆς ὁποίας ἔπασχεν, ἐνῶ ἐκ παραλλήλου ἐκ τῆς

---

1. Διογένης Λαέρτιος IX 1-17.

2. Ὁ Ἡράκλειτος κατήγετο ἐκ τῶν ἱδρυτῶν τοῦ Ἰωνικοῦ ἀποικισμοῦ, οἱ ὁποῖοι ὡς καταγόμενοι ἐκ τοῦ Κόδρου, βασιλέως τῶν Ἀθηνῶν, ἐκληροδότησαν εἰς τούς ἀπογόνους των τόν τίτλον τοῦ βασιλέως. Στράβων XIV 3 σελ. 632, 633. Ὁ Ἡράκλειτος ἐξεχώρησεν εἰς τόν ἀδελφόν του τόν τίτλον τοῦ βασιλέως, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἀντισθένης εἰς τάς «Διαδοχάς». Διογένης Λαέρτιος IX 6.

3. Ὑπό τινων ὁ ὅρος μελαγχολία ἐνταῦθα δέν θά ἐξέφραζεν τήν κατάθλιψιν ἀλλά τήν πραγματικότητα, ὡς αὕτη ἐκφράζεται ὑπό τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τά *Ηθ. Νικ.* 8, 1150β., 25. Ἐν τούτοις ὅλη ἡ πορεία τῆς ζωῆς τοῦ Ἡρακλείτου συνηγορεῖ ὑπέρ τῆς ἀπόψεως ὅτι ὁ Θεόφραστος χρησιμοποιεῖ τόν ὅρον ὑπό τήν Ἱπποκράτειον ἔννοιαν τῆς καταθλίψεως. Βλέπε τό ἔργον τῶν G.S. Kirk, J.E. Raven, M. Schofield : *Οἱ Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, μετάφρ.

αὐτῆς αἰτίας πολλά σημεῖα τοῦ ἔργου του παρουσιάζουν ἀντιφατικότητα.

Ὁ Ἡράκλειτος, ἔζησεν εἰς τήν Ἔφεσον καί ἤκμασεν κατά τήν ἑξηκοστήν ἐνάτην Ὀλυμπιάδα ἤτοι τό 504-501 π.Χ.[4] Ἡ προσωπικότης του ἐπροβλημάτιζεν τούς συγχρόνους του, οἱ ὁποῖοι παρ' ὅλην τήν ἀναγνώρισιν τῆς σοφίας του εἶχον τήν αἴσθησιν ὅτι ἦτο ἰδιόμορφος τόσον λόγῳ τῆς συνθετότητος τοῦ ἔργου του ὅσον καί λόγῳ τῆς ἰδιαιτερότητος τῆς συμπεριφορᾶς του. Ἔδιδεν τήν ἐντύπωσιν ὅτι ἦτο ὑπερόπτης καί ὅτι δέν ἀπεδέχετο τάς ἀπόψεις τῶν ἄλλων. Ἀπέρριπτεν τόν Ὅμηρον καί τόν Ἀρχίλοχον[5]. Δέν ἔδιδεν βαρύτητα εἰς τήν πολυμάθειαν, ἡ ὁποία ἰδιαιτέρως ἐξετιμᾶτο ὑπό τῶν συγχρόνων του, ἀλλά εἰς τήν πρωτοποριακήν σκέψιν[6]. Ὁ ἴδιος δέν εἶχεν μαθητεύσει πλησίον διδασκάλων, ἀλλά ἡ σοφία του προήρχετο ἐκ τῆς ἀναζητήσεως τοῦ ἑαυτοῦ του[7]. Ἡ πραγματική σοφία ἐπρέσβευεν, ὅτι συνίστατο εἰς τήν γνῶσιν τοῦ ὄντως ὄντος, ἤτοι εἰς τήν γνῶσιν τῆς ὑπερτάτης ἀρχῆς, ἡ ὁποία κυβερνᾶ τά πάντα διά τῆς βοηθείας τῶν πάντων[8].

Ἡ συμπεριφορά του διεκρίνετο διά τήν ἰδιαιτερότητά της καί συνεπήγετο τήν ἀδυναμίαν κατανοήσεως τῶν βαθυτέρων κινήτρων του. Οὕτω κατά τό πλεῖστον παρέμενεν σιωπηλός μή μετέχων εἰς τάς συζητήσεις, εἰς τήν εὔλογον δέ ἐρώτησιν διατί σιωπᾶ ἀπήντα λακωνικῶς «*διά νά ὁμιλῆτε*

Δ. Κούρτοβικ. Μορφωτικόν Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης Ἀθῆναι 1990, σελ. 192.

4. Ὁ Mc Kirahan ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ἔζησεν μεταξύ 540 καί 480 π.Χ. Βλέπε *McKirahan RD : Philosophy before Socrates : An introduction with texts and commentary*. Indianapolis 1994.

5. Ἀπόσπ. DK 22 B 42. «Τόν τε Ὅμηρον ἔφασκεν ἄξιον ἐκ τῶν ἀγώνων ἐκβάλλεσθαι καί ῥαπίζεσθαι, καί Ἀρχίλοχον ὁμοίως». Διογ. Λαέρτ. IX, 1 Ἡ ἀρίθμησις τῶν ἀποσπασμάτων ἀκολουθεῖ τήν κατά Diels- Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin : Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, 1951.

6. Ἀπόσπ. DK22 B 40. Πολυμαθίη νόον οὐ διδάσκει Ἡσίοδον ἄν ἐδίδαξεν καί Πυθαγόρην, αὖτις τε Ξενοφανέα τε καί Ἑκαταῖον». Διογ. Λαέρτ. IX, 1.

7. Ὑπό τοῦ Πλουτάρχου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ὑπεστήριζεν ὅτι ἀνεζήτη διηνεκῶς τήν ἀνεύρεσιν τοῦ ἑαυτοῦ του λέγων «ἐδιζησάμην ἐμεωυτόν». Πλούταρχος, *Πρός Κολώτην* 20, 1118c. Ὁ Σωτίων ὅμως ἀναφέρει, ὅτι παρηκολούθησεν διαλέξεις τοῦ Ξενοφάνους. Διογ. Λαέρτ. IX, 5.

8. Ἀπόσπ. DK22 B41.«ἕν τό σοφόν, ἐπίστασθαι γνώμην, ὁτέ ἐκυβέρνησε πάντα διά πάντων». Διογ. Λαέρτ. IX, 1.

ἐσεῖς»[9]. Ἄλλοτε ἦτο αἰνιγματικός καί δυσνόητος εἰς τούς λόγους του, λόγῳ τοῦ παραβολικοῦ καί μεταφορικοῦ χαρακτῆρος τῶν ἐννοιῶν[10] καί ἄλλοτε εἰς οὐσιώδη θέματα ἔδιδεν ἐρωτώμενος τήν δέουσαν ἀπάντησιν διά συμβολικῶν ἐνεργειῶν. Οὕτως ὅταν οἱ συμπολῖται του ἐζήτησαν νά ἐκφράση τήν ἄποψίν του διά τόν τρόπον ἐπιτεύξεως τῆς ὁμονοίας εἰς τήν πόλιν, ἀνέβη εἰς τό βῆμα καί ἐζήτησεν ἁπλῶς ἕνα ποτήριον ψυχροῦ ὕδατος εἰς τό ὁποῖον ἔβαλεν κρίθινον ἄλευρον, τό ἀνεκίνησεν, τό ἔπιεν ἐνώπιον ὅλων καί ἀπῆλθεν χωρίς νά ἀρθρώση λέξιν, προφανῶς ὑποδηλῶν ὅτι ἡ ἁπλότης, ἡ ψυχραιμία καί ἡ ἀποφυγή τῆς πολυτελείας ἀποτελοῦν τάς οὐσιώδεις προϋποθέσεις διά τήν ὁμόνοιαν καί τήν εἰρήνην εἰς τήν πόλιν[11].

Ὁ Ἡράκλειτος ἀπέφευγεν νά τιμᾶται καί δέν ἔδιδεν ἀξίαν εἰς τούς ἰσχυρούς τῆς ἐποχῆς του. Εἰς τόν Δαρεῖον, ὁ ὁποῖος ἐξεδήλωσεν δι᾽ ἐπιστολῆς του ἔντονον ἐπιθυμίαν νά τόν γνωρίση, προσκαλέσας αὐτόν εἰς τήν Περσίαν, οὐδόλως ἀπήντησεν[12], ἀγνοήσας τήν πρόσκλησιν. Τούς Ἀθηναίους, ἐκ παραλλήλου, οἱ ὁποῖοι ἐξεδήλωνον τόν θαυμασμόν καί τήν ἐκτίμησίν των διά τό ἔργον του, ἀντιμετώπισεν περιφρονητικῶς[13].

Εἶχεν βαθεῖαν αἴσθησιν τοῦ δικαίου καί ἐκινητοποιεῖτο, ἀντιδρῶν ἐντόνως, ὅταν ἀντελαμβάνετο ὅτι διεπράτετο ἀδικία εἰς βάρος ἀξίων συμπολιτων του, χρησίμων διά τήν διευθέτησιν τῶν κοινῶν θεμάτων[14]. Εἶχεν ἐκ παραλλήλου

---

9. Διογ. Λαέρτ. IX, 14.

10. Ὑπό τοῦ Τίμωνος τοῦ Φιλιασίου, ὁ ὁποῖος ἦτο σατυρικός ποιητής τοῦ τρίτου π.Χ. αἰωνος ὁ Ἡράκλειτος ἀπεκαλειτο αἰνιγματοποιός (αἰνικτής) Διογ. Λαέρτ. IX, 6. Ὁ Σούδας ἀναφέρει ὅτι ἀπεκλήθη «Σκοτεινός», λατινιστί obscurus. Κικέρων, *de finibus* II, 5, 15. Ὡς σκοτεινός ἀναφέρεται καί ὑπό πολλῶν νεωτέρων μελετητων, λόγῳ τῶν δυσνοήτων ἐννοιων των ἀποσπασμάτων τοῦ ἔργου του.

11. Πλούταρχος. *Περί ἀδολεσχίας* 17, σελ. 511 b.

12. Διογ. Λαέρτ. IX, 1. Βλέπε ἐπίσης : Κλήμης, *Στρωματεῖς* 1, 65 «.... οὗτος βασιλέα Δαρεῖον παρακαλοῦντα ἥκειν εἰς Πέρσας ὑπερεῖδεν».

13. Διογ. Λαέρτ. IX, 15.

14. Ἀπόσπ. DK 22 B 121 «ἄξιον Ἐφεσίοις ἡβηδόν ἀπάγξασθαι πᾶσι καί τοῖς ἀνήβοις τήν πόλιν καταλιπεῖν, οἵτινες Ἑρμόδωρον ἄνδρα ἑωυτῶν ὀνήιστον ἐξέβαλον λέγοντες, Ἡμέων μηδέ εἷς ὀνήιστος ἔστω, εἰ δέ τίς τοιοῦτος, ἄλλῃ τε καί μετ᾽ ἄλλων». Στράβων XIV, σελ. 642, Διογ. Λαέρτ. IX, 2.

βαθεῖαν ἐπίγνωσιν τῶν συνεπειῶν τῆς ὕβρεως καί τῆς ἀλαζονικῆς ἐπάρσεως τόσον διά τό ἴδιον τό ἄτομον ὅσον καί διά τήν κοινωνίαν καί διετείνετο ὅτι εἶναι προτιμότερον νά ἀγωνισθῆ ὁ ἄνθρωπος νά ἐξαλείψη τήν ἔπαρσιν παρά νά σβήση τήν πυρκαϊάν[15].

Τήν οἴησιν, ἤτοι τήν αἴσθησιν τοῦ ἀνθρώπου ὅτι γνωρίζει τά πάντα, παρ' ὅλην τήν ἄγνοιάν του, τήν ἐπαραλλήλιζεν πρός τήν ἐπιληψίαν, κατά τήν ὁποίαν ὁ πάσχων δέν διατηρεῖ συνείδησιν τῶν ἐνεργειῶν του καί ὡς ἐκ τούτου στερεῖται τοῦ αἰσθήματος τῆς εὐθύνης[16].

Οἱ ἐνάρετοι, εἶχον ἰδιαιτέραν ἀξίαν διά τόν Ἡράκλειτον, καθ' ὅσον ὑπερβαίνουν τό βιολογικόν στάδιον τῶν πολλῶν καί ἀνέρχονται εἰς τό ἠθικόν στάδιον βιώσεως τῶν ἀρετῶν, αἱ ὁποῖαι τούς χαρίζουν τήν ἀέναον δόξαν. Εἷς ἐνάρετος ὡς ἐκ τούτου, ἰσοδυναμεῖ κατά τόν Ἡράκλειτον πρός μυρίους ἀνθρώπους[17]. Μεταξύ τῶν ἀρετῶν, ἡ σωφροσύνη ἔχει ἰδιαιτέραν ἀξίαν. Ἡ ὀρθή σκέψις καί ἡ ὀρθή φρόνησις ἀποτελοῦν ἀλάνθαστον ὁδόν εἰς τήν πνευματικήν πορείαν τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τελικήν ἀνάλυσιν ἡ σοφία εἶναι ἁπλῆ, ταυτίζεται αὕτη πρός τήν ἀλήθειαν καί τήν φυσικήν ἁπλότητα καί πηγαιότητα, ὑπό τῶν ὁποίων ἐμφορούμενο τό ἄτομον ἐνεργεῖ πάντοτε ἐναρέτως καί εὐστόχως, χρησιμοποιοῦν ὀρθῶς, τήν γνῶσιν καί τήν ἐμπειρίαν του[18].

Ὅταν τελικῶς διεπίστωσεν ὅτι ἐξέπεσαν πλέον αἱ ἠθικαί ἀξίαι καί οἱ συμπολῖται του ἔπαυσαν νά ἔχουν τήν αἴσθησιν τοῦ δικαίου καί τῆς χρηστότητος, ἤρχισεν ἀρχικῶς

---

15. Ἀπόσπ. DK33 B43 «...ὕβριν χρή σβεννύναι μᾶλλον ἤ πυρκαϊήν». Διογένης Λαέρτιος IX 2. Εἰς πολλούς ἐκ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ἡ ὕβρις ταυτίζεται πρός τήν ἔπαρσιν. Χαρακτηριστικόν εἶναι τό τοῦ Εὐριπίδου εἰς τόν Ἱππόλυτον, . 874 «ὕβρις τόδ' ἐστί. Κρείσσω δαιμόνων εἶναι θέλειν».

16. Ἀπόσπ. DK22 B 46. «Τήν τε οἴησιν ἱεράν νόσον ἔλεγε καί τήν ὅρασιν ψεύδεσθαι». Διογ. Λαέρτ. IX, 7. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἐνταῦθα αἱ ἀπόψεις τοῦ Ἡρακλείτου συμπίπτουν μετά τῶν ἀπόψεων τοῦ Ζήνωνος, ὁ ὁποῖος ἐθεώρει τήν οἴησιν πνευματικήν ἀσθένειαν. Διογ. Λαέρτ. VII, 23, 115.

17. Ἀπόσπ. DK22 B 49. «Εἷς ἐμοί μύριοι, ἐάν ἄριστος ᾖ». Γαληνός, *Περί διαγνώσεως σφυγμῶν*. VIII 773. Ἐκ παραλλήλου ἀναφέρει «...αἱρεῦνται γάρ ἕν ἀντί ἁπάντων οἱ ἄριστοι, κλέος ἀέναον θνητῶν, οἱ δέ πολλοί κεκόρηνται ὅκωσπερ κτήνεα». Κλήμης *Στρωματεῖς* V 60.

18. Ἀπόσπ. DK 22 B 112. «Σωφρονεῖν ἀρετή μεγίστη, καί σοφίη ἀληθέα λέγειν καί ποιεῖν κατά φύσιν ἐπαΐοντας». Στοβαῖος, *Ἀνθολόγιον* I 178.

νά ἐκδηλώνη ἀντιδραστικήν συμπεριφοράν, ἐμπαίζων ἐμμέσως αὐτούς[19] ἐν συνεχείᾳ δε ἐγκατέλειψεν τήν πόλιν καί τούς ἀνθρώπους καί ἀπεσύρθη εἰς τά ὄρη ὅπου ἔζη ἀσκητικῶς, ὑποσιτιζόμενος, διαιτώμενος ἀποκλειστικῶς διά φυτικῶν τροφῶν»[20].

Ἴσως ἐκ τῆς αὐστηρᾶς καί τῆς ἀνεπαρκοῦς εἰς πρωτεϊνας διαίτης καί τῶν πλημμελῶν συνθηκῶν διαβιώσεως, αἱ ὁποῖαι θά εὐνόουν τήν ἀνάπτυξιν ἰώσεων, ἐνεφάνισεν ἀσκίτην καί ἠναγκάσθη νά κατέλθη εἰς τήν πόλιν πρός ἀναζήτησιν τῶν καταλλήλων ἰατρῶν. Εἰς τούς ἰατρούς, πρός τούς ὁποίους ἀπετάνθη δέν ἀνέφερεν τό πρόβλημά του ὅπως εἶχεν εἰς τήν πραγματικότητα, ἀλλά τούς ὑπέβαλεν τήν αἰνιγματικήν ἐρώτησιν ἐάν ἦτο δυνατόν μετά ἀπό τήν βροχήν νά προκαλέσουν ξηρασίαν[21]. Ἐπειδή εὐλόγως δέν κατενοήθη τό νόημα τῆς ἐρωτήσεώς του, ἐζήτησεν πλέον νά μάθη μετά ἰδιαιτέρου πραγματισμοῦ, ἐάν ἦτο δυνατόν οἱ ἰατροί νά ἀδειάσουν τόν ἐντερικόν σωλῆνα καί νά ἀφαιρέσουν τό ὑγρόν ἐκ τῆς κοιλίας. Μετά τήν ἀνεμενομένην ἀρνητικήν ἀπάντησιν αὐτῶν, ὁ Ἡράκλειτος κατέφυγεν εἰς βουστάσιον καί εἰσῆλθεν ἐντός τῆς κόπρου ἐλπίζων, ὅτι διά τῆς θερμοκρασίας αὐτῆς θά ἐξατμίζετο τό ἀσκιτικόν ὑγρόν. Ἐκεῖ ἀπεβίωσεν εἰς ἡλικίαν ἑξήκοντα ἐτῶν. Κατά τόν Ἕρμιππον κατεκλίθη ὑπό τήν ἥλιον καί ἐκαλύφθη ὑπό τῆς κόπρου, ἀποβιώσας δέ ἐντός μίας ἡμέρας ἐτάφη εἰς τήν ἀγοράν τῆς Ἐφέσου.

Ὁ Νεάνθης ὁ Κυζικινός, ὡς ἀναφέρει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος, δίδει ἰδιαιτέραν τραγικότητα εἰς τό τέλος τοῦ Ἡρακλείτου, λέγων ὅτι προσεπάθησεν οὗτος νά ἀπελευθερωθῆ ἐκ τῆς κόπρου ὑπό τῆς ὁποίας ἐκαλύφθη, ἀλλά δέν ἠδυνήθη καί παρέμεινεν καθηλωμένος, ἕως ὅτου τόν κατεσπάραξαν οἱ κύνες[22].

---

19. Ἀναχωρήσας δέ εἰς τό ἱερόν τῆς Ἀρτέμιδος μετά τῶν παίδων ἠστραγάλιζεν, περιστάντων δέ αὐτῶν τῶν Ἐφεσίων, «τί, ὦ κάκιστοι, θαυμάζετε», εἶπεν, «ἢ οὐ κρεῖττον τοῦτο ποιεῖν ἢ μεθ᾿ ἡμῶν πολιτεύεσθαι». Διογ. Λαέρτ. IX, 3.

20. ... «καί τέλος μισανθρωπίσας καί ἐκπατήσας ἐν τοῖς ὄρεσι διητᾶτο, πόας σιτούμενος καί βοτάνας». Διογ. Λαέρτ. IX, 3.

21. «καί τῶν ἰατρῶν αἰνιγματωδῶς ἐπυνθάνετο, εἰ δύναιτο ἐξ ἐπομβρίας αὐχμόν ποιῆσαι». Διογ. Λαέρτ. IX, 3.

Τό ἔργον τοῦ Ἡρακλείτου

Τό ἔργον τοῦ Ἡρακλείτου παρεδόθη εἰς ἡμᾶς ἀποσπασματικῶς. Ὡς ἀναφέρει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος, τό βιβλίον «*Περί φύσεως*», τό ὁποῖον συνέγραψεν καί ἀφιέρωσεν εἰς τό ἱερόν τῆς Ἀρτέμιδος διῃρῆτο εἰς τρία μέρη, ἤτοι (α) εἰς τό περί τοῦ σύμπαντος, (β) εἰς τό πολιτικόν καί (γ) εἰς τό θεολογικόν[23]. Τό σύγγραμμα φαίνεται ὅτι ἔτυχεν, παρά τό δυσνόητον περιεχόμενόν του, ἰδιαιτέρου σεβασμοῦ καί ἀποδοχῆς καί ἀπέκτησεν ὀπαδούς, οἱ ὁποῖοι ὠνομάσθησαν «Ἡρακλείτειοι»[24]. Δυστυχῶς περί τά ἑκατόν εἴκοσι ἀποσπάσματα μόνον ὑπάρχουν σήμερον ἐκ τοῦ ὅλου ἔργου, τά ὁποῖα ὅμως εἶναι ἀπολύτως ἐνδεικτικά τῆς ἰσχύος καί τοῦ πρωτοποριακοῦ χαρακτῆρος τῆς σκέψεως τοῦ Ἡρακλείτου.

Ὁ λόγος τοῦ Ἡρακλείτου εἶναι πυκνός καί πλήρης νοημάτων. Εἶναι ὅμως πολλάκις δυσχερής ἡ κατανόησις αὐτοῦ καί δυσχερής ἡ στίξις τῶν προτάσεων[25]. Ἀναφέρεται ὑπό τοῦ Διογένους τοῦ Λαερτίου, ὅτι ὅταν ὁ Εὐριπίδης ἔδωσεν εἰς τόν Σωκράτην τό σύγγραμμα τοῦ Ἡρακλείτου καί ἐζήτησεν ἐν συνεχείᾳ τήν γνώμην του ἐπ᾿ αὐτοῦ, ἐκεῖνος ἀπήντησεν ὅτι ἦσαν σπουδαῖα αὐτά τά ὁποῖα κατενόησεν,

---

22. «... μή δυνηθέντα αὐτόν ἀποσπᾶσαι ταβόλιτα μεῖναι καί διά τήν μεταβολήν ἀγνοηθέντα κυνόβρωτον γενέσθαι». Διογ. Λαέρτ. IX, 4. Ἐν τούτοις ὁ Ἀρίστων εἰς τό περί Ἡρακλείτου ἀναφέρει ὅτι οὗτος ἐθεραπεύθη ἐκ τοῦ ἀσκήτου καί ἀπεβίωσεν ἐξ ἑτέρας αἰτίας, ὅπως ἰσχυρίζεται καί ὁ Ἱππόβοτος. Διογ. Λαέρτ. IX, 5.

23. Διογ. Λαέρτ. IX, 5 Ὁ Kirk ὑπέθεσεν ὅτι ὁ Ἡράκλειτος δέν ἔγραψεν βιβλίον, ἀλλά αἱ ρήσεις αὐτου ἦσαν προφορικαί εὔκολοι εἰς τήν ἀπομνημόνευσιν καί παρετέθησαν ὑπό μορφήν ἀποσπασμάτων εἰς τό ἔργον τῶν μεταγενεστέρων. Ἀντιθέτως ὁ Regenbogen ὑπεστήριζεν ὅτι τόσον ὁ Πλάτων ὅσον καί ὁ Ἀριστοτέλης θά πρέπη νά εἶχον ὅλον τό ἔργον τοῦ Ἡρακλείτου ὑπό μορφήν βιβλίου.

24. Διογ. Λαέρτ. IX, 5. Παρά τήν ἐν λόγῳ ἀναφοράν, ὁ Diels διατυπώνει τήν ἄποψιν, ὅτι ὁ Ἡράκλειτος δέν συνέγραψεν συγκεκριμμένον σύγγραμμα, ἀλλά διετύπωσεν ἀποφθεγματικάς σκέψεις καί ἀπόψεις ἐπί τοῦ σύμπαντος, τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ θείου, τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, αἱ ὁποῖαι ἔτυχον ἰδιαιτέρας ἀποδοχῆς. Ἡ ἄποψις ὅμως αὐτη, δέν τυγχάνει ἱκανῆς ἑδραιώσεως. Βλέπε *Diels H : Die Fragmente der Vorsokratiker.* Berilin 1934.

25. «...οὐδ᾿ ἅ μή ῥάδιον διαστίξαι, ὥσπερ τά Ἡρακλείτου, τά γάρ Ἡρακλείτου διαστίξαι ἔργον διά τό ἄδηλον εἶναι, ποτέρω πρόσκειται, τῷ ὕστερον ἤ τῷ πρότερον, οἷον ἐν ᾗ ἀρχῇ τοῦ συγγράμματος». Ἀριστοτέλης, *Ρητορική Γ*

ἀλλά θά πρέπη νά ἦσαν ἐξ ἴσου σπουδαῖα καί αὐτά τά ὁποῖα δέν ἠδυνήθη νά κατανοήση. Πλήν ὅμως θά ἦτο ἀναγκαῖον νά εἶχεν τήν δεινότητα ἑνός Δηλίου δύτου, διά νά καταδυθῆ εἰς τό βάθος τῶν νοημάτων[26].

Κατά τόν Ἡράκλειτον ὑπάρχει μία αἰωνία ἀλήθεια ὁ Λόγος[27], τήν ὁποίαν οἱ ἄνθρωποι, κατά κανόνα, δέν κατανοοῦν οὔτε πρίν νά τήν ἀκούσουν, οὔτε ἀκόμη καί μετά τήν ἐκτενῆ ἀναφοράν εἰς αὐτήν. Ἐνῶ δέ ὁ Λόγος διέπει τά πάντα, ὡς ὑπερτάτη ἀρχή[28], ἐν τούτοις οἱ ἄνθρωποι δέν συνει-

---

5, 140 7β 11.

26. «... πλήν Δηλίου γέ τινος δεῖται κολυμβητοῦ». Διογένης Λαέρτιος XI,22.

27. Ὁ λόγος προσλαμβάνει πολλάς ἐννοίας εἰς τούς ἀρχαίους καί νεωτέρους συγγραφεῖς. Ἐκφράζει τόν προφορικόν καί γραπτόν λόγον, ἤτοι τήν δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου νά ἐπικοινωνῆ λεκτικῶς ἤ φωνηματικῶς ἤ μέσῳ τοῦ ἐξειδικευμένου συμβολικοῦ συστήματος τῶν ἐγγραμμάτων. Ἐκφράζει ἐκ παραλλήλου τήν συμφωνίαν μεταξύ τῶν ἀνθρώπων τήν ἀπαιτοῦσαν ἐντιμότητα καί συνέπειαν, τήν φήμην, τήν ἐκτίμησιν, τήν διάδοσιν τῶν ἀπόψεων, τήν δημοσίαν δήλωσιν τῶν πεποιθήσεων τοῦ ἀνθρώπου ἤ τήν ἀπολογίαν αὐτοῦ. Ἐκφράζει τόν ἐσωτερικόν λόγον, ἤτοι τήν σκέψιν καί ἰδιως τήν ἔχουσαν λογικήν συνέχειαν, τόν νοῦν. Ἐκφράζει τήν μαθηματικήν ἀναλογίαν καί τήν σχέσιν, ἡ ὁποία ὑφίσταται μεταξύ συγκρινομένων στοιχείων. Ἐκφράζει τήν φύσιν τῶν πραγμάτων καί τήν αἰτίαν τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν. Ἐπιπροσθέτως ἐκφράζει τήν ρυθμιστικήν ἀρχήν, ἡ ὁποία διέπει τάς ἐνεργείας τοῦ ἀνθρώπου καί τήν ὑφισταμένην ἔλλογον σκοπιμότητα τῶν πράξεών του. Εἰς τόν Ἡράκλειτον ὅμως ὁ Λόγος ἐκφράζει, κατά κύριον λόγον, τήν ὑπερτάτην ἀρχήν, τήν ἀΐδιον ὕπαρξιν, τήν πηγήν τῆς δημιουργίας (Πρβλ. *Ἰωάν.* α. 1) καί τήν αἰώνιον ἀλήθειαν. Ὁ Ἡράκλειτος, ὡς καθίσταται ἀντιληπτόν εἶχεν τήν αἴσθησιν τῆς μοναδικῆς ὑπερτάτης ἀρχῆς εἰσάγων διά τοῦ Λόγου τήν ἐν αὐτῷ ἐγκρυπτομένην ἔννοιαν του Θείου. Βλ. Εἰρηναίου, *Ἔλεγχος* 1, 8, 5 PG 5,32B-556 B, Ὠριγένης, *Εἰς Ἰωάννην* 1, 42, PG 14, 101C-104A, *Κατά Κέλσου* A, V, 16. Θεοδωρήτου, *Θεραπευτική* 2, PG 83, 852C-853A. Χρυσοστόμου, *Εἰς Ματθαῖον* 16, 2, PG 57, 240. Θεοδωρήτου, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* 2, 6, PG 101,3 A. Ἐπιφανίου, *Κατά αἱρέσεων* 3, 1, 72, 4, PG 42, 380, A. Ἰσιδώρου Πηλ., *Ἐπιστολαί* 4, 142, PG 78. 1124 AB. Μακαρίου Αἰγυπτίου, *Ὁμιλίαι Πνευματικαί* 12, 7, PG 34, 561A. Θεοδώρου Στουδίτου, *Εἰς τόν μέγαν Ἰωάννην* 9,9 PG 99, 781D-784A.

28. Κατά τόν Hegel ὁ λόγος ἐντάσσεται δεύτερος μεταξύ τῶν τεσσάρων οὐσιωδῶν λέξεων τῆς φιλοσοφίας, αἱ ὁποῖαι συνίστανται εἰς τό «Ἕν» τοῦ Παρμενίδου, τόν «Λόγον» τοῦ Ἡρακλείτου, τάς «Ἰδέας» τοῦ Πλάτωνος καί τήν «Ἐνέργειαν» τοῦ Ἀριστοτέλους. Βλέπε Hegel GWF : *Lectures on the History of Philosophy ed, Hoffmeister* 1940. Βλέπε ἐπίσης τήν διάλεξιν τοῦ Martin Heidegger ὑπό τόν τίτλον *Hegel and the Greeks*, ἡ ὁποία ἐδόθη τήν 26 Ἰουλίου τοῦ 1958, εἰς τήν Χαϊδελβέργην. Ἐπίσης βλ. τό ἔργον τοῦ Phillip Wheelwright, *Heraclitus* ,New York : Atheneum, 1964, σελ. 19.

δητοποιοῦν τήν ὕπαρξίν του καί ἐνῶ εἶναι ἐν ἐγρηγόρσει συμπεριφέρονται ὡς ἐάν εὑρίσκοντο καθ᾽ ὕπνον[29].

Ὁ Λόγος δέν διαφοροποιεῖται. Ὑπάρχει ὁ κοινός Λόγος, ὡς ἀντικειμενική ἀλήθεια, τόν ὁποῖον ὀφείλουν νά σεβασθοῦν καί νά ἀκολουθήσουν οἱ ἄνθρωποι, ἐκφεύγοντες ἀπό τούς περιωρισμένους ὁρίζοντας τῆς ἰδικῆς των ὑποκειμενικῆς σκέψεως[30].

Οἱ ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι ἀγαποῦν τήν σοφίαν θά πρέπη ἐκ παραλλήλου νά ἀγαπήσουν τήν γνῶσιν καί τήν πολυμάθειαν[32], ἐν τούτοις ἡ πολυμάθεια δέν διδάσκει τήν βαθυτέραν κατανόησιν τῶν πάντων[33]. Οἱ ὀφθαλμοί καθίστανται καλύτεροι μάρτυρες τῆς ἀληθείας ἀπό τά ὦτα[34], ἀλλά ἀμφότερα τά ὄργανα καθίστανται κακοί μάρτυρες διά τόν ἄνθρωπον ὁ ὁποῖος ἔχει ἀκαλλιέργητον ψυχήν[35] καί δέν δύναται νά ἐσωτερικεύσῃ καί νά ἑρμηνεύσῃ ὀρθῶς καί εἰς βάθος τάς προσλαμβανομένας διά τῶν αἰσθήσεων πληροφορίας.

Ὁ ἄνθρωπος πρέπει πάντοτε νά ἐλπίζη. Χωρίς ἐλπίδα δέν ὑπάρχει ἔρευνα καί δέν εἶναι δυνατόν νά διαφανοῦν νέοι ὁρίζοντες[36]. Ἡ φύσις δέν εἶναι γνωστή εἰς τόν ἄνθρωπον ὡς πρός τάς βαθυτέρας διεργασίας της, καθ᾽ ὅσον ἀγαπᾷ νά

---

29. Ἀπόσπ. DK 22 B1. Σέξτος. *Πρός μαθηματικούς* VII 132.

30. Ἀπόσπ. DK 22 B2, Σέξτος. *Πρός μαθηματικούς* VII 133.

31. Ἀπόσπ. DK 22 B50, Ἱππόλυτος. Ἐλ. IX, 9, 1. Πρβλ. Εὐσεβίου Καισ., *Ἐκλογαί προφητικαί* 3, 1 PG 22.

32. Ἀπόσπ. DK22 B35. Κλήμης, *Στρωματεῖς* V 141.

33. Ἀπόσπ. DK22 B41. Διογ. Λαέρτ. IX, 1. Πρβλ. Ἀθήναιος XIII 610β.

34. Ἀπόσπ. DK22 B101α. Πολύβιος XII 27. Σήμερον γνωρίζομεν καλῶς, ὅτι ὁ ἀνθρώπινος ἐγκέφαλος κινητοποιεῖται κατά κύριον λόγον ὑπό τῶν ὀπτικῶν διεγέρσεων καί ὅτι διά τήν ἀνάλυσιν τῶν ὀπτικῶν πληροφοριῶν ἀσχολοῦνται ἐκτεταμένα νευρωνικά δίκτυα οὐχί μόνον τοῦ ἐγκεφαλικοῦ φλοιοῦ ἀλλά πολλῶν ὑποφοιωδῶν κέντρων.

35. Σέξτος, *Ἐμπειρικός* VII 126. Ἡ ἀκαλλιέργητος ψυχή χαρακτηρίζεται ὡς «βάρβαρος» ὑπό τοῦ Ἡρακλείτου, ἤτοι ὡς ἀμαθής καί μή ἱκανή νά ἑρμηνεύσῃ ὀρθῶς καί νά δώσῃ τήν δέουσαν βαρύτητα εἰς τάς ὀπτικάς καί ἀκουστικάς πληροφορίας, αἱ ὁποῖαι θά ἠδύναντο δεόντως νά ἀξιολογηθοῦν ἐάν ὑπῆρχεν τό κατάλληλον γνωσιολογικόν ὑπόβαθρον. Πρβλ. Φιλήμονος, «Ἐπάν ὁ νοῦς ᾖ μή καθεστηκώς τινι, οὐκ ἔστ ἀκούειν οὐδέν αὐτόν οὐδ᾽ ὁρᾶν» Στοβαῖος Δ, 41, *Μάρκ.* 8, 18 «ὀφθαλμούς ἔχοντες οὐ βλέπετε καί ὦτα ἔχοντες οὐκ ἀκούετε;»

36. Ἀπόσπ. DK22 B18. Κλήμης, *Στρωματεῖς* II, 17.

κρύβη τά τοῦ ἑαυτοῦ της[37].

Ὁ Ἡράκλειτος διετείνετο ὅτι ὑφίσταται συνεχής μεταβλητότης τῶν πάντων[38]. Εἰς τήν ἀνθρωπίνην ζωήν δέν εἶναι δυνατόν νά συμπέσουν δύο χρονικαί στιγμαί. Ἔλεγεν χαρακτηριστικῶς ὅτι δέν εἶναι δυνατόν νά εἰσέλθη κανείς δύο φοράς εἰς τόν ἴδιον ποταμόν, καθ᾽ ὅσον τό ὕδωρ τοῦ ποταμοῦ συνεχῶς ρέει καί οὐδέποτε εἶναι δυνατόν νά διαβραχῆ οὗτος ὑπό τῶν ἰδίων ὑδάτων[39]. Διά τῆς μεταβλητότητος τῶν ὑδάτων τοῦ ποταμοῦ, σχηματικῶς ἐκφράζεται ἡ μεταβλητότης τῶν ψυχικῶν φαινομένων τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος παραμένει ὁ ἴδιος μέν κατ᾽ ὄνομα, ἀλλά πλειστάκις μεταβάλλεται, ὡς πρός τάς ψυχικάς διεργασίας του καί τήν ἐσωτερικήν ροήν τῶν σκέψεων καί τῶν βιωμάτων του, τήν ροήν τῶν μνημονικῶν ἐγχαράξεών του, τήν ροήν τοῦ λόγου του, τήν διαμόρφωσιν τῶν ἀντιδράσεών του καί τήν πορείαν τῶν συναισθημάτων του.

Κατά τόν Ἡράκλειτον, ἡ μεταβλητότης ὑφίσταται εἰς ὅλα τά φυσικά φαινόμενα. Τό θερμόν ἐναλάσσεται μετά τοῦ

---

37. Ἀπόσπ. DK 22 B 123. Θεμίστιος, *Λόγοι 5*, σελ. 69.

38. Ἐπί τοῦ ἀνωτέρω ἀντικειμένου ὁ Ἡράκλειτος ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρός τήν σχολήν τῆς Μιλήτου, συμφώνως πρός τήν ὁποίαν ὅτι εἶναι ἀληθές εἶναι σταθερόν καί μόνιμον. Κατά τόν Ἡράκλειτον ἡ μεταβλητότης εἶναι τό ἀληθές, ἡ δέ σταθερότης ἀποτελεῖ τό ἐπιφαινόμενον τῆς δυναμικῆς ἰσορροπίας μεταξύ ἀντιρρόπως μεταβαλλομένων καταστάσεων.

39. Ἀπόσπ. DK22 B91, Πλούταρχος : *Περί τοῦ ΕΙ τοῦ ἐν Δελφοῖς*, 18, Ἀπόσπ. DK22 B12. Ἄρειος, Δίδυμος. Κατά Εὐσέβιον P.E. XV, 20. Τό ἐν λόγῳ ἀπόσπασμα τοῦ Ἡρακλείτου εἶναι ἐκ τῶν πλέον γνωστῶν καί ἐκ τῶν πλέον μνημονευομένων τόσον ὑπό τῶν ἀρχαίων, ὅσον καί ὑπό νεωτέρων συγγραφέων. Οὕτως ἀναφέρεται ὑπό τοῦ Πλάτωνος εἰς τόν Κρατύλον (402A), ὑπό τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τά Μεταφυσικά (1010α13), ὑπό τοῦ Σιμπλικίου εἰς τά Φυσικά 77, 31 καί 1313.8. Ὁ ἐν λόγῳ συγγραφεύς ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἡράκλειτος διά τῆς συνεχοῦς ροῆς τοῦ ποταμοῦ ἐκφράζει κατ᾽ οὐσίαν τήν συνεχῆ δυναμικήν τοῦ Γίγνεσθαι. Ὑπό τοῦ Σενέκα ἀναφέρεται εἰς *Ἐπ.* 58, 23. Οὗτος ὑποστηρίζει, ὅτι καί πρακτικῶς ἔχει ἀξίαν τό ὑποστηριζόμενον ὑπό τοῦ Ἡρακλείτου, καθ᾽ ὅσον εἰς ἕκαστον ποταμόν μόνον τό ὄνομά του παραμένει τό αὐτό, ἐνῶ τά ὕδατά του ἤτοι αὐτή αὕτη ἡ οὐσία του διηνεκῶς καί ἀδιαλείπτως μεταβάλλεται (manet enim idem fluminis momen, aqua transmissa est). Παρ᾽ ὅλη τήν εὐρείαν ταύτην ἀναφοράν εἰς τό ἐν λόγῳ ἀπόσπασμα τοῦ Ἡρακλείτου, ὁ Βλαστός διατείνεται, στηριζόμενος εἰς τήν γλωσσικήν διατύπωσιν, ὅτι θά ἠδύνατο νά μήν ἔχη τοῦτο διατυπωθῆ ἀρχικῶς ὑπό τοῦ Ἡρακλείτου. Βλέπε Vlastos G*: On Heracletos. Am J. Philosophy 1955;* 76 : 337-368.

ψυχροῦ, τό ὑγρόν μετά τοῦ ξηροῦ καί ἀντιστρόφως[40]. Ἡ στατικότης εἶναι συνεπῶς πέραν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, τῶν φυσικῶν φαινομένων καί αὐτῆς ταύτης τῆς ψυχοσωματικῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Ἕκαστον φαινόμενον δυναμικῶς ἐμπεριέχει καί τό ἐκ διαμέτρου ἀντίθετον αὐτοῦ, εἰς τό ὁποῖον μεταπίπτει εἴτε διά τῆς ἀπωλείας τῶν στοιχείων του εἴτε διά τῆς ἀνακτήσεως αὐτῶν, κατ᾽ ἀναλογίαν πρός τό θερμόν, τό ὁποῖον διά τῆς ἀπωλείας τῆς θερμότητος καθίσταται ψυχρόν καί ἀντιστρόφως. Ἡ συνεχής αὕτη μετάπτωσις εἰς τάς ἀντιθέτους καταστάσεις ἤ εἰς τά ἀντίθετα φαινόμενα συμβάλλει εἰς τήν δημιουργίαν «*τῆς καλλίστης ἁρμονίας*»[41], ἡ ὁποία πολλάκις παραμένει ἀφανής, καθ᾽ ὅσον ἡ ἀφανής ἁρμονία εἶναι πάντοτε ὑπερτέρα τῆς φανερᾶς[42]. Ἐκ παραλλήλου αἱ ἀντίθετοι καταστάσεις συμβάλλουν, τά μέγιστα, εἰς τήν δυνατότητα ἀντιλήψεως τῆς ἀξίας τῆς θετικῆς ἐκφράσεως ἑκάστου φαινομενολογικοῦ διπόλου. Οὕτως ὁ ἄνθρωπος ἀντιλαμβάνεται τήν ἀξίαν τῆς ὑγείας διά τῆς ἐμπειρίας τῆς νόσου, τήν ἀξίαν τῆς ἀναπαύσεως διά τῆς κοπώσεως, τήν ἀξίαν τῆς σιτίσεως διά τοῦ λιμοῦ[43]. Ἐπιπροσθέτως, ἐκ τῶν ἀντιθέτων φαινομένων ἤ καταστάσεων ἀπορρέει ἡ σύνθεσις[44], ἡ ὁποία δύναται νά παρέχῃ λειτουργικήν πληρότητα καί αἰσθητικήν ἁρμονίαν, ἐνῶ συγχρόνως ἐντός τῶν ἀντιθέτων εἶναι δυνατόν νά ἐγκρύπτεται ἡ αὐτή ἐν τῷ βάθει ἀλήθεια ἤ ἡ αὐτή λειτουργική δυναμικότης[45].

---

40. Ἀπόσπ. DK22 B 126. Τζέτζης, *σχόλ. Εἰς ἐξήγησιν* II σελ. 126 Herm.

41. Ἀπόσπ. DK22 B8. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικά Νικομάχεια* Θ 2 1155β 4.

42. Ἀπόσπ. DK22 B54. Ἱππόλυτος, *Ἔλεγχος* IX 9. Τό ἐν λόγῳ ἀπόσπασμα εὑρίσκεται εἰς συμφωνίαν πρός τό DK22 B123. Θεμίστιος, *Λόγοι* 5 σελ. 69 εἰς τό ὁποῖον ὁ Ἡράκλειτος ὑποστηρίζει ὅτι ἡ φύσις ἀγαπᾶ νά διατηρῇ μυστικήν τήν ἁρμονίαν, ἡ ὁποία διέπει τάς ἐκφράσεις τῶν φαινομένων της.

43. Ἀπόσπ. DK22 B111. Στοιβαῖος, *Ἀνθολόγιον* I, 177.

44. Πρός τήν ἄποψιν ταύτην τοῦ Ἡρακλείτου ταυτίζεται ὁ Hegel (1770-1831), ὅστις διά τῆς τριττῆς του θέσεως, ἤτοι τῆς θέσεως, τῆς ἀντιθέσεως καί τῆς συνθέσεως, ἐδημιούργη μίαν ἑνότητα μεταξύ τῆς θέσεως καί τῆς ἀντιθέσεως, ἡ ὁποία προκύπτει ἐκ τῆς συνθέσεως. Βλέπε : Hegel GWF: *Phaenomenologie des Geistes*, Werke II, Berlin 1832-1845. Κατά τόν Hegel Ἡράκλειτος εἶναι ὁ πατήρ τῆς διαλεκτικῆς, ὁ ὁποῖος διδάσκει τήν ἐξ ἀντιθέτων ἑνότητα. Βλέπε Hegel GWF *: Lectures on the History of Philosophy ed.* Hoffneister 1940.

Ἡ μεταβλητότης, ὡς αὕτη ἐκφράζεται εἰς τόν αἰσθητόν κόσμον καί εἰς τήν ἀνθρωπίνην συνείδησιν, εἶναι μία συνεχής διακίνησις, μία ἔρις, εἷς πόλεμος μεταξύ τῶν ἀντιθέτων, μία πάλη εἰς τήν ὁποίαν ἐμπλέκονται οὐχί μόνον τά φυσικά φαινόμενα ἀλλά καί αἱ ἔννοιαι, ὡς εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου καί τοῦ ἀδίκου, αἱ ὁποῖαι εὑρίσκονται εἰς συνεχῆ ἀντίθεσιν καί ἀνταγωνισμόν[46]. Ἡ εἰρήνη εἶναι, ὡς ἐκ τούτου, τό ἀποτέλεσμα τῆς δυναμικῆς ἰσορροπίας μεταξύ δύο ἤ περισσοτέρων ἀντιτιθεμένων καταστάσεων, εἶναι ἡ ἔκφρασις μίας διηνεκοῦς διελκυστίνδος, ἡ ἀόρατη ἁρμονία τῆς ὁποίας εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἀρίστου ἰσολογισμοῦ τῶν ἀσκουμένων τάσεων.

Ἡ στατικότης ὑπό τήν ἔννοιαν τῆς ἠρεμίας, ἡ ὁποία ἀπορρέει ἀπό τήν κατάπαυσιν τῆς προσπαθείας θά ἐσήμαινεν ἀπονέκρωσιν[47], ἡ ὁποία εἶναι μακράν τῆς ἁρμονίας τοῦ σύμπαντος καί τῆς ἀνοδικῆς πορείας τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς.

Ὁ ἀνταγωνισμός τῶν ἀντιρρόπων δυνάμεων ἀποτελεῖ κατά συνέπειαν ἕν παγκόσμιον φαινόμενον, εἰς τό ὁποῖον συμμετέχει καί ἡ ἀνθρωπίνη ψυχή, αἱ καταστάσεις τῆς ὁποίας ἐναλλάσσονται καί συγκρούονται μεταξύ των. Πολ-

---

45. Ὁδός ἄνω καί κάτω μία καί ὡυτή. Ἀπόσπ. DK22 B 60. Ἱππόλυτος, *Ἔλεγχος*, IX, 10 Πρβλ. ἐπίσης τάς αὐτάς ἀπόψεις, αἱ ὁποιαι εἰσέδυσαν εἰς τόν χῶρον τῆς λογοτεχνίας : *Ἄνω καί κάτω εἶναι ἡ ἴδια ἀπόστασις. Ἐπί τά ἐντός καί ἐπί τά ἐκτός εἶναι ἐξ ἴσου στενός ὁ χῶρος.* Ibsen : *Peer Gynt Trans c. Fry. Oxford University Press*, London 1970.

46. Ἀπόσπ. DK22 B80. Κατά Κέλσου ΩΙ 42. Ἡ ἔννοια τοῦ πολέμου, ὡς προβάλλεται ὑπό τοῦ Ἡρακλείτου δέν ἐκφράζει τήν πολεμικήν σύρραξιν ἀλλά τήν πάλην μεταξύ τῶν ἀντιρρόπων δυνάμεων, ἐκ τῆς ὁποίας ἀπορρέει ἡ μεταβλητότης τοῦ γίγνεσθαι καί ἡ συνεχής ἀνακαίνισις τῶν πάντων. Ἐάν αὐτός ὁ συνεχής ἀνταγωνισμός ἔπαυεν εἰς τόν κόσμον ὅπως εὔχεται ὁ Ὅμηρος (*Ἰλιάς* Σ 107) τότε θά ἐπήρχετο ἡ πλήρης στατικότης ἡ ὁποία ἰσοδυναμεῖ πρός τόν θάνατον. Ἡ ἀλήθεια των λόγων του Ἡρακλείτου φαίνεται διαυγῶς εἰς τόν χῶρον τῶν βιολογικῶν φαινομένων, ἔνθα ἡ κατάπαυσις ὅλων τῶν ἀντιρρόπων διεργασιῶν, ἀναβολισμοῦ καί καταβολισμοῦ, ἐνδοκυτταρώσεως καί ἐξωκυτταρώσεως, συνεχοῦς ἰοντικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, συνεχοῦς εὐθυδρόμου καί ἀντιδρόμου διακινήσεως πεπτιδίων καί συνεχοῦς ἀνταγωνισμοῦ τῶν ἐπιμέρους ἐνζύμων ἰσοδυναμεῖ κατ᾽ οὐσίαν πρός τόν θάνατον.

47. Ἀπόσπ. DK22 B25. Θεόφραστος De vertig. 9. Πρβλ. *Ματθ.* 8, 22 «ἄφες τούς νεκρούς θάψαι τούς ἑαυτῶν νεκρούς».

λάκις τό αὐτό ἀντικείμενον ἤ ἡ αὐτή ὑπόστασις, ἀδιακρίτως πρός τάς ἐγγενεῖς ἰδιότητας αὐτῆς, ἐμπερικλείει δυναμικῶς τήν ἀντίθεσιν, καθ᾽ ὅσον ἀσκεῖ ἀντίθετον ἐπίδρασιν, θετικήν ἤ ἀρνητικήν, εὐεργετικήν ἤ βλαπτικήν, προαγωγικήν ἤ κατασταλτικήν, ἀναλόγως πρός τούς δέκτας αὐτῆς καί πρός τάς ἰδιότητας, τάς δυνατότητας, τάς ἀνάγκας ἤ τάς προσδοκίας τῶν ὑποκειμένων, τά ὁποῖα μετέχουν εἰς αὐτήν, ὅπως ἐπί παραδείγματι συμβαίνει μέ τό ὕδωρ τῆς θαλάσσης, τό ὁποῖον εἶναι εὐεργετικόν μέν καί ἀναντικατάστατον διά τούς ἰχθῦες, βλαπτικόν δέ καί ἐπικίνδυνον διά τούς ἀνθρώπους[48].

Τήν κυρίαν θέσιν εἰς τήν διηνεκῆ μεταβλητότητα ἔχει ὁ χρόνος, ὁ ὁποῖος μεταβάλλεται ὁ ἴδιος καί εἰς τήν πορείαν του μεταβάλλονται τά πάντα. Ὡς ἐκ τούτου ὁ χρόνος ἀποτελεῖ μίαν δύναμιν, ἡ ὁποία κυριαρχεῖ ἐπί τῶν πάντων καί χειρίζεται τά πάντα μέ τήν ἁπλότητα καί φυσικότητα μέ τήν ὁποίαν τό παιδίον, χειρίζεται τούς πεσσούς μετά τῶν ὁποίων παίζει[49].

Ἀναφερόμενος εἰς τόν φυσικόν κόσμον, ὁ Ἡράκλειτος θεωρεῖ, ὅτι τό πρωταρχικόν στοιχεῖον, ἡ κυρία ἐνεργειακή πηγή, εἶναι τό πῦρ μετά τοῦ ὁποίου τά πάντα ἀνταλλάσσονται, ὅπως καί ἐκεῖνο ἀνταλλάσσεται μετά τῶν πάντων[50] κατ᾽ ἀναλογίαν πρός τά ἐμπορεύματα, τά ὁποῖα ἀνταλλάσ-

---

48. Ἀπόσπ. DK22 B61. Ἱππόλυτος, *Ἐλ.* IX 10, 5c. Εἰς ἕτερον (Ἀπόσπ. DK22 B13. Ἀθήναιος V 178f) ὁ Ἡράκλειτος δίδει τό ἐκφραστικότερον ἀλλά ἁδρότερον μεταφορικόν παράδειγμα τοῦ βορβόρου, ὁ ὁποῖος εἶναι εὐχάριστος μέν εἰς τούς χοίρους, ἀλλά ἀποκρουστικός διά τόν ἄνθρωπον.

49. Ἀπόσπ. DK22 B51. Ἱππόλυτος, *Ἔλεγχος* IX α. Εἶναι χαρακτηριστική καί ἰδιαιτέρως παραστατική ἡ εἰκών τοῦ χρόνου, ὁ ὁποῖος ὡς παιδίον παίζει πεσσούς, ἀνάλογον παιχνίδιον πρός τό ζατρίκιον, καί κατευθύνει τήν πορείαν τῶν πάντων καί κατ᾽ ἐπέκτασιν καί τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος οὕτως ἀναγκαστικῶς καθίσταται δέσμιος τοῦ χρόνου, ὁ ὁποῖος καθορίζει τήν πορείαν του εἰς τήν ζωήν ἀπό τῆς νεότητος ἕως τοῦ γήρατος, διά μέσου πολλῶν ἀντιθέτων καί ἐναγωνίων καταστάσεων, ἤτοι τῆς ὑγείας καί τῆς νόσου, τῆς ρώμης καί τῆς ἀσθενείας, τῆς χαρᾶς καί τῆς θλίψεως, τῆς νίκης καί τῆς ἥττας, τοῦ ἀγαθοῦ καί τοῦ κακοῦ κατ᾽ ἀναλογίαν πρός τόν παίκτην τοῦ ζατρικίου, ὁ ὁποῖος διέρχεται τήν ἀγωνίαν ἑκάστης κινήσεως, ἡ ὁποία θά τόν ὁδηγήση εἰς τήν νίκην ἤ τήν ἧτταν.

50. Ἀπόσπ. DK22 B90. Περί τοῦ ΕΙ τοῦ ἐν Δελφοῖς 8, 388e. Τό πῦρ κατά τόν Ἡράκλειτον δέν εἶναι τό καταστρέφον πῦρ, ἀλλά τό μετουσιῶνον. Εἶναι ἡ ἔκφρασις τῆς συνεχοῦς ἐνεργειακῆς τροποποιήσεως καί τῆς συνεχοῦς μετα-

σονται μετά τοῦ χρυσοῦ καί ὁ χρυσός μετά τῶν ἐμπορευμάτων.

Τό σύμπαν ἐγένετο, ὡς ἐκ τούτου, ὑπό τοῦ πυρός, τό ὁποῖον αἰωνίως ὑπάρχει (*πῦρ ἀείζωον*), ἀνάπτον καί σβῆνον διηνεκῶς, συμφώνως πρός τήν καθωρισμένην ἁρμονίαν καί τό μέτρον τῶν κοσμικῶν φαινομένων[51]. Τό πῦρ, ἐκ παραλλήλου, ἐκφράζει τήν ζωήν[52] καί τόν θάνατον εἰς ἀπόλυτον ἁρμονίαν, διότι ἔχει τήν δύναμιν ἀφ᾿ ἑνός μέν νά κατακαίη, ἀφ᾿ ἑτέρου δέ νά ζωοποιῆ, ἀναλόγως πρός τόν τρόπον μετά τοῦ ὁποίου ἀντιμετωπίζεται καί χρησιμοποιεῖται τοῦτο ὑπό τῶν ἀνθρώπων.

Τό πῦρ μεταστοιχειοῦται εἰς θάλασσαν καί ἡ θάλασσα εἰς γῆ καί ἄνεμον. Ἤτοι τό πῦρ ὡς ἐνέργεια, ὡς ἔκφρασις τῆς ἐνεργείας ἤ ὡς εἰδική μορφή ἐνεργείας, ἀποκτᾶ ὑλικήν ὑπόστασιν, ὑγροποιούμενον πρός ὕδωρ ἐκ τοῦ ὁποίου εἶναι δυνατόν ἐν συνεχείᾳ νά προέλθουν ἡ στερεά καί ἀέριος κατάστασις τῆς ὕλης[53].

Ἡ ἐνέργεια τοῦ πυρός καί κατ᾿ ἐπέκτασιν τό φῶς, τό ὁποῖον ἀρρήκτως συνδέεται μετά τοῦ πυρός, κατακλύζει τά πάντα, οὐχί μόνον τόν αἰσθητόν κόσμον ἀλλά καί τήν ἀνθρωπίνην ψυχήν καί ὁ Ἡράκλειτος διερωτᾶται, πῶς εἶναι

πτώσεως τῆς ὕλης εἰς ἑτέρας μορφάς. Ἡ ἔννοια τῶν καύσεων εἰς τά βιολογικά ὑποστρώματα διά τήν ἀνταλλαγήν τῆς ὕλης καί τήν διατήρησιν τῆς ζωῆς, καθιστᾶ ἐμφανῆ τήν ἀξίαν τῶν θέσεων τοῦ Ἡρακλείτου.

51. Ἀπόσπ. DK22 B30. Κλήμης, *Στρωματεῖς* V 105.

52. Συμφώνως πρός ἀρχαϊκάς δοξασίας τό πῦρ θεωρεῖτο ὡς ἔμβιον στοιχεῖον καί ὡς κύριος συντελεστής τῆς διατηρήσεως τῆς ζωῆς. Βλέπε Schuhl PM : *Essai sur la formation de la Pensé Grecque : 2d edit :* Paris 1949. Κατά τόν Ἀριστοτέλην τό πῦρ εἶναι τό λεπτότερον στοιχεῖον, τό ὁποῖον προσεγγίζει τό ἄϋλον, εὑρίσκεται δέ εἰς διαρκῆ κίνησιν καί εἶναι εἰς θέσιν νά μεταδώση τήν κίνησιν καί εἰς ἕτερα στοιχεῖα. Βλ. Ἀριστοτέλους , *Περί Ψυχῆς* 405α 5.

53. Ἀπόσπ. DK22 B31 Κλήμης, *Στρωματεῖς* V 105. Ἐνταῦθα πρόκειται διά τήν ὄντως μεγαλοφυᾶ σύλληψιν ὑπό τοῦ Ἡρακλείτου τῆς σχέσεως ἐνεργείας καί ὕλης. Τό πῦρ καί κατ᾿ ἐπέκτασιν τό φῶς, τό ὁποῖον ἀπορρέει ἐκ τοῦ πυρός, ἐκφράζον τήν ἐνέργειαν ὑπό τήν αἰσθητήν της ὑπόστασιν, δύναται ὑπό ὡρισμένας συνθήκας νά μεταπέση εἰς ὕλην. Τήν μαθηματικήν σχηματοποίησιν τῆς ἀνωτέρω ἰδέας διετύπωσεν τόν 20όν αἰῶνα ὁ Albert Einstein διά τῆς σχέσεως $E=mc^2$. Διά τοῦ Ἡρακλείτου ἐμμέσως ἐπισημαίνεται ἡ διά τοῦ πυρός καί τοῦ φωτός σωματιδιακή ὑπόστασις τῆς ἐνεργείας τριάκοντα πέντε ἤδη αἰῶνας πρό τῶν πορισμάτων τῆς συγχρόνου πυρηνικῆς φυσικῆς.

δυνατόν ὁ ἄνθρωπος νά παραμείνῃ κρυπτόμενος πρό τοῦ μεγαλείου του φωτός, τό ὁποῖον οὐδέποτε δύει[54].

Ὁ κεραυνός κατά τόν Ἡράκλειτον, ἐκφράζει παραστατικῶς τήν δύναμιν τῆς ἐνεργείας, ἡ ὁποία κυβερνᾶ τά πάντα, ἀλλά συγχρόνως συμβολίζει καί τήν εὐεργετικήν ἤ τήν βλαπτικήν σημασίαν αὐτῆς διά τόν ἄνθρωπον[55].

Ἡ μετάπτωσις ἤ τροποποίησις τῆς ὕλης πρός ἐνέργειαν καί ἀντιστρόφως, ἰσοδυναμεῖ πρός τήν ἐξάντλησιν τῆς ἐνεργειακῆς καί τήν γέννησιν τῆς ὑλικῆς ὑποστάσεως καί ἀντιστρόφως[56].

Ὁ Ἡράκλειτος δίδων μεταφυσικήν ἤ ἐσχατολογικήν προέκτασιν εἰς τήν ἔννοιαν τοῦ πυρός πιστεύει, ὅτι τό πῦρ θά ἔλθῃ διά νά κρίνῃ καί νά κατακυριεύσῃ τά πάντα[57]. Θά ἐπέλθῃ ὡς ἐκ τούτου ἐξαΰλωσις τῶν πάντων καί ἀναβάθμισις αὐτῶν πρός ἕν ἀπέραντον ἐνεργειακόν δυναμικόν.

---

54. Ἀπόσπ. DK22 B16. Κλήμης, *Παιδαγωγός* II, 99. Ὁ Ἡράκλειτος πολλούς αἰῶνας πρό τοῦ Κυρίου, ἀναφέρεται εἰς τό φῶς κατά προφητικόν τρόπον. Τό φῶς, τό ὁποῖον εἶναι ὁ Κύριος, φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τόν κόσμον. Πρβλ. *Ἰωάν.* 1, 9,1,5, 8,12,35. Οὐδείς δέ δύναται νά κρυβῇ ἐκ τοῦ φωτός. Πρβλ. *Σοφ. Σειρ.* 23, 19 «*ὅτι ὀφθαλμοί Κυρίου Ὑψίστου μυριαπλασίως ἡλίου φωτεινότεροί εἰσιν, οἵ ἐπιβλέπουσι πάσας ὁδούς ἀνθρώπων καί κατανοοῦσιν εἰς ἀπόκρυφα μέρη*». Ἐκ παραλλήλου ἡ μεταφορική ἔννοια τοῦ πυρός, τό ὁποῖον ἀνάπτεται εἰς τήν ψυχήν τήν ἀγαπῶσαν τόν Κύριον ἐκφράζεται εὐγλώττως ὑπό τῶν νηπτικῶν πατέρων. Πρβλ. Ἰωάν. Σιναΐτου, *Κλίμαξ*, Λόγος II, κδ′ PG 88. «*Ὁ δέ ἐξ ἀγάπης θείας τήν ἀναχώρησιν ποιησάμενος, εὐθέως πῦρ ἐν προοιμίοις κέκτηται καί ἴσως ἐν ὕλῃ βληθέν, κατά πρόσω τήν πυράν σφοδροτέραν ἐξάψειεν*» καί «*Δεξάμενος φλόγα τρέχε, οὐ γάρ γιγνώσκεις πότε σβέννυται, καί ἐν σκοτίᾳ σέ καταλείψει*». Λόγος III, ε. PG 88.

55. Ἀπόσπ. DK22 B 64. Ἱππόλυτος IX 10. Ἐκ τοῦ κεραυνοῦ, ἤτοι ἑνός ἀμιγῶς ἐνεργειακοῦ φαινομένου δύναται νά προέλθῃ τό πῦρ, τό ὁποῖον θερμαίνει καί μεταβάλλει ἐπί τά βελτίῳ τήν ζωήν τῶν ἀνθρώπων, ἀλλά ἐκ παραλλήλου δύναται νά προέλθῃ ἡ καταστροφή καί ὁ θάνατος.

56. Ἀποσπ. DK22 B 76. Μάξιμος Τύριος, XII, 4, Πλούταρχος, *Περί τοῦ ΕΙ τοῦ ἐν Δελφοῖς*, 392 C. Μᾶρκος Ἀντωνῖνος IV, 46.

57. Ἀπόσπ. DK22 B66 Ἱππόλυτος IX 10. Ἡ ἐσχατολογική θέσις τοῦ πυρός καί ἡ συμμετοχή του εἰς τήν κρίσιν τῶν ἀνθρώπων ὑφίσταται σαφῶς καί εἰς τήν Χριστιανικήν ἀντίληψιν. Πρβλ. *Θεσσ. Β* 1, 8 «*ἐν πυρί φλογός, διδόντος ἐκδίκησιν τοῖς μή εἰδόσιν Θεόν*». *Πέτρ* Β 3, 7 «*Οἱ δέ νῦν οὐρανοί καί ἡ γῆ τῷ αὐτῷ λόγῳ τεθησαυρισμένοι εἰσίν πυρί, τηρούμενοι εἰς ἡμέραν κρίσεως, καί ἀπωλείας τῶν ἀσεβῶν ἀνθρώπων*». Ἐπίσης Πρβλ. *Ἰούδ.* 7. Βλέπε ἐπίσης *Δευτ.* 4, 24.

Οὕτως ἡ ἀρχή καί τό τέλος τῆς δημιουργίας συμπίπτουν, ὅπως συμπίπτουν ἡ ἀρχή καί τό τέλος ἑνός κύκλου[58]. Πρό τοῦ τέλους ὑφίστανται πολυάριθμοι καί πολύμορφοι μεταπτώσεις τῆς ὕλης πρός ἑτέρας ὑλικάς ὑποστάσεις, ἕως ὅτου τά πάντα τροποποιηθοῦν πρός ἐνέργειαν[59].

Εἰς τήν φύσιν, ἐν τούτοις, ὑφίσταται διηνεκής ἀνακαινιστική τάσις. Ἐντός τῆς ἀνακυκλώσεως τῆς ὕλης καί τῆς μεταπτώσεως τῆς ὕλης πρός ἐνέργειαν καί ἀντιστρόφως, ἐπικρατεῖ ὡς σταθερόν ἀξίωμα, ἡ ἀρχή τῆς ἀνακαινίσεως τῶν πάντων, ἡ ὁποία δέν ἀναφέρεται μόνον εἰς τήν ἔμβιον ὕλην ἀλλά καί εἰς τήν ἀνόργανον καί τήν κοσμικήν τοιαύτην. Οὕτως ὁ ἥλιος εἶναι συνεχῶς νέος, ἀνακαινιζόμενος ἀδιαλείπτως[60], χωρίς ὅμως ποτέ νά ὑπερβαίνη τό μέτρον τῆς ἁρμονικῆς ἐνεργειακῆς ἀποδόσεως αὐτοῦ[61], παραμένων πάντοτε ρυθμιστής τῶν ἐποχῶν, φορεύς τοῦ φωτός τῆς ἡμέρας[62] καί καθοριστικός παράγων εἰς τήν κυκλι-

---

58. Ἀπόσπ. DK22 B103. Πορφύριος εἰς Ξ 200. Ὁ κύκλος ἐκφράζει ἐκ παραλλήλου καί τήν πνευματικήν πορείαν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, διά τήν ὁποίαν ἑκάστη στιγμή εἶναι δυνατόν νά ἀποτελέση τό τέλος τοῦ παλαιοῦ ἀνθρώπου καί τήν ἀρχήν τοῦ νέου, τό τέλος ἑνός πνευματικοῦ σταδίου καί τήν ἀρχήν ἑνός νέου καί ἐν γένει ἑκάστη στιγμή τῆς ζωης δύναται νά ἐκφράση τό τέλος καί τήν ἀρχήν.

59. «Ζῆι πῦρ τόν γης θάνατον καί ἀήρ ζῆι τόν πυρς θάνατον, ὕδωρ ζῆι τόν ἀέρος θάνατον, γῆ τόν ὕδατος». Ἀπόσπ. DK22 B50, Μάξιμος Τύριος XII, 4 σελ. 489. Πρβλ. Πλούταρχος, *Περί τοῦ ΕΙ τοῦ ἐν Δελφοῖς* 18, 392γ, καί Μᾶρκος Ἀντωνῖνος IV 46.

60. Ἀπόσπ. DK22 B6. Ἀριστοτέλης, *Μετεωρολογικά* 355α 13. Τήν ἄποψιν αὐτήν του Ἡρακλείτου ἐκφράζει καί ὁ Ξενοφάνης, (A-41, 1-2 Diels) ὑποστηρίζων ὅτι ὁ ἥλιος γεννᾶται καθημερινῶς. Τόσον ὁ Πλάτων ὅσον καί ὁ Πλωτῖνος (*Ἐννεάδες* 2, 1) ἀποδέχονται τήν Ἡρακλείτιον ταύτην ἄποψιν διατεινόμενοι, ὅτι ὁ ἥλιος διηνεκως ἀναδημιουργεῖται, γεγονός τό ὁποιον προφανῶς ὑπαινίσσεται τήν ἀνακύκλωσιν των ἐνεργειακων μορφων καί τήν δυνατότητα διατηρήσεως ἀμειώτου του ὁλικοῦ ἐνεργειακου δυναμικοῦ εἰς τάς πρωτογενεῖς πηγάς ἐνεργείας.

61. Ἀπόσπ. DK22 B94. Πλούταρχος, Περί φυγῆς 11, 604α. Ὁ ἥλιος κατά τόν Ἡράκλειτον ὑπόκειται εἰς τούς νόμους τοῦ σύμπαντος καί παρ᾽ ὅλον τό τεράστιον ἐνεργειακόν δυναμικόν του, οὐδέποτε τροποποιεῖ τά ὑπ᾽ αὐτοῦ καθοριζόμενα φαινόμενα. Καταφανής εἶναι ἡ διαφορά μεταξύ τοῦ μύθου τῆς Φαέθωνος (Εὐριπίδης, *Ἱππόλυτος* 740) καί τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ τοῦ Ἡρακλείτου.

62. Ἀπόσπ. DK22 B10. Πλούταρχος, *Πλατωνικά ζητήματα* 8,4, 1007δ καί ἀπόσπ. DK22 B99 Πλούταρχος, *Περί τοῦ πότερον ὕδωρ ἤ πῦρ χρησιμότερον*

κήν ἐναλλαγήν τοῦ χρόνου, εἰς τά πλαίσια τοῦ ὁποίου ἐκτυλίσσονται τά γεγονότα καί διαμορφώνονται τά φαινόμενα τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς[63].

Ἀναφερόμενος εἰς τήν ἀνθρωπίνην ψυχήν, ὁ Ἡράκλειτος αἰσθάνεται δέος πρό τοῦ βάθους καί τῆς ἀπεραντοσύνης αὐτῆς. Τά πέρατα τῆς ψυχῆς εἶναι ἀδύνατον νά τά συναντήση ὁ ἄνθρωπος ἀκόμη καί ἐάν ἀκολουθήση ὅλας τάς δυνατάς ὁδούς, διότι ἡ ἀνθρωπίνη δυνατότης εἶναι περιωρισμένη καί ἀνεπαρκής διά νά γνωρίση καί νά καθορίση τήν ἀνόριον διάστασιν τῆς ψυχῆς[64]. Βεβαίως αἱ ψυχικαί δυνατότητες, ἤτοι ἡ ἀκριβής ἀντίληψις, ἡ βαθυτέρα κατανόησις[65], αἱ ἱκανότητες μαθήσεως, ἡ δυνατότης τοῦ στοχασμοῦ καί εὐρύτερον ἡ εὐφυΐα, ἡ ἀρετή, ἡ ἀνδρεία καί ἡ αὐτοθυσία, παρά τό γεγονός ὅτι ὁμοφώνως ἐκτιμῶνται βαθύτατα[66], δέν εἶναι αἱ αὐταί εἰς ὅλους τούς ἀνθρώπους. Ὑφίστανται σημαντικαί διαφοραί, ἐν μέσῳ τῶν ἀνθρώπων, αἱ ὁποῖαι ἐλάχιστα ἤ οὐδόλως συνειδητοποιοῦνται ὑπό τῶν πολλῶν[67]. Παρ᾽ ὅλην ὅμως τήν δυνατότητα εὐστόχου στοχα-

---

7, 957α.

63. Ἀπόσπ. DK22 B100 Πλούταρχος, *Πλατωνικά ζητήματα* 8,4, 1007d. Σήμερον εἶναι σαφῶς ἀντιληπτή ἡ ἐπίδρασις τοῦ ἡλιακοῦ φωτός εἰς τήν ἔκκρισιν τῆς μελανοτονίνης καί τῶν ἰνδολαμινῶν καί κατ᾽ ἐπέκτασιν εἰς τόν καθορισμόν τῶν κυκλικῶς μεταβαλλομένων βιολογικῶν ρυθμῶν τοῦ ἀνθρώπου καί εἰς τήν διαμόρφωσιν τοῦ συναισθηματικοῦ ὑποβάθρου αὐτοῦ. Βλ. Σ. Μπαλογιάννης : *Νευρολογία* Τόμος Α, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 154-158.

64. «*Ψυχῆς πείρατα ἰών οὐκ ἄν ἐξεύροιο πᾶσαν ἐπιπορευόμενος ὁδόν, οὕτω βαθύν λόγον ἔχει*» Ἀπόσπ. DK22 B45. Διογένης Λαέρτιος IX 7. Διά τῆς ἐννοίας τοῦ ἀπεράντου ὁ Ἡράκλειτος δέν ἐκφράζει μόνον τάς ἀπροσδιορίστους διαστάσεις τῆς ψυχῆς, αἱ ὁποῖαι προφανῶς οὔτε διά τῆς ἀνθρωπίνης λογικῆς οὔτε διά τῶν μαθηματικῶν καί τῆς φιλοσοφίας δύνανται νά καθορισθοῦν, ἀλλά ἐκ παραλλήλου καί τάς τεραστίας γνωστικάς δυνατότητας αὐτῆς καί τήν ἀπεραντοσύνην τῶν διεργασιῶν, τῶν πραγματοποιουμένων ἐν αὐτῇ, αἱ ὁποῖαι οὔτε καί διά τῆς πλέον προηγμένης ψυχολογικῆς καί ψυχιατρικῆς θεωρήσεως καί ἐρεύνης δύνανται ἐπακριβῶς νά καθορισθοῦν.

65. Ἀπόσπ. DK22 B34. Κλήμης *Στρωματεῖς* V 116. Πρβλ. *Ματθ.* 11,15 καί *Μάρκ.* 4,9.

66. Ἀπόσπ. DK22 B66, Κλήμης, *Στρωματεῖς* IV 16.

67. Ἀπόσπ. DK22 B17. Κλήμης Στρωματεῖς III, 8. Ἐνταῦθα ὁ Ἡράκλειτος ὑπαινίσσεται τήν ὑφισταμένην διαφοράν μεταξύ τοῦ φιλοσόφου, ὁ ὁποῖος ἐναγωνίως προσπαθεῖ νά ὁδηγηθῇ διά τοῦ στοχασμοῦ εἰς τήν ἀληθῆ γνῶσιν καί κατανόησιν τῶν ἐννοιῶν καί τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι, χωρίς ἰδιαίτερον προβληματισμόν, ἀρκοῦνται εἰς τήν ἐπιφανειακήν γνῶσιν, ἡ ὁποία

σμοῦ καί τήν ὑψηλήν εὐφυΐαν ὡρισμένων ἀνθρώπων, ἡ ἀληθής σοφία δέν εἶναι τό ἴδιον τοῦ ἀνθρωπίνου, ἀλλά εἶναι σύμφυτος πρός τό θεῖον[68], αἱ δέ ἀνθρώπιναι δοξασίαι οὐχί σπανίως ἔχουν παιδαριώδη καί πεπερασμένον χαρακτῆρα στερούμεναι ἐπιστημονικῆς ἀληθείας[69] καθ᾿ ὅσον καί ὁ σοφώτερος τῶν ἀνθρώπων φαίνεται παιδαριώδης πρό τοῦ θείου[70]. Ἐκ παραλλήλου οἱ ἄνθρωποι δέν ἀνατείνουν πρός τό θεῖον, διότι λόγῳ τῆς ἐλλείψεως πίστεως ἀδυνατοῦν νά ἀποδεχθοῦν τάς ἐνεργείας αὐτοῦ, νά ἐπιζητήσουν τήν βαθυτέραν γνῶσιν αὐτοῦ[71] καί νά διαμορφώσουν οὕτω τήν ἠθικήν των συνείδησιν συμφώνως πρός τό θεῖον πρότυπον[72].

ἐνέχει πολλῶν στοιχείων ἀνακριβείας καί ὑποκειμενικότητος. Ἐκ παραλλήλου εἰς τό ἀπόσπ. DK22 B 87 (Πλούταρχος, *Περί τοῦ ἀκούειν* 7, 41α), ὁ Ἡράκλειτος παραστατικῶς ἀναφέρεται εἰς τήν δυσχέρειαν τῆς σκέψεως,ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τούς νοητικῶς ὑστεροῦντας.

68. Ἀπόσπ. DK22 B783. Ὠριγένης, *Κατά Κέλσου* VI, 12. Πρβλ. Συμεῶνος τοῦ Νέου Θεολόγου «..*οἷς ἀκολούθως ἕπεται ὡραίως ἡ γνῶσις ἡ θεία, ἡ σοφία τοῦ Λόγου καί ἡ ἄβυσσος τῶν κεκρυμμένων νοημάτων καί μυστηρίων Χριστοῦ*». *Ἠθικ.* 8, 202-207 SC 122, Βλέπε ἐπίσης καί Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ *Ὑπέρ τῶν Ἱερῶς Ἡσυχαζόντων* Λόγος 1, 19 ἔκδ. Π. Χρήστου. Τόμ. Α. Θεσσαλονίκη 1962.

69. Ἀπόσπ. DK22 B70. Ἰάμβλιχος, Περί ψυχῆς (Στοβαῖος, Ἐκλογαί II, 1, 16).

70. Ἀπόσπ. DK22 B83, Πλάτων *Ἱππίας μείζων* 289α.

71. Ἀπόσπ. DK22 B86, Πλούταρχος. Κοριολανός 38. Εἶναι ἄξιον θαυμασμοῦ τό γεγονός, ὅτι ἐνῶ εἰς πολλά ἐκ τῶν ἀποσπασμάτων, διαφαίνεται μᾶλλον ὁ ὀρθολογισμός τοῦ Ἡρακλείτου, ἐνταῦθα ἀναφερόμενος πρός τάς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρός τό θεῖον, ἀναζητεῖ οὗτος τήν ὁδόν τῆς πίστεως, ὡς βασικήν προϋπόθεσιν προσεγγίσεως αὐτοῦ καί κατανοήσεως τῶν ἐνεργειῶν του. Πρβλ. *Ἡσ.* 7,9 «*ἐάν μή πιστεύσητε, οὐδέ μή συνῆτε*» καί *Ἑβρ.* 11, 1,2,6. Κατά τήν ὀρθόδοξον χριστιανικήν ἀντίληψιν ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει τόν Θεόν ἐκ τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ, ἐνῶ ἡ θεία οὐσία εἶναι ὑπερβατική καί ἀμέθεκτος. Πρβλ. Βασιλείου Μ, *Ἐπιστολή* 234, 1 PG 32, 869A, Γρηγορίου Νύσσης, *Κατά Εὐνομίου λόγος* 12, PG 45, 960 CD. Πρβλ. Ἐκ παραλλήλου «*οὐ γάρ ἐκ τῆς οὐσίας ὁ ὤν, ἀλλ᾿ ἐκ τοῦ ὄντος ἡ οὐσία, αὐτός γάς ὁ ὤν ὅλον ἐν ἑαυτῷ συνείληφε τό εἶναι*». Γρηγ. Παλαμᾶ, *Ὑπέρ Ἡσυχαζόντων*, ἔκδ. Π. Χρήστου. Τόμ. Α. Θεσσαλονίκη 1962, σελ. 666. Ἐκ παραλλήλου, ἡ προσέγγισις πρός τό θεῖον καί ἡ κατά χάριν θέωσις ἀποτελεῖ τόν ὑπέρτατον σκοπόν τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, ἐκπεφρασμένον ἐν ἐκτάσει εἰς τήν περί σωτηρίας διδασκαλίαν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Βλέπε συν τοῖς ἄλλοις καί τό πόνημα τοῦ Gross *J: La divinization du chrétien d᾿ après les Pères grecs, contribution historique á la docrine de la grace,* Paris 1938, σελ. 344.

72. Ἀπόσπ. DK22 B119. Στοβαῖος, *Ἀνθολόγιον* IV, 40, 23. Ἡ διαφορά μεταξύ τοῦ θείου καί τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως ἐκφράζεται εὐγλώττως

Αἱ λατρευτικαί ἐκδηλώσεις τοῦ ἀνθρώπου διαφέρουν ἀναλόγως πρός τήν ψυχικήν καθαρότητα αὐτοῦ. Ἄλλοτε μέν αὗται, ὑπό ἐλαχίστων ἀνθρώπων, προσλαμβάνουν πνευματικόν χαρακτῆρα, ἐκφράζουσαι ἀληθῆ ἐπικοινωνίαν καί μέθεξιν τοῦ ἀνθρώπου πρός τό θεῖον, ἄλλοτε δέ, ὑπό τῶν περισσοτέρων, παραμένουν καθηλωμέναι εἰς τό τυπικόν καί τελετουργικόν μόνον στάδιον[73], χωρίς νά ἔχουν βαθυτέραν μεταφυσικήν καί φιλοσοφικήν προέκτασιν.

Ἡ μεταβλητότης, ἡ ὁποία ὑφίσταται εἰς τά πάντα ἐπεκτείνεται ὡς εἶναι ἀναμενόμενον καί εἰς τάς ψυχάς. Αἱ ψυχαί μεταβάλλονται, ὅπως μεταβάλλονται τά ὕδατα τοῦ ποταμοῦ, τά ὁποῖα ρέοντα οὐδέποτε παραμένουν τά ἴδια[74]. Ἐπιπροσθέτως, ὅπως τά ὕδατα τῶν ποταμῶν, ἐκτός ἀπό τήν συνεχῆ ροήν, ὑπόκεινται καί εἰς τήν ἐξάτμησιν, οὕτω καί ἡ ψυχή προέρχεται ἀπό τήν ἐξάτμησιν ἤ ἐκ τῶν «*ἀναθυμιάσεων*» τῶν ὑγρῶν τοῦ σώματος, ἀποτελοῦσα καί αὕτη «*αἰσθητικήν ἀναθυμίασιν*» ὡς ὑπεστήριζεν ὁ Ζήνων[75]. Ὁ

καί ὑπό τοῦ προφήτου Ἡσαΐου: «*ἀλλ᾽ ὡς ἀπέχει ὁ οὐρανός ἀπό τῆς γῆς οὕτως ἀπέχει ἡ ὁδός μου ἀπό τῶν ὁδῶν ὑμῶν καί τά διανοήματα ὑμῶν ἀπό τῆς διανοίας μου*» *Ἡσαΐας* ΝΕ′ 9.

73. Ἀπόσπ. DK22 B69. Ἰάμβλιχος, *Περί μυστηρίων* Ω 15. Εἶναι ἰδιαιτέρως σημαντικόν τό γεγονός, ὅτι ὁ Ἡράκλειτος κατενόησεν τόν πνευματικόν χαρακτῆρα τῆς λατρείας καί ἀνεζήτησεν τήν οὐσιαστικήν μέθεξιν τοῦ ἀνθρωπίνου πρός τό θεῖον. Θεωρεῖ ὡς οὐσιαστικήν θυσίαν τήν συστηματικήν καί συνειδητήν προσπάθειαν τῆς καθάρσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τῶν παθῶν, τά ὁποῖα καταδυναστεύουν τήν ἀνθρωπίνην ψυχήν καί τήν μετ᾽ ἐπιγνώσεως ἐν συνεχείᾳ ἐπικοινωνίαν μετά τοῦ θείου. Εἶναι χαρακτηριστική ἡ προσέγγισις τοῦ Ἡρακλείτου πρός τήν χριστιανικήν ἀντίληψιν. Πρβλ. *Ματθ.* 19, 13, *Ρωμ.* 12, 1, *Πέτρ.* Α 2, 5.

74. Ἡ παρομοίωσις αὕτη τοῦ ποταμοῦ, ἡ ὁποία εἶναι τόσον προσφιλής εἰς τόν Ἡράκλειτον ἐκφράζει κατά τόν T.M. Robinson τήν δυνατότητα διατηρήσεως τῆς ἑνότητος καί τῆς σταθερᾶς ταυτότητος παρά τήν συνεχῆ καί ἀδιάλειπτον μεταβλητότητα. Βλέπε Robinson TM , *Heraclitus: FragmentsToronto*, University of Toronto Press 1987, p. 84. O Putnam ἐπεσήμανεν τήν συνεχῆ ροή τῶν πληροφοριῶν εἰς τόν ἐγκέφαλον καί τήν ἀδιάλειπτον διακίνησιν καί ἐπεξεργασίαν αὐτῶν παρά τήν συνεχῆ καί ἀμετάβλητον διατήρησιν τῆς λειτουργικῆς καί μορφολογικῆς ἑνότητος αὐτοῦ. Βλέ-πε Putnam H, *Minds and machines. In Putnam : Mind, language and reality : Philosophical Papers* (Vol. 2), Cambridge, Cambridge University Press 1975.

75. Ἀπόσπ. DK22 B12. Ἄρειος Δίδυμος κατά Εὐσέβιον Ε.Π.XV 20. Αἱ ἀπόψεις τοῦ Ἡρακλείτου, ὅτι ἡ ψυχή προέρχεται ἐκ τῶν συνεχῶν βιολογικῶν διεργασιῶν ἤ θερμῶν ἀντιδράσεων τῶν ὑγρῶν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος,

βαθμός τῆς ὑγρότητος τῆς ψυχῆς εἶναι, ὡς εἶναι φυσικόν, ἀντιστρόφως ἀνάλογος πρός τόν βαθμόν καλλιεργείας αὐτῆς. Οὕτως ἡ ξηρά ψυχή εἶναι σοφωτάτη καί ἀρίστη, ἐνῶ ἡ ὑγρά ψυχή, ἡ πλήρης ἀκόμη ὑπό τῶν ὑγρῶν ἀναθυμιάσεων τοῦ σώματος, εἶναι ἀτελής, φέρουσα τό βάρος τῶν ἐμπαθῶν καταστάσεων αὐτοῦ[76]. Αἱ τέρψεις, αἱ ὁποῖαι στεροῦνται πνευματικοῦ χαρακτῆρος, ὡς εἶναι ἡ μέθη[77], ὑγραίνουν τήν ψυχήν, δυσχεραίνουσαι τάς ἀντιδράσεις αὐτῆς, ἀκρωτηριάζουσαι κυρίως τήν βούλησιν καί τήν αὐτοδυναμίαν της καί ἐπαναφέρουν τό ἄτομον εἰς τήν ἀρχικήν του χοϊκότητα. Ἡ ἐν ἐκτάσει ὕγρανσις τῆς ψυχῆς ἰσοδυναμεῖ πρός τόν θάνατον τοῦ ἀτόμου[78].

ἀπετέλει πρωτοπορειακήν ὄντως ἄποψιν διά τήν ἐποχήν του. Σήμερον εἰς τόν χῶρον τῶν νευροεπιστημῶν καθίσταται ἐμφανές τό γεγονός, ὅτι αἱ συναπτικαί διεργασίαι τοῦ ἐγκεφάλου καί ἰδίως τοῦ φλοιοῦ τῶν ἐγκεφαλικῶν ἡμισφαιρίων ἀσκοῦν καθοριστικόν ρόλον εἰς τήν διαμόρφωσιν τῶν ψυχικῶν φαινομένων. Ἡ συνεχής διακίνησις τῶν νευροδιαβιβαστῶν καί ἡ πολυμορφία τῶν ὑποδοχέων αὐτῶν ἐπί τῶν μετασυναπτικῶν μεμβρανῶν δίδει ἰδιαιτέραν μεταβλητότητα εἰς τήν διαδοχήν τῶν ψυχικῶν φαινομένων καί ἰδιαιτέραν εὐελιξίαν εἰς τήν διαμόρφωσιν τῶν ψυχικῶν ἀντιδράσεων. Ἐπί πλέον, διά τοῦ ἀνωτέρω ἀποσπάσματος διαφαίνεται ἡ ὑπό τοῦ Ἡρακλείτου ἀντίληψις τῆς ἀρρήκτου ψυχοσωματικῆς ἑνότητος τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἄρρηκτος αὐτή ἑνότης ὑπογραμμίζεται καί ὑπό τῶν νηπτικῶν ἰδίως πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι ἀντιτιθέμενοι πρός τήν δυαρχικήν πλατωνικήν καί νεοπλατωνικήν ἀντίληψιν της ἀντιθέσεως της ψυχης πρός τό σῶμα, ἐπιδιώκουν τήν ἐπιστροφήν τοῦ νοός ἐντός τῆς καρδίας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τό κέντρον της ψυχοσωματικης ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου. Πρβλ. Ἰω. Σιναΐτου *Κλῖμαξ* 27, PG 88, 1097B.

76. Ἀπόσπ. DK22 B118, Στοβαιος, *Ἀνθολόγιον* V 8 καί ἀπόσπ. DK22 B117. Στοβαῖος, Ἀνθολόγιον V 7. Οὕτως, ὅσον περισσότερον εἶναι καθηλωμένη ἡ ψυχή εἰς τά γήινα τόσον δυσχερέστερον δύναται νά ἀποκτήσῃ αὕτη τήν σοφίαν καί νά βιώσῃ τάς ἀρετάς. Πρβλ. Πρός τήν ἔννοιαν τοῦ χοϊκοῦ καί τοῦ πνευματικου ἀνθρώπου ὑπό τοῦ Ἀποστόλου Παύλου (*Κορ. Α* 15, 47 καί 49). Ἐκ παραλλήλου δέ πρβλ. πρός τόν διαχωρισμόν τῆς ζωης εἰς τό αἰσθητικόν, τό ἠθικόν καί τό θεολογικόν στάδιον ὑπό τοῦ Kierkegaard Søren, *Værker I Udvalds. Udg. af FJ BIleskov Jansen*, København 1950 καί Μπαλογιάννης Σ, *Διάβασις διά τῆς Ψυχολογίας.* Θεσσαλονίκη 1982, ἐκδ. Πουρναρᾶ, σελ. 207-236.

77. Ἀπόσπ. DK22 B117. Στοβαῖος, *Ἀνθολόγιον* V 7.

78. Ἀπόσπ. DK22 B77. Νουμήνιος fr. 35 Thedinga. Ἡ ὕγρανσις τῆς ψυχῆς τόσον εἰς τάς τέρψεις ὅσον καί εἰς τόν θάνατον ὑπαινίσσεται τήν ἄμεσον σχέσιν τήν ὁποίαν ἔχει ἡ ἐνήδονος ζωή πρός τόν πνευματικόν θάνατον. Ἡ ἀντίληψις αὕτη ὑφίσταται ἐν ἐκτάσει εἰς τά ἔργα τῶν νηπτικῶν

Αἱ ψυχαί ζοῦν μετά θάνατον καί εἶναι δυνατόν νά ἀναγνωρισθοῦν ἐκ τῶν ἰδιοτήτων ἤ μᾶλλον ἐκ τῆς ἰδιαιτέρας εὐωδίας τήν ὁποίαν ἀναδύει ἑκάστη[79], ἡ ὁποία προφανῶς ἀποτελεῖ συνάρτησιν τῶν ἀρετῶν, τάς ὁποίας ἐβίωσαν ἐν τῇ ζωῇ καί τῶν συνεχῶν προσπαθειῶν των διά μείζονας πνευματικάς ἀναβάσεις.

Ἡ μετά θάνατον ζωή τῶν ψυχῶν ἐπιφυλάσσει τήν βίωσιν καταστάσεων, τάς ὁποίας οἱ ἄνθρωποι δέν δύνανται νά συλλάβουν διά τῆς φαντασίας των, καθ᾽ ὅσον αὗται ὑπερέχουν τῶν ἐλπίδων καί τῶν προσδοκιῶν των[80].

Ἡ ἀξία τοῦ ἔργου τοῦ Ἡρακλείτου καί ἡ ἐπίδρασις τήν ὁποίαν ἤσκησεν.

Ὁ λόγος τοῦ Ἡρακλείτου εἶναι πυκνός, συμπαγής, ἐπιβλητικός, δυνατός, βαθύς, εὔηχος, πλήρης μυστικισμοῦ[81] καί πληθώρας ἐννοιῶν, τήν ἀξίαν τῶν ὁποίων τόσον πληρέστερον ἀνακαλύπτει ὁ σπουδάζων τό ἔργον του, ὅσον περισσότερον ἐμβαθύνει εἰς αὐτάς[82]. Αἱ ἔννοιαι τοῦ Ἡρακλείτου

πατέρων. Πρβλ. «*Ἔστι τις θάνατος ἐν ἡμῖν καί ἀπώλεια πτώματος ἐν ἡμῖν καί μεθ᾽ ἡμῶν ἀεί συμπεριφερόμενος, ἐν νεότητι μάλιστα, ὅν ἐγώ γραφῇ παραδοῦναι οὐ τετόλμηκα*». Ἰωάννου Σιναΐτου, *Κλίμαξ* Λόγος ΙΕ′ PG 88.

79. Ἀπόσπ. DK22 B98. Πλούταρχος, *Περί ... τῆς σελήνης* 28, 943e. Ἐνταῦθα ὁ Ἡράκλειτος δίδει μία ἐξαιρετικῶς ζωντανή αἴσθησιν τῆς ψυχῆς μετά θάνατον, ἡ ὁποία εὑρισκομένη εἰς τόν Ἅδην εὐωδιάζει ὡς ἄνθος ἤ ἀντιθέτως ὄζει, ἀναλόγως πρός τήν ἠθικήν καί πνευματικήν ποιότητα τῆς προγενεστέρας ζωῆς τοῦ ἀτόμου. Πρβλ. *Κορ.* Β 2, 16 «*οἷς μέν ὀσμή θανάτου εἰς θάνατον, οἷς δέ ὀσμή ζωῆς εἰς ζωήν*». Τό ἀπόσπασμα DK22 B98, καταρρίπτει ἐκ παραλλήλου τήν ἄποψιν τοῦ Nussbaum καί τῶν ὑλιστῶν, ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ἀμφισβητεῖ τήν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς. Βλέπε Nussbaum MC, *Psyche in Heraclitus*, Phonesis 1972; 17: 1-16.

80. Ἀπόσπ. DK22 B2. Κλήμης, *Στρωματεῖς* IV, 146.

81. Τόν μυστικισμόν τοῦ Ἡρακλείτου, ὁ ὁποῖος ἀποκαλύπτεται διά τῆς βαθυτέρας ἑρμηνείας πολλῶν ἐκ τῶν ἀποσπασμάτων του, ἐπεσήμανεν ἤδη ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τήν Ρητορικήν του (1407 b II). Εἶναι γεγονός ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ἔδιδεν πάντοτε βαθεῖαν καί ἐσωτερικήν διάστασιν εἰς τούς λόγους του ἐγγίζων καί τάς πλέον λεπτάς χορδάς τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς.

82. Εἷς ἐκ τῶν μεγαλύτερων θαυμαστῶν τοῦ Ἡρακλείτου ὁ Charles Kahn ο ἀναφέρει: «*Ὁ Ἡράκλειτος ἦτο μέγας εἰς τήν τέχνην τοῦ λόγου, τό ὕφος του καί ἡ λογοτεχνική του δεινότης εἶναι ἡ πλέον δυνατή, ὄχι μόνον ἐν μέσῳ τῶν συγγραφέων τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος ἀλλά καί ἐντός τοῦ χώρου τῆς παγκοσμίου λογοτεχνίας.* Βλέπε Kahn C *: The art and though of*

ὁμοιάζουν πρός τόν χρυσόν[83] διά τήν ἀποκάλυψιν τοῦ ὁποίου θά πρέπη νά προχωρήση ὁ μελετητής προσεκτικῶς εἰς τό βάθος τῆς γῆς, ἡ ὁποία τόν καλύπτει διά νά τόν φέρη ὑπό τό φῶς τοῦ ἀντικειμενικοῦ στοχασμοῦ καί νά θαυμάση τήν ὑπερβαίνουσα τόν χρόνον λάμψιν του. Ἑκάστη λέξις ἤ πρότασις εἶναι εἰς θέσιν νά ἐκφράση πληθώραν ἰδεῶν, τάς ὁποίας ἀνακαλύπτει ὁ μελετητής ἐσωτερικεύων τόν λόγον καί στοχαζόμενος.

Ὁ Ἡράκλειτος δέν ἐπιβάλλει τόν λόγον του οὔτε προβάλλει τάς ἀπόψεις του κατά τρόπον διαυγῆ, ὥστε νά καταστοῦν αὗται ἀναντιρρήτως ἀποδεκταί. Ἐκφράζεται εἰσάγων προβληματισμούς καί θέσεις, τήν ἀξίαν τῶν ὁποίων θά ἀνακαλύψη ὁ σπουδάζων τό ἔργον του ἐάν διεισδύση εἰς τά βάθη τῆς ἰδικῆς του ψυχῆς καί προσπαθήση νά τάς ἴδη ἐντός του, διά τῶν πνευματικῶν ὀφθαλμῶν του, ὑπό τήν ὀπτικήν γωνίαν τῆς αὐτογνωσίας, ὡς εὐστόχως ὑπεστήριζεν ὁ Πλωτῖνος[84]. Οἱαδήποτε ἐπιφανειακή θεώρησις τῶν ἀπόψεων τοῦ Ἡρακλείτου θά ὡδήγει εἰς τήν διαπίστωσιν, ὅτι αὗται εἶναι δυσνόητοι ἤ ἐν μέρει ἀντιφατικαί καί θά παρέσυρεν, ὡς ἐκ τούτου, εἰς ἐσφαλμένα συμπεράσματα καί ἀνεδαφικάς ἑρμηνείας.

Κατά τόν Ἡράκλειτον ἐντός τῆς συνεχοῦς ροῆς[85] καί τῆς μεταβλητότητος τῶν πάντων, ἐπί τῶν ὁποίων πρυτανεύει

Heraclitus, Cambridge 1979.

83. Ἀπόσπ. DK22 B22. Κλήμης, *Στρωματεῖς* IV, 4.

84. *«ὁ μέν γάρ Ἡράκλειτος, ὅς ἡμῖν παρακελεύεται ζητεῖν τοῦτο, ἀμοιβάς τε ἀμαγκαίας τιθέμενος ἐκ τῶν ἐναντίων, ὁδόν τέ ἄνω κάτω εἰπών καί μεταβάλλον ἀναπαύεται καί κάματός ἐστι τοῖς αὐτοῖς μοχθεῖν καί ἄρχεσθαι εἰκάζειν ἔδωκεν ἀμελήσας σαφῆ ἡμῖν ποιῆσαι τόν λόγον, ὡς δέον ἴσως παρ᾽ αὐτῷ ζητεῖν, ὥσπερ καί αὐτός ζητήσας εὗρεν»*. *Ἐννεάδες* IV 8, I 10-17. Ὁ Πλωτῖνος ἐγεννήθη εἰς τήν Λυκόπολιν τῆς Ἄνω Αἰγύπτου τό 204 καί ἀπέθανεν εἰς τήν Καμπανίαν τό 270 μ.Χ. Ὑπῆρξεν ὁ θεμελιωτής τοῦ νεοπλατωνισμοῦ. Τό 244 μετέβη εἰς τήν Ρώμην ἔνθα ἀπέκτησεν πολλούς μαθητάς ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων ἦσαν καί ὁ Αὐτοκράτωρ Γαλλιενός μετά τῆς συζύγου του Σαλονίνης. Προσεπάθησεν νά ἱδρύση μίαν ἰδανικήν πολιτείαν εἰς τήν Καμπανίαν τήν Πλατωνόπολιν, εἰς τήν ὁποίαν οἱ κάτοικοι θά ἔζων συμφώνως πρός τούς νόμους τοῦ Πλάτωνος. Ὁ μαθητής του Πορφύριος διήρεσεν τάς πεντήκοντα τέσσαρας διατριβάς του εἰς ἕξ ἐννεάδας, αἱ ὁποῖαι ἐξεδόθησαν εἰς λατινικήν μετάφρασιν ἀρχικῶς ὑπό τοῦ Marsilio Ficino εἰς τήν Φλωρεντίαν τό 1492 καί ἐν συνεχείᾳ εἰς Ἑλληνικόν κείμενον καί λατινικήν μετάφρασιν εἰς Βασιλείαν τό 1580.

ἀμεταβλήτως ὁ Λόγος[86], ἵσταται ὁ ἄνθρωπος μετέχων μέν τοῦ ἀνθρωπίνου, προσβλέπων δέ πρός μίαν ὑπαρξιακήν συνάντησιν θείου καί ἀνθρωπίνου, προσπαθῶν ἀρχικῶς νά ἀνακαλύψη τά ἀπέραντα βάθη τῆς ψυχῆς του καί ἐν συνεχείᾳ νά ἀφήση τό φῶς νά καταυγάση τό Εἶναι του καί τό πνευματικόν πῦρ νά καταλύση τήν χοϊκότητά του διά νά δυνηθῇ ἡ ψυχή του στεγνή πλέον ἀπό τάς ὑλικάς ἐξαρτήσεις, τό βάρος τῶν παθῶν καί τήν γηίνην προσωρινότητα νά βιώση τάς ἀναλλοιώτους ὑπό τοῦ χρόνου ἠθικάς ἀξίας καί νά ἀκολουθήση τήν πορείαν τῆς αἰωνιότητος.

Ἐντός τῆς συνεχοῦς μεταβλητότητος, ἡ πορεία τῆς ζωῆς προσλαμβάνει ἔκδηλον δυναμικότητα. Ὁ ἄνθρωπος θά ἐμπλακῇ μέν εἰς ἕνα συνεχῆ, ἔντονον καί ἐπίπονον ἀγῶνα διά νά ἐξισορροπήση τάς ἀντιρρόπους δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι ἀσκοῦνται ἐντός του, ἀπελευθερούμενος δέ ἐκ τῶν δεσμευτικῶν τάσεων αὐτῶν, θά ἀκολουθήση σταδιακῶς τήν πορείαν πρός τό πνευματικῶς Γίγνεσθαι. Οὕτως ἀπομακρυνόμενος ἐκ τῶν ἐμπαθῶν δεσμεύσεων, διά τῶν ὁποίων καθηλοῦται εἰς τήν παροδικότητα τῆς θνητότητος, θά ἐπιδοθῇ μετά ζήλου εἰς τήν βίωσιν τῶν ἀρετῶν, διά τῶν ὁποίων φέρεται πρός τήν αἰωνιότητα τῆς ἀθανασίας. Εἰς τήν πορείαν τῆς ζωῆς, ὅπως οὐδέποτε ὁ ἄνθρωπος θά διαβραχῇ δύο φοράς ὑπό τῶν ἰδίων ὑδάτων τοῦ ρεύματος τοῦ ποταμοῦ, οὐδέποτε θά ἐμπλακῇ δύο φοράς καί εἰς τάς ἰδίας περιστάσεις τοῦ ρεύματος τοῦ ρέοντος χρόνου. Ὡς ἐκ τούτου ἡ στατικότης καί ἡ καθήλωσις, ἐκ τῶν πραγμάτων, εἶναι μακράν τῶν ἀληθῶν διαστάσεων τῆς ἀνθρωπίνης πορείας, ἡ ὁποία προσλαμβάνει γραμμικόν χαρακτῆρα, παρά τό γεγονός ὅτι τό τέλος ἑνός σταδίου καί ἡ ἀφετηρία ἑνός νέου εἶναι δυνατόν

---

85. Διάφοροι ἑρμηνευταί τοῦ Ἡρακλείτου ἔδωσαν διαφόρους διαστάσεις εἰς τήν ἔννοιαν τῆς ροῆς. Οὕτως ἡ ροή δύναται νά ἀκολουθήση μίαν τάξιν καί εἶναι δυνατόν νά ἐκτιμηθῇ τό μέτρον αὐτῆς. Βλ. Kirk S, *Natural changes in Heraclitus*. Mind 1951; 60:35-42. Ἡ ροή τῶν πάντων εἶναι δυνατόν ἐνδεχομένως νά προκαλέσῃ ριζικάς μεταβολάς καί μόνον ὁ λόγος νά παραμείνῃ ἀμετάβλητος. Βλ. Guthrie W, *A history of Greek Philosophy Vol.* 1, Cambridge, Cambridge University Press 1962.

86. Κατά τόν Ἀξελόν ὁ Λόγος ἀποτελεῖ τήν ψυχήν καί τό πνεῦμα τῆς ἡρακλειτίου διαλεκτικῆς, συνυφαινόμενος ἀρρήκτως μετά τοῦ κόσμου. Βλ. Ἀξελοῦ Κ, *Ὁ Ἡράκλειτος καί ἡ Φιλοσοφία*. Ἐξάντας, Ἀθῆναι 1974, σελ. 57.

νά συμπίπτουν ὅπως τά σημεῖα ἑνός κύκλου.

Ὁ ἄνθρωπος ἵσταται πλήρης θαυμασμοῦ πρό τοῦ μεγαλείου τῆς δημιουργίας, ἡ ὁποία ὡς οὐδόλως συνδεομένη πρός τήν Ἡσιόδιον κοσμογονίαν καί τάς ἀνεπιστημονικάς δοξασίας, ἐκφράζει τήν παρουσίαν τοῦ Λόγου, τοῦ Εἶναι τῆς αἰωνίου ἀληθείας, ὑπό τήν νομοτέλειαν τοῦ ὁποίου ἡ ἐνέργεια καί ἡ ὕλη ἁρμονικῶς ἐναλλάσσονται, εἰς ἕν ἀδιάλειπτον Γίγνεσθαι, διατηροῦσαι τό μέτρον τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ἐν μέσῳ ἁρμονικῆς συνθέσεως ἀντιθέτων καταστάσεων, αἱ ὁποῖαι διέπονται ὑπό τῆς ἰδίας σοφίας καί ἐκφράζουν κατ᾽ οὐσίαν τήν ἰδίαν ἀλήθειαν.

Τό θεῖον ἵσταται πάντοτε ὑπεράνω τοῦ ἀνθρωπίνου καί ὁ ἄνθρωπος καλεῖται, ἀπομακρυνόμενος ἐκ τῶν θνητῶν εἰδώλων, νά ἀναζητήση τό ὄντως Θεῖον καί νά ἀπεκδυθῆ ὁ ἴδιος τῆς θνητότητός του διά τῆς μεθέξεώς του πρός τήν σοφίαν τῆς ἀληθείας[87].

Ἡ ἑρμηνεία τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἡρακλείτου ἐκδήλως ἀπαιτεῖ πολλήν ἐσωτερικότητα καί πολύν στοχασμόν. Λόγῳ τοῦ συμπαγοῦ καί συνοπτικοῦ χαρακτῆρος τῶν παραθετουμένων ἐννοιῶν καί τῶν πολλῶν ἑρμηνευτικῶν ὁδῶν εἰς τάς ὁποίας ἄγουν, πολλαί ἐκ τῶν ἀπόψεών του θά ἠδύνατο νά παρερμηνευθοῦν καί νά θεωρηθοῦν ὡς τό κατάλληλον ὑπόβαθρον θεμελιώσεως ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτων φιλοσοφικῶν δοξασιῶν.

Ἐκ τῶν συγγραφέων τῆς ἀρχαιότητος, ὁ Πλάτων φαίνεται ὅτι ἐμελέτησεν εἰς βάθος τάς φιλοσοφικάς θέσεις τοῦ Ἡρακλείτου, αἱ ὁποῖαι ἐμφανῶς διαποτίζουν τήν σκέψιν του, χαρακτηριζόμενος ὡς ἐκ τούτου, ὑπό τοῦ Hegel ὡς μαθητής τοῦ Ἡρακλείτου. Πολλαί ἐκ τῶν ἀπόψεων τοῦ Ἡρακλείτου προβάλλουν ἐμφανῶς εἰς τό ἔργον του, ὅπως εἰς τόν Κρατύλον, ἕτεραι διαφαίνονται ἐμμέσως εἰς ἑτέρους διαλόγους καί εἰς τήν Πολιτείαν. Πολλάκις ὁ Πλάτων προσπαθεῖ νά διαφοροποιήση τάς Ἡρακλειτίους θέσεις, παρέχων τήν ἐντύπωσιν, ὅτι προσπαθεῖ νά τάς ἑρμηνεύση εὐρύτερον ἤ ὅτι τάς ἀποδέχεται μερικῶς, σκοπόν ἔχων κατ᾽ οὐσίαν νά τάς καταστήση ἴσως περισσότερον εὐλήπτους

---

87. «Ἀθάνατοι θνητοί, θνητοί ἀθάνατοι, ζῶντες τόν ἐκείνων θάνατον, τόν δέ ἐκείνων βίον τεθνεῶντες», Ἀπόσπ. DK22 B62, Ἱππόλυτος, *Ἔλεγχος* IX 10.

καί κατανοητάς[88].

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται ἐν ἐκτάσει εἰς τό ἔργον τοῦ Ἡρακλείτου[89]. Ἰδίως εἰς τά Ἠθικά Νικομάχεια καθιστᾶ ἐμφανῆ τήν ἀποδοχήν τῆς Ἠθικῆς τοῦ Ἡρακλείτου, τήν ὁποίαν ἐπικροτεῖ, προβάλλων αὐτήν πρός ἐνίσχυσιν τῶν θέσεών του. Εἰς ὡρισμένα σημεῖα θεωρεῖ, ὅτι ὁ Ἡράκλειτος καί ὁ Ἐμπεδοκλῆς ταυτίζονται, ὡς πρός τάς κοσμολογικάς ἀπόψεις των[90]. Εἶναι σημαντικόν, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ὑποβάλλει τάς ἀπόψεις τοῦ Ἡρακλείτου εἰς λογικήν θεώρησιν καί προσπαθεῖ νά τάς καταστήσῃ περισσότερον προσιτάς ἐνσωματώνων αὐτάς εἰς τήν ἰδικήν του ἀναλυτικοτέραν σκέψιν.

Αἱ Ἱπποκράτειαι συλλογαί ἀντικατοπτρίζουν ἐμφανῶς τήν ἐπίδρασιν τοῦ Ἡρακλείτου, εἰς σημεῖον ὥστε νά θεωροῦνται αὗται ὡς ζῶσαι προεκτάσεις τῆς φιλοσοφίας του εἰς τόν χῶρον τῆς Ἰατρικῆς[91].

Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ἡρακλείτου εἰς τήν ἀρχαίαν τραγωδίαν εἶναι καταφανής. Ἡ ἀρχή τοῦ Ἡρακλείτου ὅτι «*ἦθος ἀνθρώπῳ δαίμων*» ἀπετέλεσεν τό ὑπόβαθρον, ἐπί τοῦ ὁποίου ἐστηρίχθη καί ἀνεπτύχθη οὐχί μόνον τό ἀρχαῖον δρᾶμα ἀλλά καί ἡ μεταγενεστέρα δραματική ποίησις[92].

---

88. Πολυάριθμοι εἶναι αἱ ἀναφοραί τοῦ Πλάτωνος ἀμέσως ἤ ἐμμέσως εἰς τόν φιλοσοφικόν στοχασμόν τοῦ Ἡρακλείτου. Βλ. *Κρατύλος 396Α, 402Α, 413Β, Θεαίτητος 180Β, 179 Ε, Θέογνις 677, Μένων 84Α, Σοφιστής 242D, Πολιτεία 540Α, 473D, 487Β, 613Β, Νόμοι 714Α, 835D, 957C, Τίμαιος 27Α, Φαίδων 69C.*

89. Βλ. *Μετά τά φυσικά* Α, 398α 7. *Μετά τά φυσικά* Γ 3 1005b. *Περί ζώων μορίων* Α5 17. *Περί οὐρανοῦ* Α 10 279b, 12280a 11. *Φυσικά* Γ5 205a,3, 253b 9. *Ἠθικά Νικομάχεια* 105a 8146b 30 155b 4, 176a 6. *Ἠθικά Εὐδήμεια* 1223b 22, 1235a 25. *Περί ψυχῆς* 405a 5, *Ρητορική* 1407b 11.

90. *Περί οὐρανοῦ.*

91. Πρβλ. «*Ἐνί δέ λόγῳ πάντα διεκοσμήσατο κατά τρόπον αὐτό ἑαυτῷ τά ἐν τῷ σώματι τό πῦρ, ἀπομίμησιν τοῦ ὅλου, μικρά πρός μεγάλα καί μεγάλα πρός μικρά*». Ἱπποκράτης, *Περί διαίτης* Ι, 10 (Littré). Βλ. Frede *M: Essaysin ancient philosophy. Clarendon Press.* Oxford *1987,* σελ. 238. Βλ. ἐπίσης *Μπαλογιάννης Σ. Ι. :* «Ἡ Ψυχοθεραπεία κατά τήν ἀρχαιότητα», Τόμος *Καλογήρου, Θεσσαλονίκη 1990.*

92. Καταφανής εἶναι ἡ Ἡρακλείτιος ἐπίδρασις ἐπί τῶν ἔργων τοῦ Shakespeare, ὡς αὕτη εὐγλώττως ἐκφράζεται μεταξύ τῶν ἄλλων καί εἰς τόν King Lear. Βλέπε ἐπίσης καί τό ἔργον τοῦ Cooper L : The Greek genius and its influence Ithaca, New York, Cornell University Press 1952. Χαρακτηριστική εἶναι ἐπίσης ἡ ἄποψις τοῦ Spengler, ὅτι ἡ σκέψις τοῦ Ἡρακλείτου ὁμοιάζει

Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ἡρακλείτου εἰς τόν στωικισμόν, ὁ ὁποῖος ἤνθισεν κυρίως κατά τούς Ἑλληνιστικούς χρόνους, καταδεικνύεται σαφῶς εἰς τόν «Ὕμνον πρός τόν Δία» τοῦ Κλεάνθους[93], ὁ ὁποῖος διά μοναδικῆς ποιητικότητος καί ἁρμονίας ἐκφράζει τάς ἀρχάς τοῦ Ἐφεσίου φιλοσόφου. Αἱ ἔννοιαι τοῦ Λόγου καί τοῦ πυρός, ἡ ἐξ ἀντιθέτων ἀρμονία καί ἡ θέσις τοῦ θείου ὡς φορέως τῶν φυσικῶν νόμων καί ἁρμοστοῦ τῶν ἀντιρρόπων τάσεων ἐκτίθενται εἰς μίαν κορύφωσιν μονοθεϊστικῆς ἐξάρσεως[94]. Ὁ Ἐπίκτητος[95] εἰς τό«Ἐγχειρίδιον» ἐκφράζει τήν βαθεῖαν ἐκτίμησίν του εἰς τάς ἀρχάς καί τό ἦθος τοῦ Ἡρακλείτου τοῦ ὁποίου ἐξαίρει τόν

πρός τήν ψυχήν τοῦ Ἄμλετ, τήν ὁποίαν ὅλοι ἑρμηνεύουν κατά διαφορετικόν τρόπον. Βλ. Spengler Heraklit : Reden und Aufsätye. München 1938.

93. Ὁ Κλεάνθης ἐγεννήθη εἰς τήν Ἄσσον τῆς Λυδίας τό 331. Ἐγένετο μαθητής τοῦ Ζήνωνος τοῦ Κιτιέως (336-264 π.Χ.) καί ἔζη εἰς τάς Ἀθήνας ἐν πλήρει πτωχείᾳ, ἐργαζόμενος χειρονακτικῶς καί σπουδάζων φιλοσοφίαν. Διεδέχθη τόν Ζήνωνα εἰς τήν Στοάν, εἰς τήν ὁποίαν ἐδίδαξεν ἀπό τό 263 ἕως τό 232. Μαθηταί του ὑπῆρξαν ὁ Χρύσιππος (281-208 π.Χ) καί ὁ Ἀντίγονος ὁ ΙΙ. Ἔγραψεν περί τά 50 ἔργα ἐκ τῶν ὁποίων ὀλίγα μόνον ἀποσπάσματα διεσώθησαν ἀπό τόν Διογένην τόν Λαέρτιον καί τόν Στοβαῖον. Τό γνωστότερον καί σημαντικότερον ἴσως ἔργον του εἶναι ὁ «Ὕμνος πρός τόν Δία», ἔχον σαφῶς μονοθεϊστικόν χαρακτῆρα καί φέρον βαθέως ἐκπεφρασμένον τόν Ἡρακλείτιον στοχασμόν. Ὁ Κλεάνθης ἀπέθανεν ἐξ αὐτοεπιβληθείσης στερήσεως τροφῆς τό 232 π.Χ. εἰς ἡλικίαν 99 ἐτῶν.

94. Τοῖον ἔχεις ὑποεργόν ἀνικήτοις ἐνι χερσίν
ἀμφήκη, πυρόεντα, αἰειζώοντα κεραυνόν
Τοῦ γάρ ὑπό πληγῇ φύσεως πάντ' ἐρρίγασιν,
ᾧ σύ κατευθύνεις κοινόν λόγον, ὅς διά πάντων
Φοιτᾷ μιγνύμενος μεγάλοις μικροῖς τε φάεσσι

Κλεάνθης ἀπόσπ. 537, 3-9 Arnim. Στοβ. Ι 12, 25. Βλ. Ἐπίσης *Long AA: Stoic studies.* Cambridge Cambridge University Press 1996.

95. Ὁ Ἐπίκτητος ἐγεννήθη εἰς τήν Ἱερόπολιν τῆς Φρυγίας τό 55. Εἰς τήν Ρώμην ὑπηρέτησεν ὡς δοῦλος τοῦ Ἐπαφροδίτου, ὁ ὁποῖος ἦτο γνωστός διά τήν σκληρότητά του. Τό 89 μ.Χ. μετέβη εἰς τήν Νικόπολιν τῆς Ἠπείρου ἔνθα ἐδίδαξεν φιλοσοφίαν. Ὑπῆρξεν κατά τόν Ἀρριανόν ἐξαίρετος διδάσκαλος ἱκανός νά ἐμπνεύσῃ τούς μαθητάς του καί νά τούς καταδείξῃ τήν ἀξίαν τοῦ ἐναρέτου βίου. Αἱ «Διατριβαί» του, αἱ ὁποῖαι μᾶς παρεδόθησαν ὑπό τοῦ Ἀρριανοῦ εἰς ὀκτώ βιβλία, ἐκ τῶν ὁποίων διεσώθησαν καί τό Ἐγχειρίδιον», τό ὁποῖον ἀποτελεῖ τήν σύνοψιν τῆς διδασκαλίας του εἶναι τά μόνα ἔργα του, τά ὁποῖα σήμερον ἔχομεν. Τό ὕφος τοῦ λόγου του ἐξετιμήθη ἰδιαιτέρως ὑπό τοῦ Ὠριγένους, ὁ ὁποῖος τό χαρακτηρίζει ὡς ὑπέρτερον τοῦ ὕφους τοῦ Πλάτωνος. Ἀπέθανεν τό 135 μ.Χ., ἀφήσας βαθεῖαν ἀπήχησιν διά τό ἔργον του καί τήν σεμνότητα καί λιτότητα τῆς ζωῆς του.

αὐτοέλεγχον καί τήν ἀπάθειαν[96]. Ὑπό τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου[97], ὁ Ἡράκλειτος ἀναφέρεται ἐν ἐκτάσει εἰς τά «Εἰς ἑαυτόν»[98]. Τόσον αἱ κοσμολογικαί ἀπόψεις αὐτοῦ, ἡ περί ἐκπυρώσεως τῶν πάντων θεωρία του, ἡ ἀρχή τῆς μεταστοιχειώσεως, ἡ μεταβλητότης καί ἡ διαρκής ροή τῶν πάντων, ἡ κυκλοποίησις τῶν φαινομένων, αἱ περί Ψυχῆς ἀπόψεις του ὅσον καί ὁ θαυμασμός του διά τάς ἠθικάς αξίας καί τήν συνέπειαν τῆς ζωῆς τοῦ Ἡρακλείτου, ἐκφράζονται ἐν ἐκτάσει εἰς τό ἔργον του[99].

Ἐν γένει ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ἡρακλείτου εἰς τόν στωικισμόν εἶχε εὐρυτέρας προεκτάσεις, δεδομένου ὅτι ἡ εὐρεῖα διάδοσις αὐτοῦ ἐπηρέασεν καταφανῶς τήν δυτικήν φιλοσοφικήν παράδοσιν, ὡς τοῦτο διαυγῶς διακρίνεται εἰς τό ἔργον τοῦ Σπινόζα καί τοῦ Καντίου[100], ἰδίως ὅσον ἀφορᾶ

---

96. Ἐπικτήτου, *Ἐγχειρίδιον* c15 Bl. *Epicteti Dissertationes ab Arriani digestae H. Schenkl, Stutgardiae aed.* Teubneri 1965.

97. Ὁ Μᾶρκος Αὐρήλιος Ἀντωνῖνος, Ρωμαῖος Αὐτοκράτωρ ἐγεννήθη εἰς τήν Ρώμην τό 121 μ.Χ., Ἦτο Υἱός τοῦ Annius Verus καί υἱοθετήθη ὑπό τοῦ θείου του Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς, τόν ὁποῖον εἶχεν υἱοθετήση ὁ Ἀδριανός. Διεδέχθη εἰς τήν Αὐτοκρατορικήν ἀρχήν τόν Ἀντωνῖνον τόν Εὐσεβῆ τόν Μάρτιον τοῦ 161. Ἐσπούδασεν φιλοσοφίαν ἀπό τῆς ἡλικίας τῶν ἕνδεκα ἐτῶν. Μεταξύ τῶν διδασκάλων του ἦτο καί ὁ Σέξτος ἐκ Χαιρωνείας, ἔγγονος τοῦ Πλουτάρχου. Ἠσχολήθη μετά τῆς φιλοσοφίας, ὡς Στωϊκός καθ' ὅλην τήν διάρκειαν τῆς ζωῆς του, ἡ ὁποία διῆλθεν ἐν μέσῳ πολέμων μετά τῶν Πάρθων καί κυρίως μετά τῶν Γερμανικῶν λαῶν τῆς Κεντρικῆς καί Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, ὑπό τῶν ὁποίων ἀπηλεῖτο ἡ Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία, κατά τούς χρόνους τῆς ἐξουσίας του. Ἔζησεν λιτήν καί αὐστηράν ζωήν, συμφώνως πρός τάς ἀρχάς τῶν στωϊκῶν. Ἐδίωξεν ἀνερμηνεύτως τόν Χριστιανισμόν καί κατά τήν διάρκειαν τῶν διωγμῶν του ἐμαρτύρησεν ὁ Πολύκαρπος Σμύρνης. Ἀπέθανεν ἐντός τῆς στρατιωτικῆς του σκηνῆς, μακράν τῆς Ρώμης τόν Μάρτιον τοῦ 180 εἰς ἡλικίαν πεντήκοντα ἐννέα ἐτῶν. Τό ἔργον του «*Τῶν εἰς ἑαυτόν*» ἐγράφη κυρίως κατά τήν διάρκειαν τῶν συνεχῶν ἐκστρατειῶν του. Τουτο παρά τήν ἐναρμόνισίν του πρός τάς ἀρχάς τῆς στωϊκῆς διδασκαλίας, φέρει σαφῆ τήν σφραγίδα τῆς ἁδρότητος τῆς ρωμαϊκῆς σκέψεως καί στερεῖται τοῦ λεκτικοῦ κάλους καί τῆς στοχαστικῆς λεπτότητος καί ἀκριβείας τῶν φιλοσοφικῶν συγγραμμάτων τῶν Ἑλλήνων. Ἡ πρώτη ἔκδοσις τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου ἐγένετο εἰς Ζυρίχην ὑπό τοῦ Xylander τό 1558. Ἔκδοσιν αὐτοῦ μεταξύ τῶν ἄλλων ἐπραγματοποίησεν καί ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς εἰς Παρισίους τό 1816.

78. Βλέπε Μάρκου Αὐρηλίου, τῶν *εἰς Ἑαυτόν* II 17, III 3, IV 3, 43, 46, V 10, 13, 15,23, 33, VI 4, 15, 17, 42, 47, VII 19, 25, VIII 3, IX 19, 28, X 7, XI 1, 26. Κατά τήν ἔκδοσιν Loeb Classical Library Harvard University Press Cambridgw Mass 1970.

εἰς τάς περί λόγου καί μεταβλητότητος ἀπόψεις των.

Ὑπό τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῶν πρώτων αἰώνων, τῶν ὁποίων τά ἔργα ἔχουν κατά τό πλεῖστον ἀπολογητικόν ἤ ἀντιαιρετικόν χαρακτῆρα, ὑφίσταται εὐρεῖα ἀναφορά εἰς τάς ἀρχάς καί ἀπόψεις τοῦ Ἡρακλείτου, παρά τό γεγονός ὅτι δέν ὑφίσταται ὁμόφωνος ἐκτίμησις καί ἀποδοχή τοῦ ἔργου του.

Οὕτως ὑπό τοῦ Ἱππολύτου Ρώμης[101] ὁ ὁποῖος προσεπάθησεν νά ἀποδώση τάς αἱρέσεις τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας εἰς ἀναβιώσεις προσωκρατικῶν φιλοσοφικῶν δοξασιῶν, ἐθεωρήθησαν αἱ ἀπόψεις τοῦ Ἡρακλείτου, ὡς ἀποτελέσασαι τό ὑπόβαθρον τῆς αἱρέσεως τοῦ πατροπασχιτισμοῦ[102], ἡ ὁποία ἀνεπτύχθη μέν καί διεμορφώθη εἰς σύστημα ὑπό τοῦ

---

99. Βλ. *«Ἀλέξανδρος καί Φάϊος καί Πομπήιος, τί πρός Διογένη καί Ἡράκλειτον καί Σωκράτην; οἱ μέν γάρ εἶδον τά πράγματα καί τάς αἰτίας καί τάς ὕλας, καί τά ἡγεμονικά ἦν αὐτῶν αὐτά, ἐκεῖ δέ ὅσον πρόνοια καί δουλεία πόσων».* Μάρκου Αὐρηλίου, τῶν εἰς Ἑαυτόν VIII 3.

100. Βλ. Mates *B : Stoic logic.* University of California Press 1961.

101. Ὁ Ἱππόλυτος κατατάσσεται εἰς τούς ἀντιαιρετικούς συγγραφεῖς, διατελέσας, κατά Φώτιον, μαθητής τοῦ Εἰρηναίου. Εἶναι εἷς ἐκ τῶν πολυγραφοτέρων συγγραφέων τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, τά συγγράμματα τοῦ ὁποίου ἐγράφησαν μεταξύ τῶν ἐτῶν 200 καί 235, διακρινόμενα εἰς πολεμικά, ἑρμηνευτικά καί χρονογραφικά περιλαμβανόμενα εἰς Migne PG 10, 261 κ.ἑξ. καί 16, 3008-3454. Ὁ Ἱππόλυτος ἦλθεν εἰς ἀντίθεσιν μετά τοῦ Καλλίστου καί τό 218 ἐκηρύχθη ὑπό των ἀποδεχομένων τάς ἀπόψεις του σχισματικός ἐπίσκοπος Ρώμης. Τό 235 κατά τόν διωγμόν του Μαξιμίνου τοῦ Θρακός ἐξωρίσθη μετά τοῦ ἐπισκόπου Ποντιανοῦ εἰς τήν νῆσον Σαρδικήν, ἔνθα ἀπέθανεν ἐκ των πολλων κακουχιῶν. Εἰς τόν Ἡράκλειτον ἀναφέρεται ἀρχικῶς εἰς τό ἔργον του «Του κατά πασων αἱρέσεων ἐλέγχου βίβλος πρώτη» λέγων: *«Ἡράκλειτος δέ φυσικός φιλόσοφος, ὁ Ἐφέσιος, τά πάντα ἔκλαιεν ἄγνοιαν του παντός βίου καταγιγνώσκων καί πάντων ἐνθρώπων, ἐλεῶν δέ τῶν θνητῶν βίον, αὐτόν μέν γάρ ἔφασκεν τά πάντα εἰδέναι, τούς δέ ἄλλους ἀνθρώπους οὐδέν καί αὐτός δέ σχεδόν σύμφωνα τῷ Ἐμπεδοκλεῖ ἐφθέγξατο, στάσιν καί φιλίαν φήσας τῶν ἁπάντων ἀρχήν εἶναι καί πῦρ νοερόν τόν θεόν συμφέρεσθαί τε τά πάντα ἀλλήλοις καί οὐχ ἑστᾶναι».* ΒΕΠΕΣ τόμος 5, Ἀθῆναι 1955, σελ. 202, 40. Τό ἔργον τοῦ Ἱππολύτου ἀποτελεῖ οὐσιώδη πηγήν διά τάς θέσεις τοῦ Ἡρακλείτου καί τήν εὐρυτέραν θεώρησιν αὐτῶν. Κατά τόν Macchioro ὁ Ἱππόλυτος θά πρέπη νά εἶχεν ὑπ' ὄψιν του ὅλο τό πρωτότυπον ἔργον τοῦ Ἡρακλείτου. Βλέπε Macchioro V, *Eraclito : Nuovi studii sull' Orfismo,* Bari 1922.

102. Οἱ «Πατροπασχῖται ἤ τροπικοί» ἀνῆκον, κατ' οὐσίαν, εἰς τούς «Μοναρχιανούς» (ὀνομασθέντες οὕτω ὑπό τοῦ Τερτυλλιανοῦ) εἰς τά πλαίσια

Σαβελλίου, εἶχεν δέ ὡς ἔναυσμα τήν διδασκαλίαν τοῦ Νοητοῦ[103], συμφώνως πρός τήν ὁποίαν ὁ Πατήρ ἐταυτίζετο μετά τοῦ Υἱοῦ, λέγοντος. «*Τόν πατέρα γεγεννῆσθαι καί πεπονθέναι*».

Ἀντιθέτως ὁ Ἰουστῖνος ὁ Μάρτυς[104], ὁ ὁποῖος ἐνδιατρίψας ἐπί μακρόν εἰς τήν φιλοσοφίαν, ὑποστηρίζων, ὅτι ὁ Χριστιανισμός εἶναι «*ἡ μόνη ἀσφαλής καί σύμφορος φιλοσοφία*» διετείνετο, ὅτι ὁ Ἡράκλειτος, τόσον διά τήν περί Λόγου διδασκαλίαν του ὅσον καί διά τήν ἀποφυγήν τῆς κακίας καί τόν ἐνάρετον βίον του, εἶναι Χριστιανός ὅπως καί ὅλοι «οἱ μετά Λόγου βιώσαντες»[105]. Διά τόν λόγον αὐτόν, ὁ Ἡρά-

---

τῶν ὁποίων περιελαμβάνοντο καί οἱ «Υἱοθετισταί», ἐκπρόσωπος τῶν ὁποίων ἦτο ὁ Θεόδοτος ὁ Σκητεύς καί κυρίως ὁ Παῦλος ὁ Σαμοσατεύς, ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας, ὁ ὁποῖος κατεδικάσθη εἰς τήν σύνοδον τῆς Ἀντιοχείας, τό 268. Βλ. Στεφανίδου Β: *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία.* Τετάρτη Ἔκδοσις, Ἀστήρ, Ἀθῆναι 1978, σελ. 166-172.

103. Ὁ Νοητός ἐκ Σμύρνης ἐταύτιζεν τόν Υἱόν πρός τόν Πατέρα καί ὑπεστήριζεν ὅτι ὁ Πατήρ ἐγεννήθη, ἔπαθεν ἐπί τοῦ σταυροῦ καί ἀπέθανεν. Ὁ Ἱππόλυτος ἀναφέρει ἐπιγραμματικῶς. «*Οὗτος φυσιωθείς εἰς ἐπηρμένον ἦχθη, οἰήσει πνεύματος ἀλλοτρίου ἐπαχθείας. Ἔφη τόν Χριστόν αὐτόν εἶναι τόν Πατέρα καί αὐτόν τόν Πατέρα γεγεννῆσθαι καί πεπονθέναι καί ἀποτεθνηκένα*». ΒΕΠΕΣ τόμος 6, Ἀθῆναι 1956, σελ. 11,5-7. Ὁ Ἱππόλυτος ἐπίστευεν ὅτι αἱ ἀπόψεις τοῦ Ἡρακλείτου ἀπετέλουν τό θεωρητικόν ὑπόβαθρον τῶν αἱρετικῶν δοξασιῶν τοῦ Νοητοῦ διότι οὗτος ἐπίστευεν ὅτι πᾶν διαιρετόν εἶναι συγχρόνως καί ἀδιαίρετον, πᾶν γεννητόν εἶναι καί ἀγέννητον καί πᾶν θνητόν εἶναι καί ἀθάνατον καί ὅτι ὁ πατήρ πάντων τῶν γεγονότων εἶναι γεννητός καί ἀγέννητος. Ἐπί τῶν ἀνωτέρω ἀπόψεων στηριζόμενος ὁ Νοητός ἐταύτιζεν τόν Πατέρα πρός τόν Υἱόν καί εἰσήγαγεν οὕτω τήν αἵρεσιν τοῦ πατροπασχιτισμοῦ. Κατά τόν Ἱππόλυτον ὁ Νοητός δέν ἦτο πλέον μαθητής τοῦ Κυρίου ἀλλά τοῦ Ἡρακλείτου (*οὐκ ὄντα Χριστοῦ ἀλλά Ἡρακλείτου μαθητήν*). Βλ. *Τοῦ κατά πασῶν αἱρέσεων ἐλέγχου* Βιβλίον Θ΄ ΒΕ ΠΕΣ τόμος 5, Ἀθῆναι 1955 σελ. 347, 10-13 καί 348, 33.

104. Ὁ Ἰουστῖνος γεννηθείς κατά τάς ἀρχάς τοῦ δευτέρου αἰῶνος εἰς τήν ἀρχαίαν Συχέμ, ἡ ὁποία εἰς τήν ἐποχήν του ἐκαλεῖτο Φλαουία, ἐσπούδασεν ἀρχικῶς φιλοσοφίαν καί ἐγένετο ἀκολούθως χριστιανός περί τό 130 εἰς τήν Ἔφεσον ἤ εἰς τήν Καισάρειαν τῆς Παλαιστίνης. Μεταβάς εἰς τήν Ρώμην ἐδίδασκεν τόν Χριστιανισμόν, μαρτυρίσας ἐπί Μάρκου Αὐρηλίου περί τό 165. Ὑπῆρξεν πολυγραφότατος, ἀλλά ἐκ τῶν συγγραμμάτων του πολλά ἀπωλέσθησαν. Ἐσώθησαν μόνον δύο ἀπολογίαι καί ὁ διάλογος πρός Τρύφωνα. Τό μαρτυρολόγιον αὐτοῦ ἀναφέρεται ἐν Migne PG 6, 1565-1572.

105. Ἰουστίνου Μάρτυρος, *Ἀπολογία Α'* ΒΕΠΕΣ, τόμος 3ος, Ἀθῆναι 1955. σελ. 186. Ἡ ἀπολογία αὔτη ἀπευθύνετο πρός τόν αὐτοκράτορα Ἀντωνῖνον, τόν υἱόν του καίσαρα Μάρκον Αὐρήλιον καί τόν εἰσποιητόν υἱόν

κλειτος, ὡς φορεύς τοῦ σπερματικοῦ λόγου, ἐμισήθη καί ἐδιώχθη ὑπό τῶν συγχρόνων του[106].

Ἐκ διαμέτρου ἀντίθετος ὁ Τατιανός[107], εἰς τό πλαίσιον τῆς ἐκδήλου ἀντιθέσεως αὐτοῦ πρός τήν φιλοσοφίαν καί ἰδίως πρός τήν πολιτιστικήν ὑπεροχήν τῶν Ἑλλήνων, ἀναφέρεται εἰς τόν Ἡράκλειτον, ἀποκαλῶν τήν φιλοσοφίαν αὐτοῦ «Ἡρακλείτιον σκότος»[108] καί κατακρίνει αὐτόν διά ἀμάθειαν. Βεβαίως ἡ σύντομος ἀναφορά τοῦ Τατιανοῦ εἰς τό ἔργον τοῦ Ἡρακλείτου καί ὁ ἀνεπιστημονικός σχολιασμός του διά τόν θάνατον τοῦ φιλοσόφου, καταδεικνύουν τήν ἐμπαθῆ διάθεσή τοῦ συγγραφέως καί τήν ἐλαχίστην προσπάθειαν διεισδύσεως εἰς τό βαθύτερον νόημα καί τήν ἀληθῆ ἑρμηνευτικήν προέκτασιν τῶν φιλοσοφικῶν δοξασιῶν του. Τήν αὐτήν ἀρνητικήν καί πολλάκις παρερμηνευτικήν θέσιν λαμβάνει ὁ Τατιανός καί ἔναντι τῶν ἑτέρων φιλοσοφικῶν ἀπόψεων, αἱ ὁποῖαι ἐπεκράτουν κατά τούς ἑλληνιστικούς χρόνους.

Ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς[109] ἐκτιμᾶ ἰδιαιτέρως τό ἔργον

τοῦ Λούκιον, καθώς καί προς τήν σύγκλητον καί τόν ρωμαϊκόν δῆμον.

106. Ἰουστίνου Μάρτυρος *Ἀπολογία* Β′ ΒΕΠΕΣ τόμος 3ος, Ἀθῆναι 1955, σελ. 204.23. Ἡ ἀπολογία αὔτη ἀπηυθύνετο πρός τόν ρωμαϊκόν δῆμον.

107. Ὁ Τατιανός ἐγεννήθη εἰς τήν «τῶν Ἀσσυρίων Γῆν» ἐκ Σύρων γονέων. Ἐδιδάχθη φιλοσοφίαν καί ταξιδεύσας εἰς διαφόρους χώρας μετέβη τελικῶς εἰς τήν Ρώμην, ἔνθα ἠσπάσθη τόν Χριστιανισμόν, χρηματίσας μαθητής τοῦ Ἰουστίνου. Μετά τόν θάνατον τοῦ Ἰουστίνου ἐπανῆλθεν εἰς τήν Ἀνατολήν ἤτοι εἰς τήν Συρίαν καί τήν Μεσοποταμίαν, ἔνθα ἀφ᾽ ἑνός μέν ἐπηρεάσθη ἀπό τάς γνωστικάς διδασκαλίας τοῦ Οὐαλεντίνου, ἀφ᾽ ἑτέρου δέ ἠσπάσθη τάς ἀρχάς τῶν Ἐγκρατιτῶν, τάς ὁποίας ἤρχισεν νά τηρῆ καί νά διαδίδη. Ἐκ τῶν πολλῶν συγγραμμάτων τοῦ Τατιανοῦ διεσώθη ἕν ἀπολογητικόν ὑπό τόν τίτλον «Πρός Ἕλληνας», εἰς τό ὁποῖον μετ᾽ ἐμπαθείας ἀκρίτως καί δυσνοήτως κατακρίνει τούς Ἕλληνας φιλοσόφους, τούς ὁποίους προσπαθεῖ νά ἀπεκδύσῃ πάσης ἀξίας. Τό ἔργον του περιλαμβάνεται εἰς τήν Πατρολογίαν τοῦ Migne PG 6, 804-889.

108. *Τατιανοῦ πρός Ἕλληνας,* ΒΕΠΕΣ τόμος 4, σελ. 243, 29.

109. Ὁ Τῖτος Φλάβιος Κλήμης ἐγεννήθη περί τό 150 ἐξ ἐθνικῶν γονέων. Ἐγένετο χριστιανός καί ἐπεσκέφθη πολλάς χώρας διά νά γνωρίσῃ πληρέστερον τόν Χριστιανισμόν. Ὁ σημαντικότερος διδάσκαλός του ὑπῆρξεν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὁ Πάνταινος εἰς τήν κατηχητικήν σχολήν τοῦ ὁποίου ἠργάσθη μετά τόν θάνατον αὐτοῦ, ὡς διδάσκαλος. Ἐγένετο πρεσβύτερος εἰς τήν Ἐκκλησίαν τῆς Ἀλεξανδρείας, ἀπελθών ἐξ αὐτῆς, ὑπό τήν ἀπειλήν τοῦ διωγμοῦ τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου. Ἀπέθανεν μετά τό 211. Ὑπῆρξεν πολυγραφώτατος. Ἐκ τοῦ ἐκτενοῦς ἔργου του διεσώθησαν ὁ «Λόγος προτρεπτικός πρός

τοῦ Ἡρακλείτου, τόν ὁποῖον ἀποκαλεῖ «γενναῖον», ἐπαινῶν τήν ἀντίθεσίν του πρός τά εἴδωλα[110], ἐξαίρων τόν ἐλεύθερον, δίκαιον καί συνεπῆ πρός τάς ἀρχάς τοῦ βίον του, ὑπογραμμίζων τήν ὑπερήφανον ἄρνησίν του νά ἐπισκεφθῆ τόν Δαρεῖον[111]. Ἀναφερόμενος εἰς τόν λόγον τοῦ Ἡρακλείτου «*ἄνθρωποι θεοί, θεοί ἄνθρωποι, λόγος γάρ αὐτός*»[112] διαβλέπει εἰς αὐτόν τήν προφητικήν ἀποκάλυψιν τοῦ μυστηρίου τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Κυρίου. Ἐν γένει αἱ πολυάριθμοι ἀναφοραί τοῦ Κλήμεντος εἰς τούς λόγους τοῦ Ἡρακλείτου καταδεικνύουν τήν ἐπίδρασιν τήν ὁποίαν ἤσκησεν οὗτος εἰς τήν διαμόρφωσιν τοῦ φιλοσοφικοῦ κλίματος.

Ὁ Ἅγιος Αὐγουστῖνος, χαρακτηριζόμενος διά τήν δεινότητα τοῦ στοχασμοῦ του καί διά τό βάθος τῆς αὐτογνωσίας καί τῆς αὐτοαναλύσεως, ἀκολουθεῖ ἐμφανῶς τό «ἐδιζησάμην ἐμεωυτόν» τοῦ Ἡρακλείτου, ὡς τοῦτο καταδεικνύεται εἰς τάς «Ἐξομολογήσεις» του, εἰς τάς ὁποίας ἐκφράζεται ὅλος ὁ ἀγών του διά ἐσωτερικήν ἀναγέννησιν καί ἡ συνεχής ἐσωτερική ροή τῶν σκέψεων καί τῶν συναισθημάτων του εἰς τήν πορείαν ἑνός ἀδιαλείπτου «Γίγνεσθαι» ἐν Χριστῷ[113]. Ἡ ἐσωτερική ἀναζήτησις τοῦ αἰωνίου καί ἡ αἴσθησις, ὅτι ἡ προσωρινότης ἤ ἡ αἰωνιότης ἀποτελοῦν ἐσωτερικάς διαστάσεις, αἱ ὁποῖαι μεταβάλλονται, μεταβαλλομένου τοῦ μέτρου τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου, δύνανται νά παραλληλισθοῦν πρός τάς ἀρχάς τῆς Ἡρακλειτίου φιλοσοφίας.

Ἐκ τῶν νεωτέρων φιλοσόφων, ὁ Hegel ἵσταται μετά πολλῆς προσοχῆς καί σεβασμοῦ πρό τῶν ἀπόψεων τοῦ Ἡρακλείτου, τόν ὁποῖον θαυμάζει διά τό βάθος τῶν σκέψεών του καί τόν θεωρεῖ πατέρα τῆς διαλεκτικῆς, καθ' ὅσον ἀνά-

---

Ἕλληνας», «ὁ Παιδαγωγός» καί «οἱ Στρωματεῖς» καθώς καί μία ὁμιλία, ὑπό τόν τίτλον «Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος». Τά ἔργα του περιλαμβάνονται εἰς τήν Πατρολογίαν τοῦ Migne PG 8,9.

110. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Προτρεπτικός πρός Ἕλληνας*, IV ΒΕΠΕΣ τόμος 7, σελ. 42, 38.

111. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως *Στρωματεῖς* Α XV ΒΕΠΕΣ τόμος 7, σελ. 261, 30.

112. Κλήμεντος Ἀλεξανδρεύς Παιδαγωγός Γ' ΒΕΠΕΣ Τόμος 7, σελ. 190, 13. Πρβλ. *Φιλιπ.* 2,7.

113. Βλ. St. Augusstine's *Confessions Vol I & II. Transl. W. Watts Loeb Classical Library Cambridge, Mass.* Harvard University press 1977.

γει ταύτην διά τῆς ἀντικειμενικότητός του εἰς βασικήν φιλοσοφικήν ἀρχήν[114]. Ἐξαίρει τήν προσπάθειαν τοῦ Ἡρακλείτου νά προχωρήση ἐκ τοῦ Εἶναι εἰς τό δυναμικόν Γίγνεσθαι καί νά συγκεκριμενοποιήση τό Ἀπόλυτον, διά τῆς ἁρμονικῆς συνθέσεως τῶν ἀντιθέσεων[115].

Ὁ Kierkegaard, βαθέως ἐπηρεασμένος ἀπό τόν φιλοσοφικόν στοχασμόν τῶν Ἑλλήνων, εἰς τόν ὁποῖον ἀνεῦρεν τά ἀρχικά πρότυπα αὐτοῦ[116], συμμερίζεται τήν ἐπιτακτικήν προτροπήν τοῦ Ἡρακλείτου νά στραφῇ ὁ ἄνθρωπος ἐπί τά ἐντός διά νά ἀνακαλύψη τόν ἑαυτόν του. Ὁ ἄνθρωπος κατά τόν Kierkegaard, ὄντως πρέπει νά διεισδύη εἰς τά βάθη τῆς ἰδικῆς του ψυχῆς καί νά ἀναζητᾶ τήν ἑρμηνείαν τῶν ἐσωτερικῶν γεγονότων καί φαινομένων. Πρέπει νά ζῇ ἐπί τῇ βάσει ὁποίων ἀναπτύσσεται τό ἄτομον, ἀλλά δομεῖται ἐπί τῇ βάσει τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιλογῶν αὐτοῦ, διά τάς ὁποίας τό ἴδιο, κατά κύριον λόγον, εἶναι ὑπεύθυνον[117].

---

114. Ἡ διαλεκτική τοῦ Hegel διακρίνεται είς (α) τήν ἐξωτερικήν διαλεκτικήν, ἡ ὁποία περιελίσσεται τῶν ἀντικειμένων ἀλλά δέν φθάνει εἰς τήν οὐσίαν τῶν πραγμάτων, β) εἰς τήν ἐσωτερικήν διαλεκτικήν τῶν ἐννοιῶν, ἡ ὁποία φέρει ὑποκειμενικόν χαρακτῆρα καί γ) εἰς τήν ἀντικειμενικήν διαλεκτικήν τοῦ Ἡρακλείτου. Βλέπε Hegel GWF: *Lectures on the History of Philosophy ed.* Hoffmeister. 1940.

115. Ὁ Hegel προσεπάθησεν νά εἰσαγάγη φιλοσοφικόν σύστημα, διά τοῦ ὁποίου θά ἠδύνατο νά ἀντικειμενοποιηθῆ τό φιλοσοφικῶς σκέπτεσθαι. Διά τῆς τριττῆς του θέσεως, ἤτοι θέσις-ἀντίθεσις- σύνθεσις, ἡ ὁποία ἔχει ἐμφανῆ Ἡρακλείτιον προέλευσιν, προσεπάθη νά δημιουργήση μίαν ἑνότητα μεταξύ θέσεως καί ἀντιθέσεως, διά τῆς δημιουργίας μίας νέας θέσεως, ἡ ὁποία προκύπτει ἐκ τῆς συνθέσεως. Κατά τόν Hegel, ἡ ἀλήθεια προέρχεται ἐκ τῆς λογικῆς. Ὁ Kierkegaard ἦτο ἐκ διαμέτρου ἀντίθετος πρός τήν συστηματικότητα τῆς σκέψεως τοῦ Hegel,διισχυριζόμενος ὅτι διά της ἀνωτέρω τριττῆς θέσεως οὐδέποτε εἶναι δυνατόν νά ἀνευρεθῆ ἡ ἀλήθεια, ἀλλά θά κατασκευάζεται ἕν σχῆμα ἀληθοφανές, τό ὁποῖον ὅμως στερεῖται της ὄντως ἀληθείας. Εἰς τήν βίωσιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ὁ Hegel δίδει ἰδιαιτέραν ἔμφασιν εἰς τήν ἔννοιαν τῆς κοινότητος καί οὐχί τῶν ἐπί μέρους προσώπων. Διά τόν Kierkegaard τοῦτο ἦτο ἀκατανόητον, διότι εἰς τήν σκέψιν του εἶχεν τεραστίαν διάστασιν ἡ ἔννοια τοῦ προσώπου καί ἐπίστευεν βαθέως ὅτι κεφαλαιώδη ρόλον διαδραματίζει εἰς τήν ἐσωτερικήν ζωήν τοῦ ἀτόμου, ἡ προσωπική θέσις αὐτοῦ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ.

116. Βλέπε ἐπ' αὐτοῦ μεταξύ τῶν ἄλλων καί τήν ἐργασίαν Μπαλογιάννης Σ. *Ὁ Σωκράτης κατά τόν KIerkegaard. Ἀρχεῖα Ἑλληνικῆς Ἰατρικῆς 1994*; 11 : 349-259.

117. Βλ. Διά εὐρυτέραν ἀνάλυσιν, τήν ἐργασίαν Μπαλογιάννης Σ. :

Ἡ ἐσωτερική ἐμπειρία τῆς ἀγωνίας διά τήν ἀλήθειαν ἀποτελεῖ τήν κυρίαν ὁδόν, τήν ὁποίαν ἡ ψυχή ὀφείλει νά ἀκολουθήση διά τήν προσέγγισιν τῆς ἀληθείας[118]. Ἡ λογική θεώρησις καί ἡ ἀντικειμενική σκέψις εἶναι ἀδύνατον νά διακρίνουν τάς ἐσωτερικάς διαστάσεις τῆς ἀληθείας καί νά καθορίσουν τό περιεχόμενον αὐτῆς[119].

Ὁ Nietzche[20] ἐκφράζει τόν θαυμασμόν του διά τόν Ἡράκλειτον καί μετ᾽ ἐμφάσεως ὑπογραμμίζει τήν μεγίστην συμβολήν του εἰς τήν διαμόρφωσιν τοῦ φιλοσοφικῶς σκέπτεσθαι τῆς Δύσεως, τόσον διά τῆς εἰσαγωγῆς τῆς ἐννοίας τοῦ Λόγου, ἡ ὁποία ἀπετέλεσεν κεντρικόν ἄξονα, πέριξ τοῦ ὁποίου διαπλέκεται ἐπί αἰῶνας ἡ φιλοσοφία καί ἡ θεολογία, ὅσον καί διά τάς ἐπί τῆς ἁρμονίας τῶν ἀντιθέτων ἀπόψεις

Τά βιώματα τῆς ψυχῆς εἰς τόν φιλοσοφικόν στοχασμόν τοῦ Søren KIerkegaard. *Κύριλλος Ἀλεξανδρείας* 1999, σελ. 309-352.

118. Ἡ ἀξία τῆς ἐμπειρίας εἰς τήν ἀναζήτησιν τῆς ἀληθείας ὑπογραμμίζεται παραστατικῶς ὑπό τοῦ Kierkegaard εἰς τήν ἀλληγορικήν περιγραφήν τῆς θυέλλης «*Ἄς θεωρήσωμεν ἕνα πλοίαρχον, ὁ ὁποῖος διεκρίθη εἰς ὅλας τάς ἐξετάσεις, τάς ὁποίας ἔδωσεν εἰς τήν σχολήν του διά νά λάβη τό πτυχίον του, ἀλλά οὐδέποτε ἀντιμετώπισεν μέχρι τότε τήν θάλασσαν. Φαντασθεῖτε αὐτόν εἰς τήν ὥραν τῆς θυέλλης. Γνωρίζει ὅλα ὅσα θά πρέπη νά πράξη. Ἀλλά δέν ἐγνώριζεν προηγουμένως πόσον φοβερά εἶναι τά κύματα καί πόσον βαρύς ὁ σκοτεινός οὐρανός τῆς νυκτός, χωρίς τούς ἀστέρας. Δέν ἐγνώριζεν πόσον ἀδύναμος θά αἰσθάνεται ὅταν τό πηδάλιον τοῦ πλοίου φεύγει ἀπό τάς χεῖρας του καί τό πλοῖον γίνεται παίγνιον τῶν κυμάτων. Δέν ἐγνώριζεν πόσον τό αἷμα θά σφύζη εἰς τήν κεφαλήν του ὅταν θά προσεπάθη νά ὑπολογίση τήν πορείαν τοῦ πλοίου μέσα εἰς αὐτάς τάς συνθήκας. Ἐν κατακλεῖδι δέν θά ἐγνώριζεν διά ὅλας τάς διεργασίας, αἱ ὁποῖαι θά ἐγένοντο εἰς τήν σκέψιν του, ὅταν θά προσεπάθη ἐναγωνίως νά κινητοποιήση τάς γνώσεις του εἰς μίαν τόσον δύσκολον στιγμήν*». (Ἀπό τάς σκέψεις εἰς τάς κρισίμους καταστάσεις τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς).

119. Διά τόν Hegel ἔγραφεν εἰς τό ἡμερολόγιον του: «*Ἐάν ὁ Hegel εἶχεν συγγράψει ὁλόκληρον τήν Λογικήν του καί ἀνέφερεν εἰς τόν πρόλογον, ὅτι τό ὅλον ἔργον ἦτο ἁπλῶς μία προσπάθεια τοῦ σκεπτομένου ἀνθρώπου, ἀποφεύγων ἐκ παραλλήλου ὡρισμένα στοιχεῖα εἰς διαφόρους θέσεις τοῦ ἔργου του, θά ἦτο ἀναμφιβόλως ὁ μεγαλύτερος στοχαστής τῶν αἰώνων. Ἀλλά ὅπως εἶναι σήμερον καθίσταται κωμικός*», **Ἡμερολόγιον** 44V A 44.

120. Ὁ Nietsche ἐκφράζει ἐν γένει τόν θαυμασμόν του διά τούς Ἕλληνας φιλοσόφους λέγων ἐπιγραμματικῶς: «*Οἱ Ἕλληνες εἰσήγαγον τά ἀρχέτυπα τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Μετά ἀπό ἐκείνους δέν προσετέθη οὐδεμία οὐσιαστική συμβολή ἐπί τῆς φιλοσοφίας*». Βλ. Nietsche,F, *Filosophie im tragischen Zeitalter der Griechen Ed*, M. Cowan Chicago 1962, p. 31.

του καί διά τήν ὑπ᾿ αὐτοῦ σαφῆ ἔμφασιν εἰς τήν δυναμικότητα τοῦ Εἶναι. Τό πῦρ τοῦ Ἡρακλείτου ὁ Nietzche τό ἀντιλαμβάνεται ὑπό τήν πνευματικήν του διάστασιν, ὡς φῶς τό ὁποῖον διαυγάζει τά ἔγκατα τῆς ψυχῆς του καί ὡς φλόγα θερμαίνουσα καί ἐνδυναμώνουσα τάς βαθυτέρας δυνάμεις τῆς ψυχῆς του.

Ἡ ἀνακάλυψις τῶν ἀληθειῶν, αἱ ὁποῖαι ἐγκρύπτονται εἰς τά ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου τοῦ Ἡρακλείτου, ἐνθουσιάζει τόν Nietzche, ὁ ὁποῖος ἀδιστάκτως ἀποφαίνεται, ὅτι ὁ κόσμος, ὁ ὁποῖος αἰωνίως ἀναζητεῖ τήν ἀλήθειαν, αἰωνίως θά ἀναζητῇ καί τόν Ἡράκλειτον.

Ἐπί τοῦ ὕφους τοῦ Ἡρακλείτου, τό ὁποῖον εἶχεν χαρακτηρίσει ὡς δυσνόητον καί σκοτεινόν ὁ Nietzche, ὑποστηρίζει ὅτι οὐδέποτε ἄνθρωπος ἔγραψεν εἰς διαυγέστερον καί φωτεινότερον ὕφος ὡς ὁ Ἡράκλειτος.

Βαθέως ἐπηρεασμένος ἀπό τόν φιλοσοφικόν στοχασμόν τοῦ Ἡρακλείτου εἶναι ὁ Martin Heidegger[121]. Ἤδη εἰς τό ἔργον του «Εἶναι καί Χρόνος», εἰς τά «Σεμινάρια τοῦ Ἡρακλείτου» (1966), εἰς τάς διαλέξεις του ἐπί τοῦ Παρμενίδου καί εἰς τό ἔργον του «Ἀρχαί τῆς Λογικῆς» ἀναφέρει καί ἀναλύει ἐν ἐκτάσει ἑπτά ἐκ τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἡρακλείτου[122].

---

121. Ὁ Heidegger (1889-1976) ὑπῆρξεν ἐκ τῶν μεγαλυτέρων φιλοσόφων τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος, εἷς ἐκ τῶν θεμελιωτῶν τῆς ὑπαρξιακῆς φαινομενολογίας. Ἐγεννήθη εἰς Messkirch, ἐσπούδασεν Καθολικήν θεολογίαν καί ἐν συνεχείᾳ φιλοσοφίαν εἰς τό Πανεπιστήμιον τοῦ Freiburg, ὡς μαθητής τοῦ Edmund Husserl. Ἤδη ἀπό τό 1910 ἤρχισεν νά δημοσιεύῃ ἄρθρα εἰς τό Der Akademiker. Ἐπηρεάσθη τά μέγιστα εἰς τήν διαμόρφωσιν τῶν φιλοσοφικῶν δοξασιῶν του τόσον ἀπό τούς Husserl καί Nietsche ὅσον καί ἀπό τόν Kierkegaard. Ὑπῆρξεν λάτρης τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος καί αἱ ἀναφοραί του εἰς τό ἔργον τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων εἶναι πολυάριθμοι εἰς ὅλα του τά ἔργα. Τό συγγραφικόν του ἔργον εἶναι τεράστιον. Τό πλέον σημαντικόν ἐκ τῶν ἔργων του διά τοῦ ὁποίου διαγράφεται ὅλον τό φιλοσοφικόν του περίγραμμα εἶναι τό «*Εἶναι καί Χρόνος*» (*Sein und Zeit* Tübigen, (15 ed) Max Niemeyer Verlag 1986). Τό 1967 ἐτιμήθη ὑπό τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν εἰς τήν ὁποίαν εἰς τάς 4 Ἀπριλίου ἔδωσεν διάλεξιν ὑπό τόν τίτλον «*Die Herkunft der Kunst und die Bestimmung des Denkens*». Ἀπέθανεν εἰς Messkirch εἰς τάς 28 Μαΐου τοῦ 1976.

122. Τό ἀπόσπ. DK22 B1 ἀναφέρεται εἰς τό «Εἶναι καί Χρόνος» εἰς τήν σελ. 262 καί εἰς τά «Σεμινάρια τοῦ Ἡρακλείτου» σελ. 7. Τό ἀπόσπ. DK22 B16 ἀναφέρεται εἰς τά «Σεμινάρια τοῦ Ἡρακλείτου» σελ. 72. Τό ἀπόσπ. DK 22 B48, ἀναφέρεται εἰς τά «Σεμινάρια τοῦ Ἡρακλείτου» σελ. 159 καί εἰς

Ὁ Λόγος καί ἡ Ἀλήθεια, ὡς ἐκφράζονται ὑπό τοῦ Ἡρακλείτου, δεσπόζουν εἰς τόν φιλοσοφικόν στοχασμόν τοῦ Heidegger. Εἰς τήν Εἰσαγωγήν εἰς τήν Μεταφυσικήν ἐξαίρει οὗτος τήν σημασίαν τοῦ Ἡρακλείτου εἰς τήν διαμόρφωσιν τῆς δυτικῆς σκέψεως ἐπί τῆς ἐννοίας τῆς ἀληθείας, ἡ ὁποία ἐν τούτοις ἐκ τῆς ἀρχικῆς εὐρύτητος, τῆς ἐκφραζούσης τήν οὐσίαν τῆς ὑπάρξεως κατά τόν Ἡράκλειτον, περιωρίσθη μόνον εἰς τήν ἔκφρασιν τοῦ πραγματικοῦ ἤ τοῦ ὀρθοῦ εἰς τόν σύγχρονον φιλοσοφικόν στοχασμόν, ἐνῶ θά ἔπρεπε τουλάχιστον εἰς τόν χῶρον τῆς ὑπαρξιακῆς φιλοσοφίας νά ἐπαναπροσλάβη τήν ἀρχικήν της εὐρύτητα καί δι᾿ αὐτῆς νά διαυγάση, νά διαλάμψη καί ἰδίως νά μή διαλάθη (*ἀλήθεια ἐκ τοῦ μή-λανθάνειν*) ἡ ἔννοια τοῦ Εἶναι. Ἡ ἀνθρωπίνη ὑπόστασις (Dasein) εἶναι ὁ ἐνδότερος χῶρος ἐντός τοῦ ὁποίου ἀποκαλύπτεται τό ὄντως Ὄν καί κατ᾿ ἐπέκτασιν καταυγάζει ἡ ὀντολογική ἀλήθεια.

Ὁ Λόγος ἔχει τήν ἔννοιαν τῆς ἐκφράσεως ἤ τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Εἶναι, τῆς ἀποκαλύψεως ἀληθείας καί τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων καί κατ᾿ ἐπέκτασιν δηλοῖ τήν ἔκφρασιν τῆς συνθέσεως καί τῆς ὁλότητος[123]. Τό πῦρ, τό ὁποῖον προβάλλεται ὡς πρωταρχικόν στοιχεῖον ὑπό τοῦ Ἡρακλείτου, ἐκφράζει κατά τόν Heidegger τό φῶς, διά τῆς παρουσίας τοῦ ὁποίου ἀποκαλύπτεται ἡ ἀλήθεια καί καταυγάζει τό Εἶναι.

Ἐντός τῶν ὅρων φύσις-ἀλήθεια-Λόγος, ὁ Heidegger διακρίνει τήν καθολικότητα τοῦ Εἶναι, τήν ὁποίαν ἀντιλαμβάνεται καί ἐκφράζει ὁ Ἡράκλειτος, ὑπογραμμίζων τήν στενήν καί ἄρρηκτον σύνδεσιν τῶν ἐπί μέρους ὑποστάσεων αὐτοῦ. Κατ᾿ οὐσίαν φύσις καί Λόγος κατά τόν Heidegger ἐκφρά-

---

αὐτό ἀνεφέρθη καί εἰς τάς διαλέξεις του ἐπί τοῦ Ἡρακλείτου. Τό ἀπόσπ. DK22 B52 ἀναφέρεται εἰς τό ἔργον του «Ἀρχαί τῆς Λογικῆς» σελ. 113. Τό ἀπόσπ. DK22 B50 ἀναφέρεται εἰς τά «Σεμινάρια τοῦ Ἡρακλείτου» σελ. 8 καί εἰς τάς διαλέξεις, τάς ὁποίας ἔδωσεν τό 1944 ὑπό τό θέμα «Λόγος». Τό ἀπόσπ. DK22 B 123 ἀναφέρεται εἰς τό ἔργον του «Αἱ Ἀρχαί τῆς Λογικῆς» εἰς τήν σελ. 64.

123. Βλ. Heidegger M , *Sein und Zeit*, Tübigen, (16 ed) Max Niemeyer Verlag 1986 ἐπίσης τήν εὔστοχον καί διεξοδικήν ἀνάλυσιν τοῦ Biemel, W Trans, J.L. *Martin Heidegger : An Illustrated Study* . New York , Haarcourt, Brace, Jovanovich. 1976.

ζουν τήν ἀποκάλυψιν τοῦ Εἶναι, τό ὁποῖον ἀποτελεῖ τήν ὄντως Ἀλήθειαν.

Διά τοῦ Λόγου τό Εἶναι ἀποκτᾶ τήν εἰδικήν δημιουργικήν δυνατότητα ἐκφράσεως προσλαμβάνον οὕτω τήν ὑπόστασιν τοῦ λογικῶς, συνθετικῶς καί δημιουργικῶς σκέπτεσθαι. Ἐκ παραλλήλου ὁ Λόγος ταυτίζεται πρός το Ἕν καί πρός τά πάντα συμφώνως πρός τό *«ἀλλά τοῦ λόγου ἀκούσαντες ὁμολογεῖν σοφόν ἐστιν ἐν πάντα εἶναι»*[124], γεγονός τό ὁποῖον μετ᾽ ἐμφάσεως δηλοῖ τήν δεσπόζουσαν θέσιν τοῦ λόγου καί κατ᾽ οὐσίαν τοῦ «ἑνός Λόγου» ἐπί τοῦ παντός[125]. Κατά τόν Heidegger ἡ ἀνασύνδεσις τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας μετά τῶν ἀρχῶν τοῦ Ἡρακλείτου σημαίνει τήν ἐπάνοδον τοῦ ἀνθρώπου εἰς τάς γνησίας πρωταρχικάς καί αὐθεντικάς πηγάς τῆς ὑπάρξεως καί τήν ἔξοδόν του ἐκ τῆς ὀντολογικῆς λήθης.

Ἐκ τῶν παρερμηνευσάντων τόν Ἡράκλειτον ὁ B.Russel[126] ἀποδεχόμενος τήν κατά λέξιν ἑρμηνείαν τῶν ἀποσπασμάτων αὐτοῦ, χωρίς νά διαβλέπη τόν μεταφορικόν χαρακτῆρα τῶν χρησιμοποιουμένων ἐννοιῶν, ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ἐκφράζει περιφρόνησιν διά τήν ἀνθρωπότητα καί ὅτι πιστεύει εἰς τόν πόλεμον, διά τοῦ ὁποίου ἀπειλεῖται ἡ καταστροφή τοῦ σύμπαντος. Ἡ ἠθική τοῦ Ἡρακλείτου κατά τόν Russel ἀποτελεῖ ἕν εἶδος ὑπερηφάνου ἀσκητισμοῦ, ὁμοιάζουσα πολύ μετά τῆς ἠθικῆς τοῦ Nietzche.

Εἶναι τραγικόν τό γεγονός, ὅτι οἱ ὀπαδοί τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ προσεπάθησαν νά προσεταιρισθοῦν τόν Ἡράκλειτον, ὡς τόν κύριον ὑλιστήν φιλόσοφον τῆς ἀρχαιότητος, δίδοντες μονόπλευρον βαρύτητα εἰς ὡρισμένα μόνον ἐκ τῶν ἀποσπασμάτων του[127] καί παρερμηνεύοντες τό σύνολον τῆς φιλοσοφίας του. Ὁ Ἡράκλειτος εἶναι διαυγές, ὅτι ἀπορρίπτει τήν πολυθεϊστικήν καί ἀνθρωπομορφικήν ἀντίληψιν τοῦ θείου καί προσπαθεῖ νά ἀπομακρύνη τούς ἀνθρώπους ἀπό τήν Ἡσιόδιον κοσμογονικήν ἀντίληψιν, τήν ὁποίαν εἰρω-

---

124. Ἀπόσπ. DK22 B50 Ἱππόλυτος, *Ἔλεγχος* IX 9. Πρβλ. ἀπόσπ. 32.

125. Πρβλ. Ἰωα 1, 1-4. Ὠριγένους, *Εἰς Ἰωάννην* ΙΒΕΠΕΣ 12, 335-336. Μ. Ἀθανασίου, *Περί Διονυσίου Ἀλεξανδρείας* 2, PG 25 481 AB.

126. Russel B: *Οἱ Προσωκρατικοί.* μετ. Α. Χορμουζίου, Ἐκδ. Ἀρσενίδη, Ἀθῆναι.

127. Ἀπόσπ. DK22 B20, 30, 36.

νεύεται[128], ὅπως ἐκ παραλλήλου εἰρωνεύεται, κατακρίνει καί ἀπορρίπτει ὅλας τάς εἰδωλολατρικάς λατρευτικάς ἐκδηλώσεις καί ἱεροπραξίας, ὡς ἐστερημένας εὐπρεπείας καί λογικῆς, καθ᾽ ὅσον δέν εἶναι δυνατόν νά ἐξαγνισθοῦν αἱ χεῖρες τῶν ἀνθρώπων διά τοῦ αἵματος τῶν εἰδωλοθύτων, ὅπως δέν εἶναι δυνατόν νά καθαρθῆ ὁ ἄνθρωπος ἐκ τοῦ πηλοῦ πλενόμενος διά τοῦ πηλοῦ[129].

Ὁ Ἡράκλειτος ἀποδέχεται τόν αἰώνιον καί ἄναρχον Λόγον, ὡς ἐκφράζοντα τό Ἕν καί τά Πάντα, ὁδηγούμενος οὕτως εἰς μίαν ἐκδήλως μονοθεϊστικήν ἀντίληψιν, ἡ ὁποία ἐκαλλιέργησεν τάς μονοθεϊστικάς ἀνατάσεις τοῦ Πλάτωνος καί τῶν στωϊκῶν καί συνέτεινεν εἰς τήν δημιουργίαν τῆς καταλλήλου ἀτμοσφαίρας, ἐντός τῆς ὁποίας ἀνεπτύχθη καί ἐκραταιώθη ἡ Χριστιανική Ἀλήθεια.

Ἐκ τῶν ὑλικῶν στοιχείων, τά ὁποῖα ἀναφέρει ὁ Ἡράκλειτος, τό πῦρ ἐκφράζει κατά κύριον λόγον τήν ἔννοιαν τοῦ φωτός, διά τοῦ ὁποίου φωτίζεται καί καταυγάζει τόσον ὁ αἰσθητός κόσμος ὅσον καί ὁ ψυχικός κόσμος τοῦ ἀνθρώπου. Ὡς δέ σαφῶς ἐκφράζεται ὑπό τοῦ Heidegger διά τοῦ νοητοῦ φωτός καθίσταται ἐφικτή ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Εἶναι, ὡς ὄντως Εἶναι καί διά τοῦ νοητοῦ πυρός καθίσταται διάπυρος ἡ ἀνθρωπίνη ὑπόστασις πρό τῆς Ἀληθείας.

Εἰς τόν χῶρον τῆς φιλοσοφίας ὁ Ἡράκλειτος θά ἠδύνατο, ἄνευ ὑπερβολῆς νά χαρακτηρισθῆ ὡς ὁ πρῶτος ὑπαρξιακός φιλόσοφος. Οὗτος διά τῆς ἐναγωνίου ἀναζητήσεως τοῦ Εἶναι, ἰδίως εἰς τόν ἐσωτερικόν χῶρον τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἐν συνδυασμῷ πρός τήν σταθεράν ἀντίληψιν τῆς μεταβλητότητος καί τῆς διαμορφώσεως δυναμικῶν ἰσορροπιῶν, μεταξύ ἀντιρρόπων δυνάμεων καί τάσεων, ὑπό τήν ἄρχουσαν παρουσίαν τοῦ ἀνάρχου Λόγου, τοῦ ἐκφράζοντος τήν ὄντως Ἀλήθειαν, ἔθεσεν ἐπιγραμματικῶς τάς θεμελιώδεις ἀρχάς τοῦ θρησκευτικοῦ ὑπαρξισμοῦ, ὁ ὁποῖος αναλυτικότερα ἀνεπτύχθη διά τῆς ἐκτενοῦς συγγραφικῆς συμβολῆς τοῦ Kierkegaard[130].

---

128. Ἀπόσπ. DK22 B40, 106.

129. Ἀπόσπ. DK22 B14, Κλήμης, *Προτρεπτικός* 22. Ἀπόσπ. DK22 B5, Ἀριστόκριτος.

Ἡ μελαγχολία τοῦ Ἡρακλείτου

Δέν εἶναι διαυγές διά μέσου τῶν σωζομένων ἀποσπασμάτων ἐκ τοῦ ἔργου του, τό γεγονός ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ἔπασχεν ἐκ μελαγχολίας. Οὐδέν ἐξ αὐτῶν φέρει σαφῶς ἐκπεφρασμένον τό συναισθηματικόν βάρος τῆς σκέψεως τοῦ μελαγχολικοῦ, τό ὁποῖον διαφαίνεται εἰς τά ἔργα ἑτέρων φιλοσόφων[131]. Ἐν τούτοις διάχυτος παρέμενεν ἡ ἀντίληψις ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ἔπασχεν ἐκ μελαγχολίας.

Ἐκτός ἀπό τήν σαφῆ δήλωσιν τοῦ Θεοφράστου, τήν ἀναφερομένην ἀπό τόν Διογένην τόν Λαέρτιον[132], ἰδιαιτέρως σαφής εἶναι καί ἡ ἀναφορά τοῦ Λουκιανοῦ εἰς τόν «κλαίοντα Ἡράκλειτον», ὁ ὁποῖος ἐθεώρει ὅλα τά ἀνθρώπινα ἄξια λύπης καί δακρύων, καθ᾽ ὅσον τά πάντα ὑπόκεινται εἰς τόν θάνατον καί συνεβούλευεν, ὡς ἐκ τούτου, ὅτι πρέπει οἱ πάντες νά θρηνοῦν ἤδη ἀπό τήν εἰσόδου των εἰς τήν ἐφηβικήν ἡλικίαν[133]. Ἡ αἴσθησις αὕτη τῆς μελαγχολίας τοῦ

---

130. Ὁ Søren Kierkegaard ἀπό τά πρῶτα ἤδη στάδια τῆς φιλοσοφικῆς του πορείας ἀντετάχθη εἰς τό πνεῦμα τοῦ ὀρθολογισμοῦ, τό ὁποῖον μετά τόν Καρτέσιον ὑπεγραμμίζετο ἐκδήλως ὑπό τοῦ Hegel. Ἡ ἀντίληψις, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη λογική εἶναι δυνατόν νά προσεγγίσῃ τήν ἀλήθειαν καί ὅτι ἡ ἀλήθεια καί τό ἀπόλυτον εἶναι τόσον προσιτά εἰς τήν ἀνθρωπίνην σκέψιν, ἀπερρίπτετο καί ἀπεκρούετο ὑπό τοῦ Δανοῦ φιλοσόφου, ὁ ὁποῖος ἐπίστευεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι ἁπλῶς ὁ ἀντικειμενικός παρατηρητής τῆς ἀληθείας, τήν ὁποίαν δύναται νά βιώσῃ διά τῆς λογικῆς του, ἀλλά ἡ ζῶσα ὕπαρξις, ἡ ὁποία διά μέσου τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἀγῶνος καί τῆς διηνεκοῦς ἐναγωνίου προσωπικῆς προσπαθείας, δύναται νά βιώσῃ ὑπαρξιακῶς τήν ἀλήθειαν. Εἰς τόν φιλοσοφικόν στοχασμόν τοῦ Kierkegaard ὑφίσταται σαφής διαφορά μεταξύ αὐθεντικοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ κόσμος τῆς ἐσωτερικῆς πραγματικότητος τοῦ ἀνθρώπου, ἤτοι ὁ κόσμος τοῦ ἔσω ἀνθρώπου, καί τοῦ μή αὐθεντικοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ ἐξωτερικός κόσμος, ὁ κόσμος τῆς μεταβλητότητος καί τῶν μεταβαλλομένων ἰσορροπιῶν, ἐντός τοῦ ὁποίου ὁ ἄνθρωπος χάνει τήν ταυτότητα καί τήν αὐθεντικότητά του. Βλ. ἐκ παραλλήλου τήν ἐργασίαν τοῦ Ammundsen V : *Søren Kierkegaards Ungdomhans Slaeg og hans religiøse Udvikling.* København 1912 καί τήν τοῦ Gouwens D, *Kierkegaard as Religious Thinker : Passions, Virtues and praxis*, Cambridge University press, Cambridge 1996.

131. Μπαλογιάννης Σ : Ἡ μελαγχολία τοῦ Kierkegaard εἰς τήν ζωήν καί τό ἔργον του, *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 1988; 81 : 303-351.

132. Διογένης Λαέρτιος IX 1-17.

133. Βλέπε τόν κάτωθι διάλογον εἰς τό ἔργον τοῦ Λουκιανοῦ, *Βίων πράσις*, 14.

Ἡρακλείτου παρέμεινεν ἀκόμη καί εἰς τόν Σενέκαν, ὑπό τοῦ ὁποίου ἀντιδιαστέλλεται ἡ καταθλιπτική διάθεσις τοῦ Ἡρακλείτου πρός τήν αἰσιόδοξον διάθεσιν τοῦ Δημοκρίτου.

Εἶναι χαρακτηριστική ἡ ἐπιγραφή τοῦ Χριστοδώρου[134], ἡ ἀναφερομένη εἰς τόν Ἡράκλειτον κλαίοντα, γεγονός τό ὁποῖον ἔτι μᾶλλον ἐνισχύει τήν ἄποψιν ὅτι ὁ Ἡράκλειτος παρέμεινεν εἰς τήν εὐρυτέραν συνείδησιν[135], ὡς διακατεχόμενος ὑπό καταθλιπτικῆς διαθέσεως:

Καί σοφός Ἡράκλειτος ἔην, θεοείκελος ἀνήρ,
ἔνδεον ἀρχαίης Ἐφέσου κλέος, ὅς ποτε μοῦνος
ἀνδρομέης ἔκλαιεν ἀνάλκιδος ἔργα γενέθλης.

Ἐνῶ ἐκ τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ βιβλίου του, τά ὁποῖα διεσώθησαν, δέν δύναται νά ἐξαχθῆ τό συμπέρασμα, ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ἔπασχεν ἐκ μελαγχολίας, ἐκ τῆς ζωῆς του ὅμως, ὡς αὕτη περιγράφεται ὑπό τοῦ Διογένους τοῦ Λαερτίου δύνανται νά ἐπισημανθοῦν ἱκανά στοιχεῖα ἐκ τῆς συμπεριφορᾶς του πρός ἑαυτόν καί τό περιβάλλον, τά ὁποῖα θά ἠδύναντο νά ἑρμηνευθοῦν ὡς ἐκδηλώσεις καταθλίψεως.

Οὕτως, ὁ Ἡράκλειτος ἔζη μόνος, παρέμενεν κατά τό πλεῖστον σιωπηλός, εἰς περισυλλογήν καί αὐτοεξέτασιν, διά μείζονα αὐτογνωσίαν, μή μετέχων εἰς τόν δημόσιον βίον, παρ᾽ ὅλον τό αἴσθημα τῆς εὐθύνης του διά τά κοινά καί τήν βαθεῖαν αἴσθησιν τοῦ δικαίου, ὑπό τῆς ὁποίας διακατείχετο[136]. Παρεχώρησεν τό βασιλικόν ἀξίωμα, τό ὁποῖον ἔφερεν εἰς τόν ἀδελφόν του καί προετίμα νά ζῆ ὡς ἁπλοῦς

Ἡράκλειτος : *Ἐγώ δέ κέλομαι πᾶσιν ἡβηδόν οἰμώζειν, τοῖσι ὠνεομένοισιν καί τοῖσιν οὐκ ὠνεομένοισιν.*

Λουκιανός : *Τουτοί τό κακόν οὐ πόρρω μελαγχολίας ἐστίν.*

134. Ἡ ἐπιγραφή αὕτη ἀναφέρεται προφανῶς εἰς τό ἄγαλμα τοῦ Ἡρακλείτου, τό ἀνηρτημένον εἰς τό περίφημον δημόσιον γυμνάσιον τοῦ ἐπικαλουμένου Ζευξίππου. Βλέπε Χριστοδώρου *Ἔκφρασις : Anthologia Graeca ad Palatini Codicis Tomus I,* Lipsiae ex officina Car. Tauchnitii 1819.

135. Εἶναι ἐνδεικτικόν τῆς ἀπόψεως, ὅτι εἰς τήν εὐρυτέραν συνείδησιν ὁ Ἡράκλειτος φέρεται ὡς μελαγχολικός, τό γεγονός ὅτι ὁ Alexis Pierron τό 1850, γράφων τήν Ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας ἀναφέρει διά τόν Ἡράκλειτον τά κάτωθι : «*Get ennemi de toutes les opinions reçue, cet contradicteur de tous les systémes, cet sceptique plein de mélancolie..*». Βλ. Pierron A : *Histoire de la Littérature Grecque, Septiéme édition,* Hachette, Paris 1875, σελ. 231.

136. Διογένης Λαέρτιος IX, 1.

πολίτης, ἐλεύθερος καί ἀδέσμευτος ἀπό κοινωνικούς τίτλους καί ἀναγνωρίσεις. Ἀπέρριψεν τήν πρόσκλησιν τοῦ Δαρείου νά ἐπισκεφθῆ τήν αὐλήν του καί νά τοῦ ἑρμηνεύση αὐτοπροσώπως τήν διδασκαλίαν του καί ἀπέκρουεν τάς ἐκφράσεις θαυμασμοῦ καί τιμῆς τῶν Ἀθηναίων. Ἐν τέλει ἀπεσύρθη εἰς τά ὄρη[137], «*μισανθρωπίσας*», ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ Διογένης, ὁ Λαέρτιος[138], καί ἔζη σκεπτόμενος καί ὑποσιτιζόμενος.

Ἡ παραδοξότης τῆς ζωῆς τοῦ Ἡρακλείτου θά ἦτο δυνατόν ὄντως νά ἐκφράζη τήν συνεχῆ καταθλιπτικήν του διάθεσιν. Ἐκ παραλλήλου ὅμως θά ἠδύνατο νά ἀποτελῆ ἔκδηλον ἄρνησιν πρός τήν ζῶσαν πραγματικότητα καί σαφῆ ἐμπαιγμόν πρός τό πνεῦμα τῆς συμβατικότητος καί τῆς μετριότητος, τό ὁποῖον ἐπεκράτει, συνεπείᾳ τοῦ ὁποίου ἀπεμεκρύνετο ὁ ἄνθρωπος ἐκ τῆς ἀληθείας και ἐκ τῶν αὐθεντικῶν ὑπαρξιακῶν ἀρχῶν καί ἐτρέπετο πρός τήν ἄκριτον ἀνθρωπομορφικήν εἰδωλολατρίαν, ἡ ὁποία ἐκάλυπτεν καί ὑπέθαλπεν τά ἀνθρώπινα πάθη καί τόν εὐδαιμονισμόν καί ἀπεδυνάμωνεν τήν πορείαν τοῦ ἀνθρώπου πρός τήν ἀρετήν.

Εἰς τόν φιλοσοφικόν στοχασμόν τοῦ Ἡρακλείτου ἔκδηλος καθίσταται ἡ σαφής διαφορά, ἡ ὁποία ὑφίσταται μεταξύ τοῦ αὐθεντικοῦ κόσμου τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῆς ὑπάρξεως καί τοῦ μή αὐθεντικοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ ἐξωτερικός κόσμος, ἐντός τοῦ ὁποίου ὁ ἄνθρωπος χάνει τήν ταυτότητά του, εἰσερχόμενος εἰς τήν δύνην τῆς συνεχοῦς μεταβλητότητος. Τόσον ἡ διδασκαλία του ὅσον καί ὁ τρόπος τῆς ζωῆς τοῦ Ἡρακλείτου εἶναι μία συνεχής ἀναζήτησις καί βίωσις τῆς αὐθεντικότητος. Εἶναι μία τομή μεταξύ ἀληθοῦς καί μή ἀληθοῦς, διά τῆς ὁποίας ὁ φιλόσοφος προσεπάθη νά διατηρήση τήν γνησιότητα τοῦ ἐσωτερικοῦ βιώματος.

Ὑπογραμμίζων ὁ Ἡράκλειτος τήν θνητότητα τοῦ θρη-

---

137. Ἡ φυγή ἐκ τοῦ κόσμου καί ἡ ἄσκησις τῆς ἡσυχίας ἀποτελοῦν τήν εὐθυτέραν ὁδόν πρός τήν ἀπάθειαν. Βλ. Μᾶρκον πρός Ἀσκητήν, ὑπογραμμίζοντα. «*Ἡσυχία, τῶν κακῶν ἀποκοπή, ἐάν δέ καί τάς τέσσαρας ἀρετάς ἐπί προσευχήν προσλαμβάνηται, βοήθημα συντομώτερον οὐδέν αὐτῆς πρός ἀπάθειαν*». *Περί νόμου Πνευματικοῦ*, Κεφάλαια Σ', λ', *Φιλοκαλία Α'*, σελ. 111.

138. Διογένης Λαέρτιος IX, 3.

σκειολογικοῦ συστήματος τῆς ἐποχῆς του, ἀνεζήτει τήν ὁδόν τῆς ἀθανασίας διά τῆς ἐξόδου ἐκ τοῦ πνευματικοῦ θανάτου, ὅπως εὐγλώττως δηλώνει ἐπιγραμματικῶς *«ἀθάνατοι θνητοί, θνητοί ἀθάνατοι, ζῶντες τόν ἐκείνων θάνατον, τόν δέ ἐκείνων βίον τεθνεῶτες»*[140]. Πιστεύων συγχρόνως βαθέως εἰς τήν ἀξίαν τῶν νόμων καί προτρέπων μετ᾽ ἐμφάσεως τους συμπολίτας νά μάχωνται διά τήν τήρησιν αὐτῶν, ὅπως μάχονται διά τήν ὑπεράσπισιν τῶν τειχῶν τῆς πόλεώς των[141], ἐθλίβετο, καί ἀντέδρα ἀποσυρόμενος, προτιμῶν νά παίζῃ πεσσούς μετά τῶν παιδίων, ἀντί νά συζητᾶ ματαίως μετ᾽ αὐτῶν, ὅταν ἔβλεπεν τήν ἀδιαφορίαν τῶν πολιτῶν διά τούς νόμους καί τάς ἠθικάς ἀξίας[142].

Διά μέσου τῆς παραδοξότητος τῆς ζωῆς τοῦ Ἡρακλείτου διαφαίνεται ἡ ἀγάπη του καί τό πάθος του διά τό ἀπόλυτον, τό ὁποῖον ἀντιλαμβάνετο ἐντός τῆς ψυχῆς του διά τῆς αἰσθήσεως τοῦ νοητοῦ φωτός, τό ὁποῖον οὐδέποτε δύει[143].

Ἡ ἀγάπη τοῦ Ἀπολύτου κατηύθυνεν πολλούς αἰῶνας ἀργότερον τούς διά Χριστόν Σαλούς Ἁγίους εἰς τήν διαμόρφωσιν παραδόξου κονωνικῆς συμπεριφορᾶς, ἡ ὁποία παρερμηνεύετο ὑπό τῶν συγχρόνων του. Τά ἐμφανῆ σχήματα τῆς συμπεριφορᾶς των, αὐτά τά ὁποῖα οἱ ἴδιοι προέβαλον, ἐνίοτε κατά τρόπον προκλητικόν, ἐνώπιον τῶν ἀνθρώπων, ἀντετίθετο πρός τάς συνήθεις παραδεκτάς μορφάς τῆς χριστιανικῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς. Ἡ σιωπή των, ἡ ὁποία πολλάκις ἐξελαμβάνετο ὡς «μωρία» ἤ μικρόνοια, ἦτο πλέον εὔγλωττος τοῦ σοφωτέρου λόγου[144], ἀποτελοῦσα λειτουργικόν μέρος τῆς φθεγγομένης καί σιωπώσης παραινέσεως[145]. Ἡ ἄδηλος συμπεριφορά των, ἡ ὁποία πάντοτε ἐν τῷ κρυπτῷ

---

139. Ἀπόσπ. DK22 B 126. Τζέτζης, *σχόλ. εἰς ἐξήγησιν* II, σελ. 126. Herm.

140. Ἀπόσπ. DK22 B62 Ἱππόλυτος *Ἔλεγχος* IX 10 Βλ. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας : *«Οὐ γάρ ἑτέρως διαφυγεῖν τήν φθοράν, τήν εἰκόνα τοῦ χοϊκοῦ τούς φορέσαντας, εἰ μή τῆς εἰκόνος τῆς ἐπουρανίου, διά τοῦ κεκλῆσθαι πρός υἱοθεσίαν, τό κάλος ἡμῖν ἐνεσημάνθη»*. PG 73, 153.

141. Ἀπόσπ. DK22 B44. Διογένης Λαέρτιος IX, 2.

142. Διογένης Λαέρτιος IX, 3.

143. Κλήμης, *Παιδαγωγός* II, 99.

144. Βλ. Δ. Τσάμη, *Φιλοθέου Κόκκινου, Βίος Ἁγίου Σάβα τοῦ Νέου. ΕΕΘΣΠΘ*, Θεσσαλονίκη 1998, 25, στίχ. 20-30, 54 στίχ. -6, Πρβλ. Λεοντίου Νεαπόλεως, *Βίος Συμεών τοῦ Σαλοῦ*, 77, στ. PG 93, 1074 D.

ἐξεφράζετο, ἔφερεν ἔντονον τήν σφραγίδα τῆς βαθείας ἀγάπης, τῆς θυσίας καί τοῦ πνεύματος τῆς ὑγιοῦς κοινωνικότητος[146].

Κατά τόν δέκατον ἔνατον αἰῶνα, ὁ Kierkegaard συγκρούεται μέ τόν Hegel, διότι ἀναζητᾶ καί ἐκεῖνος τό ἀπόλυτον μετά πάθους καί γράφει: «*Τό παράδοξον εἶναι τό πάθος τῆς αὐθεντικῆς διανοήσεως. Ὅπως ὅλαι αἱ μεγάλαι ψυχαί ἕλκονται ἀπό τό πάθος, οὕτω καί οἱ μεγάλοι στοχασταί τείνουν εἰς τό παράδοξον, τό ὁποῖον δέν εἶναι τίποτε ἕτερον, ἀλλά μεγάλαι σκέψεις καί ἰδέαι, αἱ ὁποῖαι ἀναμένουν τήν δικαίωσιν των*[147].

145. Βλ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, *Λόγος* 15, 3 P.G. 35, 913C.

146. Βλ. Μπαλογιάννης Σ : Ἡ διά Χριστόν σαλότης : Μαρτυρία καί Μαρτύριον. *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 1992 ; 75: 959-965. Τοῦ ἰδίου, «Τό μαρτύριον τῆς σαλότητος: ἀναφορά εἰς τόν Ἅγιον Συμεῶνα τόν διά Χριστόν σαλόν» εἰς τόν τόμον «*Ἡ μήτηρ ἡμῶν Ἐκκλησία*», Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 321-460.

147. *Ἡμερολόγιον* II A, 755 (1838).

Βιβλιογραφία

Μ. Ἀθανασίου, Περί Διονυσίου Ἀλεξανδρείας 2. Migne. J.P. Patrologia Graeca, 25 481 AB Paris 1857-1866.

Ammundsen V , Søren Kierkegaards Ungdomhans Slaeg og hans religiøse Udvikling, København 1912.

Ἀξελοῦ Κ : Ὁ Ἡράκλειτος καί ἡ Φιλοσοφία. Ἐξάντας, Ἀθῆναι 1974.

St. Augustine's : Confessions Vol I &II Transkl. W. Watts Loeb Classical Library, Cambridge, Mass. Harvard University press 1977.

Biemel, W : Martin Heidegger : An Illustrated Study Trans. J.L. Metha. New York : Harcourt, Jovanovich. 1976.

Callahan JF: Augustine and the Greek Philosophers. The Saint Augustine Lecture series. R. Russel (Ed) Villanova University Press 1967.

Comford FM : From religion to philosophy : A study in the origins of westem speculation. Princeton University press 1991.

Cooper L : The Greek genius and its influence Ithaca, New York, Cornell University Press 1952.

Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Ὑπέρ Ἡσυχαζόντων, ἐκδ. Π. Χρήστου. Τόμ. Α Θεσσαλονίκη 1962.

Gouwens D : Kierkegaard as Religious Thinker : Passions, Virtues and praxis, Cambridge University press. Cambridge 1996.

Diels H : Die Fragmente der Vorsokratiker. Berlin 1934.

Diels H, Kranz W, Die Fragmente der Vorsokratiker, Berlin: Weidmannsche Verlags-buchhandlung, 1951.

Διογένους Λαερτίου, Βίοι καί γνῶμαι τῶν ἐν Φιλοσοφίᾳ εὐδοκιμησάντων. R.D. Hicks. Vol. 2 Loeb Classical Library, Harvard University Press Cambridge, Mass. 1959.

Εἰρηναίου Λουγδούνου, «Ἔλεγχος καί ἀνατροπή τῆς ψευδωνύμου γνώσεως, Migne J.P. Patrologia Graeca, 7 437-1224, Paris 1857-1866.

Ἐπικτήτου : Ἐγχειρίδιον Εις. Epicteti Dissertationes ab Arriani digestae H. Schenkl, Stutgardiae aed. Teubneri 1965.

Ἐπιφανίου Κύπρου Κατά αἱρέσεων Migne J.P. Patrologia Graeca,41, Paris 1857-1866.

Frede M: Essays in ancient philosophy. Clarendon Press. Oxford 1987.

Gross J : La divinization du chrétien d aprés les Péres grecs: contri bution historique á la doctrine de la grâce : Paris 1938.

Guthrie W : A history of Greek Philosophy VOl. 1, Cambridge, Cambridge University Press 1962.

Hegel GWF : Vorlesungen uber die Geschichte der Philosophie, III, Werke XV, ed. Philipp, Marheineke, Berlin 1832-1845.

Hegel GWF: Phaenomenologie des Geistes, Werke II, Berlin 1832-1845.

Hegel GWF: Lectures on the History of Philosophy ed. Hoffmeister 1940.

Heidegger M: Einführung in die Metaphysik, Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 1953.

Heidegger M: Sein und Zeit Tübigen, (16 ed) Max Niemeyer Verlag 1986.

Heidegger M: Plato's Doctrine of Truth, tr. John, tr. John Barlow, Philosophy in the Twentieth Century, Vol III, eds. William Barret and Henry D. Aiken. New York: Harper & Row, 1971.

Heidegger Martin : Early Greek Thinking, trs. David Farrell Krell and Frank A. Capuzzi, San Francisco : Harper & Row, Pub lishers, Inc. 1975; 1984.

Θεοδώρου Στουδίτου, Ἐγκώμιον εἰς τόν μέγαν Ἰωάννην τόν ἀπόστολον καί εὐαγγελιστήν τοῦ Χριστοῦ. Migne J.P. Patrologia Graeca, 99-771-788. Paris 1857-1866.

Ἰουστῖνος, Ἀπολογία Α καί Β, Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καί Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, Ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Τόμος 3ος, Ἀθῆναι 1955.

Ἱππόλυτος Ρώμης , Τοῦ κατά πασῶν αἱρέσεων ἐλέγχου βίβλος πρώτη. Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καί Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων Ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Τόμος 5ος, Ἀθῆναι 1955.

Ἱππόλυτος Ρώμης Τοῦ κατά πασῶν αἱρέσεων βιβλίον Θ΄.Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καί Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων. Ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Τόμος 5ος, Ἀθῆναι 1955.

Ἱππόλυτος Ρώμης, Εἰς τήν αἵρεσιν Νοητοῦ τινος. Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καί Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, Ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Τόμος 6ος, Ἀθῆναι 1956.

Ibsen : Peer Gynt, Trans Christopher Fry. Oxford University Press, London 1970

Kahn. C: The art and thought of Heraclitus, Cambridge 1979.

Kierkegaard Søren : Værker I Udvalds. Udg. af FJ Bileskov Jansen. København 1950.

Kierkegaard Søren : Journals and Papers. 6 vol. Transl. Howard V. Hong and Edna H. Hong assisted by Gregor Malantschuk. Bloomington, Indiana University Press, 1967.

Kierkegaard Søren : Concluding Unscientific Postscript. Princeton University Press 1944.

Kierkegaard. Søren, The concept of dread. W. Lowry, N. Jersey, Princton Univ. Pres, 1973.

Kirk GS: Natural changes in Heraclitus. Mind 1951; 60 Q 35-42.

Kirk GS: Heraclitus : The cosmic fragments Cambridge 1954.

Kirk G.S, Raven J.E, Schofield M: Οἱ προσωκρατικοί φιλόσοφοι, μετάφρ. Δ. Κούρτοβικ. Μορφωτικόν Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης Ἀθῆναι 1990.

Kirk G.S, Raven J. E, Schofield M: The Presocratic Philosophers: A critical History with a selection of texts. Second Edition, Cambridge University press 1995.

Κλεάνθης : Ὕμνος εἰς τόν Δία Εἰς, Stobaeus I, 537 Stoicorum Veterum Fragmenta H. von Arnim, Stuttgart 1903-5.

Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς : Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καί Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, Ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Τόμος 7ος, Ἀθῆναι 1956.

Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας : Migne J.P. Patrologia Graeca, 73, 153 Paris 1857-1866.

Λεοντίου Νεαπόλεως : Βίος Συμεών τοῦ Σαλοῦ, Migne J.P. Patrologia Graeca 93, 1074D Paris 1857-1866.

Long AAa : Stoic studies, Cambridge, Cambridge University Press 1996.

Macchioro V : Eraclito : Nuovi studii sull' s Orfismo. Bari 1922.

Μακαρίου Αἰγυπτίου : Ὁμιλίαι Πνευματικαί, Migne J. P.Patrologia Graeca, 34, 449-822, Paris 1857-1866.

Μάρκου Αὐρηλίου Ἀντωνίνου, Τῶν εἰς Ἑαυτόν, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge Mass 1970.

Mates B : Stoic logic. University of California Rress 1961.

McKirahan RD: Philosophy before Socrates: An introduction with

texts and commentary. Indianapolis 1994.

Μπαλογιάννης Σ : Διάβασις διά τῆς Ψυχολογίας. Ἐκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1982.

Μπαλογιάννης Σ : Νευρολογία, Τόμος Α, Ἐκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1996.

Μπαλογιάννης Σ. : Ἡ μελαγχολία τοῦ Kierkegaard εἰς τήν ζωήν καί τό ἔργον του, Γρηγόριος Παλαμᾶς 1988, 81: 303-351.

Μπαλογιάννης Σ. Ι. : Ἡ Ψυχοθεραπεία κατά τήν ἀρχαιότητα, Τόμος Ι Καλογήρου. Θεσσαλονίκη 1990.

Μπαλογιάννης Σ : Τά βιώματα τῆς ψυχῆς εἰς τόν φιλοσοφικόν στοχασμόν τοῦ Søren Kierkegaard. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας 1999, σελ. 309-352.

Μπαλογιάννης Σ. : Σωκράτης κατά τόν Kierkegaard. Ἀρχεῖα Ἑλληνικῆς Ἰατρικῆς 1994; 11 : 349-259.

Μπαλογιάννης Σ : Ἡ διά Χριστόν σαλότης : Μαρτυρία καί Μαρτύριον. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 1992; 75; 959-965.

Μπαλογιάννης Σ: Τό μαρτύριον τῆς σαλότητος : ἀναφορά εἰς τόν Ἅγιο Συμεῶνα τόν διά Χριστόν σαλόν» εἰς τόν τόμον «Ἡ μήτηρ ἡμῶν Ἐκκλησία» Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 321-460.

Nietsche F : Filosophie im tragischen Zeitalter der Griechen Ed. M. Cowan, Chicago 1962.

Nussbaum MC: Psyche in Heraclitus, Phonesis 1972; 17: 1-16.

Pierron A: Histoire de la Littérature Grecque, Septiéme édition, Hachette, Paris 1875.

Πλωτίνου Ἔργα : Tomus II, Enneades IV-V Edit. Paul Henry et Hans-Rudolf Schwyzer, Oxonii 1977.

Putnam H: Minds and machines, In Putnam: Mind, Language and reality: Philosophical Papers (Vol 2), Cambridge, Cambridge University Press 1975.

Robindon TM: Heraclitus : Fragments. Toronto, University of Toronto Press 1987.

Russel B: Οἱ Προσωκρατικοί. Μετ. Α. Χουρμοζίου. Ἐκδ. Ἀρσενίδη, Ἀθῆναι.

Σιναΐτου Ἰωάννου Κλίμαξ Migne J.P. Patrologia Graeca, 88, 449-822, Paris 1857-1866.

Schuhl PM Essa sur la formation de la Pensée Grecque : 2d edit: Paris 1949.

Spengler O: Heraklit : Reden und Aufsätye. München 1938.
Στεφανίδου Β. : Ἐκκλησιαστική Ἱστορία. Τετάρτη Ἔκδοσις, Ἀστήρ, Ἀθῆναι 1978.
Συμεῶνος τοῦ Νέου Θεολόγου : Βίβλος τῶν Ἠθικῶν SC 170-144.
Τατιανός, Πρός Ἕλληνας. Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καί Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων . Ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Τόμος 3ος, Ἀθῆναι 1955.
Vlastos G: On Heracletus. Am J. Philosophy 1955 : 337-368.
Vlastos G: Review of Kirk's Heracletus: the cosmic fragmments. Am J. Philosophy 1955; 76Q 310-313.
Wheeelwright Phillip: Heraclitus ; New York, Atheneum, 1964.
Χριστοδώρου, Ἔκφρασις : Anthologia Graeca ad Palatin Codicis Tomus I, Lipsiae. ex. officina Car. Tauchnitii 1819.
Ὠριγένους, Εἰς Ἰωάννην, 1 Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καί Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, Ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Τόμος 12ος Ἀθῆναι 1957.

Νικολάου Κλαδόπουλου, Δ.Θ.

Οὐράνιος ἱεραρχία. Οἱ ἄγγελοι κατά Διονύσιον τόν Ἀρεοπαγίτην

Ἡ λέξις ἄγγελος, «ἀπεσταλμένος», ἁρμόζει δι᾽ ὅλας τάς τάξεις τῶν ἀγγέλων.

Είδικώτερον ὅμως ἐκλαμβάνεται ὅταν χρησιμοποιεῖται διά τούς ἀρχαγγέλους καί τούς ἀγγέλους, καί μάλιστα ὅταν γίνεται λόγος διά τήν ὑπηρεσίαν των ad extra. Ἡ γνῶσις τῶν θείων ἀγγέλων ad intra τελεῖ κυκλικῶς ἀπό μίαν τάξιν εἰς τήν ἄλλην, διά τῆς ἐλλάμψεως, ἡ ὁποία εἶναι μέρος τοῦ Θεοῦ. Ὀνομάζονται ἄγγελοι αἱ ὑπέρταται τάξεις. Τοσοῦτον μᾶλλον, διότι κατέχουν ἐξόχως κάθε τι, τό ὁποῖον ἀνήκει εἰς τάς κατωτέρας τάξεις. Κατά τόν Διονύσιον ἡ πρώτη Ἱεραρχία εἶναι συνεχῶς καί πάντοτε παρά τῷ Θεῷ καί εὑρίσκεται εἰς τόν προθάλαμον τῆς θεότητος (Περί Οὐρανίου Ἱεραρχίας VII, 2)[1].

«Πάσας ἡ Θεολογία τάς οὐρανίους οὐσίας ἐννέα κέκληκεν ἐκφαντορικῶς ἐπωνυμίας· ταύτας ὁ Θεῖος ἡμῶν ἱεροτελεστής εἰς τρεῖς ἀφορίζει τριαδικάς διακοσμήσεις»[2]. «Ἐν αὐτῷ ἐκτίσθη τά πάντα τά ἐν τοῖς οὐρανοῖς καί τά ἐπί γῆς, τά ὁρατά καί τά ἀόρατα, εἴτε θρόνοι εἴτε κυριότητες εἴτε ἀρχαί εἴτε ἐξουσίαι· τά πάντα δι᾽ αὐτοῦ καί εἰς αὐτόν ἔκτισται· καί αὐτός ἐστίν πρό πάντων, καί τά πάντα ἐν αὐτῷ συνέστηκεν»[3].

---

1. Bareille G. , *Περί ἀγγέλων.* Dictionnaire de la Theologie Catholique. Τόμος I, στ. 1213-1214.
2. *PG* 3, 200 D.
3. *Κολοσ.* 1, 16-17.

«Καί πρώτην μέν εἶναι φησίν τήν περί Θεόν οὖσαν ἀεί, καί προσεχῶς αὐτῷ καί πρό τῶν ἄλλων ἀμέσως ἡνῶσθαι παραδεδομένην· τούς τε γάρ ἁγιωτάτους θρόνους καί τά πολυόμματα καί τά πολύπτερα τάγματα, Χερουβίμ Ἑβραίων φωνή καί Σεραφίμ ὠνομασμένα, κατά τήν πάντων ὑπερκειμένην ἐγγύτητα περί Θεόν ἀμέσως ἱδρύεσθαι, φησί παραδιδόναι τήν τῶν ἱερῶν λογίων ἐκφαντορίαν τόν τριαδικόν οὖν τοῦτον διάκοσμον, ὡς ἕνα καί ὁμοταγῆ καί ὄντως πρώτην ἱεραρχίαν, ὁ κλεινός ἡμῶν ἔφη καθηγεμών (ὁ Παῦλος) ἧς οὐκ ἔστιν ἑτέρα θεοειδεστέρα, καί ταῖς πρωτουργοῖς τῆς θεαρχίας ἐλλάμψεσιν ἀμέσως προσεχεστέρα. Δεύτερον δέ εἶναι φησί τήν ὑπό τῶν ἐξουσιῶν καί κυριοτήτων καί δυνάμεων συμπληρουμένην. Καί τρίτον ἐπ᾿ ἐσχάτων τῶν οὐρανίων ἱεραρχῶν τήν τῶν ἀγγέλων τε καί ἀρχαγγέλων καί ἀρχῶν διακόσμησιν». (Περί Οὐρανίου Ἱεραρχίας, κεφ. II)[4].

«Καί ἐγένετο τοῦ ἐνιαυτοῦ, οὗ ἀπέθανεν Ὀζίας ὁ βασιλεύς, εἶδον τόν Κύριον καθήμενον ἐπί θρόνου ὑψηλοῦ καί ἐπηρμένου, καί πλήρης ὁ οἶκος τῆς δόξης αὐτοῦ· καί Σεραφίμ εἱστήκεισαν κύκλῳ αὐτοῦ, ἕξ πτέρυγες τῷ ἑνί, καί ταῖς μέν δυσί κατεκάλυπτον τό πρόσωπον, ταῖς δέ δυσί κατεκάλυπτον τούς πόδας καί ταῖς δυσίν ἐπέταντο καί ἐκέκραγεν ἕτερος πρός τόν ἕτερον καί ἔλεγον· ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος Σαβαώθ, πλήρης πᾶσα ἡ γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ καί ἐπήρθη τό ὑπέρθυον ἀπό τῆς φωνῆς, ἧς ἐκέκραγον, καί ὁ οἶκος ἐπλήσθη καπνοῦ. Καί εἶπον· ὦ τάλας ἐγώ, ὅτι κατανένυγμαι, ὅτι ἄνθρωπος ὤν καί ἀκάθαρτα χείλη ἔχων, ἐν μέσῳ λαοῦ ἀκάθαρτα χείλη ἔχοντος ἐγώ οἰκῶ καί τόν βασιλέα Κύριον Σαβαώθ εἶδον τοῖς ὀφθαλμοῖς μου. Καί ἀπεστάλη πρός με ἕν τῶν Σεραφίμ, καί ἐν τῇ χειρί εἶχεν ἄνθρακα, ὅν τῇ λαβίδι ἔλαβεν ἀπό τοῦ θυσιαστηρίου καί ἥψατο τοῦ στόματός μου καί εἶπεν· ἰδού ἥψατο τῶν χειλέων σου καί ἀφελεῖ τάς ἀνομίας σου καί τάς ἁμαρτίας σου περικαθαριεῖ καί ἤκουσα τῆς φωνῆς τοῦ Κυρίου λέγοντος· τίνα ἀποστείλω, καί τίς πορεύσεται πρός τόν λαόν

4. *PG* 3, 201 (ὅρα Adnotationes Corderii. «Hos autem ordines angelorum ait sanctum Paulum, quem suum praeceptorem vocat, distribuisse in tres hierarchias, quarum singulae tres ordines complectuntur».

τοῦτον; καί εἶπα· ἰδού ἐγώ εἰμί, ἀπόστειλόν με...»[5].

Αἱ θεῖαι δυνάμεις, διά τάς ὁποίας ἐγένετο λόγος ὑπό τοῦ Διονυσίου, εἰς συσχέτισιν μετά τῶν δύο μειζόνων προφητῶν, Ἰεζεκιήλ καί Ἡσαΐου, ἀγγέλουν ἱεραρχικῶς τά μυστήρια τοῦ Θεοῦ.

Ὅταν ὁ Διονύσιος λέγῃ, «ταύτας ὁ θεῖος ἡμῶν ἱεροτελεστής εἰς τρεῖς ἀφορίζει τριαδικάς διακοσμήσεις», ὑπό θεῖον ἱεροτελεστήν δέχεται τόν Ἱερόθεον, ἀλλά κατά τόν Παχυμέρην μᾶλλον θά πρέπει νά δεχθῶμεν τόν Ἀπ. Παῦλον, ὅστις ἀνῆθε μέχρι τρίτου οὐρανοῦ[6] (ὅρα καί εἰς προηγουμένην παραπομπήν λατινικήν τοῦ Corderii περί τοῦ Παύλου).

Ποίαν σειράν ἀκολουθεῖ ἡ θεία γνῶσις, ἵνα μεταδοθῇ τοῖς ἀνθρώποις; Αἱ τρεῖς πρῶται τάξεις, αἵτινες εὑρίσκονται πλησιέστερον τοῦ Θεοῦ εἶναι οἱ ἁγιώτατοι θρόνοι, τά πολυόμματα Χερουβίμ καί τά ἑξαπτέρυγα Σεραφίμ «ὡς πλῆθος ἔχοντα, καί καλύπτερα ὡς δραστικώτατα ἐμπύρια, ἅ δή Χερουβίμ καί Σεραφίμ ἡ τῶν Ἑβραίων οἶδε γλῶσσα καλεῖν».[7].

Ὅπως ἄλλωστε ἀποδεικνύεται καί ἐκ τῆς Ἁγίας Γραφῆς (Ἡσαΐας κεφ. ΣΤ), αἱ τρεῖς αὗται τάξεις εὑρίσκονται πλησιέστερα πρός τάς πρώτας θείας ἐλλάμψεις.

Κατά τήν ἀπαρίθμησιν τῆς πρώτης τάξεως, ἤτοι τοῦ πρώτου διακόσμου τινές τῶν συγγραφέων τάττουσι θρόνους πρῶτον εἶτα Χερουβίμ καί μετέπειτα Σεραφίμ.

Οἱ τάττοντες τά Σεραφίμ πρῶτον, κατά τόν Παχυμέρην[8], «εἶτα τά χερουβίμ, ἐφεξῆς δέ τούς θρόνους, τοῦτο μέν καί ἀπό τοῦ Ἡσαΐου ὁρμώμενοι, λέγοντος κύκλῳ τοῦ Θεοῦ

---

5. *Ἡσαΐας* 6, 1-8.

6. *PG* 3, 204 B, *Περί οὐρανίου ἱεραρχίας* καί (*Κορινθ.* Β, 12, 2)

7. *Ἔνθ'.* ἀνωτέρω.

8. Τά συγγράμματα τοῦ Διονυσίου, ἄν καί αἰφνιδίως ἐνεφανίσθησαν περί τάς ἀρχάς τοῦ 6ου αἰῶνος, καί χωρίς βέβαιον ὄνομα, ἐντυπωσίασαν ὅμως ἀμέσως τούς θεολογικούς κύκλους. Ἔγιναν ἀντικείμενον συζητήσεων καί μετεφράσθησαν είς τήν ἀρμενικήν, τήν συριακήν καί ἔπειτα τήν ἀραβικήν, καθώς ἐπίσης καί εἰς τήν λατινικήν. Οἱ σχολιασταί τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν εἰς τήν Ἑλληνικήν ἀποτελοῦν ὁλόκληρον σειράν, ἀπό τοῦ Ἰωάννου καί Γεωργίου Σκυθοπολίτου μέχρι τοῦ Παχυμέρη. (Ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ κατά Διονύσιον τόν Ἀρεοπαγίτην, Ν. Κλαδοπούλου, διατριβή ἐπί διδακτορίᾳ. Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 11).

τά Σεραφίμ ἵστασθαι· («καί Σεραφίμ εἱστήκεισαν κύκλῳ αὐτοῦ», Ἡσαΐας Στ´ 2) καί ἀπό τῶν ἐπιγραφῶν δέ μᾶλλον τοῦ τε η´ κεφαλαίου καί τοῦ θ´, λέγοντες, ὅτι ὁ ἅγιος κατά τήν τάξιν ἐκείνων, οὕτω καί τήν ἐπιγραφήν τοῦ ζ´ κεφ. ἐπέγραψεν»[9].

Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης δέχεται ὅτι αὕτη εἶναι «ἡ πρώτη τῶν οὐρανίων οὐσιῶν διακόσμησις»[10]. «Ἡ κύκλῳ τοῦ Θεοῦ καί περί τόν Θεόν ἀμέσως ἑστηκυῖα καί ἁπλῶς καί ἀκαταλήπτως περιχορεύουσα τήν αἰώνιον αὐτοῦ γνῶσιν, κατά τήν ὑπερτάτην ὡς ἐν ἀγγέλλοις ἀεικίνητον ἵδρυσιν, πολλάς μέν καί μακαρίας ὁρῶσα καθαρῶς θεωρίας, ἁπλᾶς δέ καί ἀμέσως μαρμαρυγάς ἐλλαμπομένη, καί θείας τροφῆς ἀποπληρουμένη· πολλῆς μέν τῇ πρωτοδότῳ χύσει· μιᾶς δέ τῇ ἀποικίλτῳ καί ἑνοποιῷ τῆς θεαρχικῆς ἑστιάσεως ἑνότητι. Πολλῆς δέ κοινωνίας Θεοῦ καί συνεργίας ἠξιωμένη τῇ πρός αὐτόν, ὡς ἐφικτόν, ἀφομοιώσεως τῶν καλῶν ἕξεών τε καί ἐνεργειῶν· πολλά δέ τῶν θείων ὑπερκειμένως γινώσκουσα, καί θεαρχικῆς ἐπιστήμης καί γνώσεως ἐν μετουσίᾳ κατά τό θεμιτόν γιγνομένη· διό καί ὕμνους αὐτῆς ἡ θεολογία τοῖς ἐπί γῆς παραδέδωκεν, ἐν οἷς ἱερῶς ἀναφαίνεται τό τῆς ὑπερτάτης αὐτῆς ἐλλάμψεως ὑπερέχον»[11].

Ἰδού πώς ἐξηγεῖ ὁ σχολιαστής τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν Παχυμέρης[12], τήν «πρώτην τῶν οὐρανίων οὐσιῶν διακόσμησιν» : Ἄς σημειωθῆ ὅτι ἡ θεολογία δέν δίδει εἰς τάς θείας δυνάμεις τήν ἐπ᾽ εὐθείας στάσιν, ἀλλά τήν κύκλῳ στάσιν. «Καί ἔθετο σκότος ἀποκρυφήν αὐτοῦ· κύκλῳ αὐτοῦ ἡ σκηνή αὐτοῦ, σκοτεινόν ὕδωρ ἐν νεφέλαις ἀέρων» (Ψαλ. 18, 22). Τήν κίνησιν ὅμως δίδει καί κυκλικήν καί κατ᾽ εὐθεῖαν καί ἑλικοειδῆ, ὅπως ἀναφέρη ὁ Διονύσιος εἰς τό τέταρτον κεφάλαιον τοῦ περί θείων ὀνομάτων ἔργου του.

Καί σχολιάζει ὁ Παχυμέρης τήν κυκλικήν κίνησιν ὅτε εἰς τάς ἀνάρχους ἐλλάμψεις, τοῦ καλοῦ καί κ᾽ ἀγαθοῦ, ἑνοῦνται αἱ οὐράνιαι διακοσμήσεις καί ρέπουν πρός τόν Θεόν.

---

9. *PG* 3, 204 C.

10. *PG* 3, 209, Περί οὐρανίου ἱεραρχίας, κεφ. Ζ´ παράγραφος IV.

11. PG 3, 212 A.

12. Ἡ παράφρασις τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη (1242-1310) ἐξαρτᾶται ἀρκετά ἐκ τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ. (Γεώργιος Φλορόφκσυ), *ΘΗΕ* τόμ. 12, στ. 479.

Διά δέ τήν ἐπ᾿ εὐθείας κίνησιν διατείνεται ὅτι αἱ ἄναρχαι ἐλλάμψεις «προΐησιν εἰς τήν τῶν ὑφειμένων πρόνοιαν», διότι τότε ἀπ᾿ εὐθείας πρός ἐκεῖνα περαίνονται. Ὅσον ἀφορᾶ τήν ἑλικοειδῆ κίνησιν, ὅτι καί προνοοῦντες τῶν καταδεεστέρων χωρίς να συναναστρέφωνται μέ τά κατώτερα παραμένουν ἐν ταυτότητι. Μένουν καί περιχορεύουν ἀκατάληπτα διά τόν ἀνθρώπινον νοῦν γύρω ἀπό τό καλόν καί ἀγαθόν.

Τό περιχόρευμα τοῦτο εἶναι ἡ αἰώνιος περί Θεοῦ γνῶσις, ἡ ἀεικίνητος κυκλική καί παγία μένουσα κίνησις περί τόν Θεόν, ὅπως λέγη καί ὁ Ἡσαΐας : «καί Σεραφίμ εἱστήκεισαν κύκλω αὐτοῦ, ἕξ πτέρυγες τῷ ἑνί καί ἕξ πτέρυγες τῶ ἑνί, καί ταῖς μέν δυσί κατεκάλυπτον τό πρόσωπον, ταῖς δέ δυσί κατεκάλυπτον τούς πόδας καί ταῖς δυσίν ἐπέταντο καί ἐκέκραγεν ἕτερος πρός ἕτερον καί ἔλεγον· ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος σαβαώθ, πλήρης πᾶσα ἡ γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ» (Ἡσαΐας 6, 2-3)[13].

Καί ὁ μέν Ἰεζεκιήλ τοιουτοτρόπως ἑρμηνεύει τούς θείους ὕμνους τούτους : «καί ἀνέλαβέ με πνεῦμα, καί ἤκουσα κατόπισθέν μου φωνήν σεισμοῦ μεγάλου· εὐλογημένη ἡ δόξα Κυρίου ἐκ τοῦ τόπου αὐτοῦ, καί εἶδον φωνήν τῶν πτερυγίων τῶν ζώων πτερυσσομένων ἑτέρα πρός τήν ἑτέραν, καί φωνή τῶν τροχῶν ἐχομένη αὐτῶν καί φωνήν τοῦ σεισμοῦ»[14].

Κατά τόν Παχυμέρην ἡ ὀνομασία τῶν Σεραφίμ, ὅπως ἀποδέχεται ἡ Ἑβραϊκή ἑρμηνεία, σημαίνει «ἐμπρηστάς»[15], διότι ἀμφότερα ἐκ πυρός εἰσίν. Ἐμπρηστάς ἐκ τοῦ ρήματος ἐμπερῶ, δηλ. τό διόλου διερχόμενον καί τό ἐμπρήθην ἤτοι τό κατακαίειν. Θερμαίνοντας σημαίνει μόνον θερμαίνειν. Ἄν θέλωμεν δέ νά ἀναχθῶμεν εἰς ὑψηλοτέραν θεωρίαν σημαίνει τό δραστικόν καί τό φωτεινόν.

Ἡ ὀνομασία τῶν Χερουβίμ δηλώνει «πλῆθος γνώσεως ἤ χύσιν σοφίας», ἐξ οὗ συνάγεται ὅτι τά χερουβίμ γνωρίζουσι πολλά, σοφῶς καί οὐκ ἐπιπολαίως, ἡ δέ τάξις των εἶναι ὑψηλοτέρα πάσης ἄλλης «τοῦ περί Θεόν ἀμέσως ἱδρῦσθαι (οὐ γάρ ἐστί πρό αὐτῆς ἑτέρα τάξις) καί ἀμετακινήτως

---

13. *PG* 3, 232 ABC.
14. *Ἰεζεκιήλ* 3, 12-14.
15. *PG* 3, 216 B

εἶναι, κακεῖθεν εἰς αὐτήν ἀρχικωτέρως ὡς ἐγγυτάτω μεταβιβάζεσθαι τήν τελείωσιν»[16].

Καλοῦνται πρωτουργοί τῆς Θεοφανείας, καθότι αἱ Θεοφάνειαι πρῶτον ἐνεργοῦν εἰς ταῦτα, ἐλλάμπονται συνεχῶς καί γνωρίζουν τάς θεοφανείας.

Αἱ θεῖαι αὗται δυνάμεις καθ᾽ ἕξιν ἔχουσι τό θεοειδές. Εἶναι δέ ἕξις ποιότης ἔμμονος, κατά τόν Παχυμέρην. Ἡ ἕξις αὕτη μακράν πάσης ὑλικῆς συνθέσεως, κατά θείαν χάριν ἐδόθη αὐτοῖς. Δηλαδή, δέν δυνάμεθα νά εἴπωμεν ὅτι πρότερον εὑρίσκοντο εἰς κάποιαν ἄλλην κατάστασιν καί ὕστερον προσέλαβον τάς τοιαύτας ἀρετάς, ὅπερ ἁρμόζει εἰς τά σύνθετα. Οὐδ᾽ ἦσαν ἀμόρφωτοι ὗλαι καί ἔπειτα εἰδοποιήθησαν ἐν ταῖς τοιαύταις ἀρεταῖς. Ἀλλ᾽ ἐξ ὑπαρχῆς ἐδημιουργήθησαν οὕτω, θείᾳ Χάριτι.

Ποιοῦντες ἀναλυτικωτέραν ἑρμηνείαν τῶν Σεραφίμ, λέγομεν ὅτι τό πῦρ εἶναι ἀεικίνητον, θερμόν, ὀξύ, «ἀναγωγικόν ἐστί τῶν ὑποβεβηκότων καί δῆλον ἐκ τῶν ἀναθυμιάσεων, πῶς τῇ θέρμῃ τοῦ ἡλίου ἀνάγονται· δραστήριον ἐστί πρός τήν τῶν ἐγγιζόντων ὁμοίωσιν, πυρώδη γάρ ποιεῖ τά ἐγγίζοντα, ὁλοκαυτοῖ, καθαίρει· ἀπερικάλυπτον ἐστίν, ἄσβεστον ἔχει τό φωτοειδές καί φωτιστικόν, καί πόρρω τό σκότος ἐλαύνει. Ταύτας ἔχουσι τάς ἕξεις ὑπερκοσμίως τά Σεραφίμ· ἀκατάληπτα εἰσί καί ὑπερζέοντα καί ἀνένδοτα πρός τήν περί Θεόν ἀεικινησίαν, καί τάς ὑποβεβηκυῖας τάξεις ἀνάγουσι, καί πρακτικῶς ἀναζωπυροῦσι, καί ἀφομοιοῦσι πρός τήν ὁμοίαν ζέσιν καί τόν πόθον τόν ἔνθεον , καί δι᾽ ὅλου πρηστηρίως καθαρτικά εἰσί, καί τό φωτιστικόν, καθ᾽ ὅ τά ἄλλα φωτίζουσιν, ἀπερικάλυπτον καί ἄσβεστον ἔχουσιν· ἔστι γάρ ὡς ὕλη ὁ θεῖος πόθος αὐτοῖς, καί πάσης σκοτοποιΐας ἐπέκεινα εἰσίν, ὡς τῇ θεία λαμπρότητι ἀναπτόμενα»[17].

Ἐφ᾽ ὅσον ὅμως τά Σεραφίμ ὅπως τά Χερουβίμ καί οἱ θρόνοι ἔχουν τήν τάξιν πασῶν ὑψηλοτέραν[18] πῶς φαίνεται νά ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν ἡ πρᾶξις τοῦ Σεραφίμ, τό ὁποῖον ἥψατο τῶν χειλέων τοῦ Προφήτου Ἡσαΐου; «καί ἀπεστάλη

---

16. *PG* 3, 216 C.
17. *PG* 3, 205 BC.
18. *PG* 3, 105 B.

πρός μέ ἕν τῶν Σεραφίμ, καί ἐν τῇ χειρί εἶχεν ἄνθρακας... καί ἥψατο τοῦ στόματός μου καί εἶπεν· ἰδού ἥψατο τοῦτο τῶν χειλέων σου καί ἀφελεῖ τάς ἀνομίας σου καί τάς ἁμαρτίας σου περικαθαριεῖ». (Ἡσαΐας 6, 6-7).

Πλήν ὅμως ὁ Διονύσιος διέλυσε τήν δυσκολίαν διά τοῦ ΙΓ΄ τοῦ κεφαλαίου τῆς οὐρανίου ἱεραρχίας του, τό ὁποῖον φέρει τήν ἐπικεφαλίδα «Διατί ὑπό τῶν Σεραφίμ λέγεται καθαρθῆναι ὁ προφήτης Ἡσαΐας».

Ὅτι ὁ ἄγγελος ἐκεῖνος τῆς κατωτέρας τάξεως ὀνομάζεται Σεραφίμ καί εἶναι ὁμωνυμία «τινές μέν οὖν φασίν, ὅτι κατά τά ἤδη προαποδοθέντα τῆς πάντων τῶν νοῶν κοινωνίας ὅρον οὐχ ἕνα τῶν περί Θεόν πρωτίστων νοῶν ὀνομάζει τό λόγιον ἐπί τήν τοῦ Θεολόγου κάθαρσιν ἐληλυθέναι[19], τινά δέ τῶν ἡμῖν ἐφεστηκότων ἀγγέλων, ὡς ἱερουργόν τῆς τοῦ προφήτου καθάρσεως, τῇ τῶν Σεραφίμ ὁμωνυμίᾳ κληθῆναι , διά τήν πρηστήριον τῶν εἰρημένων ἁμαρτιῶν ἀναίρεσιν, καί τήν τοῦ καθαρθέντος ἐπί τήν θείαν ὑπακοήν ἀναζωπύρωσιν· καί τό λόγιον ἕνα τῶν Σεραφίμ ἁπλῶς εἰρηκέναι φασίν, οὐ τῶν περί Θεόν ἱδρυμένων, ἀλλά τῶν ἡμῖν ἐφεστηκυιῶν καθαρτικῶν δυνάμεων»[20].

Ὅταν ὁ Διονύσιος χρησιμοποιεῖ τήν λέξιν νοῦν ἐνταῦθα ἐννοεῖ τά Σεραφίμ ἤ Χερουβίμ ἤ θρόνους. «Σεραφίμ» ὀνομάζεται παρά Ἡσαΐα ς΄, 6-7. Ὑπό τήν λέξιν «Σεραφίμ» πρέπει νά ἐννοηθῇ ἄγγελος, ὅστις ὁμωνύμως σεραφίμ ὀνομάζεται κατά τόν λόγον τῆς κοινωνίας, διότι, τά κάτω μετέχουσι τῶν ἄνω, ὅπως καί τά ἄνω μετέχουσι τῶν κάτω. Καί ἐνῶ τά ἄνω μετέχουν τῶν κάτω ὁλικῶς, τά κάτω μετέχουν τῶν ἄνω ἀμυδρῶς.

Ἐπειδή ὁ προφήτης ἔπρεπε πρῶτον νά καθαρισθῇ ἀπό τάς ἁμαρτίας καί ἔπειτα νά μυηθῇ εἰς τά θεῖα, ὠνομάσθη ὁ καθαίρων καί ἀναζωπυρῶν ἄγγελος, διά τήν τοιαύτην ἐνέργειαν, σεραφίμ.

Ὁ ἄγγελος ἐκεῖνος ὡς ἐμπρηστής κατεύκασε τάς ἁμαρτίας τοῦ προφήτου Ἡσαΐου. Ὡς δέ θερμαίνων ἐνήργησε τήν πρός τήν θείαν ὑπακοήν ἀναζωπύρωσιν. Μετά τόν τοιοῦ-

---

19. *PG* 3, 309, τό «Θεολόγου κάθαρσιν» τοῦ Διονυσίου, ἀποδίδεται, κατά τόν Παχυμέρην, εἰς τόν προφήτην Ἡσαΐαν. (PG 3, 309).

20. *PG* 3, 300.

τον καθαρισμόν, ὅταν ὁ Κύριος ἠρώτησε τόν Ἡσαΐα ποῖον νά στείλῃ εἰς τόν Ἰουδαϊκόν λαόν διά νά τόν σωφρονίσῃ; Ὁ κεκαθαρμένος προφήτης εἶπε : «Ἰδού ἐγώ εἰμί ἀπόστειλόν με» (Ἡσαΐας 6,8).

Ὁ Παχυμέρης ἀποδέχεται ὅτι «ἀπό τῆς ἐνεργείας ἐκλήθη ὁ ἄγγελος σεραφίμ, καί οὐκ ἦν εἷς τῶν πρός τόν Θεόν καί τῆς πρώτης τάξεως»[21].

Ποία κατά Διονύσιον ἡ θεοειδής ἰδιότης τῶν Χερουβίμ καί τῶν θρόνων;

«Ἡ δέ τῶν Χερουβίμ (θεοειδής ἰδιότης), τό γνωστικόν αὐτῶν καί θεοπτικόν, καί τῆς ὑπερτάτης φωτοδοσίας δεκτικόν, καί θεωρητικόν ἐν πρωτουργῷ δυνάμει τῆς θεαρχικῆς εὐπρεπείας, καί τῆς σοφοποιοῦ μεταδόσεως ἀναπεπλασμένον καί κοινωνικόν ἀφθόνως πρός τά δεύτερα, τῇ χύσει τῆς δωρηθείσης σοφίας»[22].

Τά Χερουβίμ ἔχουν τήν δυνατότητα τοῦ γιγνώσκειν καθ᾽ ὅ «θεοπτικά». Καί ὄχι μόνον «θεοπτικά» εἶναι, ἀλλά καί «θεοπτικά» τῆς θείας λαμπρότητος, διότι ἡ γνῶσις των κινεῖται πρός τό ὄντως ἐράσμιον, εἶναι δέ δεκτικά φωτοδοσίας ἐκ τοῦ Θεοῦ. Ταῦτα πρῶτα ἔχουν τάς ἐμφανείας τοῦ Θεοῦ, ὅπως καί οἱ Θρόνοι καί ἔτι τά Σεραφίμ»[23].

Εἰς τήν τάξιν τῆς πρώτης οὐρανίου Ἱεραρχίας ἀνήκουν καί οἱ θρόνοι, «Ἡ δέ τῶν ὑψηλοτάτων καί ἐπηρμένων θρόνων, τό πάσης ἀκριβῶς ἐξηρῆσθαι περιπεζίας ὑφέσεως, καί τό πρός ἄναντες ὑπερκοσμίως ἀνωφερές, καί πάσης ἐσχατιᾶς, ἀρρεπῶς ἀνῳκισμένον, καί περί τόν ὄντως ὕψιστον ὁλικαῖς δυνάμεσιν ἀκατασείστως καί εὐσταθῶς ἱδρύμενον, καί τῆς θεαρχικῆς ἐπιφοιτήσεως ἐν ἀπαθείᾳ πάσῃ καί ἀϋλία δεκτικόν, καί τό θεοφόρον, καί θεραπευτικῶς ἐπί τάς θείας ὑποδοχάς ἀναπεπταμένον».[24]

Οἱ Ἁγιώτατοι θρόνοι ὀνομάζονται οὕτω διότι ἐξαίρονται πάσης χθαμαλῆς ὑφέσεως, φέρονται πρός τά ἄνω (ὡς μηδέν

---

21. *PG* 3, 309 B.
22. *PG* 3, 205 C. Περί οὐρανίου Ἱεραρχίας, κεφ. 7, 1.
23. *PG* 3, 220 A.
24. *PG* 3, 205 D.

αὐτούς ἔχειν περιπεζίας ὑφέσεως ἤτοι ἐνδόσεως, καί τῆς πρός τά κάτω νεύσεως) καί ἀκλινῶς εὑρίσκονται ἱδρυμένοι περί τόν Ὕψιστον καί εἶναι δεκτικοί τῆς θείας ἐπιφοιτήσεως. Ὅλα ταῦτα ὅμως ἡ ἀνθρωπίνη διάνοια πρέπει νά τά νοῆ ἀπαθῶς καί ἀΰλως. Αὐτό ἀκριβῶς σημαίνει τό «ὑπερκοσμίως». Οἱ ἁγιώτατοι θρόνοι εἶναι θεοφόροι ὄχι κατ᾽ οὐσίαν, ἀλλά κατά χάριν καί «θεραπευτικῶς ὕπτιοι πρός τάς θείας ὑποδοχάς».

Ὁ Παχυμέρης παραφράζων τό «θεοφόροι» λέγει: «Οὐ κατ᾽ οὐσίαν δέ εἶπον τό θεοφόρον, ὅτι ὁ μακάριος Βασίλειος τήν θεοφόρον εἶπε σάρκα. Ἀλλ᾽ ἡ μέν σάρξ τοῦ Κυρίου κατ᾽ οὐσίαν καί καθ᾽ ὑπόστασιν ἥνωτο αὐτῷ τῷ Θεῷ Λόγῳ ὡς φέρουσα τόν Θεόν Λόγον καθ᾽ ἕνωσιν ἀδιάσπαστον, αὐτοῦ σάρξ καί λεγομένη καί ὑπάρχουσα κυρίως καί κατά ἀλήθειαν· οἱ δέ θρόνοι οὐ κατ᾽ οὐσίαν, ἀλλά κατά χάριν, ὡς εἴρηται ἔχοντες ἐν ἑαυτοῖς τόν Θεόν ἀρρήτῳ λόγω, θεοφόροι λέγονται»[25].

Πρέπει νά εἴπωμεν, λέγει ὁ Διονύσιος, ποίαν νομίζομεν τήν Ἱεραρχίαν καί ποῖος ὁ σκοπός αὐτῆς: «τόν μέν γάρ ἁπάσης ἱεραρχίας σκοπόν τῆς θεομιμήτου θεοειδείας ἐξηρτημένον ἀρρεπῶς εἶναι (χωρίς νά κλίνῃ πρός τά κάτω) καί τό διαιρεῖσθαι πᾶσαν ἱεραρχικήν πραγματείαν, εἰς μετοχήν ἱεράν καί μετάδοσιν καθάρσεως ἀμιγοῦς καί θείου φωτός, καί τελεστικῆς ἐπιστήμης...»[26]

Ὁ δέ Παχυμέρης παραφράζων γράφει: «Τό μέν γάρ εἶναι τόν τῆς ἁπάσης ἱεραρχίας σκοπόν, κἄν τήν καθ᾽ ἡμᾶς εἴποι τις, κἄν τήν οὐρανίαν, ἐξηρτημένον καί ἐκκρεμῆ τῆς θεομιμήτου θεοειδείας ἀκλινῶς, καί τό διαιρεῖσθαι πᾶσαν πραγματείαν ἱερατικήν εἰς δύο ταῦτα[27] εἴς τε μετοχήν καί διόδοσιν ·πρῶτον γάρ μετέχομεν καί εἶτα μεταδίδομεν καί ἡμεῖς καί οἱ ἄγγελοι. Τίνος δέ μετέχομεν καί τίνος μεταδίδομεν ; πάντως καθάρσεως ἀμιγοῦς καί ἀΰλου, καί θείου φωτός, καί τελεστικῆς καί μυστικῆς ἐπιστήμης· πρῶτον γάρ καθαιρόμεθα, εἶτα φωτιζόμεθα, μετέπειτα δέ τελειούμεθα μετ᾽ ἐπιστήμης, καί θεοποιούμεθα»[28].

---

25. *PG* 3, 220 D.
26. *PG* 3, 208 A.
27. *PG* 3, 220, II

Περί τῶν κυριοτήτων καί τῶν δυνάμεων καί τῶν ἐξουσιῶν καί περί τῆς μέσης αὐτῶν Ἱεραρχίας.

Ἡ μέση τῶν οὐρανίων νοῶν διακόσμησις εἶναι αἱ κυριότητες, αἱ δυνάμεις καί αἱ ἐξουσίαι. Ἀναλύων ὁ Διονύσιος τάς τρεῖς διακοσμήσεις τῶν οὐρανίων νοῶν, ἤτοι τῆς μέσης οὐρανίου Ἱεραρχίας, λέγει τά ἑξῆς: «τῶν μέν οὖν ἁγίων κυριοτήτων τήν ἐκφαντορικήν (ἀποκαλυπτικήν) ὀνομασίαν οἶμαι δηλοῦν ἀδούλωτόν τινα (ταπεινώσεως) καί πάσης περιπεζίας ὑφέσεως ἐλευθέραν ἀναγωγήν, οὐδέ μιᾷ τῶν τυραννικῶν ἀνομοιοτήτων, οὐδενί τρόπῳ καθόλου κατακλινομένην αὐτήν ἐλευθεροπρεπῶς ὡς ἀμείλικτον κυριότητα, πάσης μειωτικῆς δουλοποιΐας (δουλοπρεπείας) ὑπερκειμένην, ἀνένδοτον ὑφέσει πάσῃ καί ἐξῃρημένην ἁπάσης ἀνομοιότητος... καί κυριαρχικῆς ἀεί θεοειδείας (κατ᾽ εἰκόνα αὐτοῦ) ἐν μετουσίᾳ κατά τό δυνατόν αὐτῇ γινομένην»[29].

Αἱ ἅγιαι κυριότητες, κατά τόν Παχυμέρην, ἔχουν τήν ἀναγωγήν καί ἀναφοράν των ἀδούλωτον καί εἶναι ἐλεύθεραι πάσης χθαμαλῆς ταπεινότητος. Εἶναι ἀπηλλαγμέναι φόβου, αἰδοῦς, κολακείας, ἐμπαθείας. Πάντα ταῦτα τά ψυχολογικά φαινόμενα, τά ἐνυπάρχοντα εἰς τόν ἄνθρωπον, εὑρίσκονται μακράν τῶν κυριοτήτων, αἱ ὁποῖαι δέν τυραννοῦνται ἀπό τόν φόβον, τήν αἰδῶ, τήν κολακείαν, τήν ἐμπάθειαν. Διότι ἐάν δέν ἦσαν ἀπηλλαγμέναι τῶν τοιούτων παθῶν θά ἦσαν ἔνυλοι καί θά ἔρρεπον πρός τά χείρονα. Κατ᾽ ἀνάγκην τότε θά εἶχον διακόψη τήν ἀνοδικήν πορείαν ἤ τήν ἀναγωγήν των πρός τόν Θεόν. «Τούτων, λοιπόν, ἁπάντων τῶν τυραννικῶν ἀνομοιοτήτων, τῶν ὑλικῶν τε καί εἰκαίων (τυχαίων ἤ ἀσήμων), εἶναι ἐλεύθεραι αἱ κυριότητες ὡς ἀμείλικτοι καί πάσης δουλοπρεπείας ὑπερκείμεναι»[30]. (Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, εἰς τό ἔργον του «Σχόλια εἰς τά τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου». (Περί οὐρανίου Ἱεραρχίας, κεφάλαιον Η΄ ὑπό τήν λέξιν «ἀνομοιότης» ἐννοεῖ τά ὑλικά, τά μηδέποτα μένοντα ἐπί ταυτότητος, ἀλλ᾽ ἀεί

---

28. *PG* 3, 221 A.
29. *PG* 3, 237 C.
30. *PG* 3, 245 B.

μεταβαλλόμενα)[31].

Δέν πρέπει νά νομισθῇ ὅτι δέν ἔχουν φόβον πρός τόν Θεόν ἤ δουλοποιΐαν πρός αὐτόν. Δέν πρέπει νά λεχθῇ ὅμως φόβος ἤ δουλοπρέπεια τό τοιοῦτον, ἀλλ᾿ ὅτι δέν ἔχουν τᾶσιν πρός τό χεῖρον, δηλαδή τήν τροπήν πρός τά αἰσθητά καί τά σωματικά[32].

᾿Απεναντίας «αἱ θεῖαι κυριότητες ἐφίενται τῆς ὄντως κυριότητος, καί τῆς τῶν κυριοτήτων ἀρχῆς, ἤγουν τῆς θεότητος. Καί ἀγαθοειδῶς ἀεί διαπλάττουσι μή μόνον ἑαυτάς, ἀλλά καί τάς μετ᾿ αὐτάς ὡς ἐφικτόν (καταληπτόν) πρός τήν ἐμφέρειαν (ὁμοιότητα) καί τήν ὁμοίωσιν τήν κυρίαν καί ἀληθινήν αὐτῆς, ἤγουν τῆς κυριαρχίας»[33].

Αἱ θεῖαι κυριότητες δέν ποθοῦν μέ τυρρανικόν καί δεδουλευμένον πάθος νά φθάσουν εἰς ὑψηλότερον βαθμόν. Οὐδέποτε διενοήθησαν τοιοῦτόν τι αἱ νοεραί κυριότητες. Τοὐναντίον ἀγαπητικῶς διάκεινται πρός τήν κυριαρχικήν ὁμοιότητα, πρός τόν Ποιητήν αὐτῶν, διότι ἐκ Θεοῦ ἔλαβον τήν κυριαρχικήν σύστασίν των.

Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής σχολιάζων τό 8ον κεφάλαιον τῆς οὐρανίου Ἱεραρχίας τοῦ Διονυσίου τοῦ ᾿Αρεοπαγίτου, ἀποφαίνεται ὡς ἑξῆς διά τάς θείας κυριαρχίας : «ἐκ Θεοῦ γάρ αὐτάς δημιουργικῶς ὑποστῆναι φησίν (ὁ μέγας Διονύσιος), οὗ καί τήν ἐμφέρειαν (ὁμοιότητα) ἔχουσιν εἰς κυριότητα ὥσπερ καί ἡμεῖς οἱ καθ᾿ ὁμοίωσιν κτισθέντες»[34].

Ποιῶν λόγον διά τάς Δυνάμεις ὁ Διονύσιος λέγει: «τήν δέ τῶν ἁγίων δυνάμεων, ἀρρενωπόν τινα καί ἀκατάσειστον ἀνδρίαν, εἰς πάσας τάς κατ᾿ αὐτῶν θεοειδεῖς ἐνεργείας πρός μηδεμίαν ὑποδοχήν τῶν ἐνδιδομένων αὐτῇ θεαρχικῶν ἐλλάμψεων ἀδρανῶς ἐξασθενοῦσαν, δυνατῶς ἐπί τό θεομίμητον ἀναγομένην, οὐκ ἀπολείπουσαν ἑαυτῆς ἀνανδρίᾳ τήν θεοειδῆ κίνησιν, ἀλλ᾿ ἀρρεπῶς ἀφορῶσαν εἰς τήν ὑπερούσιον καί δυναμοποιόν δύναμιν καί ταύτης εἰκόνα δυναμοειδῆ κατά τό ἐφικτόν γινομένων καί πρός μέν αὐτήν ὡς ἀρχιδύναμον δυνατῶς ἐπεστραμμένην, πρός δέ τά δεύ-

31. *PG* 4, 77 D.
32. *PG* 3, 245 B.
33. *PG* 3, 245 C.
34. *PG* 3, 77 C.

τερα δυναμοδότως καί θεοειδῶς προϊοῦσα»[35].

Δέν πρέπει νά κατατάξωμεν τάς θείας δυνάμεις, αἵτινες ἔχουν θηλυκόν ὄνομα, εἰς θηλυπρεπές τι, λέγει ὁ Παχυμέρης. Διότι ἡ σημασία καί λέξις τοῦ ἀρρενωποῦ λέγεται «ἐπί γυναικῶν ἀνδριζομένων καί ἀρρενοφρόνων ἤ ἀρρένων ἰσχύν ἐχουσῶν» (Παχυμέρης, Οὐράνιος Ἱεραρχία, κεφ. VIII,1)[36]. Μία εἶναι ἡ δύναμις καί κίνησις αὐτῶν, ἡ θεοειδής κίνησις καί ἡ ἀκλινής ἀνάτασις πρός τήν ὑπερούσιον καί δυναμοποιόν δύναμιν[37].

Μετά ταῦτα ἐρχόμεθα εἰς τήν τῶν ἁγίων ἐξουσιῶν τάξιν, αἵτινες εἶναι ὁμοταγεῖς τῶν θείων κυριοτήτων καί δυνάμεων.

«Ταύτας ἔχουσα τάς θεοειδεῖς ἰδιότητας ἡ μέση τῶν οὐρανίων νοῶν διακόσμησις, καθαίρεται μέν καί φωτίζεται καί τελεσιουργεῖται καθ᾽ ὅν εἴρηται τρόπον, ὑπό τῶν θεαρχικῶν ἐλλάμψεων, ἐνδιδομένην αὐτῇ δευτέρως διά τῆς πρώτης ἱεραρχικῆς διακοσμήσεως, καί διά μέσης ἐκείνης δευτεροφανῶς διαπορθμευομένων[38].

Περί Ἀρχῶν, Ἀρχαγγέλων, Ἀγγέλων

Μετά τήν δευτέραν τάξιν τῶν Οὐρανίων νοῶν, ἐρχόμεθα εἰς τήν τρίτην κατά σειράν. Δηλονότι, εἰς τάς *Ἀρχάς*, τούς *Ἀρχαγγέλους* καί τούς *Ἀγγέλους*.

Μέ τήν τελευταίαν ταύτην τριαδικήν τάξιν συμπληροῦνται αἱ τρεῖς οὐράνιαι τάξεις : θρόνοι, Χερουβίμ, Σεραφίμ, Κυριότητες, Δυνάμεις, ἐξουσίαι, ἀρχαί, ἀρχάγγελοι, ἄγγελοι.

Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, κατά τόν σχολιαστήν Παχυμέρην, ἀναφορικῶς μέ τάς ἀρχάς λέγει: «Τό τῶν ἀρχῶν ὄνομα, τό θεοειδές καί τῷ Θεῷ ὁμοιωμένως ἀρχικόν αὐτῶν καί ἡγεμονικόν δηλοῖ. Τέως δέ ἐπεί ἡ ἡγεμονία ἐν τάξει φαίνεται, μετά τάξεως φημί ἱερᾶς προσηκούσης τοιαύταις ἀρχαῖς καί δυνάμεσιν, ἄλλας τε καί πρός τήν ἀρχήν τήν ὄντως καί ὑπεράρχιον ὁλικῶς ἐπεστράφθαι[39].

---

35. *PG* 3, 237 D καί 240 A.
36. *PG* 3, 248 B.
37. *PG* 3, 248 C.
38. *PG* 3, 240 B.

Αἱ ἀρχαί ἡγοῦνται τῶν ἀρχαγγέλων καί ἀγγέλων καί ὁλικῶς ἐπιστρέφουν πρός τήν ὑπεράρχιον ἀρχήν τόν Θεόν, ὁ ὁποῖος ἐδημιούργησε καί τάς ἀρχάς. Τοιουτοτρόπως «τά ἀόρατα αὐτοῦ ἀπό κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασι νοούμενα καθορᾶται, ἥ τε ἀΐδιος αὐτοῦ δύναμις καί θειότης»[40].

Οἱ ἀρχάγγελοι ἔχουν τήν ἐπικοινωνίαν των μετά τῶν ἀρχῶν, ἀλλά καί μετά τῶν ἀγγέλων, οἱ ὁποῖοι ὑποδέχονται τάς ἐλλάμψεις διά τῶν πρώτων δυνάμεων. Καί ἄλλως τοῖς ἀγγέλοις κοινωνοῦσιν αἱ μέσαι, δηλονότι οἱ Ἀρχάγγελοι, διότι τάς θείας ἐλλάμψεις ἀγγέλλουσι τοῖς ἀγγέλοις, καί δι᾿ ἀγγέλων ἡμῖν τοῖς ἀνθρώποις ἀναφαίνουσι.

Χρῶνται τοῖς ἀγγέλοις διά τάς εἰδοποιήσεις πρός ἡμᾶς κατ᾿ ἀναλογίαν τῶν ὑπό Θεοῦ ἐλλαμπομένων.

«Ἐπωνυμοῦνται ἀρχαί, ὡς ἐκείνην τήν ἀρχήν ἀναφαίνουσαι, ἐν τῷ δυνατῶς καθ᾿ ἕξιν ἔχειν αὐτήν πρός τήν τοιαύτην ἀρχικήν εὐκοσμίαν τε καί κατάταξιν»[41].

Ὅσον ἀφορᾶ τούς ἁγίους ἀρχαγγέλους εἶναι μία ἱεραρχία καί μία τάξις μέ τάς ἀρχάς καί τούς ἀγγέλους. Τί ἄλλο εἶναι οἱ ἀρχάγγελοι, ἐρωτᾶ ὁ Παχυμέρης, «εἰ μή τάγμα ἐξ ἀρχῶν καί ἀγγέλων συγκείμενον»[42].

Ἡ τῶν ἀρχαγγέλων τάξις, ὡς μεσότης τῶν ἄκρων ἀντιλαμβάνεται. Κοινωνεῖ μέ τάς Ἀρχάς, κοινωνεῖ καί μέ τούς ἀγγέλους, οἱ ὁποῖοι μᾶς φανερώνουν τάς θείας ἐλλάμψεις.

«Οἱ ἄγγελοι εἶναι συμπληρωματικοί πάσης οὐρανίου διακοσμήσεως, πλήν κατά τό τελευταῖον καί ἔσχατον· συμπληροῦσι γάρ καί οἱ θρόνοι, ἀλλά κατά τό πρῶτον, καί διά τοῦτο ἔχουσι τήν ἀγγελικήν ἰδίως ἐπωνυμίαν, καί μᾶλλον ὡς τοῖς ἀνθρώποις πλησιάζοντες, οἱ δή καί μιμοῦνται διά τούτων τά θεῖα. Τοῦτο γάρ ἐστί τό ἐμφανέστερον τῆς ἱεραρχίας αὐτῶν· οὐ γάρ δεόμεθα πάλιν ἑτέρων πρός τάς ὑπ᾿ αὐτῶν ἐλλάμψεις καί ἀγγελίας»[43].

Κατακλείων ὁ Παχυμέρης τά σχόλιά του διά τούς ἀγγέλους, θέλει νά ἀποδείξῃ ὅτι «μία εἶναι ἡ πάντων ἀρχή καί

---

39. *PG* 3, 264 A καί 165 A
40. *Ρωμαίους* 1, 20.
41. *PG* 3, 265 A
42. *PG* 3, 265 B.
43. *PG* 3, 265 C.

διά τοῦτο μία πρόνοια». Δέν πρέπει νά ἐκλαμβάνεται λέγει, ὅτι ὁ Θεός ἡγεῖτο ἀποκλειστικῶς μόνον τῶν Ἰουδαίων. Καί ὅτι ἐπεστάτουν τά ἄλλα ἔθνη ἤ ἄγγελοι ἤ ὁμότιμοι τῷ Θεῷ ἤ ἀντίθετοι ἤ καί θεοί τινες ἕτεροι. Δέν ἐμέρισεν ὁ Θεός τόν καθ᾽ ἡμᾶς τοῦτον κόσμον μεθ᾽ ἑτέρων θεῶν ἤ καί ἀγγέλων.

Ἡ μία τῶν ἁπάντων ὕψιστος πρόνοια ὑπῆρξε δι᾽ ὅλους τούς ἀνθρώπους. Ἐκ τῶν πολλῶν ὅμως ἐθνῶν μόνος ὁ Ἰσραήλ ἐπί τοῦ ὄντως Κυρίου φωτοδοσίαν ἐπεστράφη.

«Μία εἶναι ἡ θεία ὑπερκειμένη πρόνοια καί ὁρατῶν καί ἀοράτων ἁπάντων, καί ὅτι πάντα τά καθ᾽ ἕκαστον ἔθνη ἴδιον ἐσχήκασιν ἄγγελον, ἀνατείναντα αὐτούς, οἱ ὁποῖοι θά τόν ἀκολουθήσουν ἐθελουσίως ἤτοι κατά τήν ἐλευθέραν χρῆσιν τοῦ αὐτεξουσίου των εἰς τήν ἀρχήν τῶν πάντων, τόν Θεόν»[44].

---

44. *PG* 3, 272 ABC.

Βιβλιογραφία

Ἀθηναγόρου Παραμυθίας, Ὁ γνήσιος συγγραφεύς τῶν εἰς Διονύσιον τόν Ἀρεοπαγίτην ἀποδιδομένων συγγραμμάτων, Ἀθῆναι 1932.

Τοῦ αὐτοῦ, Διονύσιος ὁ Μέγας ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας ὁ ἀπό ρητόρων καί βουλευτῶν, ὁ συγγραφέας τῶν ἀρεοπαγιτικῶν συγγραμμάτων, Ἀλεξάνδρεια 1934.

Armstrong, H.A., Plotin, London 1967.

Arnou, R., Le desir de Dieu dans la philosophie de Plotin, Paris 1921.

Bouyer, L., The Spirituality of the New Testament and the Fathers, London 1963.

Brehier, E., Histoire de la Philosophie, L' antiquité et le Moyen Age, Paris 1945.

Candillac, Maur, «Denys l' Areopagite». Dictionnaire de Spiritualité; 375-378.

Cayree, F., Spirituels et Mystiques de premiers temps, Paris 1956.

Copleston, F., A history of philosophy, τ. 1-10, New York 1962.

Cushman Mac Giffert, A History of Christian Thought, I, New York 1960.

Danielou, J., Platonisme et theologie mystique, Paris 1954.

Τοῦ αὐτοῦ, Gregoire de Nysse, La Vie de Moise ou Traite de la perfection en matiere de vertu, Paris 1942.

Darboy G., Oeuvres de Saint Denys L' Areopagite, traduites du Grec.., Paris 1845. Ἐπανεκδόσεις τοῦ ἰδίου ἔργου ἔγιναν τό 1892 καί τό 1932.

Dondaine H-F, «Les expositiones super lerarchiam celestem» τοῦ S. Erigene, Archives d' Histoire doctrinale et litteraire du Moyen Age, 18, 1950-1951, σελίδες 244-302.

Dodds, R.E., Proclus, The Elements of Theology, Oxford 1963.

Durantel J., Saint Thomas et le Pseudo-Denys, Paris 1919.

Dumeige G., «Denys I' Areopagite». Dictionnaire de Spiritualite, 3, 324-329.

Festugiere, A., La revelation d' Hermes Trismegiste. Le Dieu Inconnue et la gnose, Paris, 1954.

Candillac, Maur, «Denys l' Areopagite». Dictionnaire de Spiritualite 3, 375-378.

Grether, Ew., Geistige Hierarchien. D. Areopagita, Dante Alighieri,

Rudolf Steiner, 1962.
Kirk, E.K., The vision of God, the Christian Doctrine of the summum bonum. New York, 1966.
Kern, C., «La structure du monde d' apres le ps. Denys», Irenikon 29, 1956.
Koch, H., «Proclus als Quelle des Pseudo-Dionysius Areopagitica in der Lehre vom Bosen», Philologus LIX, 1895.
Τοῦ αὐτοῦ, Pseudo-Dionysius Areopagita in seinen Bziehungen zum Neuplatonismus und Mysterienwesen, Mainz 1900.
Lossky, V., Ἡ μυστική Θεολογία τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, (μετάφρασις ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ Σ. Πλευράκη), Θεσσαλονίκη 1964.
Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ θέα τοῦ Θεοῦ (μετάφρασις ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπό Μ. Καλαμαρᾶ), Θεσσαλονίκη 1964.
Lupton H, J., Traduction des deux Hierarchies, Londres 1869 (εἰς τό ἔργον J.D. colet, Two Treatises on the Hierarchies of Dionysius, with introduction and translation ὑπό J.H. Lupton).
Roques R., La motion de Hierarchie selon le Pseudo-Denys, εἰς Archives d' histoire doctrinale et litteraire du Moyen age, 17 1949, σελ. 183-222 καί 18, 1950-1951, σελ. 5-54.
Storf R., Traduction de la Hierarchie Celeste, dans Bibliothek der Kirchenvater, Kempten, 1877.

Ἀθανασίου Γ. Παπαρνάκη,
Δρ. Θεολογίας

Ἡ περί ἀπεικονίσεων τοῦ Θεοῦ καί ἱερῶν συμβόλων ἀντίληψη τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης
(μέ ἀφορμή τήν εἰκονομαχική ἔριδα)

(Συνέχεια ἀπό τό προηγούμενο)

3. Ἡ χρήση ἱερῶν συμβόλων καί εἰκονογραφικῶν ἀναπαραστάσεων στή βιβλική λατρεία καί παράδοση

Ἡ ἑρμηνεία τῆς δευτέρας ἐντολῆς, ὅπως ἐκτέθηκε προηγουμένως, ὑποστηρίζεται περαιτέρω ἀπό τόν ἅγ. Ἰω. Δαμασκηνό μέ ἀναφορά σέ ὅλα ἐκεῖνα τά ἀντικείμενα, πού ὁρίζει ὁ μωσαϊκός νόμος νά χρησιμοποιοῦνται στή λατρεία τοῦ Γιαχβέ. Πρός τά ἀντικείμενα αὐτά καθ᾽ αὐτά καί τόν τρόπο κατασκευῆς τους (μέ τίς διάφορες ἀναπαραστάσεις τους), καθώς καί στούς λόγους καθιέρωσης καί τόν τρόπο χρήσης τους, στρέφονται τά ἐπιχειρήματά του. Καί τοῦτο γιά νά ἀποδείξει ὅτι ὁ σκοπός τῆς ἀπαγόρευσης τῆς θείας νομοθεσίας ἦταν ἡ εἰδωλολατρία καί ὄχι ἡ κατασκευή καί χρήση ἱερῶν συμβόλων. Κοντά σ᾽ αὐτά προσθέτει καί ὅλα ἐκεῖνα τά δείγματα τῆς ἀρχαιότερης βιβλικῆς καί μεταγενέστερης ἰουδαϊκῆς παράδοσης καί ζωῆς, στά ὁποῖα, παρά τόν ἐμφανῶς καί ἀναμφισβήτητα περιορισμένο χαρακτήρα τους, υἱοθετοῦνται ἀναπαραστάσεις ἀπό τό φυσικό κόσμο καί μάλιστα ἐντός λατρευτικῶν πλαισίων.

Βασιζόμενος σέ αὐτά, ἐκφράζει εὐθέως τήν ἀντίληψή του σχετικά μέ τή θέση τῆς Π. Διαθήκης ἔναντι τῶν εἰκονογραφήσεων μέ τή χαρακτηριστική φράση· «ἐγὼ δὲ παριστῶ σοι ἐν τῇ παλαιᾷ, ὅτι προσέταξεν ὁ Θεὸς ποιεῖν εἰκό-

νας»[63]. Σέ ἀντίθεση δηλαδή μέ τούς εἰκονομάχους (ἀλλά καί τή γενικότερη ἰουδαϊκή παράδοση), πού ἤθελαν νά ἐπιβάλουν τή θέση ὅτι δῆθεν ἡ κυρίαρχη νοοτροπία τῆς Π. Διαθήκης εἶναι ἐναντίον τῆς κατασκευῆς εἰκονογραφικῶν ἀναπαραστάσεων ὁποιουδήποτε εἴδους, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ κατασκευή καί χρήση εἰκόνων καί ἱερῶν συμβόλων ἦταν οὐσιῶδες στοιχεῖο τῆς μωσαϊκῆς γιαχβικῆς θρησκείας καί ἀποδεκτή στήν ἰουδαϊκή παράδοση, καί ἰδιαίτερα στή λατρεία. Τά σύμβολα μάλιστα τῆς Π. Διαθήκης τά παρουσιάζει ὡς προδρόμους τῆς προσκύνησης τῶν εἰκόνων στήν Ἐκκλησία. Ἀναλύοντας τό πνεῦμα καί τούς λόγους κατασκευῆς καί χρήσης τους, προβαίνει στίς κατάλληλες ἀναγωγές, μέ τίς ὁποῖες προσδιορίζει τόν ἀληθῆ χαρακτήρα καί ρόλο τῶν χριστιανικῶν εἰκόνων τόσο στή δημόσια ἐκκλησιαστική ζωή, ὅσο καί στήν ἰδιωτική λατρεία τοῦ χριστιανοῦ.

Τά ἱερά σύμβολα, πού ἀναφέρει ὁ ἱ. πατήρ, εἶναι τά λατρευτικά ἀντικείμενα τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου καί, μετά τή μόνιμη ἐγκατάσταση τοῦ Ἰσραήλ στή Χαναάν, τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομῶντα, πού τήν ἀντικατέστησε. Πρόκειται γι᾽ αὐτά πού ἦταν τοποθετημένα στά δύο κύρια μέρη τους, τό Ἅγιον (κυρίως Ναός) καί τό Ἅγιον τῶν Ἁγίων (Ἄδυτον). Στό Ἅγιον ὑπῆρχαν ὁ χρυσός βωμός ἤ τό θυσιαστήριο τοῦ θυμιάματος, ἡ ἑπτάφωτη λυχνία καί ἡ τράπεζα τῶν ἄρτων τῆς προθέσεως. Στό Ἅγιον τῶν Ἁγίων ὑπῆρχε ἡ Κιβωτός τῆς Διαθήκης — μέ τό ἱλαστήριο καί τά χερουβίμ —, ἡ ὁποία ἐμπεριεῖχε τίς δύο λίθινες πλάκες τοῦ Νόμου, τή στάμνο τοῦ μάννα καί τή ράβδο τοῦ Ἀαρών τή βλαστήσασα[64]. Ἀναφέρεται ἐπίσης στό καταπέτασμα, πού διαχώριζε τό Ἅγιον τῶν Ἁγίων ἀπό τό Ἅγιον, διατηρώντας το ἀπροσπέλαστο, στό χάλκινο ὄφι, ὁ ὁποῖος εἶχε κατασκευαστεῖ ἀπό τό Μωυσῆ καί βρισκόταν στό Ναό μέχρι τήν ἐποχή τοῦ

---

63. *Ἀπολογητικός*, 3,11, PG 94,1333C.

64. Βλ. *Ἐξόδ.* 16,31-34. 25,10-22. *Ἀριθμ.* 17,23-25. *Γ' Βασ.(Α' Βασ.)* 8,9 κ.ἄ. Πρβλ. «...*καὶ τὴν κιβωτὸν τῆς διαθήκης περικεκαλυμμένην πάντοθεν χρυσίῳ, ἐν ᾗ στάμνος χρυσῆ ἔχουσα τὸ μάννα καὶ ἡ ράβδος Ἀαρὼν ἡ βλαστήσασα καὶ αἱ πλάκες τῆς διαθήκης*...» (*Ἑβρ.* 9,4).

βασιλιᾶ Ἐζεκία, καθώς καί σέ ἄλλα ἱερά σκεύη λατρείας[65].

Παρά τήν ποικιλία τῶν ἀπόψεων σχετικά μέ τό χρόνο καί τόν τρόπο προέλευσης τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν καί τίς ὁμοιότητες πού ἐπισημαίνουν οἱ διάφοροι ἐρευνητές μέ τούς χαναανιτικούς εἰδωλολατρικούς πολιτισμούς, ἐπικρατέστερη εἶναι ἡ ἄποψη ὅτι προέρχονται ἀπό τήν πρώιμη ἰσραηλιτική ἱστορία, τήν ἐποχή τῆς διαμόρφωσης τοῦ ἰσραηλιτικοῦ ἔθνους, σημαδεύοντας μάλιστα χαρακτηριστικά σημεῖα τῆς διαδικασίας μορφοποιήσεώς του[66]. Ἀνήκουν στήν ἐποχή τῆς ἐξόδου τῶν ἰσραηλιτῶν ἀπό τήν Αἴγυπτο καί τῆς τεσσαρακονταετοῦς πορείας τους στήν ἔρημο, τήν ὁποία ὁ προφητικός λόγος τοῦ Ὠσηέ περιγράφει ὡς ἰδεώδη τῶν σχέσεών τους μέ τό Γιαχβέ, ὡς περίοδο τῆς θερμῆς καί ἀληθινῆς ἀγάπης τους[67]. Πρόκειται γιά κύρια στοιχεῖα τῆς ἰουδαϊκῆς παράδοσης, τά ὁποῖα διαμόρφωσαν τό χαρακτήρα τῆς θρησκευτικῆς λατρείας, πού ἀσκήθηκε μέσα σ᾽ αὐτήν. Ἑπομένως μποροῦμε νά τά ἀντιμετωπίσουμε ὡς σύγχρονα τῶν διατάξεων τῆς δευτέρας ἐντολῆς καί ἔτσι νά κατανοήσουμε ἀκριβέστερα τό πνεῦμα πού διέπει τό βιβλικό κείμενο ὡς πρός τήν κατασκευή καί λατρευτική χρήση ὁμοιωμάτων καί συμβόλων στήν ἐπικοινωνία τοῦ πιστοῦ μέ τό Θεό του. Καί τοῦτο διότι ἡ ἀπαγόρευση τῆς δευτέρας ἐντολῆς τοῦ Δεκαλόγου θά ἐρχόταν σέ εὐθεία ἀντίθεση μέ τήν ὕπαρξη ὅλων αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων στήν περίπτωση πού σήμαινε τήν ἀπόλυτη ἀπαγόρευση εἰκονογραφικῶν ἀναπαραστάσεων, ὅπως ὀρθά ἐπισημαίνει ὁ ἅγ. Ἰω. Δαμασκηνός· «τί ποιεῖς, ὦ Μωσῆ; Σὺ λέγεις· *Οὐ ποιήσεις σεαυτῷ*

---

65. *Ἀπολογητικός*, 1,13-15, PG 94,1241-1245. 1,20, PG 94,1252A-B. 2,14, PG 94, 1300B. 2,22, PG 94,1308-1309. 3.36, PG 94,1356A. Βλ. ἀναλυτική περιγραφή τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν στά Β. Βέλλα, *Ἑβραϊκή Ἀρχαιολογία*, Ἀθῆναι 1980, σ. 103-114. Ἠ. Οἰκονόμου, *Παραδόσεις Ἀρχαιολογίας τῆς Παλαιστίνης καί Βιβλικῆς Θεσμολογίας*, Ἀθήνα 1985, σ. 197ἑξ. Δ. Καϊμάκη, *Ὁ Ναός τοῦ Σολομῶντα. Ἱστορία-Θεολογία*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 51-55.

66. Δ. Καϊμάκη, *ἔνθ᾽ ἀνωτ.*, σ. 17-21. Β. Βέλλα, *ἔνθ᾽ ἀνωτ.*, σ. 103. J. Gutmann, «The History of the Ark», *ZAW* 83 [1971] 22,24. R. de Vaux, *The Early History of Israel*, τ. 1, σ. 468. J. Bright, *A History of Israel*, σ. 169.

67. *Ὠσ.* 2,16-18. 10,11. 12,10. 13,5-6.

γλυπτὸν οὐδὲ πᾶν ὁμοίωμα, καὶ σὺ καταπέτασμα κατασκευάζεις, *ἔργον ὑφαντὸν χερουβὶμ καὶ δύο χερουβὶμ ἐκ χρυσίου καθαροῦ;*»[68]· καί ἀλλοῦ, «Λέγε μοι ἐρωτῶντι· Εἷς Θεὸς ὁ Θεός; Ναί, φήσεις, ὡς ἔμοιγε δοκεῖ, εἷς νομοθέτης. Τί οὖν νομοθετεῖ τὰ ἐναντία; Οὐ γὰρ ἔξω τῆς κτίσεως τὰ χερουβίμ. Τί οὖν προστάττει χερουβὶμ γλυπτὰ ἀνθρώπων χερσὶν τεκταινόμενα σκιάζειν τὸ ἱλαστήριον;»[69].

Στή συνέχεια θά παρουσιάσουμε σύντομα τά λατρευτικά αὐτά ἀντικείμενα τοῦ ἀρχαίου Ἰσραήλ, πού ἀναφέρει ὁ ἱ. πατήρ, ἐπισημαίνοντας τή σημασία καί τήν ἀξία τους, ὅπως δίδεται στό βιβλικό κείμενο καί ὅπως συνάγεται ἀπό τήν ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας τους. Τά στοιχεῖα αὐτά θά μᾶς βοηθήσουν νά ἀξιολογήσουμε καλύτερα τά ἐπιχειρήματά του σχετικά μ᾽ αὐτά, στά πλαίσια τῆς ὑπεράσπισης τῶν ἐκκλησιαστικῶν εἰκόνων.

α) Τά λατρευτικά ἀντικείμενα τοῦ βιβλικοῦ Ἰσραήλ

Ἡ σκηνή τοῦ μαρτυρίου

Ἡ «σκηνή τοῦ μαρτυρίου» (אֹהֶל מוֹעֵד, ʼohel mo‘edh)[70] ἦταν τό φορητό λατρευτικό ἱερό τῶν ἰσραηλιτῶν στήν ἔρημο[71]. Κατασκευασμένη μέ ὑπόδειξη τοῦ Θεοῦ στό Μωυσῆ κατά τή νομοδοσία στό ὄρος Σινᾶ, ἀποτελοῦσε τό κέντρο τῆς λατρείας τοῦ λαοῦ καί τόν τόπο τῆς ἐπικοινωνίας τοῦ Θεοῦ μέ αὐτόν σ᾽ ὅλη τή διάρκεια τῆς τεσσαρακονταετοῦς πορείας πρός τή γῆ τῆς Ἐπαγγελίας. Λεπτομερῆ περιγραφή της τόσο ὑπό τή μορφή ὁδηγιῶν κατασκευῆς της, πού ὑπαγορεύτηκαν ἀπό τόν ἴδιο τό Θεό καί παρουσιάστηκαν σέ

---

68. *Ἀπολογητικός*, 2,9, PG 94,1292C. 3,9, PG 94,1329B.

69. *Ἀπολογητικός*, 1,15, PG 94,1244C.

70. *Ἐξόδ.* 27,21. 29,4. Κατά τήν περιγραφή τῆς κατασκευῆς της (*Ἐξόδ.* 26-27) καί στίς περιπτώσεις ἐκεῖνες πού δέν φέρει ἰδιάζουσα θεολογική σημασία ὀνομάζεται ἁπλῶς «σκηνή», ʼohel (אֹהֶל, *Ἐξόδ.* 26,9·12·13·14) ἤ mishkan (מִשְׁכָּן, *Ἐξόδ.* 25,8. 26,1·6·7·12·13). Ἐπίσης συναντᾶται καί ἡ ὀνομασία «οἶκος τοῦ μαρτυρίου» (אֹהֶל הָעֵדֻת, ʼohel ha‘edhuth, *Ἀριθμ.* 9,15).

71. Ἡ ἀρχαιότητα τῆς ὕπαρξης τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου δέν ἀμφισβητεῖται στή νεώτερη ἔρευνα, καθώς θεωρεῖται ὅτι συμβαδίζει μέ τή

ὅραμα στό Μωυσῆ πάνω στό Σινᾶ[72], ὅσο καί ὑπό τή μορφή τῆς περιγραφῆς τῆς κατασκευῆς της, ἀπό τούς εἰδικά ἐπιλεγμένους γιά τό ἔργο αὐτό ἰσραηλίτες Ἐλιάβ καί Βεσελεήλ[73], ἔχουμε στό βιβλίο τῆς *Ἐξόδου*, κεφ. 26-27 καί 37-40 ἀντίστοιχα.

Ἡ Σκηνή τοῦ Μαρτυρίου ἦταν ὁ ἁγιασμένος χῶρος στόν ὁποῖο τελοῦνταν ὅλες οἱ λατρευτικές πράξεις τοῦ λαοῦ[74] καί γιά τήν εἴσοδο σ᾽ αὐτήν ἔπρεπε νά ὑποβληθοῦν πρῶτα σέ καθαρμούς τόσο οἱ Λευῗτες ἱερεῖς της, ὅσο καί ὁ ἀρχιερέας[75]. Ἐξ ἀρχῆς εἶχε ὁριστεῖ ὡς ὁ τόπος συνάντησης τοῦ Γιαχβέ μέ τόν λαό του[76], ὁ χῶρος στόν ὁποῖο συνομιλοῦσε μέ τό Μωυσῆ ὡς «φίλος πρός φίλο» καί ἀποκάλυπτε τό θέλημά του, ἐκεῖ ὅπου ἀνέφερε ὁ λαός τά αἰτήματα, τά προβλήματα ἤ τά παράπονά του καί ἔπαιρνε ἀπαντήσεις[77]. Τή σημασία της αὐτή ἀντλεῖ ἀπό τό γεγονός ὅτι ἦταν ὁ χῶρος φύλαξης τῆς Κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε καθ᾽ αὑτήν τό σύμβολο καί τό σημεῖο τῆς παρουσίας τοῦ

νομαδική ζωή, ἀρχαία καί νεώτερη (J. Gutmann, «The 'Second Commandment' and the Image in Judaism», *Hebrew Union College Annual* 32 [1961] 162. Δ. Καϊμάκη, *Ὁ Ναός τοῦ Σολομῶντα*, σ. 17-19).

72. «*Καὶ ποιήσεις μοι κατὰ πάντα, ὅσα ἐγὼ σοι δεικνύω ἐν τῷ ὄρει, τὸ παράδειγμα τῆς σκηνῆς καὶ τὸ παράδειγμα πάντων τῶν σκευῶν αὐτῆς· οὕτω ποιήσεις*» (*Ἐξόδ.* 25,9· πρβλ. 40).

73. *Ἐξόδ.* 31,2-11· πρβλ. 35,30-36,2. 37,19-21.

74. «*Καὶ ποιήσεις μοι ἁγίασμα, καὶ ὀφθήσομαι ἐν ὑμῖν*» (*Ἐξόδ.* 25,7). Ὅλες οἱ τελετουργικές διατάξεις καί πράξεις, πού περιγράφονται στήν Πεντάτευχο, ἰδιαιτέρως δέ στό βιβλίο του Λευϊτικοῦ, ἔχουν ὡς τόπο διεξαγωγῆς τή Σκηνή τοῦ Μαρτυρίου (*Ἐξόδ.* 27,21. 29,4·10·11·30·32. 40,29. *Λευϊτ.* 1,3ἑξ. 3,2-13. 4,4,-18. *Ἀριθμ.* 5,17. 6,10. 19,4-13. *Ψαλμ.* 26[27],5-6. κ.ἄ.).

75. Βλ. *Ἐξόδ.* 30,21· *Ἀριθμ.* 8,15 κ.ἄ.

76. «....*ἐπὶ θύρας τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου ἔναντι Κυρίου, ἐν οἷς γνωσθήσομαί σοι ἐκειθεν ὥστε λαλῆσαί σοι. καὶ τάξομαι ἐκεῖ τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ καὶ ἁγιασθήσομαι ἐν δόξῃ μου· καὶ ἁγιάσω τὴν σκηνὴν τοῦ μαρτυρίου καὶ τὸ θυσιαστήριον... καὶ ἐπικληθήσομαι ἐν τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ καὶ ἔσομαι αὐτῶν Θεός, καὶ γνώσονται ὅτι ἐγώ εἰμι Κύριος ὁ Θεὸς αὐτῶν...*» (*Ἐξόδ.* 29,42-46· πρβλ. 30,37. 40,28-32. *Λευϊτ.* 1,1.).

77. Στό *Ἐξόδ.* 33,7-11 περιγράφεται ἀναλυτικά ὅλη ἡ διαδικασία ἐπικοινωνίας τοῦ Θεοῦ μέ τό Μωυσῆ καί τό λαό καί τά γεγονότα πού τή συνόδευαν (κάλυψη ἀπό τή νεφέλη κ.λπ.). Πρβλ. ἐπίσης *Ἐξόδ.* 40,28-32. *Ἀριθμ.* 9,15-20. 11,1-26. 12,1-10. 14,10. 16,19. 17,7-28. 20,6. 25,6. 27,2. 31,30. *Δευτ.* 31,14-15. *Ψαλμ.* 41(42),5.

Θεοῦ, ὅπως θά ἀναφέρουμε παρακάτω.

Ἀρχικά εἶχε τοποθετηθεῖ ἐκτός τοῦ στρατοπέδου τῶν ἰσραηλιτῶν, κατά τή διάρκεια τῆς παραμονῆς στό ὄρος Σινᾶ[78], ἐνῶ στή συνέχεια τοποθετήθηκε στό κέντρο του, ὅταν, φεύγοντας ὁ λαός ἀπό ἐκεῖ, ξεκίνησε τή μεγάλη πορεία πρός τή γῆ τῆς Ἐπαγγελίας μέ τίς φυλές νά διατάσσονται σταυροειδῶς γύρω της[79]. Ἡ ἱστορία τῆς Σκηνῆς εἶναι σύντομη, καθώς ρόλο παίζει μόνο μέσα στήν ἔρημο, ἐνῶ χάνονται τά ἴχνη της μετά τήν ἐγκατάσταση στή Χαναάν καί τήν τοποθέτησή της στή Σηλώ[80], ὅπου λειτούργησε ἀρχικά ὡς τό πρῶτο ἱερό τοῦ Ἰσραήλ στή Χαναάν[81]. Μία προέκταση ἤ ἀναβίωσή της θά μποροῦσε νά ἐντοπιστεῖ στή σκηνή, πού εἶχε στήσει ὁ Δαβίδ στήν Ἰερουσαλήμ, γιά νά ἐγκαταστήσει τήν Κιβωτό[82]. Τή σκηνή αὐτή ἀντικατέστησε ὁ Ναός, πού ἔχτισε ὁ Σολομῶντας[83].

Τόσο ἡ Σκηνή τοῦ Μαρτυρίου, ὅσο καί ἀργότερα ὁ Ναός, ἀποτέλεσαν τά αἰσθητά σημεῖα τῆς ἐπαφῆς τοῦ λαοῦ μέ τό Θεό του ὡς οἱ τόποι τῆς παρουσίας του[84]. Ἀπέκτησαν τόσο μεγάλη σημασία στή θρησκευτική ἐμπειρία του, ὥστε στήν οὐσία ταυτίζονταν μέ τήν ὑπόσταση τοῦ Ἰσραήλ καί ἀντιπροσώπευαν τό σύνολο τῆς παραδόσεώς του. Ἡ ἀντίληψη αὐτή ἐκφράζεται μέ ἰδιαίτερα ἐμφατικό τρόπο στίς περιπτώσεις τῆς ἀπώλειάς τους κατά τίς ἱστορικές περιόδους τῆς καταστροφῆς καί τῆς αἰχμαλωσίας, ἀλλά καί στίς

---

78. *Ἐξόδ.* 33,7.

79. *Ἀριθμ.* 2,1-3,39. Στή διάταξη αὐτή ἡ πατερική σοφία διακρίνει μία ἀπό τίς προτυπώσεις τῆς Π. Διαθήκης γιά τόν σταυρό τοῦ Χριστοῦ· βλ. περισσότερα Σ. Σάκκου, *Ὁ σταυρός εἰς τήν Παλαιάν Διαθήκην*, Ἀθῆναι 1969, σ. 64-70.

80. *Ἰησ. Ν.* 18,1. 19,51. *Ψαλμ.* 77(78),60.

81. *Ἰησ. Ν.* 22,19-29. 24,25.

82. *Β' Βασ.(Β' Σαμ.)* 6,1-17. *Γ' Βασ.(Α' Βασ.)* 1,39. *Α' Παρ.(Χρον.)* 6,17-33. 9,19-21-23. 15,1-16,43. 17,1. 22,19. *Β' Παρ.(Χρον.)* 1,4.

83. Πρβλ. *Σοφ. Σολ.* 9,8.

84. Πρβλ. *«Καὶ ἔστη Δαυῒδ ἐν μέσῳ τῆς ἐκκλησίας καὶ εἶπεν· Ἀκούσατέ μου, ἀδελφοὶ καὶ λαός μου. Ἐμοὶ ἐγένετο ἐπὶ καρδίαν οἰκοδομῆσαι οἶκον ἀναπαύσεως τῆς κιβωτοῦ διαθήκης Κυρίου καὶ στάσιν ποδῶν Κυρίου ἡμῶν, καὶ ἡτοίμασα τὰ εἰς τὴν κατασκήνωσιν ἐπιτήδεια...»* (*Α' Παρ.[Χρον.]* 28,2).

προφητικές διδασκαλίες γιά τήν ἐσχατολογική ἀποκατάσταση καί τήν παγκόσμια κυριαρχία τοῦ Ἰσραήλ διά τῆς θρησκευτικῆς ὑποταγῆς ὅλων τῶν ἐθνῶν στή λατρεία τοῦ Γιαχβέ[85].

Ἡ κιβωτός τῆς Διαθήκης

Ἡ «κιβωτός τῆς Διαθήκης» (אֲרוֹן הַבְּרִית, 'aron haberith)[86] ἦταν τό ἱερότερο λατρευτικό ἀντικείμενο τοῦ Ἰσραήλ. Ὀνομάζεται ἀκόμη «κιβωτός διαθήκης Κυρίου» (אֲרוֹן בְּרִית יְהוָה, 'aron berith Yahweh)[87] ἤ ἁπλῶς «κιβωτός Κυρίου» (אֲרוֹן יְהוָה, 'aron Yahweh)[88], «κιβωτός μαρτυρίου»[89] ἤ «τῶν μαρτυρίων» (אֲרוֹן הָעֵדֻת ἤ הָעֵדוּת, 'aron ha'edhuth)[90], καί «κιβωτός τῆς διαθήκης τοῦ μαρτυρίου Κυρίου»[91]. Ἐπίσης συναντῶνται τά ὀνόματα «κιβωτός τῆς ἰσχύος»[92], «κιβωτός τοῦ ἁγιάσματος» (אֲרוֹן עֻזֶּךָ, 'aron 'uzzecha)[93] τοῦ Θεοῦ καί «κιβωτός ἁγία» (אֲרוֹן־הַקֹּדֶשׁ, 'aron haqodhesh)[94]. Ἡ κατασκευή της περιγράφεται μέ λεπτομέρεια τόσο ὡς πρός τό μέρος τοῦ σχεδίου (*Ἐξόδ.* 25,10-22), ὅσο καί ὡς πρός τό μέρος τῆς ἐφαρμογῆς του (*Ἐξόδ.* 38,1-8).

Ἀποτελοῦνταν ἀπό ἕνα παραλληλόγραμμο κιβώτιο, κα-

---

85. *Ψαλμ.* 5,7(8). 9,15(14). 21,28(22,17). 28(29),2. 44,13(45,12). 49(50),2. 65(66),4. 68,36(69,35). 71(72),11. 75,3(76,2). 83(84),2. 85(86),9. 95(96),9. 124(125),1. 131(132),7·13. 136(137),1. 137(138),2. *Ἠσ.* 2,3-4. 27,13. 45,14. 49,7·23. 66,23. *Σοφον.* 2,11. 14,16-17. *Ἀποκ.* 15,5. 21,3 κ.ἄ. Πρβλ. Β. Βέλλα, *Ἑβραϊκή Ἀρχαιολογία*, σ. 132. Ἀθ. Παπαρνάκη, *Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος ὡς ἑρμηνευτής τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 318-320.

86. *Ἐξόδ.* 31,7. 39,15. *Ἰησ. Ν.* 3,8·15. 4,10.

87. *Ἀριθμ.* 10,33. 14,44. *Δευτ.* 10,8. 31,9·25·26. *Ἰησ. Ν.* 3,3·6·11·13·14·15·17. 4,7·9·11·18. 6,8·9·11. 9,2δ. 24,33α(ΜΚ). *Κριτ.* 20,27. *Α' Βασ.(Α' Σαμ.)* 4,3·4(ΜΚ) κ.ἄ. Στό *Ἱερ.* 3,16 μεταφράζεται ὡς «*κιβωτός διαθήκης ἁγίου Ἰσραήλ*».

88. *Ἰησ. Ν.* 6,11·12·13. 24,33α. *Α' Βασ.(Α' Σαμ.)* 3,3. 4,3·4·6 κ.ἄ.

89. *Ἐξόδ.* 25,9·21. 26,33·34. 30,26. 35,11. 40,5·21. *Λευϊτ.* 16,2. *Ἀριθμ.* 4,5. 7,89.

90. *Ἐξόδ.* 30,6.

91. *Ἰησ. Ν.* 4,16 (χωρίς ἑβρ. ἀντίστοιχο, ὅπου ἁπλῶς «μαρτυρίου»).

92. *Β' Παρ.(Χρον.)* 6,41.

93. *Ψαλμ.* 131(132),8. Ἡ ἀκριβής μετάφραση τοῦ ΜΚ εἶναι «*κιβωτός τοῦ μεγαλείου*» τοῦ Θεοῦ.

94. *Β' Παρ.(Χρον.)* 35,3.

τασκευασμένο ἀπό ἄσηπτο ξύλο ἀκακίας ἐπιχρυσωμένο ἐξ ὁλοκλήρου, πού ἔφερε χρυσό κάλυμμα. Στά ἄκρα τοῦ καλύμματος αὐτοῦ ὑπῆρχαν δύο χερουβίμ ὄρθια, ἀντιμέτωπα μεταξύ τους, πού εἶχαν ἀνοιγμένα τά φτερά τους[95]. Ὁ ρόλος καί ἡ σημασία του προσδιορίζονται μέ σαφήνεια στό βιβλικό κείμενο. Τό κιβώτιο αὐτό ἦταν ὁ χῶρος φύλαξης τῶν ἱερῶν ἀντικειμένων («*μαρτυρίων*»), πού ὁ Θεός ἔδωσε στόν λαό του[96], δηλαδή τῶν πλακῶν τοῦ Δεκαλόγου, τῆς στάμνας τοῦ μάννα καί τῆς βλαστήσασας ράβδου τοῦ Ἀαρών. Κατά συνέπεια ἡ ἀξία του ἔγκειτο στό ὅτι ἦταν ὁ φορέας τῶν ἱερῶν αὐτῶν ἀντικειμένων, πού μαρτυροῦσαν τίς θαυμαστές ἐνέργειες καί τό θέλημα τοῦ Θεοῦ γιά τόν ἐκλεκτό του λαό. Τό χρυσό κάλυμμά του, πού ὀνομαζόταν «*ἱ*-

---

95. Ἡ ὕπαρξη μιᾶς Κιβωτοῦ ἀμφισβητεῖται στή νεώτερη ἔρευνα καί γίνεται λόγος τουλάχιστον γιά τρεῖς ἀνεξάρτητες μεταξύ τους· τήν ἀρχαία κιβωτό τῆς Σηλώ, τή δευτερονομική κιβωτό τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομώντα καί τοῦ Ἰωσία καί τήν ἱερατική κιβωτό τοῦ δευτέρου Ναοῦ (βλ. J. Gutmann, «The History of the Ark», σ. 23-29). Παρόλο πού οἱ ἀπόψεις αὐτές βρίσκονται ἀκόμη στό στάδιο τῆς θεωρίας (παρά τήν εὐρεία ὑποστήριξή τους), θά μπορούσαμε νά παρατηρήσουμε κάποια ἀρνητικά κοινά σημεῖα στή μεθοδολογία, πού χρησιμοποιεῖται. Πρῶτον, υἱοθετεῖται σταθερά ἡ μέθοδος κατακερματισμοῦ τοῦ βιβλικοῦ κειμένου καί μετατροπῆς τῶν ἀποσιωπήσεων ἤ παραλείψεών του σέ σαφεῖς μαρτυρίες. Τό γεγονός π.χ., ὅτι στό *Δευτ.* 10,3ἑξ. δέν ἀναφέρεται ὅτι ἡ κιβωτός ἦταν ἐξ ὁλοκλήρου ἐπιχρυσωμένη, ὅπως περιγράφεται στό *Ἐξόδ.* 37,1-9, ἑρμηνεύεται ὡς μαρτυρία δύο ἀνεξάρτητων μεταξύ τους κιβωτῶν στίς ἀντίστοιχες περικοπές (*αὐτόθι*, σ. 23-24). Δεύτερον, ἀσαφεῖς μαρτυρίες ἤ ἐνδείξεις τοῦ βιβλικοῦ κειμένου, πού δέν ἐπιβεβαιώνονται ἀπό πουθενά, χρησιμοποιοῦνται τελικά ὡς ἀποδείξεις. Γιά παράδειγμα, τό γεγονός ὅτι ἡ κιβωτός τῆς Σηλώ μεταφέρεται μέ ἅρμα στήν Ἰερουσαλήμ (*Α' Βασ.[Α' Σαμ.]* 6,7-8ἑξ.), χωρίς νά γνωρίζουμε ἐάν αὐτό ἦταν μόνιμο ἤ ἁπλῶς περιστασιακό γνώρισμά της, θεωρεῖται ὡς ἔνδειξη διαφορετικης κιβωτοῦ ἀπό τή δευτερονομική ἤ ἱερατική κιβωτό τοῦ Ναοῦ, πού μεταφερόταν ἀπό τούς Λευΐτες στά χέρια (*Δευτ.* 10,8. 31,9), ἀκριβῶς λόγω τοῦ διαφορετικοῦ τρόπου μεταφορᾶς τους (*αὐτόθι*, σ. 23 καί 27). Τά σημεῖα αὐτά ὑποδεικνύουν ὅτι χρειάζονται ἀκόμη πολλές κοπιώδεις προσπάθειες καί πολλά νέα στοιχεῖα ἀπό τήν ἀρχαιολογική σκαπάνη γιά τήν ἐξακρίβωση τῆς ἀλήθειας καί τήν ἀνεπιφύλακτη ἀποδοχή τους, ἰδιαίτερα ὅταν πρόκειται γιά τήν πλήρη ἀνατροπή τῆς εἰκόνας πού μᾶς παρουσιάζει τό βιβλικό κείμενο.

96. «*Καὶ εἰς τὴν κιβωτὸν ἐμβαλεῖς τὰ μαρτύρια, ἃ ἂν δῶ σοι*» (*Ἐξόδ.* 25,20. 40,18-19. *Δευτ.* 10,1-5. 31,25-26).

λαστήριον ἐπίθεμα» (כַּפֹּרֶת, kapporeth), μαζί μέ τά δύο χερουβίμ, πού τό πλαισίωναν, συμβόλιζαν τό θεῖο θρόνο, ἀπ' ὅπου ὁ Θεός ἀποκαλυπτόταν στό λαό του καί τοῦ γνωστοποιοῦσε τό θέλημά του· «*καὶ γνωσθήσομαί σοι ἐκεῖθεν καὶ λαλήσω σοι ἄνωθεν τοῦ ἱλαστηρίου ἀνὰ μέσον τῶν δύο χερουβὶμ τῶν ὄντων ἐπὶ τῆς κιβωτοῦ τοῦ μαρτυρίου καὶ κατὰ πάντα, ὅσα ἂν ἐντείλωμαί σοι πρὸς τοὺς υἱοὺς Ἰσραήλ*»[97]. Τό ἱλαστήριο, ὡς ἐκ τῆς σχέσεώς του αὐτῆς μέ τόν ἔνθρονο Θεό, ἀποκτοῦσε ξεχωριστή ἁγιότητα, ἡ ὁποία ἀντανακλοῦσε σ' ὁλόκληρη τήν Κιβωτό[98].

Ἡ ἀξία τῆς Κιβωτοῦ κατά τή διάρκεια τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰσραήλ ἦταν πολύ μεγάλη, ὅπως ἐνδεικτικά ἐμφαίνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι: α) Ἦταν τοποθετημένη στό ἄβατο μέρος τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου, στό Ἅγιον τῶν Ἁγίων, καί ἀποτελοῦσε οὐσιαστικά τό μοναδικό πολύτιμο περιεχόμενό του[99]. β) Ἦταν τό σημεῖο ἐμφάνισης τοῦ Γιαχβέ καί ἀποκάλυψης τοῦ θελήματός του[100]. γ) Ἦταν ἀθέατη ἀπό τό λαό, καθώς κατά τήν πορεία στήν ἔρημο, ἦταν καλυμμένη μέ τό παραπέτασμα[101]. δ) Ἀπαγορευόταν ἡ προσέγγισή της ἀπό τούς ἰσραηλίτες ἐκτός τῆς φυλῆς τοῦ Λευΐ, ἡ ὁποία εἶχε ὁρισθεῖ νά τή μεταφέρει[102]. ε) Συνόδευε τόν Ἰσραήλ

---

97. *Ἐξόδ.* 25,21.

98. Γιά τή διάκριση μεταξύ τοῦ κιβωτίου καί του καλύμματός του βλ. Β. Βέλλα, *Ἑβραϊκή Ἀρχαιολογία*, σ. 109-110.

99. «*Καὶ θήσεις τὸ καταπέτασμα ἐπὶ τοὺς στύλους καὶ εἰσοίσεις ἐκεῖ ἐσώτερον τοῦ καταπετάσματος τὴν κιβωτὸν τοῦ μαρτυρίου· καὶ διοριεῖ τὸ καταπέτασμα ὑμῖν ἀνὰ μέσον τοῦ ἁγίου καὶ ἀνὰ μέσον τοῦ ἁγίου τῶν ἁγίων. καὶ κατακαλύψεις τῷ καταπετάσματι τὴν κιβωτὸν τοῦ μαρτυρίου ἐν τῷ ἁγίῳ τῶν ἁγίων*» (*Ἐξόδ.* 26,33-34· πρβλ. 40,18-19).

100. Βλ. «*...ἐν γὰρ νεφέλῃ ὀφθήσομαι ἐπὶ τοῦ ἱλαστηρίου*» (*Λευϊτ.* 16,2). «*...ἐν τῷ εἰσπορεύεσθαι Μωυσῆν εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ μαρτυρίου λαλῆσαι αὐτῷ καὶ ἤκουσεν τὴν φωνὴν Κυρίου λαλοῦντος πρὸς αὐτὸν ἄνωθεν τοῦ ἱλαστηρίου, ὅ ἐστιν ἐπὶ τῆς κιβωτοῦ τοῦ μαρτυρίου, ἀνὰ μέσον τῶν δύο χερουβίμ· καὶ ἐλάλει πρὸς αὐτόν*» (*Ἀριθμ.* 7,89).

101. «*Καὶ εἰσελεύσεται Ἀαρὼν καὶ οἱ υἱοὶ αὐτοῦ, ὅταν ἐξαίρῃ ἡ παρεμβολή, καὶ καθελοῦσιν τὸ καταπέτασμα τὸ συσκιάζον καὶ κατακαλύψουσιν ἐν αὐτῷ τὴν κιβωτὸν τοῦ μαρτυρίου...*» (*Ἀριθμ.* 4,5 κ.ἑξ.).

102. *Ἀριθμ.* 3,31. *Δευτ.* 10,8. 31,9. *Α' Παρ.(Χρον.)* 15,2. *Β' Παρ.(Χρον.)* 15,2. 35,3.

τόσο κατά τήν πορεία του στήν ἔρημο[103], ὅσο καί κατά τίς πολεμικές του συγκρούσεις γιά τήν κατάκτηση τῆς γῆς τῆς Ἐπαγγελίας καί τήν παραμονή σ᾽ αὐτήν. Τοῦ ἐξασφάλιζε τή νίκη ὡς σύμβολο τῆς βοήθειας τοῦ Γιαχβέ[104]. στ) Ἐξασφάλισε τήν εἴσοδο τῶν ἰσραηλιτῶν στή γῆ τῆς Ἐπαγγελίας μέ τή θαυματουργική διάβαση τοῦ Ἰορδάνη[105] καί λειτούργησε ὡς τό σημεῖο ἀναφορᾶς γιά τήν ἑνότητα τῶν δώδεκα φυλῶν, οἱ ὁποῖες τή διαφύλασσαν ἀρχικά ἐκ περιτροπῆς[106] καί ἀργότερα τήν ἐναπέθεσαν σέ μόνιμη τοποθεσία στό ἱερό τῆς Σηλώ[107], ἕως ὅτου κατέληξε στήν Ἰερουσαλήμ ἐπί βασιλείας Δαβίδ[108]. ζ) Τοποθετήθηκε ἀπό τό Σολομῶντα στό Ἄδυτο τοῦ Ναοῦ καί σέ χῶρο εἰδικά διαμορφωμένο γι᾽ αὐτήν (*«εἰς τό δαβίρ τοῦ οἴκου»*)[109]. Δυνατότητα νά τήν ἀντικρύσει εἶχε μόνον ὁ ἀρχιερέας μία φορά τόν χρόνο κατά τήν ἑορτή τοῦ Ἐξιλασμοῦ, ἐξασφαλίζοντας διά τοῦ ραντισμοῦ στό ἱλαστήριο ἐπίθεμά της τήν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ λαοῦ[110].

Στό Ἄδυτον τοῦ Ναοῦ παρέμεινε μέχρι τήν καταστροφή του ἀπό τούς Βαβυλώνιους τό 586 π.Χ., ὁπότε καί χάθηκαν τά ἴχνη της. Τό πιό πιθανό εἶναι νά καταστράφηκε

---

103. «*Καὶ ἐξῆραν ἐκ τοῦ ὄρους Κυρίου ὁδὸν τριῶν ἡμερῶν, καὶ ἡ κιβωτὸς τῆς διαθήκης Κυρίου προεπορεύετο προτέρα αὐτῶν ὁδὸν τριῶν ἡμερῶν κατασκέψασθαι αὐτοῖς ἀνάπαυσιν*» (*Ἀριθμ.* 10,33-34).

104. *Ἀριθμ.* 14,44. *Ἰησ. Ν.* 6,7-14. 9,2δ. *Κριτ.* 20,27. *Α' Βασ.(Α' Σαμ.)* 4-6, ὅπου καί χαρακτηριστική ἔκφραση τῆς ἀντίληψης αὐτῆς στήν ἀντίδραση τῶν Φιλισταίων, πού ἔκλεψαν τήν Κιβωτό ἀπό τούς ἰσραηλίτες· «*Οὐ καθήσεται κιβωτὸς τοῦ Θεοῦ Ἰσραὴλ μεθ᾽ ἡμῶν, ὅτι σκληρὰ χεὶρ αὐτοῦ ἐφ᾽ ἡμᾶς*» (5,8).

105. *Ἰησ. Ν.* 3,3-4,18.

106. *Ἰησ. Ν.* 24,33α. *Κριτ.* 20,26-27.

107. *Α' Βασ.(Α' Σαμ.)* 3,3. 4,3-6.

108. *Β' Βασ.(Β' Σαμ.)* 6,1-17. 7,2. 11,11. *Α' Παρ.(Χρον.)* 6,16. 13,1-14. 15,1-16,43. *Β' Παρ.(Χρον.)* 1,4. 5,1-9.

109. *Γ' Βασ.(Α' Βασ.)* 8,6-9. *Β' Παρ.(Χρον.)* 35,3. Σύμφωνα μέ τόν Δ. Καϊμάκη ὁ ὅρος דְּבִיר (dhebhir, «βρίσκομαι πίσω»), ἀποδίδεται ἱκανοποιητικά μέ τή λέξη «ἄδυτο» (*Ὁ Ναός τοῦ Σολομῶντα*, σ. 46). Γιά τήν ἀκριβῆ τοποθεσία τῆς Κιβωτοῦ στό Ναό, ὅπως διασώζεται μέχρι σήμερα βλ. L. Ritmeyer, «The Ark of the Covenant: Where It Stood in Solomon's Temple», *The Biblical Archaeology Review*, 22 (1996) 46-52.

110. Βλ. *Λευϊτ.* 16,2·13-14.

μαζί μέ τά ύπόλοιπα ιερά σκεύη τοῦ Ναοῦ ἤ νά μεταφέρθηκε στή Βαβυλῶνα[111]. Κατά μία παράδοση, πού διασώζεται στά βιβλία τῶν Μακκαβαίων, φυγαδεύτηκε ἀπό τόν προφήτη Ἱερεμία σέ σπηλιά τοῦ ὄρους Νεβώ[112]. Ἡ διήγηση αὐτή ἔδωσε ἀφορμή γιά τή δημιουργία διαφόρων θρύλων στό μεταγενέστερο Ἰουδαϊσμό γιά ἐπανάκαμψη καί ἀναστήλωσή της κατά τή μεσσιακή ἐποχή[113] καί πυροδοτεῖ μέχρι σήμερα πολλές ἐξερευνητικές προσπάθειες γιά τήν ἀνεύρεσή της[114].

Ὅλα τά παραπάνω δείχνουν μέ σαφήνεια ὅτι ἡ Κιβωτός τῆς Διαθήκης ἀποτελοῦσε πράγματι τό κατ᾽ ἐξοχήν ἱερό ἀντικείμενο τοῦ Ἰσραήλ καί ἐξακολούθησε νά θεωρεῖται τέτοιο σ᾽ ὅλες τίς ἐποχές[115]. Λειτούργησε μάλιστα τόσο ὡς κέντρο τῆς θρησκευτικῆς του λατρείας ὅσο καί ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς ἐθνικῆς του ὑπόστασης καί συνοχῆς[116],

---

111. Βλ. *Δ' Βασ.(Β' Βασ.)* 24,13. 25,9. *Β' Παρ.(Χρον.)* 35,18-19. *Α' Ἔσδρ.* 1,51-52.

112. *Β' Μακ.* 2,4-5. Εἶναι τό ὄρος ἀπό τό ὁποῖο ὁ Μωυσῆς εἶδε τή γῆ τῆς Ἐπαγγελίας λίγο πρίν πεθάνει (*Δευτ.* 32,49).

113. Πρβλ. *Ἱερ.* 3,16. *Ἀποκ.* 11,19. Περισσότερα L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, Philadelphia 1947, τ. 3, σ. 161. τ. 4, σ. 282·321.

114. Ἐπικρατέστερη θεωρία εἶναι ὅτι βρίσκεται στήν Αἰθιοπία, ἐνῶ πιστεύεται ἀκόμη ὅτι βρίσκεται κάπου κάτω ἀπό τόν λόφο τοῦ Ναοῦ, ἤ κάτω ἀπό τό δυτικό τεῖχος τῆς Ἱερουσαλήμ (βλ. I. Ephraim, «Is the Ark of the Covenant in Ethiopia?», *The Biblical Archaeology Review* 19 (1993) 60-69. Z. W. Murray, «Guardians of the Lost Ark», *Christianity today* 43 (1999) 58-65. G. Hancock, «The Lost Ark Found?», *The observer magazine* τ. 22/3/1992, σ. 8-10).

115. Πρβλ. J. Gutmann, «The History of the Ark», σ. 22.

116. Ἡ διαχρονικότητα τῆς σημασίας καί τῆς ἀξίας τῆς Κιβωτοῦ στήν ἱστορία τοῦ Ἰσραήλ ἀμφισβητεῖται σήμερα ἀπό μεγάλη μερίδα ἐρευνητῶν, τόσο βιβλικῶν ὅσο καί ἄλλων εἰδικοτήτων (βλ. Δ. Καϊμάκη, *ἔνθ᾽ ἀνωτ.*, σ. 20-26, ὅπου καί σύντομη ἱστορία της). Ὡς διαφορετικές σημασίες στίς διάφορες ἱστορικές φάσεις, προτείνονται οἱ ἑξῆς (ἐνδεικτικά κατά τόν καθ. J. Gutmann)· ἀρχίζοντας τήν ἱστορία της τήν ἐποχή τῆς ἐγκατάστασης τοῦ Ἰσραήλ στήν Παλαιστίνη, ἡ Κιβωτός ἀρχικά λειτούργησε ὡς ἐγγυητής τῆς αὐτονομίας τῶν φυλῶν μέ κέντρο τή Σηλώ, κατόπιν ὡς σύμβολο της συγκεντρωτικῆς μοναρχίας τοῦ Δαβίδ στήν Ἱερουσαλήμ, ἔπειτα ὡς ταμεῖο τῶν πλακῶν τοῦ Νόμου καί σύμβολο τῆς δευτερονομικῆς μεταρρύθμισης τοῦ Ἰωσία καί τέλος ὡς μέσο ἐξιλασμοῦ ἀπό τό Ἀαρωνικό ἱερατεῖο τοῦ δευτέρου Ναοῦ (*ἔνθ᾽ ἀνωτ.*, σ. 29. Ἐπίσης τοῦ Ἰδίου, «Deuteronomy: Religious Reformation or Iconoclastic Revolution?», *The Image and the Word: Confrontations in*

διότι ἀντιπροσώπευε πάντοτε τή διαρκῆ παρουσία τοῦ Θεοῦ ἀνάμεσα στό λαό του[117].

Οἱ πλάκες τῆς Διαθήκης

Τό πολυτιμότερο περιεχόμενο τῆς Κιβωτοῦ καί προφανῶς ἡ αἰτία τῆς κατασκευῆς της[118] ἦταν οἱ δύο λίθινες «πλάκες τοῦ μαρτυρίου» (לֻחֹת הָעֵדֻת, luchoth ha'edhuth)[119] ἤ «πλάκες τῆς Διαθήκης» (לוּחֹת הַבְּרִית, luchoth haberith)[120], πού δόθηκαν στόν Μωυσῆ στό ὄρος Σινᾶ καί περιεῖχαν τόν Δεκάλογο. Ὁ Μωυσῆς τίς παρέλαβε ἀπό τόν ἴδιο τό Θεό καθ' ὑπόδειξη δική του[121], γιά νά ἀποτελέσουν τή βάση τῆς σχέ-

---

Judaism, Christianity and Islam, ἐκδ. J. Gutmann, Missoula 1977, σ. 12-14. 23-24 [Religion and the Arts, No. 4]). Οἱ σημασίες αὐτές θεωρεῖται ὅτι προβάλλονται ἑτεροχρονισμένα στά ἀρχαιότερα κείμενα τῆς Πεντατεύχου ἀπό τούς ἀντίστοιχους μεταγενέστερους ἀναθεωρητές της μέ σκοπό τήν ἀπόκτηση κύρους γιά τίς παραδόσεις τῆς ἐποχῆς, πού ὁ καθένας ἐκπροσωποῦσε. Ἡ ἑνότητα τῆς παράδοσης σχετικά μέ τήν Κιβωτό, πού ἀντανακλᾶται στό βιβλικό κείμενο, εἶναι τεχνητή, τήν ἐπεξεργάστηκε ὁ «τελευταῖος» ἀναθεωρητής καί ἔχει στόχο τήν ἐνίσχυση τοῦ προηγούμενου στόχου (*αὐτόθι*, σ. 24-26). Ἡ λεπτομερής συζήτηση τῆς θεώρησης αὐτῆς βρίσκεται ἀσφαλῶς ἐκτός τῶν ὁρίων τῆς παρούσης μελέτης. Ἐντούτοις θά μπορούσαμε νά ἐπισημάνουμε σύντομα τά ἑξῆς. Πρῶτον, ἡ βιβλική ἔρευνα δέν ἔχει καταλήξει ἀκόμη σέ συμπεράσματα. Πρόκειται γιά ὑποθέσεις καί ἐλεύθερες ἀναπλάσεις τῶν βιβλικῶν δεδομένων ἀναλόγως μέ τό ἐπιστημονικό πεδίο στό ὁποῖο ἔχει ἀσκηθεῖ κάθε ἐρευνητής (πρβλ. *αὐτόθι*, σ. 22-23). Κατά συνέπεια καί ἐπειδή ἀνατρέπουν ἐκ βάθρων τήν εἰκόνα, πού μᾶς διασώζει τό ἱ. κείμενο, χρειάζονται ἀκόμη πολύ ἐπεξεργασία γιά νά δικαιολογήσουν τή θέση τους. Δεύτερον, οἱ ἐπί μέρους διαφοροποιήσεις, πού ἀναφέρθηκαν ἀνωτέρω, ὡς πρός τή σημασία τῆς Κιβωτοῦ δέν αἴρουν οὔτε ἀμφισβητοῦν τό γεγονός ὅτι λειτούργησε σταθερά καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τοῦ Ἰσραήλ ὡς σύμβολο τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Γιαχβέ καί ὡς κέντρο τόσο τῆς θρησκευτικῆς του ζωῆς ὅσο καί τῆς ἐθνικῆς του ταυτότητας καί συνοχῆς.

117. Πρβλ. *Β' Βασ.(Β' Σαμ.)* 5,7-12. 15,24-25. *Β' Παρ.(Χρον.)* 6,41. 8,11. *Α' Ἔσδρ.* 1,3. *Ψαλμ.* 131(132),8. *Ἱερ.* 3,16. Βλ. Δ. Καϊμάκη, *ἔνθ' ἀνωτ.*, σ. 19ἑξ.·52·83-84.

118. Βλ. *Ἐξόδ.* 25,15. *Δευτ.* 10,1-2.

119. *Ἐξόδ.* 31,18. 32,15.

120. *Δευτ.* 9,9-11. *Γ' Βασ.(Α' Βασ.)* 8,9 (Ο'). Ὁ ὅρος «πλάκες» χρησιμοποιεῖται ἀπό τούς Ο' ἀποκλειστικά γιά τίς πλάκες τῆς Διαθήκης

121. «*Καί εἶπεν Κύριος πρός Μωυσῆν· ἀνάβηθι πρός με εἰς τό ὄρος καί ἴσθι ἐκεῖ· καί δώσω σοι τά πυξία τά λίθινα, τόν νόμον καί τάς ἐντολάς, ἅς ἔγραψα νομοθετῆσαι αὐτοῖς*» (*Ἐξόδ.* 24,12).

σης τοῦ Ἰσραήλ μαζί του[122]. Τό βιβλικό κείμενο ἀποδίδει μέ ἐμφατικό τρόπο ἀπευθείας στό Θεό τόσο τήν κατασκευή τους ὅσο καί τήν ἐγχάραξη σέ αὐτές τοῦ Δεκαλόγου[123]. Ὁ Δεκάλογος ἀποτελοῦσε τήν καρδιά τοῦ θείου νόμου καί οἱ πλάκες διατηρήθηκαν ὡς τό σύμβολο τοῦ θείου θελήματος σ᾿ ὁλόκληρη τήν ἰουδαϊκή θρησκευτική παράδοση.

Μετά τήν τοποθέτησή τους στήν Κιβωτό τῆς Διαθήκης ἀπό τό Μωυσῆ δέν ἔχουμε καμμία ἀναφορά σ᾿ αὐτές, παρά μόνο ὅταν ἐκείνη τοποθετήθηκε στό Ναό τοῦ Σολομῶντα, ὁπότε καί ἦταν τό μοναδικό περιεχόμενό της[124]. Εἶναι ἑπομένως προφανές ὅτι τόσο ἡ ἱστορική τύχη, ὅσο καί ἡ θεολογική σημασία τῶν δύο αὐτῶν ἱερῶν ἀντικειμένων συνδέθηκαν ἄρρηκτα μέχρι τήν ἐξαφάνισή τους κατά τήν ἅλωση τῆς Ἰερουσαλήμ τό 586 π.Χ.

Ἡ στάμνος τοῦ μάννα

Τό μάννα (מָן, man ἤ מִנְחָה, minchah)[125] ἦταν ἡ τροφή μέ τήν ὁποία ὁ Θεός ἔδωσε ἀπάντηση στό γογγυσμό τῶν ἰσραηλιτῶν στήν ἔρημο Σίν ὅτι κινδύνευαν νά ἀφανιστοῦν ἀπό

---

122. *«Ἐπί γάρ τῶν λόγων τούτων τέθειμαί σοι διαθήκην καί τῷ Ἰσραήλ»* (*Ἐξόδ.* 34,27).

123. *«Καί ἔδωκε Μωυσεῖ, ἡνίκα κατέπαυσε λαλῶν αὐτῷ ἐν τῷ ὄρει τῷ Σινᾷ, τάς δύο πλάκας τοῦ μαρτυρίου, πλάκας λιθίνας γεγραμμένας τῷ δακτύλῳ τοῦ Θεοῦ»* (*Ἐξόδ.* 31,18). *«Καί ἀποστρέψας Μωυσῆς κατέβη ἀπό τοῦ ὄρους, καί αἱ δύο πλάκες τοῦ μαρτυρίου ἐν ταῖς χερσίν αὐτοῦ, πλάκες λίθιναι καταγεγραμμέναι ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερων αὐτῶν, ἔνθεν καί ἔνθεν ἦσαν γεγραμμέναι· καί αἱ πλάκες ἔργον τοῦ Θεου ἦσαν, καί ἡ γραφή γραφή Θεοῦ κεκολαμμένη ἐν ταῖς πλαξίν»* (*Ἐξόδ.* 32,15-16).

124. *«Οὐκ ἦν ἐν τῇ κιβωτῷ πλήν δύο πλάκες λίθιναι, πλάκες τῆς διαθήκης, ἅς ἔθηκεν ἐκεῖ Μωυσῆς ἐν Χωρήβ, ἅ διέθετο Κύριος μετά τῶν υἱῶν Ἰσραήλ ἐν τῷ ἐκπορεύεσθαι αὐτούς ἐκ γῆς Αἰγύπτου»* (*Γ' Βασ.[Α' Βασ.]* 8,9. *Β' Παρ.[Χρον.]* 5,10).

125. Οἱ Ο' μεταφράζουν μέ τίς λέξεις «μάννα» (*Δευτ.* 8,3·16. *Ἀριθμ.* 11,6·7·9. *Ἰησ. Ν.* 5,12. *Νεεμ.* 9,20) καί «μαναά» (*Νεεμ.* 13,9. *Ἰερ.* 17,26. 48[41],5. *Ἰεζ.* 45,25. 46,5·7·11·14-15·20. *Δαν.* 2,46). Γιά τήν ἔννοια τῆς λέξεως καί τόν προσδιορισμό τοῦ εἴδους τῆς τροφῆς βλ. περισσότερα Σ. Καλαντζάκη, *Ἑρμηνεία Περικοπῶν*, σ. 140-141. Παρά τίς ὁμοιότητες μέ φυτικές τροφές τῆς περιοχῆς τῆς Ἀραβίας, τό μάννα τῶν ἰσραηλιτῶν ἀποτελοῦσε κάτι μοναδικό καί ξεχωριστό.

τήν πεῖνα[126]. Τό βιβλικό κείμενο τονίζει μέ ἔμφαση τόν ἰδιαίτερο τρόπο χορήγησής του, τόσο καθημερινά ὅσο καί κατά τό Σάββατο, πού εἶχε τό χαρακτήρα τῆς δοκιμασίας τῆς πίστης καί τῆς ἐμπιστοσύνης τῶν ἰσραηλιτῶν στήν πρόνοια τοῦ Θεοῦ γιά τήν ἐπιβίωσή τους[127]. Στό βιβλίο τοῦ Δευτερονομίου ἡ χορήγηση τοῦ μάννα ὀνομάζεται «*δύναμις μεγάλη*» πού εἶχε σκοπό νά διδάξει τούς ἰσραηλίτες ἀφ᾽ ἑνός μέν τήν ἀξιοπιστία τῆς διαθήκης τοῦ Θεοῦ[128], ἀφ᾽ ἑτέρου δέ ὅτι «*οὐκ ἐπ᾽ ἄρτῳ μόνῳ ζήσεται ὁ ἄνθρωπος, ἀλλ᾽ ἐπὶ παντὶ ῥήματι τῷ ἐκπορευομένῳ διὰ στόματος Θεοῦ*»[129].

Τό γεγονός αὐτό προσέδωσε βαρύνουσα θεολογική σημασία στή χρυσῆ στάμνο[130] διαφύλαξής του. Μέ αὐτήν ὁ Θεός θέλησε νά διατηρηθεῖ ἀνεξίτηλη στή σκέψη τῶν ἰσραηλιτῶν ἡ ἐπέμβασή του γιά τή σωτηρία τους. Τοποθετήθηκε μπροστά στήν Κιβωτό τῆς Διαθήκης[131], γιά νά ὑπενθυμίζει στίς ἐπερχόμενες γενεές τήν ἐποχή πού οἱ πρόγονοί τους ἦταν ἀποκλειστικά ἐξαρτημένοι ἀπό τήν θεία πρό-

---

126. *Ἐξόδ.* 16,1-36.

127. «*Εἶπεν δὲ Κύριος πρὸς Μωυσῆν· Ἰδοὺ ἐγὼ ὕω ὑμῖν ἄρτους ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, καὶ ἐξελεύσεται ὁ λαὸς καὶ συλλέξουσιν τὸ τῆς ἡμέρας εἰς ἡμέραν, ὅπως πειράσω αὐτοὺς εἰ πορεύσονται τῷ νόμῳ μου ἢ οὔ... Ἐγένετο δὲ ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ ἐξήλθοσάν τινες ἐκ τοῦ λαοῦ συλλέξαι καὶ οὐχ εὗρον. Εἶπεν δὲ Κύριος πρὸς Μωυσῆν· Ἕως τίνος οὐ βούλεσθε εἰσακούειν τὰς ἐντολάς μου καὶ τὸν νόμον μου;*» (*Ἐξόδ.* 16,4 καί 27-28). «*Καὶ εἶπεν Κύριος πρὸς Μωυσῆν· Μὴ χεὶρ Κυρίου οὐκ ἐξαρκέσει;*» (*Ἀριθμ.* 11,23· πρβλ. 6-9).

128. «*...τοῦ ψωμίσαντός σε τὸ μάννα ἐν τῇ ἐρήμῳ, ὃ οὐκ εἴδησαν οἱ πατέρες σου, ἵνα κακώσῃ σε καὶ ἐκπειράσῃ σε καὶ εὖ σε ποιήσῃ ἐπ᾽ ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν σου... αὐτός σοι δίδωσιν ἰσχὺν τοῦ ποιῆσαι δύναμιν καὶ ἵνα στήσῃ τὴν διαθήκην αὐτοῦ, ἣν ὤμοσεν Κύριος τοῖς πατράσιν σου, ὡς σήμερον*» (*Δευτ.* 8,16-19).

129. *Δευτ.* 8,3.

130. «Χρυσῆ στάμνος» εἶναι ἡ μετάφραση-ἐπεξήγηση τῶν Ο' στή λέξη צִנְצֶנֶת (tsintseneth), πού σημαίνει ἁπλῶς ὡς «καλάθι», «δοχεῖο», «στάμνος». Βλ. στόν οἰκεῖο τόπο τῶν Λεξικῶν H. W. F. Gesenius, *Hebrew-Chaldee Lexicon to the Old Testament*, Michigan 1991 καί B. Davidson, *The Analytical Hebrew and Chaldee Lexicon*, London 1967.

131. Τή μαρτυρία τοῦ ἀπ. Παύλου (*Ἑβρ.* 9,4) ἀκολουθεῖ καί ὁ ἅγ. Ἰω. Δαμασκηνός· «... τήν στάμνον καί τήν ράβδον ἐν τῇ κιβωτῷ τεθῆναι προσέταξεν [ὁ Θεός] εἰς μνημόσυνον» (*Ἀπολογητικός*, 1,13, PG 94,1244A).

νοια[132]. Ὁ Θεός χορηγοῦσε πράγματι ἀνελλιπῶς τό μάννα στούς ἰσραηλίτες καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς τεσσαρακονταετοῦς πορείας τους στήν ἔρημο καί σταμάτησε μόλις δεκατέσσερις μέρες μετά τήν εἴσοδο στή γῆ τῆς Ἐπαγγελίας[133]. Τό γεγονός αὐτό διατηρήθηκε στήν ἰουδαϊκή παράδοση ὡς ἕνα ἀπό τά «θαυμαστά» σημεῖα, πού μαρτυροῦσαν τήν ἐκλογή, τήν ἀγάπη καί τήν πρόνοια τοῦ Θεοῦ γιά τό λαό του[134].

Ἡ ράβδος τοῦ Ἀαρών ἡ βλαστήσασα

Ἡ βλαστήσασα ράβδος (מַטֶּה, matteh) τοῦ Ἀαρών[135] σηματοδοτεῖ ἕνα ἀκόμη σημαντικό γεγονός τῆς ζωῆς τῶν ἰσραηλιτῶν στήν ἔρημο καί ἕνα ἀκόμη «μαρτύριο» τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ γιά τόν λαό του. Πρόκειται γιά τήν ποιμενική ράβδο τοῦ Ἀαρών, σύμβολο τῆς ἀρχηγίας τῆς φυλῆς του, κατά τήν νομαδική πρακτική, ἡ ὁποία βλάστησε καί ἔδωσε ἄνθη καί καρπούς, ἀφοῦ καθ' ὑπόδειξη τοῦ Θεοῦ στόν Μωυσῆ τοποθετήθηκε μαζί μέ τίς ράβδους τῶν ἄλλων φυλαρχῶν, μπροστά στήν Κιβωτό τῆς Διαθήκης. Τό θαῦμα τῆς βλάστησής της, πού δέν εἶναι τό μοναδικό σέ σχέση μέ τή συγκεκριμένη ράβδο[136], ἀφοροῦσε στήν ἐκλογή τοῦ Ἀαρών στό ἀρχιερατικό ἀξίωμα καί εἶχε σκοπό νά καταπαύσει τήν ἐναντίον του ἀμφισβήτηση τῶν ἰσραηλιτῶν[137]. Ἔτσι, μέ τή συναίνεση τοῦ Θεοῦ, καθιερώθηκε τό ἀξίωμα τοῦ ἀρχιερέ-

---

132. *«Εἶπεν δὲ Μωυσῆς· τοῦτο τὸ ῥῆμα, ὃ συνέταξεν Κύριος· Πλήσατε τὸ γομὸρ τοῦ μὰν εἰς ἀποθήκην εἰς τὰς γενεὰς ὑμῶν, ἵνα ἴδωσιν τὸν ἄρτον, ὃν ἐφάγετε ὑμεῖς ἐν τῇ ἐρήμῳ, ὡς ἐξήγαγεν ὑμᾶς Κύριος ἐκ γῆς Αἰγύπτου. Καὶ εἶπεν Μωυσῆς πρὸς Ἀαρών· Λαβὲ στάμνον χρυσοῦν ἕνα καὶ ἔμβαλε εἰς αὐτὸν πλῆρες τὸ γομὸρ τοῦ μὰν καὶ ἀποθήσεις αὐτὸ ἐναντίον τοῦ Θεοῦ εἰς διατήρησιν εἰς τὰς γενεὰς ὑμῶν... καὶ ἀπέθετο Ἀαρὼν ἐναντίον τοῦ μαρτυρίου εἰς διατήρησιν»* (*Ἐξόδ.* 16,32-34).

133. *Ἰησ. Ν.* 5,11-12.

134. Βλ. *Νεεμ.* 9,15·20. *Ψαλμ.* 77(78),3-4·19·24-25·32 (χαρακτηριστικές εἶναι οἱ ἐκφράσεις τοῦ ψαλμωδοῦ ὅτι ὁ Θεός ἑτοίμασε στό λαό του «*τράπεζαν ἐν τῇ ἐρήμῳ*» [19-20] καί «*ἔβρεξε τό μάννα*» [24], πού εἶναι «*ἄρτος ἀγγέλων*» [25]). 104(105),5·40.

135. *Ἀριθμ.* 17,16-26.

136. *Ἐξόδ.* 7,9-8,13. 10,13. 17,5-9. *Ἀριθμ.* 20,8-9.

137. Γιά τό περιστατικό αὐτό βλ. *Ἀριθμ.* 17,1-28.

ως στόν Ἰσραήλ, τό ὁποῖο ἀποτελοῦσε θεμελιώδη παράμετρο γιά τή ζωή καί τήν ὑπόστασή του σέ ὁλόκληρη τήν ἱστορική του πορεία.

Τό στοιχεῖο πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι καί ἡ ράβδος τοῦ Ἀαρών χαρακτηρίζεται στό βιβλικό κείμενο ὡς «*σημεῖον*», ἡ ἱερότητα τοῦ ὁποίου ἐμφαίνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι καί αὐτή τοποθετήθηκε ἐνώπιον τῆς Κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης, μαζί μέ τή στάμνο τοῦ μάννα, ὡς σύμβολο καί αἰώνια ὑπενθύμιση τῆς θείας ἐκλογῆς τῆς ἀαρωνικῆς ἱερωσύνης[138].

Τό ἱλαστήριο καί τά χερουβίμ

Τό «*ἱλαστήριον ἐπίθεμα*» (כַּפֹּרֶת, kapporeth) ἦταν τό κάλυμμα τῆς Κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης[139] κατασκευασμένο ἐξ ὁλοκλήρου ἀπό καθαρό χρυσάφι. Συμβόλιζε τό θεῖο θρόνο και ἀποτελοῦσε τό σημεῖο τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ στό λαό του[140]. Συνδεόταν δέ μέ τήν τελετή τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ λαοῦ κατά τή μεγάλη ἐτήσια ἑορτή τοῦ Ἐξιλασμοῦ[141].

Τό ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό του ἦταν ἡ ὕπαρξη στά ἄκρα του δύο γλυπτῶν ὁμοιωμάτων χερουβίμ (כְּרֻבִים, kerubhim), τά ὁποῖα ἦταν τοποθετημένα ἀντικρυστά γιά νά τό σκεπάζουν μέ τίς πτέρυγές τους[142]. Ἀπεικονίσεις τῶν χερουβίμ ὑπῆρχαν ἀκόμη κεντημένες ἀνάγλυφα πάνω στό καταπέτασμα τῆς Σκηνῆς, πού χώριζε τό Ἅγιον τῶν Ἁγί-

---

138. «*Καὶ εἶπεν Κύριος πρὸς Μωυσῆν· ἀπόθες τὴν ῥάβδον Ἀαρὼν ἐνώπιον τῶν μαρτυρίων εἰς διατήρησιν σημεῖον τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνηκόων, καὶ παυσάσθω ὁ γογγυσμὸς αὐτῶν ἀπ᾽ ἐμοῦ, καὶ οὐ μὴ ἀποθάνωσιν. Καὶ ἐποίησεν Μωυσῆς καὶ Ἀαρὼν καθὰ συνέταξεν Κύριος τῷ Μωυσῇ, οὕτως ἐποίησαν*» (*Ἀριθμ.* 17,24-25).

139. Πρβλ. «...*τὸ ἱλαστήριον τὸ ἐπὶ τῶν μαρτυρίων*» (*Λευϊτ.* 16,13).

140. *Ἐξόδ.* 25,17. 38,7. «...*ἐν γὰρ νεφέλῃ ὀφθήσομαι ἐπὶ τοῦ ἱλαστηρίου*» (*Λευϊτ.* 16,2· πρβλ. *Ἀριθμ.* 7,89. *Ἀμώς* 9,1).

141. Γιά τή σημασία τοῦ ἱλαστηρίου καί τό ρόλο του στήν Ἑορτή τοῦ Ἐξιλασμοῦ βλ. περισσότερα Β. Βέλλα, *Ἡ Kapporeth καί ἡ ἑορτή τῶν Kippurim*, Ἀθῆναι 1930.

142. *Ἐξόδ.* 25,17-22. 38,6-7. *Γ' Βασ.(Α' Βασ.)* 6,24-37. *Β' Παρ.(Χρον.)* 3,10-14.

ων, καθώς ἐπίσης ζωγραφισμένες στούς τοίχους καί σκαλισμένες στίς ξύλινες θύρες τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομώντα[143].

Πρόκειται γιά τά ἀρχαιότερα[144] καί πιό χαρακτηριστικά δείγματα κατασκευῆς καί ὕπαρξης ὁμοιωμάτων κτιστῶν ὄντων στόν Ἰσραήλ. Ἀπό τίς ἀναφορές τοῦ βιβλικοῦ κειμένου στά χερουβίμ, εἴτε ὡς ἀγγελικές ὑπάρξεις[145], εἴτε ὡς στοιχεῖα τῆς Κιβωτοῦ, δέν εἶναι δυνατόν νά ἐξακριβωθεῖ ἡ μορφή τους. Ἡ σαφέστερη περιγραφή, πού δίδεται γι᾿ αὐτά βρίσκεται σ᾿ ἕνα ὅραμα τοῦ Ἰεζεκιήλ καί κάνει λόγο γιά ἀνθρωπόμορφα ὄντα μέ τέσσερα πρόσωπα, χέρια καί ὀκτώ πτέρυγες, χωρίς ὅμως περισσότερες λεπτομέρειες[146]. Πολλοί τά παρεικάζουν μέ τίς Σφίγγες τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, χωρίς νά εἶναι δυνατόν νά ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ ἄποψη αὐτή[147].

Ἡ τοποθέτησή τους ὡστόσο στό Ναό καί ἰδιαίτερα στό Ἄδυτον, στό ἱερότερο δηλαδή σημεῖο τῆς Σκηνῆς καί τοῦ Ναοῦ, ἀποτελεῖ σημαντική συμβολική πράξη μέ μεγάλη θεολογική σημασία. Ὁ Ναός καί εἰδικότερα τό Ἄδυτον εἶναι ὁ χῶρος ἐμφάνισης τοῦ Θεοῦ, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, καί ἡ παρουσία τους ἐκεῖ ἐπιβεβαιώνει τήν εὐρύτερη βιβλική ἀντίληψη γιά τήν ὕπαρξη τῶν ἀγγελικῶν δυνάμεων ὡς λειτουργῶν καί διακόνων τοῦ Θεοῦ[148]. Ἡ ὁρατή ἀπο-

---

143. *Ἐξόδ.* 26,1·31. 37,5. *Α' Παρ.(Χρον.)* 28,18. *Β' Παρ.(Χρον.)* 3,7-8.

144. Ἡ ἀρχαιότητα τῆς ὕπαρξης τῶν χερουβίμ ἀμφισβητεῖται γιά τίς ἐποχές πρό τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομῶντα, ἐπειδή α) δέν ὑπάρχει ἀναφορά σ᾿ αὐτά στίς διηγήσεις της ἀπαγωγῆς τῆς Κιβωτου (*Β' Βασ.[Β' Σαμ.]* 6,2) καί τῆς τοποθετήσεώς της στό Ναό (*Γ' Βασ.[Α' Βασ.]* 8,1ἑξ.) καί β) δέν θεωρεῖται δυνατόν νά διέθεταν οἱ ἰσραηλίτες της ἐρήμου ἀρκετό χρυσό καί κατάλληλους τεχνίτες γιά νά τά κατασκευάσουν (βλ. J. Gutmann, «The Second Commandment and the Image in Judaism», σ. 164-166).

145. *Γεν.* 3,24. *Β' Βασ.(Β' Σαμ.)* 22,11. *Ψαλμ.* 17,11. *Ἰεζ.* 10,1-22.

146. «*Τοῦτο τὸ ζῷόν ἐστιν, ὃ εἶδον ὑποκάτω Θεοῦ Ἰσραὴλ ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ τοῦ Χοβάρ, καὶ ἔγνων ὅτι χερουβὶν ἐστίν. Τέσσαρα πρόσωπα τῷ ἑνί, καὶ ὀκτὼ πτέρυγες τῷ ἑνί, καὶ ὁμοίωμα χειρῶν ἀνθρώπου ὑποκάτωθεν τῶν πτερύγων αὐτῶν. Καὶ ὁμοίωσις τῶν προσώπων αὐτῶν, ταῦτα τὰ πρόσωπά ἐστιν, ἃ εἶδον ὑποκάτω τῆς δόξης Θεοῦ Ἰσραὴλ ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ τοῦ Χοβάρ, καὶ αὐτὰ ἕκαστον κατὰ πρόσωπον αὐτῶν ἐπορεύοντο*» (*Ἰεζ.* 10,20-22· πρβλ. 1,3-24).

147. Βλ. Δ. Καΐμάκη, *Ὁ Ναός τοῦ Σολομώντα*, σ. 53.

148. Πρβλ. *Γεν.* 28,12. Ψαλμ. 90(91),11. 96(97),7. 102(103),20. 103(104),4.

τύπωση τῆς ἀντίληψης αὐτῆς συνδέεται μέ τήν ἐμπειρία τῶν λαῶν τῆς ἀρχαίας Ἐγγύς Ἀνατολῆς σχετικά μέ τή δομή καί τήν ὀργάνωση τῆς βασιλικῆς αὐλῆς τῶν ἡγεμόνων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης[149]. Ἡ πιό χαρακτηριστική εἰκόνα εἶναι νά παρουσιάζονται οἱ βασιλικοί θρόνοι στηριγμένοι πάνω σέ δύο ζωϊκές μορφές. Σέ αὐτήν προφανῶς ἀναζητοῦνται τά ἴχνη τῆς συχνῆς στήν Π. Διαθήκη φράσης ὅτι ὁ Θεός εἶναι «*ὁ καθήμενος ἐπί τῶν χερουβίμ*»[150], φράσης πού προφανῶς συνδέεται καί μέ τά χερουβίμ τοῦ ἱλαστηρίου[151]. Ἑπομένως, τά χερουβίμ σαφῶς εἰκονίζουν τό ἄμεσο περιβάλλον τοῦ Γιαχβέ καί ἀντικατοπτρίζουν τίς ὑπάρξεις ἐκεῖνες, πού εἶναι κατεξοχήν κατάλληλες νά παρευρίσκονται στόν ἴδιο χῶρο μ' αὐτόν[152]. Προσδίδουν κατά συνέπεια ἰδιαίτερη αἴσθηση ἱερότητας στόν χῶρο, ἐνῶ ὁ τρόπος πού ἐπελέγη νά συμβεῖ αὐτό ἦταν ἡ κατασκευή γλυπτῶν ὁμοιωμάτων τους καί μάλιστα χωρίς νά ὑπάρχει προηγούμενη ὁρατή ἐμπειρία τῆς μορφῆς τους, καθώς πρόκειται γιά πνευματικές καί ἀσώματες ὑπάρξεις. Τό στοιχεῖο αὐτό ἐπικαλεῖται μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση ὁ ἅγ. Ἰω. Δαμασκηνός γιά νά καταδείξει ὅτι, ἀφ' ἑνός μέν συμβολικές ἀπεικονίσεις ἦταν οὐσιώδη στοιχεῖα τῆς μωσαϊκῆς θρησκείας, ἀφ' ἑτέρου δέ αἰσθητά στοιχεῖα ἦταν πάντοτε ἀπαραίτητα στή θρησκευτική λατρεία τοῦ ἀνθρώπου[153].

148,2. *Ἰώβ* 1,6. 2,1. *Ζαχ.* 3,1. 12,8. *Μαλ.* 3,1. *Δαν.* 4,13. 12,1 κ.ἄ.

149. Γενικότερα γιά τίς ὁμοιότητες τῶν εἰκόνων βασιλικῆς μεγαλοπρέπειας πού ἀποδίδονται στόν Γιαχβέ μέ τίς ἀντιλήψεις τῶν λαῶν τῆς ἀρχαίας Ἐγγύς Ἀνατολῆς, ὅπως αὐτές ἀποτυπώνονται στήν τέχνη τῆς ἐποχῆς βλ. Μ. Κωνσταντίνου, «Ὁ Ναός στό ὅραμα τῆς κλήσης τοῦ προφήτη Ἡσαΐα», *ΔΒΜ* 4(ν.σ.) (1985) 88-93.

150. *Α' Βασ.(Α' Σαμ.)* 4,4. *Β' Βασ.(Β' Σαμ.)* 6,2. 22,11. *Δ' Βασ.(Β' Βασ.)* 19,15. *Α' Παρ.(Χρον.)* 13,6. *Ψαλμ.* 17(18),11. 79(80),2. 98(99),1. *Ἡσ.* 37,16.

151. Πρβλ. *Ἰεζ.* 10,2.

152. Ὁ ἀκριβής συμβολισμός τους ὡς θρόνου τοῦ Γιαχβέ, νεφῶν πού μεταφέρουν τή θεότητα, φυλάκων τῆς Κιβωτοῦ κλπ. συζητεῖται στή σύγχρονη ἔρευνα· βλ. Δ. Καϊμάκη, *ἔνθ' ἀνωτ.*, σ. 52-54. J. Gutmann, «The Second Commandment and the Image in Judaism», σ. 164. E. Borowski, «Cherubim: God's Throne?», *The Biblical Archaeology Review* 21 (1995) 36-42.

153. *Ἀπολογητικός*, 1,15, PG 94,1244A.

Λοιπά σκεύη λατρείας

Ἐκτός ἀπό τά παραπάνω, πού ἦταν καί τά ἱερότερα λατρευτικά ἀντικείμενα τοῦ ἀρχαίου Ἰσραήλ, ὁ ἅγ. Ἰω. Δαμασκηνός ἀναφέρει καί τά ὑπόλοιπα σκεύη τῆς Σκηνῆς καί τοῦ Ναοῦ, πού ἦταν τοποθετημένα στό Ἅγιον, καί τά ὁποῖα, πέρα ἀπό τήν πρακτική τους λειτουργία, ἔφεραν ἐπίσης συμβολική σημασία. Πρόκειται γιά τό χρυσό βωμό (מִזְבַּחַ קְטֹרֶת, mizbeach qetoreth), πάνω στό ὁποῖο γινόταν ἡ καθημερινή προσφορά τοῦ θυμιάματος, ἐξ οὗ καί θυσιαστήριο τοῦ θυμιάματος[154]. Ἦταν ὁ χῶρος τῆς ἀναφορᾶς τῶν αἰτήσεων καί τῶν εὐχῶν τοῦ ἀνθρώπου πρός τόν Θεό[155], ἀλλά καί τό σύμβολο τῆς θεϊκῆς καθαρότητας καί ἁγιότητας καί κατά συνέπεια τό μέσον ἁγιασμοῦ καί ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ λαοῦ[156].

Ἐπίσης, ἡ ἑπτάφωτη λυχνία (מְנֹרָה, menorah) τῆς Σκηνῆς[157] — ἤ οἱ δέκα ἀνάλογες λυχνίες τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομῶντα[158] —, ἐκτός ἀπό τήν ἁπλῆ καί πρακτική της χρήση νά φωτίζει τό κατά τά ἄλλα σκοτεινό Ἅγιον[159], φαίνεται ὅτι ἔφερε καί μία ἐλαφρῶς συμβολική σημασία ἀρχικά καί ἐντονώτερη ἀργότερα, πού σχετιζόταν μέ τό φῶς. Ἦταν καί αὐτή ἕνα ἀπό τά λατρευτικά ἀντικείμενα, πού, λόγω

---

154. *Ἐξόδ.* 30,1-10. *Γ' Βασ.(Α' Βασ.)* 6,20-21. 7,48.

155. Πρβλ. «*Κατευθυνθήτω ἡ προσευχή μου ὡς θυμίαμα ἐνώπιόν σου ἔπαρσις τῶν χειρῶν μου θυσία ἑσπερινή*» (*Ψαλμ.* 140[141],2). Ἐπίσης *Ψαλμ.* 65(66),14-15. *Δαν.* 3,38.

156. Πρβλ. *Ἐξόδ.* 30,9. 38,25. *Λευϊτ.* 10,1. 16,1-3·18. 17,1-3. Χαρακτηριστικό εἶναι τό περιστατικό τοῦ καθαρισμοῦ τῶν χειλέων τοῦ Ἠσαΐα μέ κάρβουνο ἀπό τό θυσιαστήριο αὐτό (*Ἠσ.* 6,6-7). Πρβλ. *Ἀριθμ.* 17,11-12. *Δευτ.* 33,10-11. *Α' Βασ. (Α' Σαμ.)* 2,28-29. 3,14. *Α' Παρ.(Χρον.)* 6,34 κ.ἄ.

157. *Ἐξόδ.* 25,31-40. 38,13-17.

158. *Γ' Βασ. (Α' Βασ.)* 7,34-35. «*Καὶ ἐποίησεν τὰς λυχνίας τὰς χρυσᾶς δέκα κατὰ τὸ κρίμα αὐτῶν καὶ ἔθηκεν ἐν τῷ ναῷ, πέντε ἐκ δεξιῶν καὶ πέντε ἐξ ἀριστερῶν...*» (*Β' Παρ.[Χρον.]* 4,7). Βλ. J. Gutmann, «A Note on the Temple Menorah», *ZNW* 60 (1969), 289-291.

159. «*...τὴν λυχνίαν τοῦ φωτὸς*» (*Ἐξόδ.* 35,14. *Α' Μακ.* 1,21)· «*καὶ ἐποίησεν τὴν λυχνίαν, ἣ φωτίζει*» (*Ἐξόδ.* 38,13)· «*τὴν λυχνίαν τὴν φωτίζουσαν*» (*Ἀριθμ.* 4,9. 8,2)· «*καὶ ἐξῆψαν τοὺς λύχνους τοὺς ἐπὶ τῆς λυχνίας, καὶ ἔφαινον ἐν τῷ ναῷ*» (*Α' Μακ.* 4,50).

τῆς ἁγιότητάς του, ἐξαγίαζε ὅσους τό ἄγγιζαν[160] καί ὡς ἐκ τούτου ἀπαιτοῦσε ἀνάλογη καθαρότητα καί στά ὑλικά πού ἦταν ἀπαραίτητα γιά τή λειτουργία του[161]. Συνιστοῦσε τό σύμβολο τοῦ καθαροῦ φωτός πού συνόδευε πάντοτε τήν παρουσία τῆς δόξας τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία, ἐπειδή ἦταν συνεχής, ἔπρεπε νά συνοδεύεται συνεχῶς καί ἀπό τό φῶς τῆς λυχνίας. Γιά τό λόγο αὐτό στό βιβλικό κείμενο ἐπισημαίνεται ὅτι τό φῶς τῆς λυχνίας ἄναβε «*ἔναντι Κυρίου*»[162] καί ὅτι ἡ πράξη αὐτή ἀποτελοῦσε ἕνα ἀπό τά καθημερινά ἔργα («*λειτουργίες*») τῶν ἱερέων, κάθε πρωί καί ἀπόγευμα μαζί μέ τήν προσφορά τοῦ θυμιάματος[163]. Ἐπίσης συμβόλιζε καί τήν ἀέναη προσφορά τῆς λατρείας τοῦ λαοῦ στό Θεό του. Γι᾽ αὐτό καί προσέλαβε σταδιακά τό χαρακτήρα τοῦ συμβόλου ὅλης τῆς ἰουδαϊκῆς λατρείας καί ἀργότερα τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ στό σύνολό του[164].

Ἡ τράπεζα τῶν ἄρτων τῆς προθέσεως (הַשֻּׁלְחָן לֶחֶם הַפָּנִים, hashulchan lechem hapanim)[165] μέ τούς δώδεκα ἄρτους της, ἕνα γιά κάθε φυλή, ἦταν, ὅπως καί τά ἄλλα ἀντικείμενα, ἁγία. Δυνατότητα νά τήν προσεγγίσουν εἶχαν μόνον οἱ ἱερεῖς, οἱ ὁποῖοι ἀντικαθιστοῦσαν τούς ἄρτους της κάθε Σάββατο, ἀφοῦ πρῶτα κατανάλωναν τούς παλαιούς[166]. Οἱ ἄρτοι συμ-

160. *Ἐξόδ.* 30,27-30. Πρβλ. τήν ὀνομασία «*τήν λυχνίαν τήν καθαρὰν*» (*Ἐξόδ.* 31,9).

161. «*Ἔντειλαι τοῖς υἱοῖς Ἰσραήλ καὶ λαβέτωσάν μοι ἔλαιον ἐλάινον καθαρὸν κεκομμένον εἰς φῶς καῦσαι λύχνον διὰ παντός...*» (*Λευϊτ.* 24,2).

162. *Ἐξόδ.* 40,25.

163. *Ἐξόδ.* 30,7-8. *Λευϊτ.* 24,2-4.

164. Χαρακτηριστικό τοῦ συμβολισμοῦ αὐτοῦ εἶναι τό ὅραμα τοῦ Ζαχαρία γιά τήν ἀνοικοδόμηση τοῦ Ναοῦ ἀπό τό Ζοροβάβελ, στό ὁποῖο ἡ συντήρηση τῆς ἰουδαϊκης θεοκρατίας συμβολίζεται μέ τήν ἑπτάφωτη λυχνία, τό φῶς τῆς ὁποίας τροφοδοτεῖται συνεχῶς μέ λάδι ἀπό δύο παρακείμενα ἐλαιόδενδρα (*Ζαχ.* 4,1-14). Ἡ προφητεία ἑρμηνεύεται σήμερα ἀπό τούς Ἰουδαίους ἐσχατολογικά σέ συνδυασμό μέ τό *Ἠσ.* 42,6 («*καὶ ἔδωκά σε... εἰς φῶς ἐθνῶν*») καί γιά τόν λόγο αὐτό ἡ ἑπτάφωτη λυχνία ἀποτελεῖ μαζί μέ τό Ἄστρο τοῦ Δαβίδ ἕνα ἀπό τά ἐθνικά σύμβολα τοῦ Ἰσραήλ. Περισσότερα γιά τήν ἱστορική πορεία καί σημασία της βλ. E. R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, N. York 1953-1968, τ. 4, σ. 71ἑξ.

165. *Ἐξόδ.* 25,23-30. 26,35. 30,28. 31,8. 35,13. 38,9-12. 39,17. 40,4·22. *Ἀριθμ.* 3,31. 4,7.

166. Βλ. *Ἐξόδ.* 29,32-34. *Λευϊτ.* 8,30. 24,5-9· πρβλ. *Ἰεζ.* 44,7. Μοναδική

βόλιζαν τή διηνεκῆ προσφορά εὐχαριστίας τῶν δώδεκα φυλῶν τοῦ Ἰσραήλ πρός τό Θεό γιά τίς εὐεργεσίες του[167]. Ἡ θέση τους «*ἔναντι Κυρίου*» λειτουργοῦσε ὡς συνεχής ὑπενθύμιση τῆς εὐγνωμοσύνης τοῦ λαοῦ πρός τό Θεό του· «*καὶ ἔσονται εἰς ἄρτους εἰς ἀνάμνησιν προκείμενα τῷ Κυρίῳ. Τῇ ἡμέρᾳ τῶν σαββάτων προθήσεται ἔναντι Κυρίου διὰ παντὸς ἐνώπιον τῶν υἱῶν Ἰσραήλ διαθήκην αἰώνιον*»[168].

Τό τελευταῖο ἀπό τά ἱερά ἀντικείμενα τοῦ Ναοῦ, πού ἀναφέρει ὁ ἅγ. Ἰω. Δαμασκηνός καί θά πρέπει νά μνημονευθεῖ ἰδιαιτέρως λόγω τῆς ἰδιάζουσας ἱστορίας του, εἶναι ὁ χάλκινος ὄφις (נְחֻשְׁתָּן, nechushtan) τοῦ Μωυσῆ. Σύμφωνα μέ τή σχετική διήγηση τῶν Ἀριθμῶν, ἡ τιμωρία τῶν ἰσραηλιτῶν στή χώρα τῆς Ἐδώμ γιά τό γογγυσμό τους πρός τόν Μωυσῆ ἦταν νά θανατώνονται ἀπό δηλητηριώδη δήγματα φιδιῶν. Μπροστά σ᾿ αὐτή τήν κατάσταση, ὁ λαός προσέρχεται στό Μωυσῆ διά τῶν ἐκπροσώπων του καί τόν παρακαλεῖ νά μεσολαβήσει γιά τήν ἐκδίωξη τῶν φιδιῶν. Ὁ Μωυσῆς προσεύχεται στό Θεό καί Ἐκεῖνος τοῦ συνιστᾶ νά κατασκευάσει ἕνα χάλκινο φίδι καί νά τό ὑψώσει σέ ἐμφανές σημεῖο, ἔτσι ὥστε νά τό κοιτάζει καί νά θεραπεύεται ὅποιος δαγκώνεται ἀπό δηλητηριῶδες φίδι[169]. Ἄλλη ἀναφορά δέν ὑπάρχει σέ αὐτό παρά μόνο ὅταν μνημονεύεται ἡ ἀπομάκρυνσή του ἀπό τόν Ναό καί ἡ καταστροφή του, στά πλαίσια τῶν μεταρρυθμιστικῶν μέτρων τοῦ

ἐξαίρεση ἦταν ὁ Δαβίδ, ὁ ὁποῖος ἔφαγε τούς ἄρτους τῆς προθέσεως, ὅταν βρέθηκε σέ ἀνάγκη (*Α΄ Βασ.* 21,7). Τό γεγονός αὐτό μνημονεύει καί ὁ Κύριος, γιά νά διδάξει τούς ἰουδαίους ὅτι ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται πάνω ἀπό τό Νόμο (*Ματθ.* 12,3-8. *Μάρκ.* 2,26).

167. Χαρακτηριστικά ἐκφράζεται ἡ πεποίθηση αὐτή στόν ἔλεγχο τοῦ προφήτη Ἰεζεκιήλ κατά τῆς Ἰερουσαλήμ· «*καὶ τοὺς ἄρτους μου, οὓς ἔδωκά σοι, σεμίδαλιν καὶ ἔλαιον καὶ μέλι ἐψώμισά σε καὶ ἔθηκας αὐτὰ πρὸ προσώπου αὐτῶν [τῶν εἰδώλων] εἰς ὀσμὴν εὐωδίας· καὶ ἐγένετο, λέγει Κύριος*» (*Ἰεζ.* 16,19· πρβλ. *Νεεμ.* 10,33. *Ὠσ.* 2,7. *Μαλ.* 1,6-7).

168. *Λευϊτ.* 24,8. Στήν πατερική παράδοση οἱ ἄρτοι τῆς προθέσεως ἑρμηνεύονται ὡς προτύπωση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας (βλ. Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, *Ἐπιστολαί εἰς τήν ἑρμηνείαν τῆς Ἁγ. Γραφῆς*, 1,401, PG 78,408A).

169. Βλ. *Ἀριθμ.* 21,1-9. Ἀναφορά στό γεγονός ὑπάρχει καί στό Δευτερονόμιο χωρίς ὅμως νά μνημονεύεται ὁ χάλκινος ὄφις («...*τοῦ ἀγαγόντος*

βασιλιᾶ Ἐζεκία[170], ἐπειδή «*ἦσαν οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ θυμιῶντες αὐτῷ*»[171]. Ἀπό τήν ἀναφορά αὐτή συνάγουμε ὅτι κάποια στιγμή τοποθετήθηκε στό Ναό[172], ἀλλά προσέλαβε μέ τό χρόνο εἰδωλικό χαρακτήρα, ἀφοῦ, ἀφ᾽ ἑνός μέν ἡ προσφορά θυμιάματος εἶναι μία κατεξοχήν πράξη θρησκευτικῆς λατρείας, ἀφ᾽ ἑτέρου δέ τό θυμίαμα στόν Ναό ὁριζόταν σαφῶς ἀπό τό μωσαϊκό νόμο νά προσφέρεται μόνο στό Θεό[173]. Ἑπομένως εἶχε προσλάβει στοιχεῖα θεότητας, τά ὁποῖα ἐνισχύονταν ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ ὀφιολατρεία ἦταν εὐρέως διαδεδομένη στούς λαούς τῆς ἀρχαίας Ἐγγύς Ἀνατολῆς. Αὐτό ὑπαινίσσεται ἡ ἀναφορά τῆς Σοφίας Σολομῶντος στό περιστατικό τῆς ἐρήμου ὅτι, ἐκτός ἀπό τό Θεό, κανένα ὑλικό ἀντικείμενο, ἄρα καί ὁ χάλκινος ὄφις δέν ἦταν πηγή τῆς σωτηρίας τοῦ λαοῦ[174]. Ὡστόσο, καί ἀπό τή μαρτυρία αὐτή, φαίνεται ὅτι, παρά τήν καταστροφή του, διατήρησε τόν ἱερό του συμβολισμό μέχρι τήν ἐποχή τῆς Κ. Διαθήκης, ἀφοῦ ἀκόμη καί ὁ ἴδιος ὁ Κύριος τό ἑρμηνεύει ὡς τύπο τοῦ σταυροῦ[175] καί μέ αὐτό τό συμβολισμό διατη-

---

σε διὰ τῆς ἐρήμου τῆς μεγάλης καὶ τῆς φοβερᾶς ἐκείνης, οὗ ὄφις δάκνων καὶ σκορπίος καὶ δίψα, οὗ οὐκ ἦν ὕδωρ...» [8,15]).

170. Βλ. περισσότερα Ἰ. Μούρτζιου, *Θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις στό βιβλικό Ἰσραήλ*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 71-72 (πρβλ. 68-80).

171. «*...αὐτὸς ἐξῆρεν τὰ ὑψηλὰ καὶ συνέτριψεν πάσας τὰς στήλας καὶ ἐξωλέθρευσεν τὰ ἄλση καὶ τὸν ὄφιν τὸν χαλκοῦν, ὃν ἐποίησεν Μωυσῆς, ὅτι ἕως τῶν ἡμερῶν ἐκείνων ἦσαν οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ θυμιῶντες αὐτῷ, καὶ ἐκάλεσεν αὐτὸν Νεεσθάν*» (*Δ' Βασ.[Β' Βασ.]* 18,4).

172. Ὁ Β. Βέλλας ὑποστηρίζει ὅτι ὁ χάλκινος ὄφις εἰσῆλθε στόν Ναό μαζί μέ ἄλλα εἰδωλικά σύμβολα κατά τή βασιλεία τοῦ Μανασσῆ (*Ἑβραϊκή Ἀρχαιολογία*, σ. 190).

173. *Ἐξόδ.* 30,9. *Λευϊτ.* 10,13. *Ἀριθμ.* 17,12. *Β' Παρ.(Χρον.)* 2,3 κ.ἄ.

174. «*Καὶ γὰρ ὅτε αὐτοῖς δεινὸς ἐπῆλθεν θηρίων θυμὸς δήγμασίν τε σκολιῶν διεφθείροντο ὄφεων, οὐ μέχρι τέλους ἔμεινεν ἡ ὀργή σου· εἰς νουθεσίαν δὲ πρὸς ὀλίγον ἐταράχθησαν σύμβολον ἔχοντες σωτηρίας εἰς ἀνάμνησιν ἐντολῆς νόμου σου· ὁ γὰρ ἐπιστραφεὶς οὐ διὰ τὸ θεωρούμενον ἐσῴζετο, ἀλλὰ διὰ σὲ τὸν πάντων σωτῆρα... εἰς γὰρ ὑπόμνησιν τῶν λογίων σου ἐνεκεντρίζοντο καὶ ὀξέως διεσῴζοντο... Καὶ γὰρ οὔτε βοτάνη οὔτε μάλαγμα ἐθεράπευσεν αὐτούς, ἀλλὰ ὁ σός, Κύριε, λόγος ὁ πάντας ἰώμενος...*» (*Σοφ. Σολ.* 16,5-14).

175. «*Καὶ καθὼς Μωϋσῆς ὕψωσεν τὸν ὄφιν ἐν τῇ ἐρήμῳ, οὕτως ὑψωθῆναι δεῖ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, ἵνα πᾶς ὁ πιστεύων ἐν αὐτῷ ἔχῃ ζωὴν αἰώνιον*» (*Ἰω.* 3,14-15).

ρήθηκε στήν χριστιανική παράδοση[176].

Δύο ἀκόμη ἱερά ἀντικείμενα, πού ἀναφέρει ὁ ἅγ. Ἰω. Δαμασκηνός, μέ ἰδιαίτερα συμβολική σημασία εἶναι τά δηλωτικά τοῦ ἱερατικοῦ ἀξιώματος ἐξαρτήματα τῆς ἀρχιερατικῆς στολῆς, τό ἐπονομαζόμενο «*ἐφώδ*» (אֵפֹד, 'ephodh) πάνω στό ὁποῖο ἦταν προσαρμοσμένο τό «*λογεῖον τῆς κρίσεως*» (חֹשֶׁן הַמִּשְׁפָּט, choshen hamishpat)[177]. Καί τά δύο ἦταν φτιαγμένα ἀπό λινό ὕφασμα πάνω στό ὁποῖο ἦταν ραμμένοι πολύτιμοι λίθοι, δύο στό πρῶτο καί δώδεκα στό δεύτερο, μέ χαραγμένα τά ὀνόματα τῶν δώδεκα φυλῶν τοῦ Ἰσραήλ. Οἱ λίθοι αὐτοί ἐξεικόνιζαν τόν Ἰσραήλ στό σύνολό του καί συμβόλιζαν τό διαμεσολαβητικό ρόλο τοῦ ἀρχιερατικοῦ ἀξιώματος. Μέσω αὐτῶν ὁ ἀρχιερέας παρουσίαζε ὅλο τό λαό μπροστά στόν Θεό, κάθε φορά πού παρίστατο στό Ναό, ἐξαιτούμενος τήν εὐλογία του· «*καὶ θήσεις τοὺς δύο λίθους ἐπὶ τῶν ὤμων τῆς ἐπωμίδος· λίθοι μνημοσύνου εἰσὶν τοῖς υἱοῖς Ἰσραήλ· καὶ ἀναλήψεται Ἀαρὼν τὰ ὀνόματα τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ ἔναντι Κυρίου ἐπὶ τῶν δύο ὤμων αὐτοῦ, μνημόσυνον περὶ αὐτῶν*»[178].

Στά λατρευτικά αὐτά ἀντικείμενα ὁ ἅγ. Ἰω. Δαμασκηνός προσθέτει καί τούς δώδεκα λίθους, πού ὁ Θεός πρόσταξε τούς ἰσραηλίτες νά συλλέξουν ἀπό τόν Ἰορδάνη μετά ἀπό τή θαυματουργική του διάβαση[179], γιά νά θυμοῦνται τήν ἡμέρα καί τόν τρόπο πού ἐκπληρώθηκαν οἱ ὑποσχέσεις του γιά τή γῆ τῆς Ἐπαγγελίας. Μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση μνημονεύει τό σκοπό γιά τόν ὁποῖο ὁ Θεός ζητᾶ νά γίνει ἡ συλλογή αὐτή πού εἶναι ἀφ᾽ ἑνός μέν νά ὑπενθυμίζουν τό γεγονός, ἀφ᾽ ἑτέρου δέ νά ἀποτελοῦν ἀντικείμενο διδαχῆς τῶν μεταγενεστέρων γενεῶν· «*ἵνα ὑπάρχωσιν ὑμῖν οὗτοι εἰς σημεῖον κείμενον διὰ παντός, ἵνα ὅταν ἐρωτᾷ σε ὁ υἱός*

---

176. Βλ. συνοπτικά Σ. Σάκκου, *Ὁ σταυρός εἰς τήν Π. Διαθήκην*, σ. 81-89.

177. Βλ. *Ἐξόδ.* 28,4-30.

178. *Ἐξόδ.* 28,12. Πρβλ. «*καὶ οἱ λίθοι ἔστωσαν ἐκ τῶν ὀνομάτων τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ δέκα δύο κατὰ τὰ ὀνόματα αὐτῶν· γλυφαὶ σφραγίδων, ἕκαστος κατὰ τὸ ὄνομα, ἔστωσαν εἰς δέκα δύο φυλάς... καὶ λήψεται Ἀαρὼν τὰ ὀνόματα τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ ἐπὶ τοῦ λογείου τῆς κρίσεως ἐπὶ τοῦ στήθους, εἰσιόντι εἰς τὸ ἅγιον μνημόσυνον ἔναντι τοῦ Θεοῦ*» (*Ἐξόδ.* 28,29).

179. Βλ. *Ἰησ. Ν.* 4,1-14.

σου αὔριον λέγων· Τί εἰσιν οἱ λίθοι οὗτοι ὑμῖν; καὶ σὺ δηλώσεις τῷ υἱῷ σου λέγων· Ὅτι ἐξέλιπεν ὁ Ἰορδάνης ποταμὸς ἀπὸ προσώπου κιβωτοῦ διαθήκης Κυρίου πάσης τῆς γῆς, ὡς διέβαινεν αὐτόν· καὶ ἔσονται οἱ λίθοι οὗτοι ὑμῖν μνημόσυνον τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ ἕως τοῦ αἰῶνος»[180].

β) Οἱ εἰκονογραφικές ἀναπαραστάσεις στή λατρευτική παράδοση τοῦ Ἰσραήλ

Ὁ Ναός τοῦ Σολομώντα

Ἰδιαίτερη μνεία κάνει ὁ ἅγ. Ἰω. Δαμασκηνός στή διακόσμηση τοῦ Ναοῦ ἀπό τό Σολομώντα, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τό χαρακτηριστικότερο δεῖγμα χρήσης πλούσιας εἰκονογραφικῆς παραγωγῆς στόν βιβλικό Ἰσραήλ. Οἱ τοῖχοι καί πολλά ἀπό τά ἱερά ἀντικείμενα τοῦ Ναοῦ διακοσμήθηκαν μέ ζωγραφικές καί ἀνάγλυφες παραστάσεις ἀπό τό φυσικό κόσμο, μέ φυτά (φοίνικες, κρίνα κ.ἄ.) καί ζῶα (βόες, μόσχοι, λεόντες κ.ἄ.), ἀλλά καί τόν πνευματικό (χερουβίμ)[181]. Σαφής προσπάθεια τοῦ Σολομώντα ἦταν νά κατασκευάσει ἕνα ὅσο τό δυνατόν πιό μεγαλόπρεπο κτίριο («*οἶκον εὐπρεπῆ*»[182]), ἀντάξιο – κατά τό ἀνθρώπινο – γιά τό Θεό τοῦ Ἰσραήλ, ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος· «*καὶ ὁ οἶκος, ὃν ἐγὼ οἰκοδομῶ, μέγας, ὅτι μέγας ὁ Θεὸς ἡμῶν παρὰ πάντας τοὺς θεούς. Καὶ τίς ἰσχύσει οἰκοδομῆσαι αὐτῷ οἶκον; ὅτι ὁ οὐρανὸς καὶ ὁ οὐρανὸς τοῦ οὐρανοῦ οὐ φέρουσιν αὐτοῦ τήν δόξαν. Καὶ τίς ἐγὼ οἰκοδομῶν αὐτῷ οἶκον; ὅτι ἀλλ᾽ ἢ τοῦ θυμιᾶν κατέναντι αὐτοῦ*»[183]. Ἐκεῖνο πού ἰδιαιτέρως ὑπογραμμίζει ὁ ἁγ. Ἰω. Δαμασκηνός εἶναι ἡ σοφία τοῦ Σολο-

---

180. *Ἰησ. Ν.* 4,6. Ἄλλοι δώδεκα λίθοι ἀπό τό σημεῖο στό ὁποῖο πατοῦσαν οἱ ἱερεῖς πού μετέφεραν τήν Κιβωτό τῆς Διαθήκης, ὅπως μέ σαφήνεια ἐπισημαίνει το βιβλικο κείμενο, ἦταν τοποθετημένοι κοντά στήν Κιβωτό· «*ἔστησεν δὲ Ἰησοῦς καὶ ἄλλους δώδεκα λίθους ἐν αὐτῷ τῷ Ἰορδάνῃ ἐν τῷ γενομένῳ τόπῳ ὑπὸ τοὺς πόδας τῶν ἱερέων τῶν αἰρόντων τήν κιβωτὸν τῆς διαθήκης Κυρίου, καί εἰσιν ἐκεῖ ἕως τῆς σήμερον ἡμέρας*» (4,9).

181. Βλ. *Γ' Βασ.(Α' Βασ.)* 6-8. *Β' Παρ.(Χρον.)* 2-5.

182. *Γ' Βασ.(Α' Βασ.)* 8,53α.

183. *Β' Παρ.(Χρον.)* 2,4-5· πρβλ. *Γ' Βασ.(Α' Βασ.)* 8,27.

μώντα, ἡ ὁποία ὁμόφωνα ἀναγνωρίζεται στήν παράδοση[184], μέ προφανῆ σκοπό νά ὑπαινιχθεῖ τήν εὐνοϊκή θεία βούληση γιά τήν κατασκευή τῶν ἔργων καί ἔτσι νά δικαιολογήσει καί νά θεμελιώσει τό εὔλογο τῆς ὕπαρξης εἰκονογραφικῶν ἀναπαραστάσεων στή βιβλική λατρεία. Σ᾿ αὐτά θά πρέπει νά προσθέσουμε καί τήν ἔμφαση μέ τήν ὁποία σημειώνονται στό βιβλικό κείμενο οἱ τεχνικές δεξιότητες τόσο τοῦ Τύριου Χιράμ, ὁ ὁποῖος φιλοτέχνησε ὅλα τά ἔργα τοῦ Ναοῦ[185], ὅσο καί τῶν παλαιοτέρων Ἐλιάβ καί Βεσελεήλ, πού κατασκεύασαν τή Σκηνή τοῦ Μαρτυρίου[186].

Μέ τά στοιχεῖα αὐτά ἀποδεικνύεται, ὅπως ἐπισημαίνει καί ὁ ἱ. πατήρ, ὅτι οἱ εἰκαστικές τέχνες δέν ὑποτιμοῦνταν, οὔτε τά προϊόντα τους ἦταν ἀπολύτως ἀπαγορευμένα, ὡς ἀποτέλεσμα τῶν περιορισμῶν τῆς δευτέρας ἐντολῆς τοῦ Δεκαλόγου. Ὀρθά ἐπισημαίνεται πράγματι στή νεώτερη ἔρευνα ὅτι ὁ Σολομώντας ποτέ δέν ἐπικρίθηκε στήν ἰουδαϊκή παράδοση, ἀρχαία καί μεταγενέστερη, γιά παραβίαση τῆς δευτέρας ἐντολῆς ἐξαιτίας τῆς κατασκευῆς εἰκόνων καί διαφόρων φυσικῶν μορφῶν στό Ναό, παρά μόνο γιά παραβίαση τοῦ μονοθεϊσμοῦ μέ τίς παράνομες ἐπιγαμίες του καί τίς συμμαχίες μέ τά εἰδωλολατρικά ἔθνη[187].

Ἑπομένως, μποροῦμε νά συμπεράνουμε ὅτι ὑπῆρχαν οἱ ἀπαραίτητες προϋποθέσεις ἀπό τό μωσαϊκό νόμο γιά εὐρεία ἀνάπτυξη τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν στόν Ἰουδαϊσμό, ἄν οἱ

---

184. *«Καὶ ἔδωκεν Κύριος φρόνησιν τῷ Σαλωμὼν καὶ σοφίαν πολλὴν σφόδρα καὶ πλάτος καρδίας ὡς ἡ ἄμμος ἡ παρὰ τὴν θάλασσαν, καὶ ἐπληθύνθη ἡ φρόνησις Σαλωμὼν σφόδρα ὑπὲρ τὴν φρόνησιν πάντων ἀρχαίων υἱῶν καὶ ὑπὲρ πάντας φρονίμους Αἰγύπτου»* (*Γ´ Βασ.[Α´ Βασ.]* 2,35). Πρβλ. Μ. Ἀθανασίου, *Ἐπιστολαί πρός Σεραπίωνα*, 1,18, PG 26,573Α.

185. *«...τέκτων χαλκοῦ καὶ πεπληρωμένος τῆς τέχνης καὶ συνέσεως καὶ ἐπιγνώσεως τοῦ ποιεῖν πᾶν ἔργον ἐν χαλκῷ»* (*Γ´ Βασ.[Α´ Βασ.]* 7,2· πρβλ. *Β´ Παρ.[Χρον.]* 2,13-14).

186. *«Ἰδοὺ ἀνακέκλημαι ἐξ ὀνόματος τὸν Βεσελεὴλ τὸν τοῦ Οὐρίου τὸν Ὢρ τῆς φυλῆς Ἰούδα καὶ ἐνέπλησα αὐτὸν πνεῦμα θεῖον σοφίας καὶ συνέσεως καὶ ἐπιστήμης ἐν παντὶ ἔργῳ διανοεῖσθαι καὶ ἀρχιτεκτονῆσαι ἐργάζεσθαι... καὶ ἐγὼ ἔδωκα αὐτὸν καὶ τὸν Ἐλιὰβ τὸν τοῦ Ἀχισαμὰχ ἐκ φυλῆς Δὰν καὶ παντὶ συνετῷ καρδίᾳ δέδωκα σύνεσιν, καὶ ποιήσουσιν πάντα, ὅσα σοι συνέταξα...»* (*Ἐξόδ.* 31,2-11· πρβλ. 35,30-36,2. 37,19-21).

187. J. Gutmann, «The Second Commandment and the Image in Judaism», σ. 164-166.

συνθῆκες θεωροῦνταν ἀσφαλεῖς καί ὁ κίνδυνος τῆς εἰδωλολατρίας δέν ἀπειλοῦσε αὐτοῦ τοῦ εἴδους τήν ἔκφραση τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας καί τῆς εὐσέβειας τοῦ πιστοῦ λαοῦ στό Θεό του[188]. Θά εἶχαν πράγματι γνωρίσει διαφορετική ἐξέλιξη καί μεγαλύτερη ἀνάπτυξη, ἄν δέν εἶχαν συνδεθεῖ μέ τήν εἰδωλολατρική πρακτική τῶν ἀρχαίων λαῶν καί ἄν ὁ Ἰουδαϊσμός δέν εἶχε ὑποστεῖ βίαιες προσπάθειες ἀλλοιώσεως τοῦ παραδοσιακοῦ του μονοθεϊσμοῦ.

Λατρευτικά μνημεῖα τοῦ μεταγενέστερου Ἰουδαϊσμοῦ

Στό ἀνωτέρω σημεῖο, δηλαδή στίς πιέσεις πού διαχρονικά δέχθηκε ὁ Ἰουδαϊσμός στούς διαφόρους τόπους ὅπου διεσπάρη, ἐντοπίζεται ἀπό τή σύγχρονη ἔρευνα ἡ ποικιλομορφία στήν ἐκδήλωση τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, πού παρατηρεῖται στήν ἱστορική του πορεία. Ἡ δευτέρα ἐντολή ἀπετέλεσε πράγματι ἀνασταλτικό παράγοντα γιά τήν ἀνάπτυξή τους, ὄχι μόνο στή λατρεία ἀλλά καί γενικότερα στό σύνολο τῆς πολιτιστικῆς του παραγωγῆς. Στήν πραγματικότητα ὅμως κατέστη ἡ θρησκευτική, ἐθνική καί πολιτιστική ἀσπίδα του ἀπέναντι στίς βίαιες, τίς περισσότερες φορές, προσπάθειες ἀλλοιώσεώς του. Τήν αὐστηρή γραμμή καλλιέργησε κυρίως ὁ ραββινικός Ἰουδαϊσμός, ὁ ὁποῖος, παρά τίς ἐπί μέρους διακρίσεις καί διαφοροποιήσεις μεταξύ τῶν ραββίνων, ἔμεινε γενικά στήν στενή καί κατά γράμμα ἑρμηνεία τῆς δευτέρας ἐντολῆς καί ἀπαγόρευσε κάθε εἴδους ἀναπαραγωγή τῶν φυσικῶν μορφῶν, ἀκόμη καί ἐκείνη τοῦ καθρέπτη[189]. Στίς περισσότερες ὅμως περιπτώσεις ἡ θεωρητική αὐτή τοποθέτηση τῶν ραββίνων δέν ἔβρισκε ἀ-

---

188. R. de Vaux, *The Early History of Israel*, London 1978, τ. 1, σ. 465. G. H. Davies, *Exodus*, σ. 164.

189. Πρβλ. Shabbath, 149a. Abodah Zarah, 42b-43a στό *The Babylonian Talmud*, ἀγγλ. ἔκδ. I. Epstein, London ²1961. Περισσότερα γιά τίς θέσεις τῶν ραββίνων βλ. E. R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, τ. 4, σ. 3-24. Ἡ θέση αὐτή ὑποδεικνύει καί τό πλῆθος τῶν ἐφαρμογῶν πού θά μποροῦσε νά ἔχει σήμερα ἡ δευτέρα ἐντολή, ἐάν σήμαινε τήν ἀπόλυτη ἀπαγόρευση ἀναπαραγωγῆς φυσικῶν μορφῶν· θά ἔπρεπε νά ἀπαγορευθεῖ γιά θρησκευτικούς λόγους ἡ φωτογραφία, ἡ ἠλεκτρονική εἰκόνα (τηλεόραση) κλπ.

νταπόκριση στίς εὐρύτερες λαϊκές μάζες, οἱ ὁποῖες ἐξεδήλωναν τή θρησκευτική τους λατρεία μέ πλούσια εἰκονογραφικά προϊόντα[190].

Τά δείγματα πού ἔχει δώσει ἡ ἀρχαιολογική σκαπάνη εἶναι πολλά καί καλύπτουν ὅλη τήν ἱστορική πορεία τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Ἰδιαίτερο ὅμως ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἑλληνορωμαϊκή περίοδος, διότι τότε οἱ πιέσεις ἐξελληνισμοῦ του ἦταν ἰσχυρότερες. Ἡ θεματολογία βέβαια, πού σταθερά καί διαχρονικά ἐπεκράτησε στόν Ἰουδαϊσμό, ἦταν ἡ μή ἀναπαραστατική ζωγραφική, δηλαδή τά γεωμετρικά, γραμμικά καί καλλιγραφικά σχήματα γιά διακοσμητικούς λόγους. Ἐντούτοις, τόσο ζωγραφικές, ὅσο καί γλυπτικές ἀπεικονίσεις φυσικῶν ἀντικειμένων (φυτῶν, ζώων, ἀνθρώπων, ἀγγέλων) ἀκόμη καί βιβλικῶν σκηνῶν ἀνακαλύφθηκαν σέ πολλές Συναγωγές, ἐκτός ἀλλά καί ἐντός τῆς Παλαιστίνης, σέ ταφικά μνημεῖα καί σαρκοφάγους, σέ μικροαντικείμενα λατρευτικῆς ἤ γενικότερης χρήσης, χειρόγραφα κ.ἄ.[191]

Ἰδιαίτερη μνεία πρέπει νά γίνει γιά τή Συναγωγή τῆς Δούρα-Εὔρωπος (3ος αἰ. μ.Χ.), ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἐξαιρετικό δεῖγμα ἰουδαϊκῆς ζωγραφικῆς καί διακόσμησης λατρευτικοῦ χώρου, μέ πολλές βιβλικές καί ἱστορικές παραστάσεις, πού ὁμοιάζει πολύ μέ τήν μεθοδολογία εἰκονογράφησης τῶν λατρευτικῶν χώρων, ἡ ὁποία ἐπεκράτησε ἀργότερα στήν ὀρθόδοξη χριστιανική παράδοση[192]. Ἡ ἀνακάλυψή της ἔ-

---

190. J. Gutmann, *ἔνθ᾽ ἀνωτ.*, σ. 174 (πρβλ. 168-174). Τοῦ ἰδίου, «Deuteronomy: Religious Reformation or Iconoclastic Revolution?», σ. 5-25. E. R. Goodenough, *ἔνθ᾽ ἀνωτ.*, τ. 13, σ. 187.

191. Βλ. E. R. Goodenough, *ἔνθ᾽ ἀνωτ.*, τ. 1, σ. 63-68·89-94·178-267. τ. 8, σ. 1-232.

192. Γιά τίς σχέσεις τῆς ἰουδαϊκῆς μέ τή χριστιανική εἰκονογραφική παράδοση καί τόν κατάλογο τῶν πλούσιων εἰκονογραφικῶν παραστάσεων τῆς Συναγωγῆς τῆς Δούρα βλ. J. Gutmann, «Early Synagogue and Jewish Catacomb Art and its Relation to Christian Art», *Aufstieg und Niedergang der rfmischen Welt*, ἐκδ. H. Temporini & W. Haase, II:Principat, τ. 21,2, Berlin/N. York 1984, σ. 1315-1321. Ἀναλυτική περιγραφή τους βλ. E. R. Goodenough, *ἔνθ᾽ ἀνωτ.*, τ. 9, σ. 1-237· πρβλ. 1,227-232. 9,5-6. Ἐπίσης βλ. J. Gutmann, «The Illustrated Midrash in the Dura Synagogue Paintings: A New Dimension for the Study of Judaism», *Proceedings of the American Academy for Jewish Research 50, Jerusalem 1983*, σ.

χει θέσει σημαντικά προβλήματα στήν ἔρευνα ἰδιαίτερα ὡς πρός τόν προσδιορισμό τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, πού παρήγαγε αὐτά τά ἔργα, τῆς νοοτροπίας, τῆς φιλοσοφίας καί τῆς ἀντίληψής του γιά τή θρησκευτική λατρεία.

Ἡ τάση εἶναι νά ἀναγνωρισθεῖ ἡ ὕπαρξη πολλῶν «διαφορετικῶν Ἰουδαϊσμῶν», ὅπως τοῦ ραββινικοῦ (μέ ποικίλες διαφοροποιήσεις μεταξύ τῶν ραββίνων), τοῦ λαϊκοῦ καί τοῦ ἀποκαλυτικοῦ (πού ἐκφράζεται στήν τέχνη τῶν Συναγωγῶν)[193]. Ἰδιαίτερα στίς λαϊκότερες μορφές του ὁ Ἰουδαϊσμός τῆς Διασπορᾶς ἀνάλογα μέ τή δύναμη τῶν πολιτιστικῶν ἐπιδράσεων, πού δεχόταν ἀπό τούς λαούς ἀνάμεσα στούς ὁποίους κατοικοῦσε, προσελάμβανε παγανιστικές μορφές καί σύμβολα στή δική του πολιτιστική καί θρησκευτική ἔκφραση, ἀφοῦ ὅμως πρῶτα τά ἤλεγχε, τά ἀποκάθαιρε ἀπό τήν εἰδωλολατρική φιλοσοφία, μέ τήν ὁποία ἦταν συνδεδεμένα, καί τά ἐπένδυε μέ νέο νόημα ἀπό τή δική του παράδοση καί ἐμπειρία[194]. Τά διαφορετικά ἐπίπεδα αὐστηρότητας τῶν Ἰουδαίων ἀπέναντι στήν εἰκονογραφική τέχνη, πού παρατηροῦνται σέ διάφορες ἐποχές καί τόπους, ὀφείλονται στίς διαφορετικῆς ἔντασης πιέσεις, πού δεχόταν ὡς πρός τόν τομέα τῆς εἰδωλολατρίας, πιέσεις πού πολλές φορές ἐξαρτῶνταν ἀπό τίς σχέσεις τῆς ἡγεσίας τους μέ τήν πολιτική ἐξουσία[195].

Τήν εἰκόνα αὐτή παρουσιάζει ὁ Ἰουδαϊσμός καί τήν ἐποχή τῆς εἰκονομαχίας, κατά τήν ὁποία ἡ αὐστηρότερη γραμμή ἐπικρατοῦσε στίς ἀνατολικές ἐπαρχίες τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, πού εἶχαν ἔρθει σέ ἐπαφή μέ τό αὐστηρότερα εἰκονοκλαστικό Ἰσλάμ, ἐνῶ χαλαρότερος καί ἀνεκτικότερος ἔναντι τῆς εἰκονογραφίας ἦταν ὁ Ἰουδαϊσμός τῆς Δύσης. Στό σύνολό της πάντως ἡ ἔρευνα τῆς ἐξέ-

---

91-104. Τοῦ ἰδίου, «The Testing of Moses: A Comparative Study in Christian, Muslim and Jewish Art», *Bulletin of the Asia Institute* 2(ν.σ.) (1988) 107-117.

193. J. Gutmann, *ἔνθ᾽ ἀνωτ.*, σ. 1323-1325.

194. Βλ. περισσότερα E. R. Goodenough, *ἔνθ᾽ ἀνωτ.*, τ. 2, σ. 3-4.

195. Βλ. γιά παράδειγμα τίς εἰκαστικές διαφοροποιήσεις στίς Συναγωγές τῆς Ρώμης, τῆς Δούρα καί τῆς Βαβυλώνας, ἀνάλογα μέ τήν ἀπαίτηση τῆς ρωμαϊκῆς ἐξουσίας γιά τή λατρεία τοῦ αὐτοκράτορα (J. Gutmann, *ἔνθ᾽ ἀνωτ.*, σ. 1329-1330).

λιξης τῆς εἰκονογραφικῆς τέχνης διαχρονικά δέν καταλήγει στήν υἱοθέτηση τῆς ἀντίληψης ὅτι ὁ Ἰουδαϊσμός ἦταν ἄκαμπτα καί σταθερά ἀρνητικός ἀπέναντι στίς εἰκαστικές τέχνες, οὔτε τόσο εἰκονοκλαστικός, ὅσο συνήθως πιστεύεται[196].

4. Ἡ σχέση τῶν βιβλικῶν ἱερῶν συμβόλων καί εἰκονογραφικῶν ἀναπαραστάσεων μέ τίς ἐκκλησιαστικές εἰκόνες κατά τόν ἅγ. Ἰω. Δαμασκηνό

Ἔχοντας ὑπόψη τά παραπάνω μποροῦμε νά δικαιολογήσουμε καί νά κατανοήσουμε τήν θέση τοῦ ἁγ. Ἰω. Δαμασκηνοῦ ὅτι τελικά ἡ ἴδια ἡ Π. Διαθήκη μέ τό μωσαϊκό της νόμο δέν εἶναι οὐσιαστικά ἀντίθετη μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς εἰκονογραφίας σέ λατρευτικά πλαίσια. Ἀπεναντίας χρησιμοποιεῖ καί αὐτή σύμβολα καί εἰκόνες ἀφ᾽ ἑνός μέν γιά νά ὁδηγήσει παιδαγωγικά τόν ἄνθρωπο σέ κοινωνία μέ τίς ὑπερβατικές ἀποκαλύψεις τοῦ Θεοῦ, ἀφ᾽ ἑτέρου δέ γιά νά δώσει ὀρθή διέξοδο στήν ἔκφραση τῆς θρησκευτικῆς του πίστης καί στήν ἀνάπτυξη ὀρθῆς σχέσης μέ Ἐκεῖνον. Σέ σχέση ἑπομένως μέ τά ἱερά σύμβολα καί τά λατρευτικά ἀντικείμενα τοῦ ἀρχαίου (βιβλικοῦ) Ἰσραήλ, πού ἀναφέρθηκαν, ὁ ἱ. πατήρ, ἐκφράζοντας τό ὀρθόδοξο χριστιανικό πνεῦμα, προβαίνει στίς ἀκόλουθες ἐπισημάνσεις, μέ τίς ὁποῖες προσδιορίζει τή φύση καί τόν χαρακτήρα τῶν ἐκκλησιαστικῶν εἰκόνων.

α) Ὡς ἀντικειμένων λατρείας

Ὅλα τά ἱερά ἀντικείμενα τῆς Π. Διαθήκης, παρόλο πού ἦταν ὑλικῆς φύσεως καί κατασκευασμένα πολλές φορές ἀπό εὐτελῆ ὑλικά, ἦταν ἐνταγμένα μέσα στή λατρεία τοῦ Ἰσραήλ. Δέν ἐπρόκειτο μάλιστα γιά δευτερεύοντα ἐξαρτήματα, ἀλλά ἀποτελοῦσαν τά ἴδια τό κέντρο τῆς βιβλικῆς λατρείας. Ἰδιαίτερα ἡ Κιβωτός τῆς Διαθήκης μέ τά γλυπτά ὁμοιώματα τῶν χερουβίμ καί τό ἱερό περιεχόμενό της γινόταν ἀποδέκτης ἐκδήλωσης λατρευτικῶν (προσκύ-

196. J. Gutmann, «The Second Commandment and the Image in Judaism», σ. 174.

νηση) καί τελετουργικῶν (ἐξιλασμοί) πράξεων. Χαρακτηριστικά σημειώνεται ὅτι «ταῦτα οὐκ ἐκ πλαγίων ἔκειτο τῆς σκηνῆς, ἀλλὰ κατενώπιον παντὸς τοῦ λαοῦ, πρὸς ἃ βλέποντες τῷ δι᾽ αὐτῶν ἐνεργήσαντι Θεῷ προσέφερον τήν προσκύνησιν καὶ τήν λατρείαν»[197]. Πιό περιγραφικά τονίζεται ἡ ἀντίληψη αὐτή στό Διάλογο «*Τῆς θείας καί ἀνικήτου Θεοῦ Ἐκκλησίας καί ἀληθείας πεπραγμένα τρόπαια κατά Ἰουδαίων ἐν Δαμασκῷ*», στόν ὁποῖο ὁ Χριστιανός ἀπολογητής προκαλεῖ τόν Ἰουδαῖο, πού τόν κατηγορεῖ γιά εἰδωλολατρία ἐξαιτίας τῆς λατρευτικῆς προσκύνησης τῶν ἐκκλησιαστικῶν εἰκόνων, νά τοῦ ἀπαντήσει στό ἑξῆς ἐρώτημα· «Ὁρκίζω ὑμᾶς τόν Θεόν· εἰ εἴχετε αὐτά [τήν Κιβωτό, τίς πλάκες, τά χερουβίμ] τῇ ὥρᾳ ταύτῃ οὐ προσκυνεῖτε αὐτά;»[198].

Ἑπομένως, ἀκόμη καί οἱ ἴδιοι οἱ Ἰουδαῖοι, πού ἦταν γαλουχημένοι θρησκευτικά μέ τόν μωσαϊκό νόμο, δέν στεροῦνταν ἐξαιτίας του ὑλικῶν ἀντικειμένων στά ὁποῖα ἀπέδιδαν θρησκευτική λατρεία. Ἀντίθετα, ὅλα ὅσα εἶχαν, προέρχονταν ἀπ᾽ αὐτόν καί ἦταν περιβεβλημένα μέ θεϊκή αὐθεντία· «χειροποίητα καὶ εἰκόνας προσεκύνει Ἰσραήλ τοῦ Θεοῦ τοῦτο προστάξαντος»[199]. Γιά τόν λόγο αὐτό ὁ ἅγ. Ἰω. Δαμασκηνός δέν βρίσκει εὔλογα τά ἐπιχειρήματα τῶν εἰκονομάχων, ἀπό τό μωσαϊκό δῆθεν νόμο, ἐναντίον τῆς λατρευτικῆς προσκύνησης τῶν ἱερῶν εἰκόνων ὡς ἐκδήλωση εἰδωλολατρίας καί ἀπόδοση λατρείας σέ ἀντικείμενα κατασκευασμένα ἀπό εὐτελῆ ὑλικά. Στήν εἰκονομαχική αὐτή θέση ἀνιχνεύει μανιχαϊστικές τάσεις καί ὄχι τή διδασκαλία τῆς Π. Διαθήκης[200]. Τό λεπτό σημεῖο εἶναι ὅτι, ὅπως

---

197. *Ἀπολογητικός*, 1,17, PG 94,1248D.

198. *Τῆς θείας καί ἀνικήτου Θεοῦ Ἐκκλησίας...*, 6,3, PO 15 (1920), σ. 246.

199. *Ἀπολογητικός*, 2,22, PG 94,1308D.

200. «Μή κάκιζε τήν ὕλην· οὐ γὰρ ἄτιμος. Οὐδὲν γὰρ ἄτιμον, ὃ παρὰ Θεοῦ γεγένηται· τῶν Μανιχαίων τοῦτο τὸ φρόνημα. Μόνον δὲ ἄτιμον, ὃ μή τήν αἰτίαν ἔσχεν ἐκ Θεοῦ, ἀλλ᾽ ἡμέτερόν ἐστιν εὕρεμα τῇ ἐκ τοῦ κατὰ φύσιν εἰς τὸ παρὰ φύσιν αὐτεξουσίῳ ἐκκλίσει τε καὶ ῥοπῇ τοῦ θελήματος, τουτέστιν ἡ ἁμαρτία» (*Ἀπολογητικός*, 1,16, PG 94,1245C). Πρβλ. πρωτοπρ. Θ. Ζήση, *Οἱ εἰκόνες στήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία*, σ. 27.

τότε ὁ βιβλικός Ἰσραήλ δέν προσκυνοῦσε τά ἴδια τά ἱερά ἀντικείμενα τοῦ Ναοῦ, ἀλλά τίς θαυματουργικές ἐπεμβάσεις τοῦ Θεοῦ στήν ἱστορία του, ἔτσι στή συνέχεια καί ἡ Ἐκκλησία δέν προσκυνᾶ τίς ἴδιες τίς εἰκόνες, ἀλλά τό Θεό, τοῦ ὁποίου τίς ἐνέργειες γιά τή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου ὑπενθυμίζουν· «...δῆλον οὐχ ὡς αὐτοῖς λατρεύοντες, ἀλλὰ δι᾽ αὐτῶν εἰς ὑπόμνησιν τῶν θαυμάτων ἀγόμενοι καὶ τῷ τερατουργῷ Θεῷ τήν προσκύνησιν νέμοντες. Εἰκόνες γὰρ ἦσαν πρὸς ὑπόμνησιν κείμεναι, τιμώμεναι οὐχ ὡς θεοί, ἀλλ᾽ ὡς θείας ἐνεργείας ὑπόμνησιν ἄγουσαι»[201].

β) Ὡς ὑπομνήσεων τῶν σωτηριωδῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ

Ὁ σκοπός τῶν λατρευτικῶν ἀντικειμένων τοῦ ἀρχαίου Ἰσραήλ ἦταν νά ὑπενθυμίζουν ἀδιάκοπα σ᾽ αὐτόν τό πλῆθος τῶν εὐεργεσιῶν τοῦ Θεοῦ καί τίς θαυματουργικές ἐπεμβάσεις του γιά τή σωτηρία του. Τό βιβλικό κείμενο τά χαρακτηρίζει ὡς «μαρτύρια», τά ὁποῖα ὄφειλε ὁ Ἰσραήλ νά διαφυλάσσει «εἰς διατήρησιν» καί «μνημόσυνον» τῶν γεγονότων. Ἄλλωστε ἡ θρησκευτική ἐμπειρία του ἦταν καθαρά ἱστορική καθώς ἦταν ὁ μοναδικός λαός πού λάτρευε τό Θεό του μέ βάση τήν ἀποκάλυψη συγκεκριμένων γεγονότων στήν ἱστορική του πορεία καί ὄχι διά τῆς φαντασίας του[202]. Γιά τόν λόγο αὐτό ἦταν κατασκευασμένα ἀπό ἄσηπτα ὑλικά, ὥστε νά μήν ἀλλοιώνονται ἀπό τό χρόνο, ἀλλά νά μένουν διαχρονικά ὡς «ὑπομνήματα» καί «διαπρύσιοι κήρυκες», κατά τήν ὁρολογία τοῦ ἁγ. Ἰω. Δαμασκηνοῦ· «διὰ τοῦτο προσέταξεν ὁ Θεὸς γενέσθαι κιβωτὸν ἐκ ξύλων ἀσήπτων καὶ καταχρυσῶσαι ταύτην ἔσωθέν τε καὶ ἔξωθεν καὶ ἐνθεῖναι τὰς πλάκας, τήν ῥάβδον, τήν στάμνον τήν χρυσῆν, ἔχουσαν τὸ μάννα, πρὸς ὑπόμνησιν τῶν γεγονότων καὶ προτύπωσιν τῶν μελλόντων. Καὶ τίς οὐκ ἐρεῖ ταύτας εἰκόνας διαπρυσίους τε κήρυκας;»[203].

---

201. *Ἀπολογητικός*, 1,17, PG 94,1248D.

202. Σ. Καλαντζάκη, *Ἑρμηνεία Περικοπῶν*, σ. 125. Δ. Καϊμάκη, *Θέματα Παλαιοδιαθηκικῆς Θεολογίας*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 14· πρβλ. 13-19.

203. *Ἀπολογητικός*, 1,17, PG 94,1248C.

Ὁμοίως καί οἱ ἐκκλησιαστικές εἰκόνες ἐπιτελοῦν παρόμοιο ἔργο ὅσον ἀφορᾶ στά σωτηριώδη γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Θεοῦ, πού ἀπευθύνονται σέ ὅλους χωρίς διακρίσεις καί κεντρίζουν τήν αἴσθηση τῆς ὅρασης, ὅπως ὁ λόγος τήν αἴσθηση τῆς ἀκοῆς· «καὶ αἰσθητῶς τὸν αὐτοῦ χαρακτῆρα τοῦ σαρκωθέντος φημὶ Θεοῦ Λόγου προτίθεμεν ἁπανταχῆ καὶ τήν πρώτην ἁγιαζόμεθα τῶν αἰσθήσεων· πρώτη γὰρ αἰσθήσεων ὅρασις ὥσπερ καὶ τοῖς λόγοις τήν ἀκοήν· ὑπόμνημα γάρ ἐστιν ἡ εἰκών. Καὶ ὅπερ τοῖς γράμματα μεμυημένοις ἡ βίβλος, τοῦτο τοῖς ἀγραμμάτοις ἡ εἰκών· καὶ ὅπερ τῇ ἀκοῇ ὁ λόγος, τοῦτο τῇ ὁράσει ἡ εἰκών· νοητῶς δὲ αὐτῷ ἑνούμεθα»[204]. «Ἐν πίναξι χάραττε καὶ ἀνατίθει πρὸς θεωρίαν τὸν ὁραθῆναι καταδεξάμενον. Χάραττε τούτου τήν ἄφατον συγκατάβασιν, τήν ἐκ παρθένου γέννησιν, τήν ἐν Ἰορδάνῃ βάπτισιν, τήν ἐν Θαβὼρ μεταμόρφωσιν, τὰ πάθη τὰ τῆς ἀπαθείας πρόξενα, τὰ θαύματα, τὰ τῆς θείας αὐτοῦ σύμβολα φύσεως δι᾽ ἐνεργείας σαρκὸς ἐνεργείᾳ θείᾳ πραττόμενα, τὸν σταυρὸν τὸν σωτήριον, τήν ταφήν, τήν ἀνάστασιν, τήν εἰς οὐρανοὺς ἄνοδον· πάντα γράφε καὶ λόγῳ καὶ χρώμασι»[205].

Ὁ Θεός μπορεῖ νά εἶναι τό ἀπόλυτο πνεῦμα, ἡ ἐπικοινωνία ὅμως τοῦ ἀνθρώπου μέ αὐτόν δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀποκλειστικά καί μόνον πνευματική, οὔτε ἡ λατρεία του πλήρως καί ἀπολύτως νοερή. Ὁ ἄνθρωπος ὡς ψυχοσωματικό ὂν ἔχει ἀνάγκη καί τῶν αἰσθητῶν στοιχείων, πού τόν διευκολύνουν στή προσέγγιση τοῦ Θεοῦ· «Θεωροῦντες δὲ τὸν σωματικὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ ἐννοοῦμεν ὡς δυνατὸν καὶ τήν δόξαν τῆς θεότητος αὐτοῦ· ἐπειδή γὰρ διπλοῖ ἐσμεν, ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος κατεσκευασμένοι καὶ οὐ γυμνή ἡμῶν ἐστιν ἡ ψυχή, ἀλλ᾽ ὡς ὑπὸ παραπετάσματι καλύπτεται, ἀδύνατον ἡμᾶς ἐκτὸς τῶν σωματικῶν ἐλθεῖν ἐπὶ τὰ νοητά. Ὥσπερ οὖν διὰ λόγων αἰσθητῶν ἀκούομεν ὠσὶ σωματικοῖς καὶ νοοῦμεν τὰ πνευματικά, οὕτω καὶ διὰ σωματικῆς θεωρίας ἐρχόμεθα ἐπὶ τήν πνευματικήν θεωρίαν»[206].

---

204. *Αὐτόθι.*
205. *Ἀπολογητικός*, 1,8, PG 94,1240A.
206. *Ἀπολογητικός*, 3,12, PG 94,1333D-1336A.

Ἡ θρησκευτική ἐμπειρία τοῦ ἀρχαίου ἰσραηλίτη ἦταν συνδεδεμένη μέ ἱερά ἀντικείμενα καί ἱερούς τόπους διά μέσου τῶν ὁποίων αἰσθανόταν νά ἔρχεται σέ ἐπαφή μέ τό Θεό του. Τόσο ἡ Σκηνή τοῦ Μαρτυρίου στήν ἔρημο, ὅσο καί ὁ Ναός ἀργότερα στή Σιών, ἀποτελοῦσαν ἱερούς χώρους, οἱ ὁποῖοι γιά τόν ἰσραηλίτη ἦταν ἄμεσα συνδεδεμένοι μέ τήν παρουσία τοῦ Γιαχβέ[207]. Ὁ πρῶτος ἦταν ὁ τόπος, ὅπου ὁ Θεός ἐμφανιζόταν κατά καιρούς στό λαό του καί καθιστοῦσε γνωστό τό θέλημα του. Ὁ δεύτερος ἦταν ὁ τόπος τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ[208], ὁ τόπος ἐμφάνισης τῆς θείας δόξας του[209] καί ὅπου τό ὄνομά του ἦταν παρόν[210]. Δέν λατρεύονταν ὡστόσο καθ᾿ αὑτοί οἱ ἐν λόγῳ ἱεροί χῶροι, ἀλλά ὡς «δοχεῖα» τῶν θείων ἐνεργειῶν καί τῆς θείας χάριτος, ὅπως χαρακτηριστικά παρατηρεῖ ὁ ἅγ. Ἰω. Δαμασκηνός. Μέ τόν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο τιμῶνται καί οἱ εἰκόνες στήν Ἐκκλησία· «...προσκυνοῦμεν κτίσματα, δι᾿ ὧν καὶ ἐν οἷς ἐνήργησεν ὁ Θεὸς τήν σωτηρίαν ἡμῶν εἴτε πρὸ τῆς τοῦ Κυρίου παρουσίας, εἴτε μετὰ τήν ἔνσαρκον αὐτοῦ οἰκονομίαν, ὡς τὸ Σιναῖον ὄρος καὶ τήν Ναζαρέτ... τήν Σιὼν τὸ ὄρος τὸ ἅγιον... Ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα σέβω καὶ προσκυνῶ καὶ πάντα ναὸν Θεοῦ ἅγιον καὶ πᾶν, ἐφ᾿ ᾧ Θεὸς ὀνομάζεται, οὐ διὰ τήν αὐτῶν φύσιν, ἀλλὰ ὅτι θείας ἐνεργείας εἰσὶ δοχεῖα καὶ δι᾿ αὐτῶν καὶ ἐν αὐτοῖς ηὐδόκησεν ὁ Θεὸς τήν σωτηρίαν ἡμῶν κατεργάσασθαι»[211].

γ) Ὡς ἐποπτικῶν μέσων διδαχῆς τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ

Τά λατρευτικά ἀντικείμενα τῶν ἰσραηλιτῶν βοηθοῦν στή διδασκαλία τῶν κατοπινῶν γενεῶν τους. Κατανοοῦνται δηλαδή ὡς ἕνα εἶδος ἐποπτικῶν μέσων, τά ὁποῖα καθι-

---

207. Πρβλ. *«καὶ ἔστη Δαυίδ ἐν μέσῳ τῆς ἐκκλησίας καὶ εἶπεν... ἐμοὶ ἐγένετο ἐπὶ καρδίαν οἰκοδομῆσαι οἶκον ἀναπαύσεως τῆς κιβωτου διαθήκης Κυρίου καὶ στάσιν ποδῶν Κυρίου ἡμῶν...»* (*Α' Παρ.[Χρον.]* 28,2).

208. *Ἡσ.* 6,1-4. *Ἱερ.* 14,21.

209. *Ἰεζ.* 10,18-19. 43,4-7.

210. *Γ' Βασ.(Α' Βασ.)* 8,29. *Ἱερ.* 7,10-11.

211. *Ἀπολογητικός*, 3,34, PG 94,1353A-B. Πρβλ. Π. Χρήστου, «Σημασία τῶν ἁγίων τόπων διά τήν ὀρθοδοξίαν», *Ἀντίδωρον Πνευματικόν. Τιμητικός τόμος εἰς τόν καθηγητήν Γεράσιμον Κονιδάρην*, Ἀθῆναι 1981, σ. 3-7.

στοῦν ἀποτελεσματικότερη τή διδαχή τῶν νεωτέρων, γιατί συνιστοῦν ζωντανούς μάρτυρες ἱστορικῶν γεγονότων, ὅπως γιά παράδειγμα οἱ λίθοι τοῦ Ἰορδάνου, οἱ ὁποῖοι συλλέγονται γι᾽ αὐτόν ἀκριβῶς τόν σκοπό. Μέ τόν ἴδιο τρόπο καί οἱ ἐκκλησιαστικές εἰκόνες προκαλοῦν κατάλληλα ἐρεθίσματα στούς νεωτέρους γιά νά διδαχθοῦν τίς εὐαγγελικές ἀλήθειες μέσα ἀπό τά ἱστορικά γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ. Ὁ παιδαγωγικός τους χαρακτήρας ἔγκειται στό ὅτι «διά τῆς αἰσθητῆς θεωρίας» καθιστοῦν καταληπτές νοητές πραγματικότητες, ὅπως γιά παράδειγμα τήν ἀπαλλαγή ἀπό τήν ἁμαρτία· «Πῶς οὖν ἡμεῖς οὐκ εἰκονογραφήσομεν τὰ σωτήρια Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν πάθη καὶ θαύματα, ἵν᾽, ὅταν ἐρωτᾷ με ὁ υἱός μου, τί τοῦτό ἐστιν, ἐρῶ, ὅτι ὁ Θεὸς Λόγος ἄνθρωπος γέγονε καὶ δι᾽ αὐτοῦ οὐχ ὁ Ἰσραὴλ μόνος τὸν Ἰορδάνην διῆλθεν, ἀλλ᾽ ἡ φύσις ἅπασα πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἐπανῆλθε μακαριότητα, δι᾽ οὗ ἡ φύσις ἐκ τῶν κατωτάτων τῆς γῆς ἀνῆλθεν ὑπεράνω πάσης ἀρχῆς καὶ ἐν αὐτῷ τῷ πατρικῷ κεκάθικε θρόνῳ»[212].

δ) Ὡς τύπων καί ἀντιτύπων τῆς οὐράνιας λειτουργίας

Ἡ Σκηνή, ὁ Ναός, ὅλα τά λατρευτικά ἀντικείμενα καί οἱ λειτουργικές πράξεις δέν ἦταν τίποτε περισσότερο ἀπό «*σκιά τῶν ἐπουρανίων*», κατά τήν παύλεια ἑρμηνεία[213], καί προτύπωση τῆς μέλλουσας πνευματικῆς λατρείας, δηλαδή τῆς χριστιανικῆς. Μέ βάση τή θεολογική αὐτή θεώρηση κατανοεῖται ἡ χαρακτηριστική στίς διηγήσεις τῆς Ἐξόδου γιά τή νομοδοσία στό Σινᾶ φράση· «*ὅρα, ποιήσεις κατὰ τὸν τύπον τὸν δεδειγμένον σοι ἐν τῷ ὄρει*»[214]. Ἡ φράση αὐτή κατά τόν ἅγ. Ἰω. Δαμασκηνό δέν σημαίνει ἁπλῶς τήν ὁρατή ἀναπαράσταση τῶν ἀντικειμένων, πού ὁ Θεός ὅριζε στό

---

212. *Ἀπολογητικός*, 1,18, PG 94,1249A· πρβλ. 1,13, PG 94,1241D-1244A.

213. «...*οἵτινες ὑποδείγματι καὶ σκιᾷ λατρεύουσιν τῶν ἐπουρανίων, καθὼς κεχρημάτισται Μωϋσῆς μέλλων ἐπιτελεῖν τὴν σκηνήν, Ὅρα γάρ, φησίν, ποιήσεις πάντα κατὰ τὸν τύπον τὸν δειχθέντα σοι ἐν τῷ ὄρει. Νυνὶ δὲ διαφορωτέρας τέτυχεν λειτουργίας, ὅσῳ καὶ κρείττονός ἐστιν διαθήκης μεσίτης, ἥτις ἐπὶ κρείττοσιν ἐπαγγελίαις νενομοθέτηται*» (*Ἑβρ.* 8,5-6).

214. *Ἐξόδ.* 25,40. 25,9. 26,40.

Μωυσῆ νά κατασκευάσει, ἀλλά τήν ἀποκάλυψη σέ ὅραμα στό Μωυσῆ τῆς οὐράνιας λειτουργίας τῶν ἀγγέλων στό θρόνο τοῦ Θεοῦ. Τό ὅραμα αὐτό ἀπετέλεσε τό πρότυπο τῆς κατασκευῆς τῶν ὑλικῶν ἀντικειμένων καί τῆς ὀργάνωσης τῆς μωσαϊκῆς λατρείας. Αὐτή ἦταν μία προτύπωση τῆς λειτουργίας τῶν χριστιανικῶν μυστηρίων, ἡ ὁποία μέ τή σειρά της εἶναι ἐπίσης μία εἰκόνα τῆς πραγματικῆς οὐράνιας λειτουργίας, πού θά ἀποκαλυφθεῖ στά ἔσχατα. Μέ τόν τρόπο αὐτό ὁ ἱ. πατήρ συνδέει τίς τρεῖς λειτουργίες, τοῦ οὐρανοῦ, τοῦ Ἰσραήλ καί τῆς Ἐκκλησίας σέ μία θεολογική ἑνότητα καί ἀδιάσπαστη ἱστορική συνέχεια· «καὶ ὁ μὲν νόμος καὶ πάντα τὰ κατὰ τὸν νόμον σκιαγραφία τις ἦν τῆς μελλούσης εἰκόνος, τουτέστι τῆς καθ᾽ ἡμᾶς λατρείας, ἡ δὲ καθ᾽ ἡμᾶς λατρεία εἰκὼν τῶν μελλόντων ἀγαθῶν, αὐτὰ δὲ τὰ πράγματα»[215].

Τό πρῶτο στοιχεῖο, δηλαδή ἡ ἀποτύπωση τῆς οὐράνιας λειτουργίας στή μωσαϊκή λατρεία, ἐντοπίζεται ἰδιαιτέρως στά ὁμοιώματα τῶν χερουβίμ, πού ἐπεσκίαζαν τήν Κιβωτό τῆς Διαθήκης, τόν τόπο τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ. Αὐτά ἦταν στήν πραγματικότητα αἰσθητές ἀπεικονίσεις μιᾶς ἄγνωστης καί πνευματικῆς πραγματικότητας, πού παρέμενε καί παραμένει ἐξ ὁλοκλήρου ἀόρατη. Κατά συνέπεια δέν θά μποροῦσε ὁ Νόμος νά ἀντιφάσκει μέ τόν ἑαυτό του καί νά ἀπαγορεύει τίς εἰκόνες, τή στιγμή πού ὁ ἴδιος τίς χρησιμοποιεῖ. Τό αὐτό συμβαίνει καί μέ τά ὑπόλοιπα λατρευτικά ἀντικείμενα, ὅπως καί μέ τόν ἴδιο τό μωσαϊκό νόμο, ὁ ὁποῖος καί πάλι, κατά τόν ἀπ. Παῦλο,[216] ἦταν στό σύνολό του μία εἰκόνα καί προτύπωση τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Συγκεκριμένα ὁ ἱ. πατήρ παρατηρεῖ· «τῶν δὲ χερουβὶμ ὡς περιγραπτῶν καὶ τῷ θείῳ θρόνῳ δουλοπρεπῶς παρεστώτων τήν εἰκόνα προστάττει [ὁ νόμος] ποιεῖν δουλοπρεπῶς σκιάζουσαν τὸ ἱλαστήριον· ἔπρεπε γὰρ τῇ εἰκόνι τῶν οὐρανίων λειτουργῶν τήν εἰκόνα τῶν θείων μυστηρίων σκιάζεσθαι. Τί δὲ φὴς τήν κιβωτόν, τήν στάμνον, τὸ ἱλαστήριον; Οὐ χειρότευκτα; Οὐκ ἔργα χειρῶν ἀνθρώπων; Οὐκ ἐξ

215. *Ἀπολογητικός*, 2,23, PG 94,1309C.
216. Βλ. *Ἑβρ.* 8,1-10,18.

ἀτίμου, ὡς σὺ φής, ὕλης κατεσκευασμένα; Τί δὲ ἡ σκηνή ἅπασα; Οὐχὶ εἰκὼν ἦν; Οὐ σκιὰ καὶ ὑπόδειγμα;... Ἀλλ' οὐδὲ εἰκὼν ἦν ὁ νόμος, ἀλλ' εἰκόνος προσκίασμα... Εἰ οὖν ὁ νόμος εἰκόνας ἀπαγορεύει, αὐτὸς δὲ εἰκόνος ἐστὶ προχάραγμα, τί φήσομεν; Εἰ ἡ σκηνή σκιὰ καὶ τύπου τύπος, πῶς μή εἰκονογραφεῖν ὁ νόμος διακελεύεται;»[217].

Τό δεύτερο στοιχεῖο, δηλαδή ἡ προτύπωση τῶν μελλόντων, ἀποτελεῖ ἐφαρμογή τῆς τυπολογικῆς μεθόδου ἑρμηνείας τῆς Π. Διαθήκης, ἡ ὁποία ἀναπτύχθηκε στή χριστιανική παράδοση, πού υἱοθέτησε τά βιβλία τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ὡς δικά της ἱερά βιβλία[218]. Γι' αὐτό, πρόσωπα, ἀντικείμενα ἤ γεγονότα τῆς ἱερῆς της ἱστορίας ἐκλαμβάνονται ὡς ἄφθογγες προφητεῖες προσώπων καί γεγονότων τῆς Κ. Διαθήκης[219]. Ἀκολουθώντας τήν πατερική αὐτή παράδοση ὁ ἱ. πατήρ ἀναφέρει χαρακτηριστικά ὅτι καί τά λατρευτικά ἀντικείμενα τοῦ Ἰσραήλ ἀποτελοῦσαν προφητικές προεικονίσεις τῶν προσώπων καί γεγονότων τῆς Κ. Διαθήκης· «εἰκὼν λέγεται τῶν ἐσομένων αἰνιγματωδῶς σκιαγραφοῦσα τὰ μέλλοντα, ὡς ἡ κιβωτὸς τήν ἁγίαν παρθένον καὶ θεοτόκον καὶ ἡ ῥάβδος καὶ ἡ στάμνος, καὶ ὡς ὁ ὄφις τὸν τὸ δῆγμα διὰ σταυροῦ καταργήσαντα τοῦ ἀρχεκάκου ὄφεως, ἥ τε θάλασσα, τὸ ὕδωρ καὶ ἡ νεφέλη τὸ τοῦ βαπτίσματος πνεῦμα»[220].

---

217. *Ἀπολογητικός*, 1,15, PG 94,1244C-1245A.

218. Περισσότερα γιά τή μεθοδολογία αὐτή ἑρμηνείας τῆς Π. Διαθήκης στήν πατερική παράδοση βλ. τίς ἐξαίρετες μελέτες τῶν G. W. H. Lampe, «The Reasonableness of Typology» καί K. J. Woolcombe, «The Biblical Origins and Patristic Development of Typology» στό *Essays on Typology*, London 1957, σ. 9-38 καί 39-75 ἀντίστοιχα. Ἐπίσης J. Goldingay, *Approaches to Old Testament Interpretation*, Leicester 1981, σ. 97-137. Ἀ. Παπαρνάκη, *Ὁ Μ. Ἀθανάσιος ὡς ἑρμηνευτής τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, σ. 554-562.

219. Χαρακτηριστικά διατυπώνει τήν ἀρχή αὐτή ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας· «Σκοπός τῇ θεοπνεύστῳ Γραφῇ τό Χριστοῦ μυστήριον διά μυρίων ὅσων ἡμῖν κατασημῆναι πραγμάτων. Παρεικάσαι δ' ἄν τις αὐτήν λαμπρᾷ καί ἀξιαγάστῳ πόλει καί οὐ μίαν ἐχούσῃ τήν βασιλέως εἰκόνα, πλείστας δέ ὅσας καί ἐν τόπῳ παντί ἀνατεθειμμένας περιφανῶς» (*Γλαφυρά εἰς τήν Πεντάτευχον*, PG 69,308A).

220. *Ἀπολογητικός*, 1,12, PG 94,1241C· πρβλ. 3,22, PG 94,1341C. Πρβλ. «ἡ σκηνή καὶ τὸ καταπέτασμα καὶ ἡ κιβωτὸς καὶ ἡ τράπεζα καὶ πάντα τὰ ἐν τῇ σκηνῇ εἰκόνες ἦσαν καὶ τύποι καὶ ἔργα χειρῶν ἀνθρώπων, ἅτινα προ-

Μέ τόν ἴδιο τρόπο, ὑπογραμμίζει ὅτι καί οἱ ἐκκλησιαστικές εἰκόνες ἀφ᾽ ἑνός μέν ἀποτελοῦν διαύλους ἐπικοινωνίας μέ τόν οὐράνιο κόσμο, ἀφ᾽ ἑτέρου δέ ἀποτυπώνουν τήν προφητευμένη ἱστορική πραγματικότητα τοῦ Χριστοῦ. Πολύ εὔστοχα ἀποδίδει τίς θέσεις αὐτές τοῦ ἱ. πατρός ἡ παρατήρηση τοῦ καθ. Ἠ. Οἰκονόμου, ὅτι οἱ εἰκόνες ἔχουν ἕναν «ἀμφίδρομο διαβιβαστικό χαρακτήρα», πού συνίσταται στό ὅτι ἀπό τό ἕνα μέρος «μεταφράζουν», «ἑρμηνεύουν» καί «μαρτυροῦν», παράλληλα μέ τό λόγο, στόν ἄνθρωπο τά γεγονότα τῆς θείας ἀποκαλύψεως, ἐνῶ ἀπό τό ἄλλο «διαπορθμεύουν τή θεία χάρη» πρός αὐτόν[221]. Ὁ ἅγ. Ἰω. Δαμασκηνός περιγράφει μέ τόν δικό του τρόπο τή λειτουργία αὐτή τῶν εἰκόνων ὡς ἑξῆς· «ὅρα, ὅτι καὶ ὁ νόμος καὶ πάντα τὰ κατ᾽ αὐτὸν πᾶσά τε ἡ καθ᾽ ἡμᾶς λατρεία χειροποίητά εἰσιν ἅγια δι᾽ ὕλης προσάγοντα ἡμᾶς τῷ ἀΰλῳ Θεῷ»[222]. «εἶδον οὖν οἱ ἀπόστολοι σωματικῶς τὸν Χριστὸν καὶ τὰ πάθη καὶ τὰ θαύματα αὐτοῦ καὶ ἤκουσαν τῶν λόγων αὐτοῦ· ἐπιθυμοῦμεν καὶ ἡμεῖς ἰδεῖν καὶ ἀκοῦσαι καὶ μακαρισθῆναι. Εἶδον ἐκεῖνοι πρόσωπον πρὸς πρόσωπον, ἐπειδή παρῆν σωματικῶς· ἡμεῖς δέ, ἐπειδὴ σωματικῶς οὐ πάρεστιν, ὥσπερ διὰ βίβλων ἀκούομεν τῶν λόγων αὐτοῦ καὶ ἁγιαζόμεθα τὴν ἀκοὴν καὶ δι᾽ αὐτῆς τὴν ψυχὴν καὶ μακαριζόμεθα καὶ προσκυνοῦμεν τιμῶντες τὰς βίβλους, δι᾽ ὧν ἀκούομεν τῶν λόγων αὐτοῦ, οὕτως καὶ διὰ γραφῆς εἰκόνων θεωροῦμεν τὸ ἐκτύπωμα τοῦ σωματικοῦ χαρακτῆρος αὐτοῦ καὶ τῶν θαυμάτων καὶ τῶν παθημάτων αὐτοῦ καὶ ἁγιαζόμεθα καὶ πληροφορούμεθα καὶ χαίρομεν καὶ μακαριζόμε-

---

σεκυνεῖτο ὑπὸ παντὸς Ἰσραήλ, ἔτι δὲ καὶ τὰ χερουβὶμ τὰ γλυπτὰ Θεου προστάγματι κατεσκευασμένα» (*αὐτόθι*, 2,22, PG 94,1308D). «...προσκυνουνται... αἱ τῶν ἐσομένων εἰκόνες, ὡς ἡ ῥάβδος Ἀαρὼν εἰκονίζουσα τὸ της παρθένου μυστήριον καὶ ἡ στάμνος καὶ ἡ τράπεζα· καὶ Ἰακὼβ δὲ προσεκύνησεν ἐπὶ τὸ ἄκρον τῆς ῥάβδου, τύπος δὲ ἦν τοῦ σωτῆρος» (*αὐτόθι*, 3,36, PG 94,1356A).

221. Ἠ. Οἰκονόμου, «Τί εἶναι ἡ εἰκών, λειτουργικό σκεῦος ἢ ἑρμηνευτικό μέσο;», *Ἐκκλησία* 67 (1990) 368-370. Ἐπίσης βλ Γ. Μαρτζέλου, «Οἱ θεολογικές προϋποθέσεις τῆς μεταβάσεως ἀπό τήν εἰκόνα στό πρωτότυπο», *ΕΕΘΣΘ/ΤΠ* (1992), σ. 505-517. Π. Εὐδοκίμωφ, *Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας*, σ. 171-176.

222. *Ἀπολογητικός*, 2,23, PG 94,1309C.

θα καὶ σέβομεν καὶ τιμῶμεν καὶ προσκυνοῦμεν τὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ τὸν σωματικόν»[223].

ε) Ὡς θεολογικῶν ἐκφράσεων τῆς παλαιᾶς καί τῆς νέας λατρείας

Τά λατρευτικά ἀντικείμενα καί οἱ εἰκονογραφικές ἀναπαραστάσεις τῆς Π. Διαθήκης, ὡς μέσα καί τρόπος διακόσμησης τῶν ἱερῶν χώρων τοῦ Ναοῦ, συνδέονται μέ τίς ἐκκλησιαστικές εἰκόνες, καί εἰδικά τῶν Ἁγίων, προσδιορίζοντας μία ἀκόμη πολύ σημαντική λειτουργία τους. Οἱ ζωγραφικές καί ἀνάγλυφες παραστάσεις, πού διακοσμοῦσαν τόν Ναό τοῦ Σολομῶντα, μέ σκοπό νά δημιουργήσουν ἕνα μεγαλοπρεπές περιβάλλον, πού θά ἀνταποκρινόταν στή δόξα τοῦ Θεοῦ, διατηρήθηκαν στούς χριστιανικούς ναούς ὄχι ὅμως ὡς ἁπλά διακοσμητικά στοιχεῖα ἑνός κτίσματος ἀφιερωμένου στή λατρεία τοῦ Θεοῦ, ἀλλ᾽ ὡς ἔκφραση τῆς ζωῆς καί καρποί τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ ἀνωτερότητα τῆς λατρείας τῆς Χάριτος ἀπό τή θρησκεία τοῦ Νόμου ἀντικατοπτρίζεται στή θεματολογία, πού υἱοθετεῖται στούς δύο ἀντίστοιχους χώρους τους, τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας καί τοῦ ἰουδαϊκοῦ Ναοῦ. Οἱ παραστάσεις τοῦ Ναοῦ εἶχαν ὡς θέμα εἰκόνες ἀπό τό φυσικό κυρίως κόσμο, τῶν ζώων καί τῶν φυτῶν. Οἱ παραστάσεις τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν ἔχουν ὡς θέμα τά πρόσωπα τῆς Θεοτόκου καί τῶν Ἁγίων. Οἱ πρῶτες ἦταν ἡ ἄλογη φύση πού ἐξέφραζε τό μεγαλεῖο τοῦ Θεοῦ ὡς Δημιουργοῦ. Οἱ δεύτερες εἶναι οἱ ἀνακαινισμένες λογικές ὑπάρξεις, οἱ

---

223. *Ἀπολογητικός*, 3,12, PG 94,1333D-1336A. Πρβλ. «Ὁ μὲν γὰρ Θεὸς φύσει καὶ παντελῶς ἀσώματος· ἄγγελος δὲ καὶ ψυχὴ καὶ δαίμων πρὸς μὲν Θεὸν συγκρινόμενοι τὸν μόνον ἀσύγκριτον σώματά εἰσι, πρὸς δὲ τὰ ὑλικὰ σώματα ἀσώματοι. Μὴ θέλων οὖν ὁ Θεὸς παντελῶς ἀγνοεῖν ἡμᾶς τὰ ἀσώματα περιέθηκεν αὐτοῖς τύπους καὶ σχήματα καὶ εἰκόνας κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῆς φύσεως ἡμῶν σχήματα σωματικὰ ἐν ἀΰλῳ ὁράσει νοὸς ὁρώμενα, καὶ ταῦτα σχηματίζομεν καὶ εἰκονίζομεν. Ἐπεὶ πῶς ἐσχηματίσθη καὶ εἰκονίσθη τὰ χερουβίμ; Ἀλλὰ καὶ Θεοῦ σχήματα καὶ εἰκόνας ἡ γραφὴ ἔχει» (*αὐτόθι*, 3,25, PG 94,1344D).

ἔμψυχοι ναοί τοῦ Πνεύματος, πού δοξάζουν τό Θεό ὡς Σωτῆρα καί ἐλευθερωτή τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἐν Χριστῷ ἀπό τήν ἁμαρτία καί τό θάνατο. Οἱ πρῶτες συνόδευαν τόν καθαγιασμό τοῦ Ναοῦ μέ τό αἷμα ἀπό τίς θυσίες τῶν ἀλόγων ζώων. Οἱ δεύτερες εἶναι οἱ καρποί τῆς ἐξιλαστήριας θυσίας τοῦ αἵματος τοῦ Θεανθρώπου. Ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα ὁ ἱ. πατήρ τά θεωρεῖ ἀρκετά γιά νά ἀναδείξουν πόσο λογικότερο, φυσικότερο καί ἐνδοξότερο εἶναι γιά τό Ναό τοῦ Θεοῦ νά κοσμεῖται μέ τά πρόσωπα τῶν Ἁγίων. Οἱ Ἅγιοι εἶναι τό «στράτευμα» τοῦ οὐρανίου στρατηγοῦ[224] καί τά τρόπαια τῆς νίκης κατά τοῦ διαβόλου καί γιά τόν λόγο αὐτό ἐπιβάλλεται ἡ ὕψωσή τους στούς ἱ. ναούς γιά νά δοξάζεται τό ὄνομα τοῦ Θεοῦ, πού ἐνήργησε τά θαυμαστά αὐτά ἔργα γιά τή σωτηρία τῶν ἀνθρώπων[225]· «τῷ Δαυὶδ ἐπηγγείλατο ὁ Θεὸς οἰκοδομῆσαι αὐτῷ ναὸν διὰ τοῦ ἰδίου υἱοῦ Σολομῶντος καὶ κατασκευάσαι οἶκον ἀναπαύσεως. Τοῦτον Σολομὼν ᾠκοδόμησε καὶ ἐποίησε χερουβίμ, ὥς φησιν ἡ βίβλος τῶν Βασιλειῶν, καὶ περιέσχε τὰ χερουβὶμ χρυσίῳ καὶ πάντας τοὺς τοίχους κύκλῳ κολαπτοὺς ἐνέγλυψεν ἐν γραφίδι χερουβὶμ καὶ φοίνικας τῷ ἐσωτέρῳ καὶ τῷ ἐξωτέρῳ, οὐκ εἶπεν ἐκ πλαγίων, ἀλλὰ κύκλῳ, ἀλλὰ καὶ βόας καὶ λέοντας καὶ ῥοΐσκους. Οὐ πολλῷ τιμιώτερον πάντας τοὺς τοίχους τοῦ οἴκου Κυρίου κοσμῆσαι ἁγίων μορφαῖς καὶ ἐξεικονίσμασιν ἤπερ ἀλόγων καὶ δένδρων; Ποῦ ὁ διαγορεύων νόμος· *Οὐ ποιήσεις πᾶν ὁμοίωμα;* Ἀλλ᾽ ὁ σοφίας χύσιν δεξάμενος Σολομὼν οὐ Θεὸν εἰκονίζων ἐποίει χερουβὶμ καὶ λεόντων καὶ βοῶν ὁμοιώματα, τοῦτο γὰρ ἀπαγορεύει ὁ νόμος, οὐδ᾽ ἡμεῖς Θεὸν εἰκονίζοντες ποιοῦμεν τὸ τῶν ἁγίων εἰκόνισμα. Ὥσπερ γὰρ τότε μὲν ἀλόγων αἵματι ἡγνίζετο ὅ τε ναὸς καὶ ὁ λαὸς καὶ σποδῷ δαμάλεως, νῦν δὲ Χριστοῦ αἵματι τοῦ μαρτυρήσαντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου καὶ ἑαυτὸν ἀπαρχὴν τῶν μαρτύρων δείξαντος, ἔτι δὲ καὶ τῷ τῶν ἁγίων αἵματι ἱερῷ ἡ Ἐκκλησία ᾠκοδόμηται, οὕτω τότε μὲν μορφαῖς τε καὶ ἐκτυπώμασιν ἀλόγων ὁ τοῦ Θεοῦ

---

224. Βλ. *Ἀπολογητικός,* 1,21, PG 94,1253B-C. 2,15, PG 94,1301A-B.

225. Βλ. *Ἀπολογητικός,* 2,4, PG 94,1285D. 2,6, PG 94,1288C. 2,10, PG 94,1293B. 3,2, PG 94,1320B κ.ἄ.

οἶκος κατεκοσμεῖτο, νῦν δὲ ἁγίων τῶν ναοὺς ἐμψύχους καὶ λογικοὺς ἑαυτοὺς εἰς κατοικητήριον Θεοῦ ζῶντος ἐν πνεύματι κατεσκευακότων»[226].

Συμπεράσματα

Ἀπό τή διαπραγμάτευση τοῦ θέματος σχετικά μέ τήν ἀντίληψη τῆς Π. Διαθήκης περί ἀπεικονίσεων τοῦ Θεοῦ καί ἱερῶν συμβόλων καί τή χριστιανική τους θεώρηση, ὅπως συνοψίζεται στή διδασκαλία τοῦ ἁγ. Ἰω. Δαμασκηνοῦ, προκύπτουν τά ἑξῆς συμπεράσματα:

1. Ἡ Π. Διαθήκη ἀπετέλεσε τό κύριο πεδίο θεολογικῆς καί ἑρμηνευτικῆς ἀντιπαράθεσης εἰκονομάχων καί εἰκονοφίλων κατά τήν εἰκονομαχική ἔριδα, καθώς ἐφοδίασε καί τίς δύο μερίδες μέ βιβλικά ἐπιχειρήματα γιά τήν ὑποστήριξη τῶν ἀπόψεών τους. Οἱ πρῶτοι, ὅπως καί ὅλοι ὅσοι προσέβαλαν τήν πίστη καί τή ζωή τῆς Ἐκκλησίας ἀνά τούς αἰῶνες, υἱοθέτησαν τή μεθοδολογία της ἐπιλεκτικῆς καί ἀποσπασματικῆς χρήσης τοῦ βιβλικοῦ κειμένου μέ ἀποκλειστικό σκοπό τήν ὑπεράσπιση τῶν θέσεών τους. Ἀντίθετα οἱ δεύτεροι, ὅπως ἀποτυπώνεται στή διδασκαλία τοῦ ἁγ. Ἰω. Δαμασκηνοῦ, παρουσίασαν ὁλοκληρωμένα τό γράμμα καί τό πνεῦμα τοῦ βιβλικοῦ κειμένου καί εἰδικά τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου, παγιώνοντας τήν ἑρμηνεία καί κατανόησή του στήν ὀρθόδοξη παράδοση.

2. Ἡ δευτέρα ἐντολή τοῦ Δεκαλόγου, ἡ ὁποία ἀπαγορεύει τήν κατασκευή ὁμοιωμάτων ὁποιουδήποτε φυσικοῦ ἀντικειμένου καί τή λατρευτική του προκύνηση, χρησιμοποιήθηκε ἀπό τούς εἰκονομάχους ὡς βασικό ἐπιχείρημα ἐναντίον τῶν ἐκκλησιαστικῶν εἰκόνων. Ἡ ἑρμηνεία της ὅμως κατά τόν ἅγ. Ἰω. Δαμασκηνό ἔδειξε ὅτι στήν πραγματικότητα ἡ ἀπαγόρευσή της δέν ἀφορᾶ στίς ἀναπαραστάσεις, τίς ἀπεικονίσεις καί τά ἱερά συμβόλα καθ᾽ αὑτά, ἀλλά στήν εἰδωλολατρία, δηλαδή στήν ἀπόδοση λατρευτικῆς τιμῆς σέ ἄλλο ἀντικείμενο ἤ πρόσωπο ἐκτός ἀπό τόν ἀληθινό Θεό.

---

226. *Ἀπολογητικός*, 1,20, PG 94,1252A-B.

3. Μεγαλύτερη ἀπόδειξη τῆς ἑρμηνείας αὐτῆς εἶναι ἡ πλούσια χρήση ἱερῶν συμβόλων καί εἰκονογραφικῶν ἀναπαραστάσεων, ζωγραφικῶν καί γλυπτικῶν, πού μαρτυροῦνται στή μωσαϊκή λατρεία τοῦ βιβλικοῦ Ἰσραήλ. Ὅλα τά λατρευτικά ἀντικείμενά του καί ἡ διακοσμητική πρακτική, πού ἐφάρμοσε στό Ναό τοῦ Σολομῶντος καί ἀλλοῦ, εἶχαν σαφῆ συμβολική σημασία καί ὁ ρόλος τους ἦταν ἀφ᾽ ἑνός μέν νά ὑπενθυμίζουν διηνεκῶς στόν ἐκλεκτό λαό τοῦ Θεοῦ τίς σωτηριώδεις θαυματουργικές ἐπεμβάσεις του στήν ἱστορία του, ἀφ᾽ ἑτέρου δέ νά προτυπώσουν τή νέα λατρεία τῶν μυστηρίων τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Ἡ λατρευτική προσκύνηση ἑπομένως πού ἀπέδιδαν σ᾽ αὐτά δέν ἀπευθυνόταν στά ἴδια τά ἀντικείμενα, ἀλλά στόν ὑπερβατικό Θεό τῆς διαθήκης τους.

4. Οἱ ἐκκλησιαστικές εἰκόνες ἀποτελοῦν συνέχιση τῆς μωσαϊκῆς νομοθεσίας, καθώς διατηροῦν τίς ἀπαγορεύσεις γιά ἀπεικονιση τοῦ ἀοράτου Θεοῦ καί γιά εἰδωλολατρία. Πρόδρομοί τους εἶναι τά λατρευτικά ἀντικείμενα τοῦ βιβλικοῦ Ἰσραήλ, τά ὁποῖα, μέ τίς κατάλληλες ἀναγωγές, προσδιορίζουν τή σημασία, τό χαρακτήρα καί τόν τρόπο χρήσης τους στή χριστιανική λατρεία. Οἱ εἰκόνες ἀποτελοῦν: α) «ὑπομνήματα» καί «διαπρυσίους κήρυκας» τῶν γεγονότων τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων, β) μέσα προσέγγισης καί διδασκαλίας τῶν νοητῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως «διά τῆς αἰσθητῆς θεωρίας» καί τρόπους ἐκδήλωσης τῆς θείας χάριτος στούς ἀνθρώπους, καί γ) τήν καταλληλότερη ἀποτύπωση τῆς δόξας τοῦ Θεοῦ καί τῆς νίκης κατά τοῦ διαβόλου στόν ἀνακαινισμένο κόσμο τῆς νέας δημιουργίας, πού πραγματοποιήθηκε ἐν Χριστῷ καί συνιστᾶ τήν Ἐκκλησία.

5. Ἡ σύγχρονη, προτεσταντικῆς προέλευσης, κριτική, πού ἀσκεῖται κατά τῆς Ὀρθοδοξίας γιά τή χρήση τῶν εἰκόνων στή λατρεία της, ἀποτελεῖ συνέχεια της εἰκονομαχικῆς πολεμικῆς μέ τά ἴδια ἐπιχειρήματα καί τίς ἴδιες κατηγορίες, ὅτι δηλαδή ἀπαγορεύονται ἀπό τό μωσαϊκό νόμο, γιατί συνιστοῦν εἰδωλολατρία. Ἡ κριτική αὐτή εἶναι μία ἀκόμη συνέπεια τοῦ γεγονότος ὅτι αὐτοί πού τήν ἀσκοῦν ἔχουν ἀπωλέσει τή θεολογική καί ἱστορική συνέχεια τῆς λατρευτικῆς παραδόσεως. Ὡς ἐκ τούτου καθίσταται

ἀδύνατον νά κατανοήσουν μέ ποιόν τρόπο οἱ ἐκκλησιαστικές εἰκόνες ἔχουν τίς ρίζες τους στό νόμο τῆς Π. Διαθήκης καί ἀποτελοῦν καρπούς τῆς ἐν Χριστῷ χάριτος τῆς Κ. Διαθήκης, ἡ ὁποία ἐξάλειψε πλήρως τόν κίνδυνο τῆς εἰδωλολατρίας.

Οἱ εἰκόνες συνιστοῦν βασικό στοιχεῖο τῆς χριστιανικῆς λατρείας, γιατί ἐμπλέκουν στή λατρεία τοῦ Θεοῦ τόν σύνολο ἄνθρωπο, ὡς ψυχοσωματική ἑνότητα. Δίνουν ἔτσι τή δυνατότητα ἐφαρμογῆς στή δευτερονομική ἐντολή τῆς *«ἐξ ὅλης τῆς καρδίας καί ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς καί ἐξ ὅλης τῆς δυνάμεως»* (*Δευτ.* 6,5) ἐκδήλωσης ἀγάπης στό Θεό. Μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ λατρεία τοῦ Θεοῦ καθίσταται μία καθολική καί ὁλοκληρωμένη ἐμπειρία τῆς παρουσίας καί τῆς χάριτος τοῦ Ἁγ. Πνεύματος στή ζωή τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου.

Ἐμμανουήλ Κ. Δουνδουλάκη
Θεολόγου

Ἡ καύση τῶν νεκρῶν καί ἡ θέση τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας

Ὅταν στά 1961, κατά τήν Α΄ Πανορθόδοξη Διάσκεψη τῆς Ρόδου, τό ζήτημα τῆς καύσης τῶν νεκρῶν συμπεριελήφθη στόν κατάλογο τῶν θεμάτων τῆς μέλλουσας νά συγκληθεῖ, Ἁγίας καί Μεγάλης Συνόδου τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἀσφαλῶς ἡ θεώρηση τοῦ φαινομένου, δέν εἶχε τή σημερινή ἔκταση.

Κατά καιρούς τό ζήτημα ἀνακύπτει στά εἰδησεογραφικά μέσα ὡς ἀπόρροια τοῦ κορεσμοῦ κάποιων κοιμητηρίων, ἰδιαίτερα στίς μεγαλουπόλεις, ἀλλά καί ἐξαιτίας τῆς ἐντεινόμενης ἐπιταγῆς (κάποιων) προαιρετικῆς ἔστω καθιέρωσης τῆς ἀποτέφρωσης. Ἐπιβεβλημένη λοιπόν θεωρεῖται ἡ προσέγγιση τοῦ ζητήματος αὐτοῦ.

Ι. *Ἡ καύση τῶν νεκρῶν.*
Ἱστορική θεώρηση τῆς καύσης τῶν νεκρῶν.

Οἱ παλαιότερες καύσεις νεκρῶν, σύμφωνα μέ ἐκθέσεις ἀνασκαφῶν[1], ἐντοπίζονται στή Γερμανία, ἤδη ἀπό προνεολιθικές περιόδους (πρίν τό 6.000 π.Χ.) Ἀπό τίς παλαιότερες ἐπίσης, περιπτώσεις καύσης στήν Εὐρώπη καί οἱ παλαιότερες στήν Ἑλλάδα- ὅπως θά σημειωθεῖ παρακάτω-εἶναι ἐκεῖνες στή Σουφλί Μαγούλα πού χρονολογοῦνται στήν ἀρχαιό-

---

1. Κ. Γαλλῆ, *Καύσεις νεκρῶν ἀπό τή Νεολιθική ἐποχή στή Θεσσαλία*, ἔκδ. Ταμεῖον ἀρχαιολογικῶν πόρων καί ἀπαλλοτριώσεων, Ἀθήνα 1982, σελ. 158· βλ. *αὐτόθι*, σελ. 164: πιθανές καύσεις τῆς ἴδιας περιόδου στήν Ἑλβετία.

τερη νεολιθική ἐποχή. Κατά τήν προϊστορική περίοδο συναντᾶμε καύσεις νεκρῶν ἰδιαίτερα στήν κεντρική Εὐρώπη, ἐνῶ ἀργότερα τό φαινόμενο ἐπεκτείνεται καί νότια. Ἁπλά σημειώνουμε ὅτι καύσεις ἀνακαλύφθηκαν σέ ὅλες τίς χῶρες τῆς Εὐρώπης, στή Μ. Ἀσία, Ἰνδία καί Ἀμερική[2]. Λαοί πάντως, ὅπως Αἰγύπτιοι, Χαλδαῖοι, Μῆδοι κ.ἄ., δέν ἀποδέχονταν τήν καύση[3].

Στόν Ἑλλαδικό χῶρο οἱ παλαιότερες καύσεις πού διαπιστώθηκαν στή Σουφλί Μαγούλα τῆς Θεσσαλίας[4], ἀνάγονται στό 5.500 π.Χ., ἐνῶ παράλληλα μέ τόν ἐνταφιασμό, διαπιστώθηκαν - σε νεότερες ἐποχές - καύσεις στά Πρόσυμνα, Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, Χαιρώνεια, Λευκάδα, Ἀττική, Σαλαμίνα, Πελοπόννησο, Δωδεκάνησα καί Κρήτη[5].

Ἡ παρουσία τοῦ χριστιανισμοῦ ἐξάλειψε, ὁριστικά, τό φαινόμενο μετά τόν 4ο αἰώνα[6]. Ἰδιαίτερα στό χῶρο τῆς ὀρθόδοξης ἀνατολῆς, τό φαινόμενο ἀπουσίασε καθ᾽ ὅλη τή διάρκεια τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καί νεότερης περιόδου, ἐνῶ στή Δύση «διέπρεψε» καί πάλι ὡς ποινή ἀπό τήν Ἱερά Ἐξέταση, κατά τό Μεσαίωνα[7].

Ἡ πρώτη εἰσήγηση γιά καύση τῶν νεκρῶν στά νεότερα χρόνια, διατυπώθηκε στή Γαλλία ἀπό τόν Cambry τό 1796.

---

2. *Αὐτόθι* σελ. 135-170· Ἀ. Τίγκα, *Ἡ ταφή τῶν νεκρῶν*, Ἀθήνα 1993, σελ. 30· Β. Βέλλα, *Ἑβραϊκή ἀρχαιολογία*, ἔκδ. Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1984, σελ. 60-62· Ἐ. Δουνδουλάκη, «Καύση νεκρῶν καί ὀρθόδοξος Ἐκκλησία (Γενική Θεώρηση), *Πατρίς* 51 (1997) 6.

3. Α. Τίγκα, *ὅ.π.*, σελ. 41· Μ. Γαλανοπούλου (μητρ. Κηθύρων), *Διατί ταφή καί ὄχι καῦσις τῶν νεκρῶν*, Ἀθῆναι 1962, σελ. 26· Κ. Γαλλῆ, *ὅ.π.* σελ. 128, ὑποσ. 26· Ἐ. Δανδουλάκη, *ὅ.π.*, Πατρίς 51 (1997)6· C. Barronet, *Dictionary of the Bible*, Volume 1, New York 1951, p. 518· G Bromiley, *The international standard Bible encyclopedia*, Howard company, United States 1979, p. 812.

4. Κ. Γαλλῆ, *ὅ.π.*, σελ. 21, 111· Ἐ. Δανδουλάκη, *ὅ.π.*, Πατρίς 51 (1997)6· C. Renfrew, *The emergence of Civilization, the Cyclades and the Aegean in the third Millennium* B.C., London 1972, p. 79.

5. Κ. Γαλλῆ, *ὅ.π.*, σελ. 15-18. Α. Τίγκα, *ὅ.π.*, σελ. 30-31· Ε. Vermeule, *Greece in the bronze age*, Chicago 1984, p. 301· Μ. Ἀνδρονίκου, Οἱ παλαιότερες καύσεις νεκρῶν στήν Κρήτη. *Πεπραγμένα Β΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ συνεδρίου*, Ἀθῆναι 1967, σελ. 115· Θ. Δετοράκη, Ἱστορία τῆς Κρήτης, ἔκδ. Β΄ 1990, σελ. 53, 54.

6. Ν. Ἐμμανουηλίδη, *Τό δίκαιο τῆς ταφῆς στό Βυζάντιο*, ἔκδ. Σάκκουλα, Ἀθήνα 1989, σελ. 96.

7. W. Durrant, *Παγκόσμιος Ἱστορία τῶν πολιτισμῶν*, τ. ΣΤ΄ , ἔκδ. Σπυροπούλου, Ἀθήνα 1959, σελ. 252.

Οὐσιαστική ὅμως βαθμιαία ἐπαναφορά τοῦ φαινομένου ἔχουμε μετά τό 1872 σέ Γαλλία, Ἰταλία, Ἀγγλία, Ἑλβετία, Ἀμερική κ.ἄ[8].

Στίς ἡμέρες μας, τέλος, τό φαινόμενο «κερδίζει» συνεχῶς «ἔδαφος» στά ἑτερόδοξα κράτη ὅπου οἱ ἀποτεφρωτικοί κλίβανοι ἐντάσσονται δυναμικά στά «μέσα» τῆς ταφῆς.

Θρησκειολογική θέωρηση τῆς καύσης τῶν νεκρῶν:

Πῶς, ὅμως τοποθετοῦνται οἱ διάφορες θρησκεῖες στήν καύση τῶν νεκρῶν;

Τόσο ὁ Ἰνδοϊσμός ὅσο καί ὁ Βουδισμός -προφανῶς ἀπό ἐπίδραση λαϊκῶν στρωμάτων[9] ἔχουν υἱοθετήσει τήν ἀποτέφρωση μέ ἀνεπτυγμένο μάλιστα τελετουργικό[10].

Ὁ Ρωμαιοκαθολικισμός, μολονότι ἀντιτάσσονταν στήν ἀποτέφρωση μέχρι τό 1963, ἀπό τότε ἄν καί δίδει ἔμφαση στόν ἐνταφιασμό, δέν ἀπαγορεύει τήν καύση[11]. Οἱ προτεσταντικές, πάντως, ὁμολογίες ἴσως ἐξαιτίας τῆς ἄρνησης τῶν πρεσβειῶν τῶν ἁγίων καί ἔμμεσα ὡς ἀντίδραση πρός τόν Παπικό ὁλοκληρωτισμό, ἤδη ἀπό τό 1925 ἔχουν ἀποδεχθεῖ, πλήρως, τήν καύση τῶν νεκρῶν.

Ὁ Ἰσλαμισμός τέλος, ἀντιτάσσεται στήν ἀποτέφρωση διότι τό Κοράνιο στήν 76 σουρέ ἐπιβάλλει τόν ἐνταφιασμό[12].

---

8. Μ. Γαλανοπούλου, *ὅ.π.*, σελ. 29-39· P. Ramun, *Western attitudes toward death: From the middleage to the present*, University Press, United States 1983, p. 123, 21.

9. Γ. Ζιάκα, *Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων Α'. Τά ἰνδικά θρησκεύματα*, ἔκδ. Πουρναρα, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 90, 181, 165, 206· Χριστοδούλου Παρασκευαΐδη, (μητρ., νῦν ἀρχιεπισκόπου), *Ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τήν ζωήν, μία προσέγγιση στά πέραν τοῦ τάφου*, ἔκδ. Β' Α.Δ.Ε.Ε.Ε., Ἀθήνα 1994, σ. 22· H. Glosenapp, *Παγκόσμιος Ἱστορία τῶν θρησκειῶν*, ἐκδ. Βιβλιοαθηναϊκή, Ἀθήνα χ.χ., σελ. 127.

10. Ζ. Ὠμπουαγιέ, *Ἡ καθημερινή ἐποχή στήν ἀρχαία Ἰνδία*, ἔκδ. Παπαδήμα, Ἀθήνα 1988, σελ. 269-275.

11. Κ. Γαλλῆ, *ὅ.π.* σελ. 183 ὑποσ. 32· Μ. Γαλανοπούλου, *ὅ.π.*, σελ. 39, 31· Π. Εὐστρατιάδη. «Ἡ καύση τῶν νεκρῶν, ἱστορική καί νομοκανονική ἐξέταση», *Σύγχρονα βήματα* 88 (1998) 231-233· Ε. Μαντζουνέα, *Ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν*, ἔκδ. Ἀθῆναι 1992, σελ. 19-20· βλ. σχετ. Θ. Στράγκα, *Ἐκκλησία Ἑλλάδος, Ἱστορία ἐκ πηγῶν ἀψευδῶν* 1817-1967, τ. Γ' Ἀθῆναι 1971, σελ. 2085.

12. Γ. Ἀντουράκη, *Ταφή, καύση καί ἀνάσταση τῶν νεκρῶν*, ἔκδ. Β', Ἀθήνα 1986, σελ. 18

Νομοκανονική θεώρηση τῆς καύσης τῶν νεκρῶν:

Στό Συνταγματικό Δίκαιο τῆς Ἑλλάδας δέν ὑπάρχει νομοθετική πρόβλεψη γιά τήν καύση τῶν νεκρῶν[13]. Ὅσοι υἱοθετοῦν θεωρητικά, τήν ἀποτέφρωση[14], ἐπικαλοῦνται τά ἄρθρα 5§1 καί 13§1 τοῦ Συντάγματος πού ἀναφέρονται στήν ἐλευθερία ἀνάπτυξης τῆς προσωπικότητας καί στήν ἀπαραβίαστη ἐλευθερία θρησκευτικῆς συνείδησης ἀντίστοιχα.

Ἐπιχειρήματα ὑπέρ τῆς καύσης τῶν νεκρῶν.

Ποιά, ὅμως, ἐπιχειρήματα ἐπικαλοῦνται ὅσοι τάσσονται ὑπέρ τῆς καύσης, γιά νά στηρίξουν τή θέση τους;

Ὅσοι υἱοθετοῦν-σέ θεωρητικό τουλάχιστον ἐπίπεδο-τήν ἀποτέφρωση, ἐπικαλοῦνται τό περιορισμένο τῆς ἔκτασης τῶν κοιμητηρίων τῶν μεγαλουπόλεων σέ συνάρτηση μέ τόν κορεσμό τους. Τά κοιμητήρια θεωροῦνται ἀπό τούς ἴδιους ἑστίες μόλυνσης ὡς ἔμμεσο προσκλητήριο τυμβωρυχίας καί μαγείας ἐνῶ προβάλλεται ἡ ἀποτέφρωση ὡς ταχύτερο μέσο ἀποσύνθεσης τῶν σωμάτων τῶν κεκοιμημένων.

Εἶναι δικαολογημένη-μετά ἀπό αὐτά-ἡ ἀρνητική τοποθέτηση τῆς Ο.Ε. πρός τό φαινόμενο; Ποιές σχετικές μέ τό θέμα διατυπώσεις ἔχουμε στήν παράδοσή της; Ποιοί τελικά εἶναι οἱ λόγοι πού ὠθοῦν τήν Ο.Ε. στή συγκεκριμένη τοποθέτηση;

II. *Ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία γιά τήν καύση τῶν νεκρῶν.*

Προκειμένου νά ἀπαντηθοῦν τά παραπάνω ἐρωτήματα, ἐπιτάσσεται ἀφετηριακά προσέγγιση τοῦ ζητήματος τῆς

---

13. Ἴσως, ἡ καύση τῶν νεκρῶν νά εἶναι ἐνέργεια πού νά ἔρχεται σέ ἀντίθεση πρός τίς διατάξεις τοῦ Α.Ν. 445/1968 (περί νεκροταφείων καί ἐνταφιασμοῦ τῶν νεκρῶν) καί πρός τόν Α.Ν. 582/1968 (ἀπαγόρευση ταφῆς νεκρῶν ἐκτός τῶν κοιμητηρίων), πού δέν ἀφήνουν περιθώρια στήν ἰδιωτική βούληση γιά διαφορετική ρύθμιση τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ. Βλ. σχετικά: Π. Εὐστρατιάδη, *ὅ.π.*, *Σύγχρονα βήματα* 88 (1993) 233.

14. Στήν κατηγορία αὐτή ἀνήκουν κυρίως τά «σωματεῖα» ὑπέρ τῆς καύσης τῶν νεκρῶν. Γιά τήν ἱστορία καί τή δράση τους, βλέπε: Μ. Γαλανοπούλου, *ὅ.π.*, σελ. 39, 7. Π. Εὐστρατιάδη, *ὅ.π.*, σελ. 233, Δ. Τρίμη, «Τό ὕστατο δικαίωμα», *Ἔψιλον* 483 (1994) 38· Α. Σαρακηνοῦ, *Οἱ μεταφυσικές* καί θρη-

καύσης στά ὑπομνήματα[15] τῆς ἀποκάλυψης, δηλαδή στήν Ἁγία Γραφή καί τήν Ἱερά Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ καύση τῶν νεκρῶν στήν Ἁγία Γραφή

Χωρία τῆς Ἁγίας Γραφῆς πού καταδικάζουν τήν καύση τῶν νεκρῶν δέν ὑπάρχουν. Στίς περιπτώσεις ὅμως τῆς Π.Δ. ὅπου γίνεται ἀναφορά σέ καύση, διαπιστώνεται ὁ ἀρνητικός χαρακτήρας της ὡς ἀποτρόπαιας ἐνέργειας καί ποινῆς· συνέπεια ἀνόσιας καί ἐγκληματικῆς πράξης. Ἐνδεικτικό παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ περίπτωση τοῦ Λευϊτικοῦ[16] ὅπου «*θυγάτηρ* (ἀραββωνιασμένη ἤ στεφανωμένη[17]) *ἀνθρώπου ἱερέως ἐάν βεβηλωθῇ τοῦ ἐκπορνεῦσαι, τό ὄνομα τοῦ πατρός αὐτῆς βεβηλοῖ· ἐπί πυρός κατακαυθήσεται*». Βέβαια καί σέ ἄλλες περιπτώσεις διαπιστώνεται ὁ ἀρνητικός καί «κολάσιμος» χαρακτήρας τοῦ φαινομένου[18]. Χρήση τῆς καύσης στήν Π.Δ., διαπιστώνουμε, ἐπίσης, σέ περιπτώσεις ἐχθρῶν πού ἤθελαν οἱ ἀντίπαλοί τους νά τούς ἐξαφανίσουν πλήρως[19]. Ἐνδεικτική εἶναι ἡ περίπτωση στό Ἀμώς 2,1.

Μία μόνο περίπτωση «καύσης», ἐκείνη πού ἀναφέρεται στήν ἀποτέφρωση τῶν σωμάτων τοῦ Σαούλ καί τοῦ υἱοῦ του- ἀπό τούς κατοίκους Ἰαμβίς τοῦ Γαλαάδ-πρίν ἐνταφιαστοῦν, παρουσιάζει ἑρμηνευτικές δυσκολίες: «*καί ἔλαβον τό σῶμα Σαούλ καί τό σῶμα Ἰωνάθαν τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ... καί κατακαίουσιν αὐτούς ἐκεῖ καί λαμβάνουσιν τά ὀστά*

σκευτικές ὀργανώσεις στήν Ἑλλάδα, ἔκδ. Α. Σαρακηνοῦ, χ.χ., σελ. 60, 52, Κ. Χατζίδη, «Ζητοῦν καύση νεκρῶν», *Τά Νέα* 12/1/96, σελ. 5.

15. Ν. Ματσούκα, *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία* Γ., ἔκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 147-154· Τοῦ ἰδίου, *Δογματική... Θεολογία* Α., ἔκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 186.

16. *Λευΐτικό* 21, 9.

17. R. Epstein, *The Babylonian Talmud, Vol. III, The soncino Press*, London 1935, p. 339, 338, 334, 335.

18. *Λεϊτ.* 20, 14· *Γεν.* 38, 24· *Ἰησοῦ Ναυῆ* 7, 15· Ε. Δουνδουλάκη, «Καύση νεκρῶν καί Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία», *Παύλειος Λόγος* 18 (1997)22· Τοῦ ἰδίου, *ὅ.π.*, *Πατρίς* 51 (1997) 6· Τοῦ ἰδίου, «Ἡ καύση τῶν νεκρῶν στήν Ὀρθόδοξη Καθολική Ἐκκλησία», *Ὁ Ἀντίλαλος τῆς Μεσσαρᾶς* 151 (1997) 19.

19. Δ. Καϊμάκη, *Θεσμοί τῆς Π.Δ.*, ἔκδ. Simbo, Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 97· Θεοδώρου Μοψουεστίας, *Σχόλια εἰς τόν Ἀμώς*, PG 66, 253D· Θεοδωρήτου *Κύρου εἰς τόν Ἀμώς*, PG 81, 1672-1673, D,A· Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Σχόλια εἰς τόν προφήτη Ἀμώς*, PG 71 436B,D.

αὐτῶν καί θάπτουσιν[20]». Κάποιοι σχολιάζοντας τήν πράξη αὐτή, τή θεωροῦν ἁπλά ὡς ἕνα μεμονωμένο-σχετικό μέ τό θέμα-γεγονός[21] κάποιοι ἄλλοι τή θεωροῦν ὡς στοιχεῖο ἐκδίκησης[22]. Εἰκασίες, ἐπίσης, γιά χρήση τῆς καύσης στή συγκεκριμένη περίπτωση μέ σκοπό τήν ἀσφάλεια τῶν σωμάτων ἀπό ἄλλες προσβολές τῶν Φιλισταίων καί τήν εὔκολη ἀπόκρυψη τῶν ὀστῶν τους[23], δέν ἐκλείπουν. Ἄλλοι τέλος, σχολιάζοντας τό περιστατικό αὐτό, βλέπουν τήν καύση στά σώματα τοῦ Σαούλ καί υἱοῦ του ὡς καύση ἀρωμάτων καί μυρωδικῶν (θυμιάματος)-σύνηθες φαινόμενο γιά βασιλιάδες κοντά στά σώματα τῶν νεκρῶν[24].

Ἅπαξ λεγόμενο στήν Κ.Δ. ἀποτελεῖ ὁ ὅρος «καύση» στό Ἑβρ. 6,8 ὅπου σέ συνάρτηση μέ ἄλλα χωρία, ἐκτιμᾶται ὅτι ἔχει ἐσχατολογική χροιά[25].

Η καύση τῶν νεκρῶν στήν Ἱερά Παράδοση:

1) *Ἡ καύση τῶν νεκρῶν σέ πατέρες, ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς καί ἁγιολογικά κείμενα:*

Οἱ ἐκκλησιαστικοί συγγραφεῖς, ὅσοι κάνουν νύξη στό φαινόμενο τῆς καύσης, ἐκφράζουν τήν ἀντίθεσή τους πρός αὐτό. Ὁ Τερτυλλιανός (2ος μ.Χ. αἰώνας), θά χαρακτηρίσει τήν ἀποτέφρωση ὡς ἀπάνθρωπη πράξη πού ἀπάδει στό χριστιανό[26], θέση πού θά ἐπαναληφθεῖ καί ἀπό τόν ἱερό Χρυσό-

---

20. Α' Βασιλειῶν 31, 12-13.

21. G. Bromiley, *ὅ.π.*, σελ. 812.

22. G. Buttrick, *The interpreters of the Bible*, Vol. 1-5, Noshville 1962, p.475.

23. C. Baronet, *ὅ.π.*, σελ. 518. Γ. Παπαμιχαήλ «Καῦσις ἤ ἐνταφιασμός»; *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 10 (1912) 336.

24. Δ. Καϊμάκη, ὅ.π., σελ. 97· Ε. Δουνδουλάκη, *ὅ.π.*, *Παύλειος Λόγος* 18 (1997) 22· Τοῦ ἰδίου, *ὅ.π.*, ὁ *Ἀντίλαλος τῆς Μεσσαρᾶς* 151 (1997) τοῦ Ἰδίου, *ὅ.π.*, *Πατρίς* 51 (1997)6.

25. Μ. Γαλανοπούλου, *ὅ.π.*, σελ. 42· Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, *Ἔκθεσις εἰς τήν ἐπιστολήν πρός Ἑβραίους*, PG 125, 257· Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Σχόλια εἰς τήν πρός Ἑβραίους*, PG 95, 956B· Θεοδωρήτου Κύρου, *Εἰς τήν πρός Ἑβραίους ἐπιστολή*, PG 82, 720A.

26. Tertilianus, *De ressuraction carnis* 1· Τοῦ Ἰδίου, *De cor mil.* 1 Π.L. 2, 795: «*Christianus cui cremari non licuit*». Τοῦ ἰδίου, *De anima*, 17P.L. 2,757· Δ. Μπαλάνου, «Ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν ὑπό θρησκευτικήν ἔποψιν» *Μελέτη* 5 (1912) 8.

στομο. Ἐνδεικτικό στοιχεῖο κριτικῆς θεώρησης τῆς καύσης ἀπό τούς Πατέρες παρουσιάζεται στόν Εὐστάθιο Θεσσαλονίκης. Χαρακτηριστικά ὁ Πατήρ αὐτός συσχετίζει τήν ἀποτέφρωση μέ τόν εἰδωλολατρικό κόσμο: «ἔθος ἦν Ἕλλησι καίειν τούς νεκρούς ὅ δή καί εἰσέτι παραμένει τισί τῶν βαρβάρων, ἐποίουν δέ τοῦτο ἐκεῖνοι...ὅτι τό μέν νεκρόν οὐ καθαρόν ἐδόκει, ἁγνισμός δέ τις ἦν ἡ διά πυρός δαπάνη τοῦ νεκρωθέντος, ὅτι καί τό πῦρ ἁγνιστικόν· καί διό καί οἱ καθαρμοί διά πυρός ἐγίνοντο... δῆλον δέ ὅτι οὐ πᾶσιν ἤρεσκεν ἡ τῶν νεκρῶν καῦσις[27]». Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης σημειώνει, ἐπίσης, ὅτι ὅσοι προβαίνουν σέ ἀποτέφρωση νεκροῦ, πρέπει νά «κανονίζονται» ὡς φονιάδες[28].

Προσεγγίζοντας κάποιος τά ἁγιολογικά κείμενα, διαπιστώνει ὅτι ἡ καύση ἀποτελοῦσε σύνηθες φαινόμενο σέ μάρτυρες καί νεομάρτυρες.

Ἡ κατάδειξη τοῦ διαδεδομένου τῆς ἀποτέφρωσης σέ αὐτούς, μᾶς ὠθεῖ στήν ἐπισήμανση τῶν δύο εἰδῶν, πού διαπιστώνονται στά ἁγιολογικά κείμενα. Τήν ἀποτέφρωση ὡς «καταληκτήριο» βασανιστήριο[29] στούς μάρτυρες, κατόπιν σειρᾶς ἄλλων ὑποδεεστέρων καί τήν ἀποτέφρωση τοῦ νεκροῦ (σώματος) τοῦ μάρτυρος, πού σκιαγραφοῦσε ἀκολούθως:

Ἡ μελέτη τῶν περιπτώσεων τῆς καύσης τῶν ἤδη νεκρῶν σωμάτων τῶν μαρτύρων, ἀπό τά βασανιστήρια, μᾶς ὁδηγεῖ στήν ἐκτίμηση τῶν λόγων πού ὠθοῦσαν τούς διῶκτες στή συγκεκριμένη ἐνέργεια. Εἰδικότερα, οἱ διῶκτες ἀποτέφρωναν τό νεκρό (σῶμα) τῶν μαρτύρων, διότι:

i) Δέν ἤθελαν τά σώματα τῶν τελευταίων νά τύχουν ἐνταφιασμοῦ[30] καί τῶν λοιπῶν μεταθανάτιων φροντίδων,

---

27. *Walk, Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis, Commentarii and Homeri Iliaden pertinentes*, Lugduni Batavorum: r. J. 1971, p. 69 στίχος 20 ἐπ· πρβλ. Ν. Ἐμμανουηλίδη, *ὅ.π.*, σελ. 28.

28. Νικοδήμου Ἁγιορείτου, *Πηδάλιον*, ἔκδ. Ἀστήρ, Ἀθήνα 1993, σελ. 623-624.

29. Συμεών Μεταφραστῆ, *Μαρτύριο Ἁγίου Νικήτα*, *PG* 115, 780C τοῦ ἰδίου, *Μαρτύριο Ἁγίας Εὐφημίας*, PG 115, 724 AB. Τοῦ ἰδίου, *Βίος Ἁγίας Ἰουλιανῆς* PG 114, 1449A· τοῦ ἰδίου, *μαρτύριο Ἁγίου Ἑρμογένους*, PG 116, 405C κ.α.

30. Ἐνδεικτικά τοῦ ἰδίου, *Μαρτύριο Ἁγίου Σώζοντος*, PG 115, 637D· τοῦ ἰδίου, Μαρτύριου Ἁγίου Γουρία καί τῶν συν αὐτῷ, PG 116,161B· τοῦ ἰδίου,

κάτι πού θεωροῦνταν εὐρύτερα καί ἀπό τούς διῶκτες ὡς ἀτίμωση.

ii) Αὐτό πού κυρίως ὤθοῦσε τούς διῶκτες στήν ἐνέργεια τῆς ἀποτέφρωσης, σχετίζονταν μέ τό δεδομένο ἀπόδοσης τιμῆς, ἀπό μέρους τῶν λοιπῶν χριστιανῶν πρός τό μάρτυρα, μετά τό θάνατό του[31]. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ μαρτυρία πού διασώζει ὁ ἱστορικός Σωζόμενος: «*τά περιλειφθέντα τῶν ὀστέων ὅσα μή τό πῦρ ἐδαπάνησε τοῖς ἐρριμένοις αὐτόθι καμήλων τε καί ὄνων ὀστέοις ἀνέμειξαν ὥστε ῥάδιον εἶναι τήν εὕρεσιν*»[32] «*ἐάν γάρ εὕρωσι αὐτά οἱ χριστιανοί, οἰκοδομήσαντες οἴκους μεγάλους καί περιφανεῖς, ἐκεῖ κατορύξωσιν κἀκείνους σέβοντες καί τιμῶντες*[33]».

iii) Ἡ ἀπό μέρους, τέλος, τῶν διωκτῶν θεώρηση ὅτι ἡ καύση τοῦ σώματος τοῦ μάρτυρος θά λειτουργοῦσε ἀνασταλτικά πρός τήν ἀνάσταση[34] τοῦ τελευταίου- θέση πού, ὅπως ἀμέσως θά δοῦμε, δέν υἱοθετεῖ ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία- τούς ὤθοῦσε σέ ἀποτέφρωση τῶν μαρτύρων.

Καύση καί ἀνάσταση τῶν νεκρῶν:

Ἐπιχειρώντας, κατά καιρούς, κάποιοι ἐκκλησιαστικοί φορεῖς νά ἑρμηνεύσουν τή μέχρι σήμερα ἀρνητική τοποθέτηση τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας πρός τό ζήτημα τῆς ἀποτέφρωσης, ἐντάσσουν μεταξύ τῶν ἐπιχειρημάτων τους τό ἀδύνατο τῆς ἀνάστασης τῶν νεκρῶν πού ἀποτεφρώθηκαν[35]. Κάποιοι ἄλλοι σχολιάζοντας, ἄστοχα, τό Μθ. 3,9 ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνάφειά του, ἰσχυροποιοῦν τή δυνατότητα ἀνάστασης στίς περιπτώσεις αὐτές.

Πῶς ὅμως ἡ Ο.Ε. τοποθετεῖται στόν προβληματισμό αὐτό,

Βίος τοῦ Ἁγίου Λουκιανοῦ, PG 114, 412C κ.α.

31. Συμεών Μεταφραστῆ, *Μαρτύριο 45 Μαρτύρων* PG 115, 333.

32. Σωζομένου, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* PG 67, 1325.

33. Συμεών Μεταφραστῆ, *Μαρτύριο 45 Μαρτύρων, PG.* 67, 115, 333D.

34. Εὐσεβίου Καισαρείας *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία, PG.*,20, 416-432, πρβλ. Ε. Δουνδουλάκη, «Καύση Νεκρῶν καί Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία», *Παύλειος Λόγος* 48 (1997) 24, Γ. Μαντζαρίδη, *Χριστιανική Ἠθική*, ἔκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 272 C. Barronet, *Dictionary of the Bible*, Volume I, New York 1951, p. 519. G. Bromiley, *The interantional Standard Bible encyclopedia*, Howard Company, U.S.A. 1979, p. 813.

35. C. Barronet, *ὅ.π.*, σελ. 512.

διά τοῦ στόματος τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων;

Ἐνδεικτική χαρακτηριστική περίπτωση ἔμμεσης θεώρησης- ἀπό μέρους τῶν διωκτῶν- ὅτι ἡ καύση λειτουργεῖ ἀνασταλτικά πρός τήν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν, εἶναι ἐκείνη τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας-πού ἐπισημάναμε παραπάνω.

Ἤδη τό 2ο μ.Χ. αἰώνα στό κείμενό του Μινούκιος Φήλικος «Ὀκτάβιος[36]» - στό ὁποῖο παρουσιάζεται ἡ διαλογική ἐπικοινωνίας τοῦ ἐθνικοῦ Καικίλιου μέ τό χριστιανό Ὀκτάβιο -σημειώνεται ὅτι οἱ χριστιανοί δέν ἀποφεύγουν τήν καύση ἐξαιτίας τῆς πίστης τους στήν ἀνάσταση, ἀλλά ἐξαιτίας τῆς παράδοσης τοῦ ἐνταφιασμοῦ.

Ἄστοχη πρέπει νά θεωρηθεῖ κάθε προσπάθεια «περιορισμοῦ» τῆς ἀνάστασης σέ ὁρισμένες κατηγορίες κεκοιμημένων, διότι: «*τό μέν...ἀναστῆναι τῆς τοῦ θεοῦ δυνάμεως ἔργον ἐστί*[37]» καί ἀποτελεῖ «δωρεά» Ἐκείνου πρός τό κτίσμα γιά τήν ἀνάκτηση τοῦ ἀρχαίου κάλλους[38]. Ἡ ἀνάσταση μέ τίς «καθολικές» της διαστάσεις[39] ἀποτελεῖ φυσική συνέχεια τῆς μεταθανάτιας κατάστασης τοῦ ἀνθρώπου καί ἄν ἀπουσιάσει, «*οὐκ ἄν ἡ τῶν ἀνθρώπων ὡς ἀνθρώπων διαμένοι φύσις*»[40]

Ὁ Οἰκουμένιος θά σημειώσει ἐπίσης γιά τήν «καθολικότητα» τῆς ἀνάστασης: «*Τί οὖν, εἶποι τις, ... μερική ἔσται ἡ ἀνάστασις, ὡς τῶν ἀπίστων μή ἀνισταμένων; Οὐ τοῦτο, ἀλλ᾽ ὅτι πάντες μέν ἀνίστανται, οὐ πάντες δέ ἀχθήσονται*[41]».

Συμπερασματικά κάποιος θά μποροῦσε νά ἐκτιμήσει ὅτι ἡ ἀνάσταση ἀποτελεῖ «ἀναφαίρετη δωρεά» προίκα[42] τοῦ

---

36. Minucius Felix, *Octavius* 34, P.L. 3, 362.

37. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ὁμιλία* Η., PG 62, 440· Ἰουστίνου Φιλοσόφου, ἐκ τοῦ *περί ἀναστάσεως* PG 6, 1589.

38. Εὐσεβίου Καισαρείας, *Εἰς ψαλμόν* 103, PG 23, 1285: «*ἡ γάρ ἀνάστασις εἰς τό ἀρχαῖον ἐστί ἀποκατάστασις*»

39. Θεοδωρήτου Κύρου, εἰς *Α΄ Θεσσαλονικεῖς*, PG 82· Ἀθηναγόρα Φιλοσόφου, Περί ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν, PG 18,1001, 1004· Μεθοδίου Ὀλύμπου, ἐκ τοῦ *περί ἀναστάσεως*, PG 18 281· πρβλ. Ε. Δουνδουλάκη, *ὅ.π.*, *Παύλειος Λόγος* 18 (1997) 24-25.

40. Ἀθηναγόρα Φιλοσόφου, *ὅ.π.*, PG 18, 1005.

41. Οἰκουμένιου, *Εἰς Α΄Θεσσαλονικεῖς*, PG 119, 89 Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, *Εἰς Φιλιππησίους*, PG 124, 1185· Τοῦ ἰδίου, *Εἰς Α΄ Θεσσαλονικεῖς*, PG 124, 1312· Θεοδωρήτου Κύρου, *Περί ἀναστάσεως*, PG 83, 513· Ὠριγένη, *Εἰς ψαλμόν* 1, PG 12, 1397, 1400.

42. Νικολάου Καβάσιλα, *Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, PG 150, 541C: «Ἡ

Θεοῦ πρός τόν ἄνθρωπο ἐφόσον ὁ τελευταῖος «*τῇ ἀναστάσει τετίμηται*[43]» ἄρα συμμετέχουν σέ αὐτή καί ὅσοι ἀποτεφρώθηκαν. Ἡ ἀντίθετη περίπτωση θά ἀποτελοῦσε στοιχεῖο «κολόβωσης» τῆς ἀγαπητικῆς αὐτῆς ἔκφρασης τῆς θεότητας πρός τόν ἄνθρωπο. Γίνεται, πάντως, ἀντιληπτό ὅτι ἀνάσταση στούς ἑκουσίως ἀποτεφρωθέντες δέ συνεπάγεται δικαίωση τῆς ἐνέργειας αὐτῆς.

II) *Ἡ τοποθέτηση τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν γιά τήν καύση τῶν νεκρῶν.*

Ἡ διά νόμου εἰσαγωγή τῆς καύσης τῶν νεκρῶν στή Γαλλία τό 1857[44] καί ἡ θετική σύνταξη καί ἀλλων κρατῶν πρός τό φαινόμενο προέβαλλε ἐπιτακτική τήν ἀνάγκη τοποθέτησης τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν πρός αὐτό.

Πρώτη τοποθετήθηκε ἀρνητικά στό ζήτημα τῆς καύσης τῶν νεκρῶν ἡ Ὀρθόδοξη Ρωσική Ἐκκλησία πρίν ἀπό τόν Α΄ παγκόσμιο πόλεμο (1915) καί τήν ἀκολούθησε ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀλεξάνδρειας. Τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο τοποθετήθηκε γιά πρώτη φορά ἀρνητικά στήν ἀποτέφρωση στίς 16 Σεπτεμβρίου τοῦ 1937 μέ τήν ὑπ᾽ ἀριθμόν 1315 ἀπόφασή του-ὅπως ἐπισημαίνεται στά πρακτικά τῆς Ι.Σ.Ε.Ε[45] τοῦ ἰδίου ἔτους-ὅπως θά σημειώσουμε παρακάτω. Τά τελευταῖα χρόνια τόσο τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, τό πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας, ἡ ἀρχιεπισκοπή Κύπρου[46], ἡ ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ὅσο καί κάποιες περιπτώσεις ἀρχιερέων ἐξέφρασαν τήν ἀρνητική τοποθέτησή τους γιά τήν ἀποτέφρωση.

Στόν κατάλογο τῶν θεμάτων πού καταρτίστηκαν τό 1961, κατά τήν Α΄ πανορθόδοξη Διάσκεψη τῆς Ρόδου γιά νά συζητηθοῦν στή Μελλοντική Ἁγία καί Μεγάλη Σύνοδο τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, συμπεριλαμβάνονταν καί ἡ καύση

ἀνάστασις φύσεώς ἐστιν ἐπανόρθωσις... προίκα δίδωσιν ὁ Θεός..«πρβλ. Ν. Ματσούκα, *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία* Β, ἔκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 480, 479.

43. Ἀνδρέα Κρήτης, *Εἰς τόν ἀνθρώπινον βίον καί εἰς τούς κοιμηθέντας*, PG 97, 1293.

44. Θ. Στράγκα, *ὅ.π.*, σελ. 2085.

45. *Αὐτόθι*, σελ. 2085.

46. «Μία ὁλοκληρωμένη πρόταση γιά τήν καύση τῶν νεκρῶν», *Ποντίκι*

τῶν νεκρῶν. Στην Α′ προσυνοδική πανορθόδοξη διάσκεψη στό Chambesy τῆς Γενεύης στίς 21-28/11/1976 ἐπισημάνθηκε σχετικά, ὅτι τόσο ἡ καύση τῶν νεκρῶν ὅσο καί ἡ εὐθανασία κ.ἄ., εἶναι θέματα ἐξαιρετικά σύγχρονα πού οὐδέποτε συζητήθηκαν στά πλαίσια τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας καί εἶναι ἐπιτακτική ἀνάγκη νά ἀπαντηθοῦν[47]. Τελικά, τό θέμα τῆς ἀποτέφρωσης καθώς ἐπίσης καί ἄλλα ζητήματα, ὡς προβληματολογία τῆς Ο.Ε., παραπέμφθηκαν στήν κατ' ἰδίαν μελέτη τῶν ἐπί μέρους ἁγίων ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν[48].

Πῶς ὅμως τοποθετήθηκε στό θέμα τῆς καύσης τῶν νεκρῶν ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος;

III) *Ἡ καύση τῶν νεκρῶν στήν ἡμερήσια διάταξη τῆς ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.*

Ὅσοι ἀσχολήθηκαν μέχρι σήμερα μέ τό ζήτημα τῆς καύσης τῶν νεκρῶν καί ἐπικαλοῦνται ἀποφάσεις τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος προκειμένου νά ἐκφράσουν τήν ἀρνητική τοποθέτηση τῆς Ἐκκλησίας στό συγκεκριμένο φαινόμενο, χρησιμοποιοῦν ὡς ἀφετηρία τήν ἀπόφαση τῆς Διαρκοῦς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1960[49]. Ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἱεραρχίας, ὅμως

8/3/86, σελ. 36.

47. *Συνοδικά*, ΙΙ, Ὀρθόδοξον κέντρον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Chambesy- Γενεύης 1978 καί σελ. 74,99· Γ. Ἀντουράκη, *ὅ.π.*, σελ. 23-24.

48. *Συνοδικά*, ὅ.π., σελ. 127· Ε. Δουνδουλάκη, *ὅ.π.*, *Παύλειος Λόγος* 18 (1997) 24· Τοῦ ἰδίου, ὅ.π., *Ὁ ἀντίλαλος τῆς Μεσσαρᾶς* 151 (1997) 19.

49. Ἔγγραφο ὑπ. 2266 (4108) 83 τῆς Ι.Σ.Ε.Ε. πρός Ὑπουργεῖο Ἐθνικῆς Παιδείας καί Θρησκευμάτων. Ἔγγραφο Ι.Σ.Ε.Ε. ὑπ. ἀρ. 570/1972 πρός Νομοκανονική ἐπιτροπή, Ε. Μαντζουνέα, *Ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν*, ἔκδ. Β′ Ἀθῆναι 1992, σελ. 26, 31, 28, Ε. Λέκκου, *Ταφή ἤ καύση τῶν νεκρῶν*, ἔκδ. Α.Δ.Ε.Ε., Ἀθήνα 1994 σελ. 19, Χριστοδούλου (Μητρ. Δημητριάδος), *Ἐκ τοῦ τάφου εἰς τήν ζωήν*, ἔκδ. Α.Δ.Ε.Ε., Ἀθήνα^2 1994, σελ. 23, Γ. Ἀντουράκη, *Ταφή, καύση καί ἀνάσταση τῶν νεκρῶν*, ἔκδ. Β′, Ἀθήνα 1986, σελ. 28. «Ἡ καύση τῶν νεκρῶν δέν εἶναι λύση γιά τήν ἀποσυμφόρηση τῶν κοιμητηρίων» *Ἐκκλ. Ἀλήθεια* 379 (1994)7, Δ. Τρίμη, «Τό ὕστατο δικαίωμα», *Ἔψιλον* 183 (1994) 42, Κ. Χατζίδη, «Ζητοῦν καύση τῶν νεκρῶν», *Τά Νέα* 12/1/1996, σελ. 15, «Μία ὁλοκληρωμένη πρόταση γιά τήν καύση τῶν νεκρῶν» *Ποντίκι* 8/3/96, σελ. 36, Μ. Γαλανοπούλου (Μητρ. Κηθύρων), *Διατί ταφή καί ὄχι καῦσις νεκρῶν*, ἐν Ἀθήναις 1962, σελ. 40. Χατζηφώτη Ἰ., *Ὀρθοδοξία καί Λαϊκές δοξασίες*, ἔκδ. Ἑλληνικά Γράμματα Ἀθήνα 1996, σελ. 446.

εἶχε ἀσχοληθεῖ μέ αὐτό ἀρκετά χρόνια πρίν, τό 1937.

Στίς 10 Ὀκτωβρίου τοῦ 1937, ὅταν ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν ἦταν ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, συζητήθηκε τό ζήτημα τῆς καύσης τῶν νεκρῶν γιά πρώτη φορά διεξοδικά στήν ἡμερήσια διάταξη τῆς Συνόδου καί λήφθηκαν ἀρνητικές ἀποφάσεις[50].

Ἀφορμή τῆς συζήτησης ἀποτέλεσαν σχετικά μέ τό θέμα δημοσιεύματα. Ἡ ἀπουσία συγκεκριμένων συμβάντων ἀποτέ-φρωσης γίνεται ἔμμεσα ἀντιληπτή ἀπό κάποια σημεῖα τῶν λόγων τῶν ἱεραρχῶν. Ἐπισημαίνεται σχετικά ὅτι: «*τοιοῦτον ζήτημα δέν δύναται νά τεθῇ ἐν Ἑλλάδι*[51]». (Κοζάνης Ἰωακείμ) καί εὐκρινέστερα ὁ Σάμου Εἰρηναῖος ἀποφαίνεται ὅτι: «*ζήτημα καύσεως τῶν νεκρῶν δέν ὑπάρχει ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἡμῶν. Τινές ἐσχάτως υἱοθέτησαν τοῦτο δημοσιογραφήσαντες*[52]». Ἐντούτοις καί μόνο οἱ δημοσιογραφικές νύξεις ὤθησαν τήν Ἱερά Σύνοδο σέ συζήτηση τοῦ θέματος μέ τό σκεπτικό ὅτι ἴσως «*σύν τῇ προόδῳ τῆς διανοήσεως καί κατά τάς ἀντιλήψεις τῶν κρατούντων ἐπιβληθῇ εἰς τό ἀπώτερον μέλλον ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν*[53]» (Ἄρτης Σπυρίδων). Ἐάν τυχόν δέ ληφθοῦν προκαταβολικά κυρώσεις γιά μελλοντικές ἔστω μεμονωμένες περιπτώσεις καύσης, αὐτό θά «*ἀποτελέσῃ μικρόβιον καλλιεργείας τοῦ ζητήματος πρός μελλοντικήν αὐτοῦ ἐπικράτησιν καί θυρίδα διά τῆς ὁποίας θά διαρρεύσῃ ἡ σαφής καί ὁμοιόμορφος ἱερά παράδοσις τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ ὁπότε οἱ τυχόν ἀποφασίζοντες τήν μή ἐπιβολήν κυρώσεων θά ἔχωσι τήν βαρεῖαν εὐθύνην τῆς προπαρασκευῆς διά τήν μελλοντικήν τῆς ἱερᾶς ταύτης παραδόσεως κατάργησιν*[54]» (Κεφαλληνίας Γερμανός).

---

50. Θ. Στράγκα (ἀρχιμ.), *Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος - Ἱστορία ἐκ πηγῶν ἀψευδῶν* 1817-1967, τ. Γ. Ἀθῆναι 1971, σελ. 2081-2092 πρβλ. Ε. Δουνδουλάκη, «Καύση νεκρῶν καί Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία» (Γενική Θεώρηση) *Πατρίς* 15115 (1997)6, τοῦ ἰδίου, «Ἡ καύση τῶν νεκρῶν στήν Ὀρθόδοξο Καθολική Ἐκκλησία», *Ὁ Ἀντίλαλος τῆς Μεσσαρᾶς* 151 (1997) 12, τοῦ ἰδίου, «Καύση Νεκρῶν καί Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία», *Παύλειος Λόγος* 18 (1997) 22-25, πρβλ. Θ. Στράγκα, ὅ.π., σελ. 2092: «*τό ζήτημα τοῦτο τό πρῶτον ἔρχεται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἡμῶν ἐπί τάπητος*» (Κοζάνης Ἰωακείμ).

51. Θ. Στράγκα, *ὅ.π.* σελ. 2087.

52. *Αὐτόθι*, σελ. 2087.

53. Θ. Στράγκα, *ὅ.π.*, σελ. 2086.

54. *Αὐτόθι*, σελ. 2087.

Ἡ ἀνάγκη λοιπόν περιφρούρησης τῆς Ἐκκλησίας καίτῆς Ἱερᾶς Παράδοσης[55] ὤθησε τήν Ι.Σ.Ι τό 1937 νά ἐπιληφθεῖ τοῦ θέματος. Φαίνεται, πάντως, ὅτι ὑπῆρχε καί παλαιότερος σχετικός προβληματισμός ἀπό τούς ἱεράρχες.

Τό τελευταῖο ἐκτιμᾶται τόσο ἀπό τήν ἐνέργεια τῆς Δ.Ι.Σ. νά ζητήσει τή γνώμη τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου γιά τό θέμα (πρίν ἀπό τή σύνοδο τοῦ Ὀκτωβρίου), τό ὁποῖο καί τοποθετήθηκε ἀρνητικά μέ τήν 1315 ἀπόφασή Του (ὅπως ἐπισημαίνεται στά πρακτικά[56]), ὅσο καί ἀπό τήν ἐπιτροπή πού εἶχε συσταθεῖ νωρίτερα πρός μελέτη τοῦ ζητήματος.

Εἰσηγητής τῆς «καύσης τῶν νεκρῶν» στή σύνοδο τοῦ 1937 ἦταν ὁ Ζακύνθου Χρυσόστομος. Στήν εἰσήγησή του[57] ἐπιχείρησε ἱστορική καί Πατερική προσέγγιση τοῦ ζητήματος. Παρουσίασε τά ἐπιχειρήματα πού συνηγοροῦν στήν ἀρνητική τοποθέτηση τῆς Ἐκκλησίας πρός τό φαινόμενο καί ἀναφέρθηκε στίς τοποθετήσεις τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ καί τῆς Ὀρθόδοξης Ρωσικῆς Ἐκκλησίας γι᾽ αὐτό. Ἐπεσήμανε ἐπίσης τή σχετική ἐνέργεια τῆς Δ.Ι.Σ. πρός τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, τό ὁποῖο τοποθετήθηκε ἀρνητικά μέ τήν ὑπ᾽ ἀριθμό 1315 ἀπόφασή του στίς 16 Σεπτεμβρίου τοῦ 1937. Ἡ εἰσήγηση τοῦ Ζακύνθου τελείωνε ὡς ἑξῆς: «*Καί ἄν ἡ μήτηρ ἡμῶν Μεγάλη Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως καθώς καί τό Πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας καί ἡ Ὀρθόδοξος Ρωσσική Ἐκκλησία πρότερον ἀπέκρουσαν καί καταδίκασαν τήν καῦσιν τῶν νεκρῶν κατά τήν ταπεινήν ἡμῶν γνώμην καί ἡ Σεβ. Ἱεραρχία*.... δέον νά ἀπαγορεύσῃ καί καταδικάσῃ ἀπολύτως τήν καῦσιν τῶν νεκρῶν, μή ἐπιτρέπουσα τήν τέλεσιν τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας καί μνημοσύνου εἰς τούς μέλλοντας νά ὑποστῶσι τήν τοιαύτην ἀποτέφρωσιν, ἀφ᾽ ἑνός μέν ἵνα μή σκανδαλισθῶσιν αἱ συνειδήσεις τῶν ὀρθοδόξων πιστῶν χριστιανῶν, ἀφ᾽ ἑτέρου δέ διά νά μή κλονισθῶσι καί αἱ θρησκευτικαί τοῦ ὀρθοδόξου λαοῦ πεποιθήσεις, θεωροῦντος τήν τοιαύτην καινοτομίαν ὡς τό κατάντημα

---

55. *Αὐτόθι*, σελ. 2088: «*Δέον νά περιφρουρήσωμεν τήν Ἐκκλησίαν καί τήν Ἱ. Παράδοσιν διά τό μέλλον*» (Ὕδρας Προκόπιος).

56. *Αὐτόθι*, σελ. 2085.

57. *Αὐτόθι*, σελ. 2081-2086.

καί τό φυσικόν προϊόν τῶν ἀντιχριστιανικῶν καί ἀθεϊστικῶν ἰδεῶν καί γέννημα τοῦ τεκτονικοῦ συστήματος... Ἡ ἀπόφασις αὕτη τῆς Σεβ. Ἱεραρχίας θέλει ἀποσοβήσῃ πολλούς κινδύνους... καί ματαιώσῃ συγχρόνως πᾶσαν ἀπόπειραν διασαλεύσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς γαλήνης καί εἰρήνης ἐκ μέρους πολλῶν καραδοκούντων, ὅπως ὠφεληθῶσι μιᾶς τοιαύτης ἀνωμάλου καταστάσεως πνευμάτων καί αἰσθημάτων τοῦ λαοῦ, ἐπί ζημίᾳ ἀνυπολογίστῳ καί μεγίστῃ βλάβῃ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ[58]».

Ἀντιλαμβανόμαστε λοιπόν, ἀπό αὐτά τή σοβαρότητα τοῦ ἀναφυομένου-ἔστω καί σέ θεωρητικό ἐπίπεδο-ζητήματος καί τήν ἀνάγκη ἀφενός μέν καταδίκης του ἀπό τή Σύνοδο, ἀφετέρου δέ πρότασης κυρώσεων. Ἡ συζήτηση πού ἐπακολούθησε τῆς εἰσήγησης ἐπικεντρώθηκε στά σημεῖα πού προαναφέραμε, μέ βαρύτητα σέ αὐτό τῶν κυρώσεων.

Ὡς κυρώσεις τῆς ἑκούσιας καύσης νεκροῦ προτάθηκαν ἡ ἄρνηση προσευχῆς τῆς Ἐκκλησίας πρός τό πρόσωπο, ἡ ἄρνηση ἐκκλησιαστικῆς κήδευσης καί τέλεσης μνημοσύνων πρός αὐτό. Προτάθηκε ἐπίσης ἡ ἀνεπίσημη κήδευση μέ ἕνα μόνο ἱερέα καί «κατ' ἰδίαν» στό νεκροταφεῖο. Τό θέμα τῶν κυρώσεων συζητήθηκε ἀπό τούς ἀρχιερεῖς καί σέ ἑπόμενη συνεδρίαση. Ἡ ἀπόφαση τῆς πρώτης συνεδρίασης σχετικά μέ τό θέμα εἶχε ὡς ἑξῆς: «Οὕτω δέ ἡ Ἱ. Σύνοδος τῆς Ἱεραρχίας, λαβοῦσα ὑπ' ὄψει τήν ἱεράν παράδοσιν καί τήν ἀπό τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἐκκλησίας μέχρι σήμερον ὁμοιόμορφον καί ἀδιάσπαστον πρᾶξιν αὐτῆς περί ἐνταφιασμοῦ τῶν κεκοιμημένων καί τήν περί τούτου ἀπόφασιν καί τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας καί ἄλλων Ἐκκλησιῶν, ἀπέκρουσεν ὁμοφώνως τήν καῦσιν τῶν νεκρῶν καί ἐπέβαλεν ὡς κυρώσεις τήν στέρησιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως καί μνημοσύνων εἰς τούς καιομένους[59]».

Τό ζήτημα τῆς καύσης τῶν νεκρῶν συζητήθηκε ἐκ νέου στήν ἑπόμενη συνεδρίαση της Ι.Σ.Ι. μέ τό σκεπτικό ὅτι «δέν ἐλήφθη.... ὁριστική ἀπόφασις ὡς πρός τάς κυρώσεις[60]» (Φιλίππων Χρυσόστομος). Στίς κυρώσεις πού εἶχαν προταθεῖ

58. Θ. Στράγκα, *ὅ.π.*, σελ. 2085-2086.
59. *Αὐτόθι*, σελ. 2089.
60. *Αὐτόθι*, σελ. 2089.

κατά τήν προηγούμενη συνεδρίαση προστέθηκε ἐξωεκκλησιασμός γιά τούς συγγενεῖς τοῦ ἀποτεφρωθέντος. Ὁ Ἀθηνῶν Χρυσόστομος ἀναφερόμενος στίς κυρώσεις ἐπεσήμανε ὅτι: «Ἡ Ἐκκλησία τάς κυρώσεις δέν ἐπιβάλλει ὑπό τό πνεῦμα τῆς ἐκδικήσεως, ἀλλά πρός πρόληψιν τοῦ ἀτόπου καί διά λόγον διδακτικόν πρός παραδειγματισμόν[61]».

Ἀξιοσημείωτος θεωρεῖται ὁ λόγος τοῦ Ἰωαννίνων Σπυρίδωνος ὁ ὁποῖος μεταξύ τῶν ἄλλων ἐκφράζει τήν ἀπορία ἐάν «*αἱ κυρώσεις θά τεθῶσι μόνον διά τούς καιομένους ἤ θά ἔπρεπε νά τεθῶσι καί διά τούς Σεβ. Ἀρχιερεῖς, ἄν τυχόν ποτέ παρά τά τεθεσπισμένα ἐπιτρέψωσι τήν ἐκκλησιαστικήν κήδευσιν ἤ τά μνημόσυνα εἰς καέντας*[62]» (περίπτωση πού, ἔμμεσα, διαπιστώνεται κατά τήν κατάθεση τῆς ληκύθου μέ τήν τέφρα τοῦ Μητροπούλου Δ., ἀπό τόν Ἀθηνῶν Θεόκλητο, τό 1960[63]).

Ὁ Ὕδρας Προκόπιος συνέστησε τήν «ἐπ᾽ ἄπειρον» ἰσχύ τῶν κυρώσεων διότι ἡ ἐνέργεια τῆς καύσης παραβαίνει καί βλασφημεῖ τήν Ἱ. Παράδοση καί κατ᾽ ἐπέκταση τό Ἅγιο Πνεῦμα. Μέ τό σκεπτικό αὐτό ὁ ἀποτεφρωθείς εἶναι ἀσυγχώρητος. Δύο πάντως ἀρχιερεῖς ἐξέφρασαν ἀμφιβολίες γιά τήν ὀρθότητα τῆς ἀπόφασης ἐπιβολῆς κυρώσεων τή στιγμή ἐκείνη. Ὁ Ἄρτης Σπυρίδων σημείωσε ὅτι: «δέν πρέπει νά σπεύσῃ ἡ Ἐκκλησία νά ἐπιβάλῃ κυρώσεις, ἵνα μή ποτέ εἰς τό μέλλον εὑρεθῶμεν ἀντιμέτωποι τῆς Πολιτείας καί τῆς κοινωνίας· θά κινδυνεύσωμεν δέ τότε νά φανῶμεν καί ἀπάνθρωποι ἀπαγορεύοντες τήν ἐκκλησιαστικήν κήδευσιν καί στεροῦντες οὕτω τῆς παρηγορίας τῆς Ἐκκλησίας εἰς τούς συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ καί τήν ψυχήν τοῦ θανόντος[64]». Ἀντίθετος πρός τήν ἐπιβολή κυρώσεων ἦταν καί ὁ Κοζάνης Ἰωακείμ ὁ ὁποῖος, διακριτικά, προέτρεψε ὅτι: «Τό ζήτημα τοῦτο τό πρῶτον ἔρχεται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἡμῶν ἐπί τάπητος. Ἑπομένως, νά μή προβλέψωμεν ἀπό τοῦδε πιθανάς περιπτώσεις, ἀλλά διά τῶν ἀποφάσεων ἡμῶν νά δημιουργήσωμεν μόνιμον συνείδησιν καί σταθερόν καθεστώς..., ἄν δέ

---

61. *Αὐτόθι*, σελ. 2089.
62. *Αὐτόθι*, σελ. 2091.
63. Μ. Γαλανοπούλου, *ὅ.π.*, σελ. 42, 44.
64. Θ. Στράγκα, *ὅ.π.*, σελ. 2086-2087.

ἐν τῷ μέλλοντι παρουσιασθῶσιν ἄλλα εἰδικαί περιστάσεις,ἡ Ἐκκλησία ζῇ καί θά λάβῃ σχετικάς ἀποφάσεις[65]».

Ἡ ἀπόφαση τῶν συνεδριάσεων- μετά ἀπό αὐτά-εἶχε ὡς ἑξῆς: «*Περατωθείσης οὕτω τῆς συζητήσεως περί καύσεως τῶν νεκρῶν, ἡ Ἱεραρχία ἐπέμειναν ἐπί τῆς κατά τήν προηγουμένην συνεδρίαν ληφθείσης ἀποφάσεώς της (ἐπανάληψη προηγούμενης ἀπόφασης), μειοψηφησάντων μόνον ὡς πρός τό σημεῖον τῆς ἀπαγορεύσεως καί τῶν μνημοσύνων εἰς τούς καέντας, τῶν Μητροπολιτῶν Φιλίππων καί Νεαπόλεως, Ἄρτης, Ἰωαννίνων, Σύρου καί Σπάρτης*[66]».

Διαχρονική καί ἐπίκαιρη θά μποροῦσε νά χαρακτηριστεῖ ἡ σχετική μέ τό ζήτημα τῆς καύσης τῶν νεκρῶν συνεδρίαση τῆς Ι.Σ.Ι. τό 1937. Δέν εἶναι ἁπλά ἡ «ἀγωνία» τῶν συνέδρων γιά τό ἐνδεχόμενο μελλοντικῆς «ἐπικαιρότητας» τοῦ φαινομένου· ἡ «ἀγωνία» γιά τούς χειρισμούς τῆς Ἐκκλησίας σέ περίπτωση πού χρειαστεῖ νά ἐκφραστεῖ ἄποψη γιά ἀποτέφρωση ὁμογενῆ τοῦ ἐξωτερικοῦ[67], ἤ ἁπλά ἡ προβληματική γιά τή σχέση καύσης νεκρῶν καί ἀνάστασης[68], Ἱερᾶς Παράδοσης, δόγματος[69] πού προσδίδουν σπουδαιότητα στή σύνοδο τοῦ 1937, ἀλλά κυρίως οἱ πολύτιμες πληροφορίες πού ἀντλοῦμε γιά τίς παλαιότερες ἀρνητικές τοποθετήσεις Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, ἀναφορικά μέ τό ζήτημα. Εἰδικότερα, ἐπισημαίνονται οἱ ἀρνητικές τοποθετήσεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας καί Ἀλεξάνδρειας πρίν ἀπό τόν Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, καθώς ἐπίσης καί ἡ παλαιότερη σχετική τοποθέτηση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου μέ τήν ὑπ᾽ ἀριθμό 1315 ἀπόφασή Του στίς 16/9/1937.

Τό ζήτημα συζητήθηκε καί πάλι ἀπό τήν Ι.Σ.Ε.Ε. στά 1960, 1972 καί 1983 μέ ἔκδοση ἀρνητικῶν ἀποφάσεων οἱ ὁποῖες ἀποτέλεσαν τό «ὑπόβαθρο» ὅλων τῶν μεταγενέστερων τοποθετήσεων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

Εἶναι εὔλογο μετά ἀπό αὐτά νά ἀναρωτηθεῖ κάποιος γιά τούς λόγους πού ὤθησαν καί ὠθοῦν -ἄμεσα ἤ ἔμμεσα- τήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, νά τοποθετεῖται ἀρνητικά στήν ἀποτέφρωση.

---

65. *Αὐτόθι*, σελ. 2092.
66. *Αὐτόθι*, σελ. 2092.

Λόγοι ἀρνητικῆς τοποθέτησης τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας στήν καύση τῶν νεκρῶν.

Μολονότι ἡ Ὀρθόδοξη Καθολική Ἐκκλησία δέν ἐπιχείρησε νά συστηματοποιήσει τούς λόγους πού τήν ὠθοῦν σέ ἀρνητική τοποθέτηση πρός τήν καύση, οἱ κατά καιρούς μελετητές τοῦ φαινομένου ἐπιχείρησαν τήν καταγραφή αὐτῶν.

Ἡ ἐπίκληση τῆς πίστης στήν ἀνάσταση τοῦ σώματος καί εὐρύτερα τῶν νεκρῶν πρός ἄρνηση τῆς καύσης[70], κατέστη σαφές ὅτι δέν ἔχει «λογικά», πατερικά ἐρείσματα[71]. Ἀλλά καί ἡ σύνδεση τῆς ἀποτέφρωσης μέ εἰδωλολατρικά ἔθιμα[72], μπορεῖ κατά τούς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες νά ἐξέφραζε τήν πραγματικότητα καί νά ἀποτελοῦσε ἐπιχείρημα κατά τῆς καύσης, ὅμως σήμερα δέ θά μποροῦσε νά λειτουργήσει ἀνάλογα.

i) Ἡ παράδοση τοῦ ἐνταφιασμοῦ στούς κόλπους τῆς Ο.Ε. σέ συνάρτηση μέ τήν ἐνσώματο ταφή τοῦ Χριστοῦ-ἄν καί ἀπό κάποιους θεωροῦνται ἄστοχα «ἐπιχειρήματα[73]» προτάσσονται ὡς οἱ κυριότεροι λόγοι[74] πού ὠθοῦν τήν Ἐκκλησία νά τοποθετεῖται ἀρνητικά στήν ἀποτέφρωση καί νά ἀποδέχεται τόν ἐνταφιασμό τῶν σωμάτων.

ii) Ἡ ἁγιοπνευματική θεώρηση τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος[75] ἀλλά καί ὁ καθαγιασμός του μέ τό βάπτισμα, τή Θ. Εὐχαριστία καί τά λοιπά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι ἕνας ἐπίσης, παράγοντας πού συνηγορεῖ ὑπέρ τοῦ σεβασμοῦ τοῦ σώματος καί συνεπῶς μέ τήν τάξη τοῦ ἐνταφιασμοῦ

---

70. Γ. Πολυζωΐδη, (μητρ. Νύσσης). «Διατί ἡ ἐκκλησία μας ἀντιτίθεται εἰς τήν καῦσιν τῶν νεκρῶν», *Ἐκκλησία* 31 (1954) 317. Ν. Ἐμμανουηλίδη, *ὅ.π.*, σελ. 88· C. Bouronet, *ὅ.π.*, σελ. 519.

71. Ε. Δουνδουλάκη, *ὅ.π.*, *Παύλειος Λόγος* 18 (1997) 24-25· Γ. Παπαμιχαήλ, *ὅ.π.*, *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 10 (1954) 358.

72. Ν. Ἐμμανουηλίδη, *ὅ.π.*, σελ. 87· C. Bouronet, *ὅ.π.*, σελ. 519.

73. Γ. Παπαμιχαήλ, *ὅ.π.*, *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 10 (1954) 358.

74. Θ. Στράγκα, *ὅ.π.*, σελ. 284. Γ. Πολυζωΐδης, *ὅ.π.*, *Ἐκκλησία* 31 (1954) 317· Ἰ. Χατζηφώτη, *ὅ.π.*, σελ. 145· Ν. Ἐμμανουηλίδη, *ὅ.π.*, σελ. 89· Ε. Δουνδουλάκη, *ὅ.π.*, *Παύλειος Λόγος* 18 (1997) 25· Τοῦ ἰδίου, ὅ.π., *Ὁ ἀντίλαλος τῆς Μεσσαρᾶς* 151 (1997) 19· Τοῦ ἰδίου, *ὅ.π.* *Πατρίς* 51 (1997) 6.

75. *Α΄ Κορ.* 6, 19· 3, 16-17· *Α΄Κορ.* 6. 15· 6, 20· 12, 27· Ἰ. Χατζηφώτη, *ὅ.π.*, σελ. 143· Ε. Δουνδουλάκη, *ὅ.π.*, *Παύλειος Λόγος* 18 (1997) 25.

καί ὄχι μέ τήν καύση.

iii) Στή συνάφεια αὐτή ἐντάσσονται, ὡς ἐπιπρόσθετος λόγος, τά ἄφθαρτα σώματα τῶν ἁγίων, μαρτύρων καί τά ἱερά αὐτῶν λείψανα[76] μέ τά ὁποῖα καθιερώνονται οἱ ἱεροί ναοί. Ἐνδεικτικός εἶναι ὁ λόγος τοῦ Συμεών τοῦ Νέου Θεολόγου γιά τά σώματα τῶν ἁγίων ὅτι: «*ὅταν ἔλθῃ τό τέλος καί χωρίσει ἡ ψυχή ἀπό τό σῶμα, τότε ἡ χάρις τοῦ ἁγίου πνεύματος, οἰκειοποιεῖται καί ἁγιάζει καθολικῶς ὅλο τό κορμί*.... καί διά τοῦτο τότε ὀστέα γυμνά καί λείψανα τῶν ἁγίων ἐκβλύζουσιν ἰάματα καί θεραπεύουν κάθε ἀσθένεια[77]».

iv) Ὁ Θάνατος γιά τήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ἀποτελεῖ «προαγωγή» (Γρηγ. Θεολόγος), ὕπνο καί κοίμηση. Ὁ Ἱερός Χρυσόστομος σημειώνει σχετικά ὅτι: «*ἐπειδή ....ἦλθεν Χριστός, καί ὑπέρ ζωῆς τοῦ κόσμου ἀπέθανεν, οὐκέτι θάνατος καλεῖται ὁ θάνατος, ἀλλά ὕπνος καί κοίμησις*[78]» καί συνεχίζει: «*Διά τοῦτο καί αὐτός ὁ τόπος* (ἐννοεῖ τό νεκροταφεῖο) κοιμητήριον ὠνόμασται, ἵνα μάθῃς ὅτι οἱ τελευτηκότες καί ἐνταῦθα κείμενοι, οὐ τεθνήκασιν, ἀλλά κοιμῶνται καί καθεύδουσιν[79]». Ἡ θεώρηση αὐτή τοῦ θανάτου, ἀποτελεῖ- κατά τήν κρίση μας- ἕνα ἐπίσης λόγο πού ὠθεῖ τήν Ο.Ε. στήν ἀποδοχή τοῦ ἐνταφιασμοῦ καί στήν «ἀπόκρουση» τῆς καύσης.

v) Ὁ «παιδαγωγικός ρόλος» πού ἀσκεῖται- κατά τήν Πατερική παράδοση- στούς πιστούς ἀπό τή θέα τῶν κεκοιμημένων καί τῶν κοιμητηρίων καί εὐρύτερα ἀπό τή «μνήμη θανάτου». Τό «λογικό» ἀντίθετο τῆς δυτικῆς κοινωνίας μέ τή «νευρωτική φοβία» γιά τήν ἐπιθανάτια κατάσταση μέ τίς μεταθανάτιες διαστάσεις της, δέ θά μποροῦσε νά θεωρηθεῖ ἀνεξάρτητος ἀπό τήν ἀρνητική τοποθέτηση τῆς Ο.Ε γιά τήν καύση τῶν νεκρῶν. Εἰδικότερα, ἡ ἐμμονή τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν νά ἀπωθήσουν ἔστω ἔμμεσα τό θάνατο

---

76. Θ. Στράγκα, *ὅ.π.*, σελ. 2084· Τ. Χατζηφώτη, *ὅ.π.*, σελ. 144. Γ. Πολυζωΐδη, *ὅ.π.*, *Ἐκκλησία*[31] (1954) 317.

77. Συμεών Ν. Θεολόγου, *Λόγος Δ΄* § δ΄. Ζαγοραίου Δ., *Τοῦ ὁσίου καί Θεοφόρου*.. Ν.Θ., ἔκδ. Σπανός, Ἀθήνα χ.χ., σελ. 46Β΄.

78. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τό ὄνομα τοῦ κοιμητηρίου*, *PG* 49, 394.

79. *Αὐτόθι*, *PG* 49, 393.

καί τίς ὁρατές αὐτοῦ ἐνδείξεις, τίς ὤθησε στήν ἀποσιώπηση τοῦ θανάτου[80], στήν προσπάθεια ὡραιοποίησής του[81], ἤ - καί στήν ὕστατη προσπάθεια- ἀπώθησής του διά τῆς ἀποτέφρωσης[82]. Ἄς μήν ξεχνᾶμε ὅτι κατά τήν Ο.Ε. ἡ θέα τῶν κεκοιμημένων καί τῶν κοιμητηρίων, συντελεῖ θετικά στήν αὐτοθεώρηση, ἀναθεώρηση καί ἐπαναποτοποθέτηση τῶν πιστῶν στό «μυστήριο τῆς ζωῆς[83]».

vi) Οὐσιαστική θεωρεῖται, ἐπίσης, ἡ συμβολή τοῦ ἐνταφιασμοῦ στήν καλλιέργεια τῆς τέχνης (ἀρχιτεκτονικῆς, ἁγιογραφίας κ.ἄ.) σέ ἀντίθεση μέ τήν ἀποτέφρωση πού λειτουργεῖ ἀνασταλτικά πρός κάθε ἀνάλογη μορφή πολιτιστικῆς προαγωγῆς[84].

v) Τέλος, ἡ ἐπιφύλαξη πού ἐκφράζεται ἀπό τούς ἰατροδικαστικούς κύκλους ἀναφορικά μέ τήν ἀποτέφρωση, ὡς μέσο συγκάλυψης δολοφονικῶν ἐνεργειῶν[85], θά μποροῦσε νά θεωρηθεῖ ὡς συνηγοροῦσα αἰτία, κατά τῆς καύσης τῶν νεκρῶν[86].

---

80. Διονυσίου (μητρ. Μέμφιδος), «Ὁ θάνατος προσκλητήριο διά τήν αἰωνιότητα», Α', *Πάνταινος* 1-2 (1981) 7· Γ. Μαντζαρίδη, *ὅ.π.*, 502-503, 505· Β. Duburque, «Ἡ ἐξαφάνιση τοῦ χάρου καί τό μέλλον τοῦ ἀνθρώπου», *Σύγχρονα Βήματα* 46 (1983) 90· P. Rion, *The Funeral and the mourner*, U.S. x.x., p. 119, 110-111.

81. Γ. Μαντζαρίδη, *ὅ.π.*, σελ. 503-504· Φ. Φάρου, *Τό πένθος*, ἔκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα² 1988, σελ. 60-61· T. Urtain, «Τά κοιμητήρια τῆς Δύσης», *Σύγχρονα Βήματα* 46 (1983) 85-86.

82. P. Ramun, *ὅ.π.*, σελ. 101, 91· P.Rion, *ὅ.π.*, σελ. 117-118· J. Urban, *ὅ.π.*, *Σύγχρονα Βήματα*, 46 (1983) 87.

83. Ε. Δουνδουλάκη, *ὅ.π.*, *Παύλειος Λόγος* (1997) 25· Κ. Καλλινίκου, *Ὁ χριστιανικός ναός*, ἔκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1969, σελ. 560· Α. Καντιώτη (μητρ. Φλωρίνης), *Πρός κλῆρον καί λαόν*, ἔκδ. Σταυρός, Ἀθήνα 1969, σελ. 98· Γ. Μαντζαρίδη, *Χριστιανική ἠθική*, ἔκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλ.³ 1991, σελ. 470. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Περί θανάτου*, 31P.G. 63, 803, 809-810· Δ. Λουκάτου, «Ἡ καύση τῶν νεκρῶν δέν εἶναι ἡ λύση γιά τήν ἀποσυμφόρηση τῶν κοιμητηρίων», *Ἐκκλ. Ἀλήθεια* 394 (1994).

84. Γ. Ἀντουράκη, *ὅ.π.*, σελ. 32-38.

85. Γ. Κατσᾶ, «Ἡ ἀνά τοῦ αἰῶνος μεταχείρισις τῶν νεκρῶν», *Ἀστυνομικά χρονικά* 67 (1956) 3250-3253.

86. Ε. Δουνδουλάκη, *ὅ.π.*, *Παύλειος Λόγος* 18 (1997) 25.

Ἡ ἠθική διάσταση τοῦ ζητήματος τῆς καύσης τῶν νεκρῶν· προτεινόμενες λύσεις:

Ὁλοκληρώνοντας ἤ καλύτερα ὑπερβαίνοντας τό περίγραμμα στό ὁποῖο ἀναπτύχθηκε τό συγκεκριμένο ζήτημα, ἐπιβάλλεται νά ἀναζητήσουμε τήν αἰτία πού ὠθεῖ κάποιο σέ υἱοθέτηση τῆς καύσης.

Ἡ ἐπιθυμία καύσης τῶν νεκρῶν ὡς «κάτοπτρο» τῆς ἐσωτερικῆς πνευματικῆς κρίσης τοῦ ἀνθρώπου, παρέχει τή δυνατότητα τῶν ἀκόλουθων ἐκτιμήσεων.

Ἡ ἐσωτερική κρίση τοῦ ἀνθρώπου ἐντοπίζεται σέ τρεῖς διαστάσεις. Αὐτή τῆς σχέσης τοῦ ἀνθρώπου μέ τό Θεό, μέ τόν ἴδιο του τόν ἑαυτό καί μέ τόν πλησίον. Εἰδικότερα, ἡ θεωρητική, ἔστω, υἱοθέτηση τῆς ἀποτέφρωσης ἐκδηλώνει ἀρνητική διάθεση ἐμπειρίας καί μετοχῆς τοῦ συγκεκριμένου προσώπου μέ τό Θεό ὡς δημιουργοῦ, ὡς σημείου ἀναφορᾶς καί ὀντολογικῆς μας ἀναγωγῆς. Ἡ «ἀποστασία» αὐτή τοῦ προσώπου ἀπό τό Θεό, δημιουργεῖ ἀπό τή μία αἴσθημα μοναξιᾶς καί πικρίας πού σέ συνάρτηση μέ προσωπική ἐσωτερική ἀνασφάλεια (στοιχεῖο ἀτομικῆς διάστασης), «*γεννᾶ τάσεις μηδενισμοῦ πού σύντομα θά μεταμορφωθοῦν σέ...... παράλογη πρόθεση αὐτοκαταστροφῆς*[87]». Ἀπό τήν ἄλλη, πάλι, ἡ διάσταση αὐτή ἀπό τό Θεό εἶναι πιθανό νά δημιουργήσει τάσεις ὑπερεκτίμησης τῆς προσωπικῆς ὕπαρξης μέ σταδιακή «λήθη» τῆς παροδικότητας τῆς ἀνθρώπινης φύσης καί τῶν ὁρίων της. Τό μόνο πού θυμίζει τήν τελευταία αὐτή παράμετρο, εἶναι ὁ θάνατος τόν ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος τείνει νά ἀπωθήσει ἀποσιωπώντας τον καί ὡραιοποιώντας ἤ «ἐξαφανίζοντας» (!) τίς ἐνδεικτικές ὁρατές αὐτοῦ ἐκφράσεις.

Ὁ ἄνθρωπος, ὅμως, ὡραιοποιώντας ἤ «ἀπωθώντας» βίαια τό θάνατο-ὅπως ὑποσυνείδητα, ἑρμηνεύεται ἡ ἐνέργεια τῆς ἀποτέφρωσης-ἀρνεῖται οὐσιαστικά νά ἀποδεχτεῖ τήν προσωπική του «εὐθύνη» στή συνέπεια τοῦ θανάτου· μεταθέτοντας, ἔμμεσα τό «αἴτιο» τοῦ τελευταίου στό Θεό, μέ ὅλες τίς ὀντολογικές συνέπειες πού ἔχει ἡ ἐσφαλμένη αὐτή θεώρηση,[88]

---

87. Β. Γιούλτση, *Γενική Κοινωνιολογία*, ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη[4] 1994, σελ. 274.

88. Μ. Φωτίου, *Ἀμφιλόχια*, 240, 4, P.G., 191, 103Bq 51381:«*Ζωή μέν γάρ*

ὅπως ὄξυνση τῶν σχέσεων μεταξύ ἀνθρώπου καί Θεοῦ καί σύγχυση σέ ὑπαρξιακό ἐπίπεδο. Ἔτσι, ὅμως, ἐγκλωβίζεται ὁ ἄνθρωπος σέ μία ἀτέρμονη περιδίνηση ἄστοχων θεωρήσεων μέ ἐπιπτώσεις ἀνασταλτικές σέ ἐπίπεδο αὐτοθεώρησης, ἀναθεώρησης καί ἐπανατοποθέτησής του σέ ὑπαρξιακά ζητήματα.

Φυσική, ἐπεκτατική, συνέπεια τῶν δύο προηγούμενων «διαστάσεων», ἐντοπίζεται καί στίς διαπροσωπικές σχέσεις του προσώπου.

Ἡ θεωρητική, ἔστω, υἱοθέτηση τῆς καύσης τῶν νεκρῶν ἀποτελεῖ ἐνδεικτική ἔκφραση τῆς ὄξυνσης τοῦ δεσμοῦ τῶν μελῶν τοῦ σώματος τῆς ἐκκλησίας καί εἰδικότερα μεταξύ ζώντων καί κεκοιμημένων[89] μέ ὑποσυνείδητο τό στοιχεῖο τῆς «λήθης» τῶν τελευταίων ἀπό τούς πρώτους.

Ἔγινε, ὑποθέτουμε, ἀντιληπτό ὅτι ἡ οὐσία τοῦ ζητήματος τῆς καύσης τῶν νεκρῶν βρίσκεται πέρα ἀπό τίς κατά καιρούς ἐκφραζόμενες ἀφορμές καί ἀνάγεται σέ ἐπίπεδο ὑπαρξιακό, ἠθικό ἤ καλύτερα «ὀντολογικό».

Τί θά μποροῦσε «προληπτικά» νά προταθεῖ ὥστε νά ἀποφευχθεῖ μία προαιρετική, ἔστω, καθιέρωση τῆς ἀποτέφρωσης στό μέλλον;

Σέ «ὀντολογικό» ἐπίπεδο: ἀνάκτηση τῆς ἐμπιστοσύνης πρός τό Θεό καί ἀναθεώρηση τῆς ὕπαρξής μας ὡς προέκταση τῆς πρώτης, σέ προσωπική, καί διαπροσωπική διάσταση, Τέλος, σέ πρακτικό ἐπίπεδο, γιά τήν ἀποσυμφόρηση τῶν κοιμητηρίων θά μποροῦσαν νά δημιουργηθοῦν πολυόροφοι οἰκογενειακοί τάφοι καί προτροπή-τῶν κατοίκων τῶν μεγαλουπόλεων-ἐνταφιασμοῦ τῶν δικῶν τους στόν τόπο καταγωγῆς τους. Ἐπίσης, ἡ ἀνακομιδή τῶν ὀστῶν, τῶν κεκοιμημένων-ὅπως ἐξάλλου γίνεται καί στίς ἡμέρες μας-μπορεῖ νά συμβάλλει θετικά, πρός ἀποφυγή τῆς ἀποτέφρωσης.

ὥριστο παρά Θεῷ προέγνωστο δέ καί ὁ θάνατος· διά τοῦτο ὁ Θεός θανάτου οὐ γάρ ἡ πρόγνωσις εἰργάσατο θάνατον, ἀλλ᾽ ἡ τῆς ἐντολῆς παράβασις» πρβλ. Γ. Μαντζαρίδη, *ὅ.π.*, σελ. 449.

89. Γ. Μαντζαρίδη, *ὅ.π.*, σελ. 189-190· Ν. Ματσούκα, Δογματική.... Β', *ὅ.π.*, σελ. 498-499· Τοῦ ἰδίου, Δογματική,....Γ', *ὅ.π.*, σελ. 285, 286· Δ. Τσελεγγίδη, *Δυτική Θεολογία καί πνευματικότητα*, (σημ. ἀπό Πανεπιστημιακές παραδόσεις), ἔκδ. Υ.Δ Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 59.

Κατακλείοντας, θά θέλαμε νά τονίσουμε ὅτι: «Εἰ καί ἀτονώτερος ἐλεχθείη τοῦ προβλήματος ὁ ἡμέτερος λόγος τήν μέν παράδοσιν ἥν παρά τῶν Πατέρων διεδεξάμεθα, φυλάξωμεν ἐς ἀεί βεβαίαν τε καί ἀκίνητον[90]» διότι ἄν καί ἡ καύση τῶν νεκρῶν βρίσκεται σέ «ἐνδομήτριο», ἀκόμα κατάσταση στόν Ἑλλαδικό χῶρο, κάποια στιγμή θά δεῖ τό φῶς τῆς ἡμέρας καί θά ἀπαιτήσει δικαιώματα.

---

90. Γρηγορίου Νύσσης, *Περί τοῦ μή εἶναι τρεῖς θεούς*, *PG* 45, 117 Β΄ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Πρός τούς διαβάλλοντας τάς ἁγίας εἰκόνας*, *PG*, 91, 1297Β.

Vassilios A. Tsingos, D. Th.

ST AUGUSTINE' S "DE DOCTRINA CHRISTIANA"

(A commentary on the ***Prologue***)*

In *De Doctrina Christiana* St Augustine sets forth his ideas on the nature of exegesis and on the relation of Scripture to Theology and the human Sciences. It is a compendium of biblical Hermeneutics supplemented by an exposition of Christian rhetoric. In this genuine treatise on the interpretation of the Bible, St Augustine attempts to help the reader to understand the Christian message better and thus be able to pass it on to others. By formulating an approach to Scriptures, the author, at the same time, presents us with a framework by which Christianity can fit properly into the world. For St Augustine living «in the age when culture was thought of exclusively in terms of the understanding of a classical text, the Bible was nothing less than the basis of a 'Christian culture', a *doctrina Christiana*»[1].

Besides, theological themes such as the relation between pagan and Christian culture, or reason and revelation, or nature and grace, are only a few of the many areas which Augustine touches on in his monumental work. The lines that follow represent an attempt to comment upon the *Prologue* of *De Doctrina Christiana*. I propose to start by making some general remarks concerning biblical Hermeneutics and then I shall try to bring together some critical thoughts chiefly on the basis of my own reading of Augustine's text.

When the first generation of Christian believers had passed away, those who knew the original Hebrew and Greek which the

---

* This paper presented at a meeting on March 26 1990, at the Faculty of Theology, St Patrick's College Maynooth, Dublin.

1. Peter Brown, *Augustine of Hippo*, ed. Faber & Faber, London 1967, p. 263.

sacred authors wrote, who were steeped in their mental and social world with all its associations, a great many matters which had never been such before, became difficulties in the scriptural text. Thus, there arose a new need for interpreting it, particularly in the Latin-speaking Western Church.

Usage has restricted the meaning of Hermeneutics mainly to the science of biblical exegesis - that is, to the collection of rules which govern the right interpretation of Holy Scripture. The rules of Hermeneutics may be either of universal or particular application; they may be valid for the right explanation of any book or writing, or they may be adapted for a particular class of books, for instance Holy Scripture. Biblical Hermeneutics belongs to this second class, not because the universal rules of exegesis are inapplicable to the sacred books, but because the sacred character of the Bible demands additional rules of interpretation which are not applicable to profane writings. Since the Bible has at once a divine and a human origin, the interpreter of it must take both into account. As the work of men, it must be explained according to the rules that apply to any human writing (literary criteria); as inspired by God, it is subject to certain rules of inerpretation that apply to it alone (criteria from doctrinal definition, from the Church's traditionand from the writings of the Fathers).

The first beginnings of Christian Hermeneutics in Origen (*De Principiis*) are developed by Augustine in his *De Doctrina Christiana*. «This book is one of most original that Augustine ever wrote»[2]. The author being by nature a genius, he has well-educated in classical philosophy and literature. From the *Prologue* we can discern that he was well aware of all the rational criticisms and able to anticipate the objections that would be raised agaist the doctrine of his book, indeed against his undertaking to write such a book at all.

The *Prologue* of *De Doctrina Christiana* seems to call for a word or two at each paragraph.

§ 1. In this book St Augustine proposes to teach students of the Bible those rules which they must know if the students are able to understand existing scriptural commentaries or to pass on their own rules to the other students. Teaching these rules for the interpretation of Scripture is not a superfluous task. His main position seems to

2. Op. cit., p. 264.

be that «the Bible had been 'veiled' by God in order to 'exercise' the seeker[3]». He has the utmost confidence in the efficacy of his principles both as enlightening Bible students in these two ways and as protecting them against their adversaries. Certain people, he says, will condemn these rules unless he forestalls them by answering their objections in this *Prologue.* Those, who are not mentioned in the *Prologue*, will lose their power and will lure Bible students from their wholesome work into deleterious idleness.

§ 2. He anticipates some odjections and critisisms from different groups of people. Thus some will condemn his rules because of their inability to understand and apply them. They will find them useless, out of disappointment for the poor result. Furthermore, others again will say that divine guidance enables anyone suitably to explain the obscurities of Scripture without needing of Augustine's rules (the future Protestant outlook).

§ 3. Augustine abruptly dismisses the uncomprehensive, as though he could not possibly have expressed his rules a little more simply, a little more lucidly, in this book: «*I am not to blame because they do not understand*». They cannot, he says, even see the heavenly bodies that their finger points far less they can't see their own bodiers themselves. The reader has little patience with the disappointed, who think they can see the heavenly bodies, as the *Prologue* points out: «*I cannot supply the vision by means of which either this gesture or what it indicates can be seen*». But he does implicitly distinguish his rules from Scripture itself, the integrity of which remains his chief concern.

§ 4. As though Origen and St Gregory of Nyssa had contributed nothing of any value to Christian exegesis, St Augustine does not envisage anyone's ability to understand and treat Scripture without the rules «*which I have undertaken to supply herewith*». Men must learn these rules from him, he argues, because they must learn the alphabet from someone else who is also human. This is curious logic from a distinguished philosopher.

§ 5. As men have had to learn any language they know men have had to learn from someone among their fellows, they also must learn these particular rules from the expert, who is St Augustine. Otherwise the devil may persuade them not to go to church any

3. Op. cit., p. 261.

longer and hear the Gospel - indeed not to read any book or listen to any teacher at all. Again here there is some curious logic from so stern a scholar.

§ 6. Because St Paul and Cornelius were each, after a heavenly vision, sent to a man for instruction in the faith - because God wishes «*to have men supply His word to men*» -

§ 7. because Philip was sent to explain Isaiah for the eunuch, and Moses, after God had spoken to him, nevertheless consulted his father-in-law Jethro - men should now accept these particular rules which are not the faith from the expert Augustine who is not one of the original disciples.

§ 8. After so much discussion on what Augustine - at least in this *Prologue* - calls his own rules, one is happy to agree with his very rational and very Christian sentiment that «*no one should consider anything by his own, except perhaps a lie, since all truth is from Him who said, 'I am the truth'*".

§ 9. It comes as rather an anticlimax when Augustine returns to self-commendation, declaring last of all that whoever accepts his rules will find in *any* book «*the hidden sense without any error*».

After this synoptic presentation two further points should be made about the *Prologue*.

1. For St Augustine the revelation of faith to the individual has to be transmitted through the Church (see in § 6 the reference to the case of St Paul and Cornelius). The christian faith which is contained in the Bible cannot be grasped individually; it must be grasped ecclesially, and it is therefore an ecclecial event. In the eucharistic community Christians do not only share the bread of Christ but also His Word. That is why, according to St Augustine, Christians go to Church not only to «*hear the Gospel*» but also to «*learn the Gospel*» (see § 5). Furthermore, by implication, we could say that as the Church exists for all the people, similarly biblical truth is open to all Christians. Truth, therefore, should be catholic, inclusive, specific and universal.

2. St Augustine was aware of the decline of secular culture. During his lifetime he had be been beholding Christians and pagans from being drawn into a great conflict with some of the Christians repudiating classical culture and literature altogether. Augustine seems to take a more balanced stance. Although he knew monks, like St Antony, who had been taught to read only by illumination

(see § 4), he regarded «by-passing education as quite ridiculous»[4] (see § 5). He was convinced that the study of the Bible«demands a whole range of literary interests unknown to classical readers»[5], and that it also requires «the same erudite treatment as the pagans give to Virgil»[6].

In the *Prologue* of our work Augustine defends the use of secular knowledge upon the study of the Bible against those who think they can understand Scripture by divine illumination, without any help from man. However, as he explains later in his work, the real and legitimate aim of secular knowledge is to help Christianity understand Scripture, which in turn contains every useful element that can be found in the human Sciences.

What we have said, thus, far depends basically on the *Prologue* and should not be taken as a definitive statement. It would seem that in the *Prologue*, St Augustine the philosopher has not yet established complete harmony with Augustine the theologian and pastor of souls. At this stage he is obviously still under the tremendous impression of his personal conversion to Christianity. Generally speaking, we feel that somebody who is Christian by birth does not feel the same need to apologize and to rejest anticipated criticisms as one who is converted to Christianity. The enthusiasm of the latter does not always characterize the former, who often lacks the ability to describe, from experience, life and thought outside Christianity.

The *De Doctrina Christiana* exerted an enormous influence throughout the Middle Ages, thus contributing to the development of the role of Scripture in the Church. Even today biblical exegetes owe Augustine an incalculable debt for establishing, if we may say so, the framework of their own science, even though some scholarsa mong them have characterized Augustine's exegetical principles as «unscientific».

We may come to a conclusion draw to a close by observing that this *Prologue* vigoursely introduces the reader into one of the most epoch-making works of patristic literature by the most influential of the Western Fathers of the Undivided Church.

---

4. Op. cit., p. 263

5. Beryl Smalley, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, ed. Blackwell, Oxford 1952, p. 26.

«St. Augustine's ' *De Doctrine Christiana*' (A commentary on the Prologue)».

Περίληψη

Ἡ μελέτη αὐτή ἀποτελεῖ μία ἀπόπειρα προσεγγίσεως τῆς συμβολῆς τοῦ ἔργου *De Doctrina Christiana* (Περί τῆς χριστιανικῆς διδαχῆς) τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου στή διερεύνηση τῶν σχέσεων τῆς θείας Ἀποκαλύψεως μέ τόν ἀνθρώπινο λόγο καί πολιτισμό, ὅπως ἐπίσης τῆς σχέσεως μεταξύ φύσεως καί χάριτος μέ βάση τό χριστιανικό δόγμα. Ἀρχικά παρατίθενται ὁρισμένες γενικές ἑρμηνευτικές ἀρχές τοῦ ἱεροῦ πατρός πού ἀπορρέουν ἀπό τόν προβληματισμό του νά κάνει προσιτό τό θεόπνευστο κείμενο τῆς Ἁγίας Γραφῆς στούς συγχρόνους του ἀναγνῶστες. Γιά τήν καρπο-φόρο ἐξέταση τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἀπαιτεῖται ἐκ μέρους τοῦ ἀναγνώστη ἰδιαίτερος φιλολογικός καί θεολογικός καταρτισμός.

Παρουσιάζεται συνοπτικά κατά παραγράφους τό περιεχόμενο τοῦ προλόγου τοῦ αὐγουστινείου ἔργου *De Doctrina Christiana*. Οἱ μέθοδοι ἑρμηνείας θά πρέπει νά συνδυάζουν φιλολογικά καί θεολογικά κριτήρια. Οἱ ἑρμηνευτικές του ἀρχές περιλαμβάνουν σεβασμό στήν «ἀνθρώπινη» γλώσσα τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τήν πολιτιστική δυναμική τοῦ βιβλικοῦ λόγου, ἀλλά καί ἀνάγνωση ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ἐντός τῆς Ἐκκλησίας, ἀφοῦ δέ μπορεῖ νά ἀγνοηθεῖ ἡ δογματική θεολογική σκέψη, τά συγγράμματα τῶν Πατέρων, καί γενικά ἡ ἐκκλησιαστική παράδοσή της. Ἡ μελέτη ὁλοκληρώνεται μέ κριτικές παρατηρήσεις καί ἐπισημάνσεις γιά τή σημασία τοῦ ἔργου καί τήν ἐπιρροή τοῦ συντάκτη του στή Δυτική θεολογία.

BIBLIOGRAPHY CONSULTED

Text: Augustine, Saint, *On Christian Doctrine*, translated by D. W. Robertson, ed. The Liberal Arts Press, New York 1958.

Brown, Peter, *Augustine of Hippo*, ed. Faber & Faber, London 1967.
Geffré, Claude, *The Risk of Interpretation: On being faithful to the Christian tradition in a non-Christian age*, ed. Paulist Press, New York 1987.
Smalley, Beryl, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, ed.Blackwell, Oxford 1952.

Μαρίας Τατάγια, Θεολόγου

Ἡ καύση τῶν νεκρῶν κατά τήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία.
(Θεολογική καί νομοκανονική προσέγγιση).

Ἡ καύση τῶν νεκρῶν ἦρθε στό προσκήνιο στά μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα, μετά τή Γαλλική ἐπανάσταση, στή Γαλλία καί στή συνέχεια καί σέ ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρώπης, ὅπως στή Γερμανία (1856), στήν Ἰταλία (1873), στήν Ἀγγλία (1874), στό Βέλγιο (1876)[1].

Οἱ πρῶτες κινήσεις ἔγιναν ἀπό γιατρούς καί ἀπό κάποιους πού θεωροῦσαν τούς ἑαυτούς τους προοδευτικούς, μή «προκατειλημμένους», «φιλελεύθερους»[2]. Ὅλοι αὐτοί ὑποστήριζαν ὅτι δημιουργοῦνται κίνδυνοι γιά τήν ὑγεία ἀπό τή σήψη τῶν πτωμάτων- ἐπειδή ἐπικρατοῦσε ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ ἀνάπτυξη καί ἐξάπλωση τῶν λοιμωδῶν νόσων εἶχε τήν πηγή στά νεκροταφεῖα- καί ὅτι μολύνονται τά ὑπόγεια ὕδατα[3]. Ἐπίσης καθώς ἐπεκτείνονταν οἱ πόλεις δημιουργοῦνταν πρόβλημα χώρου στά μεγάλα ἀστικά κέντρα. Θεωροῦσαν ὅτι οἱ ἐκτάσεις πού χρησιμοποιοῦνται γιά τήν ταφή τῶν νεκρῶν εἶναι πολλές φορές πολύτιμες καί εὔφορες τίς ὁποῖες ἄν ἐκμεταλλεύονταν οἱ ζωντανοί θά μποροῦσαν νά συμβάλλουν στήν κοινωνική εὐημερία[4]. Πέρα ὅμως ἀπό

---

1. Δημ. Θεοδωρίδη, *Ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν*, Ἀθήνα 1956, σσ. 69-70.
2. Γρηγ. Παπαμιχαήλ «Καῦσις ἤ ἐνταφιασμός», *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 10 (1912), σ. 338.
3. Ἰω. Τσαντήλα, «Ταφή καί καύση τῶν νεκρῶν ἰδία κατά τούς βυζαντινούς χρόνους», *Βυζαντιναί Μελέται* τ. Δ′, σ. 621.
4. Γρηγ. Παπαμιχαήλ, *ὅ.π.*, σ. 341.

αὐτά ἡ ἴδια ἡ γῆ μέ τίς συνεχεῖς ταφές ἀδυνατεῖ νά ἀποσυνθέσει τά πτώματα καί παρουσιάζεται τό συνηθισμένο κατά τήν ἐκταφή νά βλέπουμε τό νεκρό μουμιοποιημένο[5].

Γιά πρώτη φορά στήν Ἑλλάδα συζητήθηκε ἡ καύση τῶν νεκρῶν στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα (1912 καί 1917)[6]. Ὁ καθηγητής τῆς Θεολογικῆς σχολῆς καί ἀκαδημαϊκός Δημ. Μπαλάνος ἔγραφε ὅτι «ἡ χριστιανική θρησκεία δέν ἀντιπράττει στήν καύση, ἄν αὐτή ἀποδειχθεῖ προτιμότερη ἀπό τήν ταφή. Ὁ Ἰησοῦς ἐτάφη ἀπό τούς μαθητές του γιατί αὐτός ἦταν ὁ καθιερωμένος τρόπος. Τό ὅτι ὅμως ὁ Ἰησοῦς ἐτάφη δέν συνάγεται ὅτι ἐπιβάλλεται καί σέ μᾶς ἡ ταφή. Ἐμεῖς δέν πρόκειται νά γίνουμε μιμητές τῶν ἐξωτερικῶν συνθηκῶν τοῦ βίου τοῦ Ἰησοῦ. Οἱ χριστιανοί εἶχαν πάντα μιά ἀντιπάθεια πρός τήν καύση, ἡ ὁποία ὅμως δέν στηρίζεται ἐπί δογματικῶν προϋποθέσεων. Πρόκειται μᾶλλον γιά ἕνα θέμα θρησκευτικά ἀδιάφορο γιά μιά ἀνθρώπινη ἀντίληψη τῶν χρόνων ἐκείνων[7]».

Τό 1937, ἀφοῦ εἶχαν γραφεῖ τά παραπάνω, ἡ Ἱεραρχία κατάρτισε μία ἐπιτροπή γιά νά μελετήσει τό θέμα, ἡ ὁποία διατύπωσε τή γνώμη «ὅτι ἡ καύση τῶν νεκρῶν ἀντίκειται στό πνεῦμα τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας δεδομένου ὅτι ἡ ταφή ἀποτελεῖ μακροχρόνια παράδοση γιά τήν κατάργηση τῆς ὁποίας ἀπαιτεῖται ἀπόφαση τοῦ συνόλου τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν»[8].

Τό 1943 ὑποβλήθηκε στό Πρωτοδικεῖο Ἀθηνῶν αἴτηση νά ἱδρυθεῖ στήν Ἑλλάδα «Ἑταιρεία πρός διάδοση τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν» μέ πρωτοστάτη τό γιατρό Δημ. Θεοδωρίδη. Ἡ αἴτηση αὐτή ἀπορρίφθηκε ἀπό τό δικαστήριο μέ τήν ὑπ᾽ ἀρ. 2676/43 ἀπόφαση[9].

Τό 1946 ἐπανῆλθαν ἐκ νέου ἀφοῦ ἄλλαξαν κάπως τό πρόσωπο τῆς ἑταιρείας μέ τόν τίτλο: «Ἐπιστημονική Ἑταιρεία πρός μελέτη τῶν διαφόρων συστημάτων τῆς μεταχειρίσεως τῶν νεκρῶν». Αὐτή τή φορά τό Πρωτοδικεῖο ἔβγαλε

6. *Αὐτόθι* σ. 617.

7. Σιμ. Μπαλάνου, Ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν ὑπό θρησκευτικήν ἔποψιν, ἀνάτυπον ἀπό τό περιοδικό «*Ἡ Μελέτη*» 1912, σσ. 7-13.

8. Δημ. Θεοδωρίδη, *ὅ.π.*, σσ. 89-90.

9. *Αὐτόθι*, σ. 91.

θετική ἀπόφαση καί ἡ ἑταιρεία ἀπέκτησε νομική προσωπικότητα. Τόνιζαν ὅτι «ὁ ἐνταφιασμός δέν εἶναι δόγμα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἀλλά ἔθιμον. Δόγμα εἶναι ἡ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν, ἡ ὁποία ὅμως δέν σημαίνει ὅτι θά γίνει ἀνάσταση τῆς παλαιᾶς σαρκός ἀλλά πνευματική ἀναγέννηση»[10]. Μάλιστα κάτω ἀπό τήν ἰσχυρή ἀντίδραση τῆς Ἐκκλησίας ἀποστάτησαν πρός τόν Προτεσταντισμό ὁ ὁποῖος δεχόταν τήν καύση τῶν νεκρῶν.

Τό 1960 συζητήθηκε ξανά τό θέμα ὅταν ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀρνήθηκε νά κηδεύσει τό μουσικό Δημ. Μητρόπουλο ὁ ὁποῖος μέ δική του βούληση εἶχε ἀποτεφρωθεῖ μέ τό σκεπτικό ὅτι ἡ καύση ἀντιβαίνει στό πνεῦμα τῆς ἁγίας Γραφῆς καί τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως[11].

Τό 1985 ὁ Δῆμος Καλλιθέας ἔκανε αἴτηση νά τοποθετηθεῖ κλίβανος. Ἡ Ἱερά Σύνοδος ἀπέρριψε τήν αἴτηση, ὅπως ἐπίσης καί τό Πολυμελές Πρωτοδικεῖο Ἀθηνῶν μέ τήν ὑπ᾽ ἀρ. 1819/1986 ἀπόφασή του[12].

Εἶναι χαρακτηριστικά τά λόγια τοῦ γιατροῦ Θεοδωρίδη ὁ ὁποῖος μέ σθένος ἀντικρούει τήν ἄρνηση τῆς καύσης τῶν νεκρῶν τήν ὁποία θεωρεῖ ὅτι «ἀποτελεῖ ὄνειδος γιά τόν 20ον αἰῶνα, ἕνα αἶσχος πού προέρχεται ἀπό μία λογική παραλόγου ἡ ὁποία ἀντιτίθεται στά ἐπιστημονικά δόγματα. Ἡ προσπάθεια τῶν ὀπαδῶν τῆς καύσης εἶναι πρός τό καλό τῆς ἀνθρωπότητας καί θά πρέπει νά ἀναλογισθοῦν οἱ ἰθύνοντες τῆς Ἐκκλησίας ὅτι μιά μέρα θά ἐπιβληθεῖ. Ὁ νόμος τῆς ἀνάγκης θά τήν ἐπιβάλλει καί καμία δύναμη δέν θά μπορεῖ νά ἀντισταθεῖ. Γιατί λοιπόν νά μήν ἐπιβληθεῖ καί τώρα; Καί ἄν δέν εἶναι δυνατόν νά ἐπιβληθεῖ νά γίνει τουλάχιστον προαιρετική ὥστε στό προσεχές μέλλον νά ἐπιβληθεῖ ὁριστικά διά νόμου»[13].

Ἡ θέση τῆς Ἐκκλησίας

Μετά ἀπό ὅλα τά παραπάνω εἶναι ἀναγκαῖο νά ἐρευνή-

10. *Αὐτόθι* σ. 91.
11. Εὐαγγ. Ματζουνέα, *Ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν*, Ἀθήνα 1992, σ. 26.
12. *Αὐτόθι*, σσ. 31-32.
13. Δημ. Θεοδωρίδη, *ὅ.π.*, σ. 50.

σουμε γιά ποιό λόγο ἡ ἐκκλησία ἀντιστρατεύεται στήν καύση καί πού ἀκριβῶς στηρίζει τίς ἀπόψεις της.

Ἡ πρώτη ἀναφορά στό θέμα αὐτό γίνεται στήν Ἁγία Γραφή στό θεόπνευστο βιβλίο τῆς «Γενέσεως»[14] στό διάλογο τοῦ Θεοῦ μέ τόν Ἀδάμ μετά τήν πτώση, ὅταν τούς ἀναγγέλει τήν κρίση Του γι᾽ αὐτούς: «Ἐν ἱδρῶτι τοῦ προσώπου σου φαγεῖν τόν ἄρτον σου, ἕως τοῦ ἀποστρέψαι εἰς τήν γῆν, ἐξ ἧς ἐλήφθης, ὅτι γῆ εἶ καί εἰς γῆν ἀπελεύσῃ». Ὁ ἴδιος ὁ Θεός δίνει αὐτήν τήν καταδίκη στον ἄνθρωπο μέσα ὅμως στό ὅλο πνεῦμα τῆς θείας ἀποκαλύψεως. Αὐτά τά λόγια τοῦ Θεοῦ εἶναι μέν μιά τιμωρία γιά τήν παρακοή, ἀλλά ἐμπεριέχουν καί τήν ἀπέραντη φιλανθρωπία Του καί προμηνύουν, ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια, τό ὅλο σχέδιο καί τήν οἰκονομία γιά τήν σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ Θεός διατάσσει τό σῶμα τοῦ ἀνθρώπου νά καταχωθεῖ στή γῆ ἀπό τήν ὁποία δημιουργήθηκε, τό δέ πνεῦμα νά ἐπιστρέψει σέ Ἐκεῖνον. Οἴκοθεν νοεῖται ὅτι ἡ ἐπιστροφή τοῦ σώματος πρέπει νά γίνει ἀκέραια ἀπό τά συστατικά τά ὁποῖα ἐπλάσθη καί αὐτό βέβαια δέν τό λέει τυχαῖα ὁ Θεός, ἀλλά ἔχει τό σχέδιό Του.

Τό χωρίο αὐτό παρεξηγήθηκε ἀπό τούς ὑποστηρικτές τῆς καύσης, οἱ ὁποῖοι ἔχυσαν πολλή μελάνη γιά νά πείσουν ὅτι ἡ ἐντολή αὐτή δέν ἔχει σχέση μέ τήν ταφή τῶν ἀνθρώπων, ἀλλά ἔχει τό χαρακτήρα τῆς πρόρρησης, δηλαδή θέλει νά πεῖ, ὅτι ἡ τύχη τοῦ ἀνθρώπου μετά τήν παράβαση τῆς ἐντολῆς θά εἶναι ὁ θάνατος[15].

Ὁ καθηγητής Μπαλάνος, πού ἀναφέραμε παραπάνω, ἔγραφε ὅτι αὐτή ἡ φράση τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἶναι ἁπλῶς παραστατική γιά νά δηλωθεῖ τό ὑλικό τοῦ σώματος σέ ἀντίθεση μέ τό ἄϋλο τῆς ψυχῆς. Ἤθελε νά πεῖ ὁ Θεός: «Εἶσαι ὑλικό ὄν καί θά πεθάνεις» καί ὄχι ὅτι ἀπαιτεῖται ἡ ταφή[16].Στήν ἴδια ἄποψη στοιχεῖ καί ὁ γιατρός Δημ. Θεοδωρίδης[17].

Στήν ἱερά ἱστορία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τό χωρίο αὐτό

---

14. 3, 19.
15. Γρηγ. Παπαμιχαήλ, *ὅ.π.*, σ. 356.
16. Σίμ. Μπαλάνου, *ὅ.π.*, σ. 10.
17. Βλ. Δημ. Θεοδωρίδη, *ὅ.π.*, σ. 84.

ἐπιστεύετο ὡς ἐντολή. Στό βιβλίο τοῦ Ἰώβ διαβάζουμε : «τελευτήσει πᾶσα σάρξ ὁμοθυμαδόν, πᾶς δέ βροτός εἰς γῆν ἀπελεύσεται, ὅθεν καί ἐπλάσθη»[18]. Ὁ Σοφός Σειράχ ἀνακηρύττει τήν ἴδια πίστη διευκρινίζοντας ὅτι ἡ ταφή εἶναι ἐντολή τοῦ Θεοῦ: «Κύριος ἔκτισεν ἐκ γῆς ἄνθρωπον καί πάλιν ἀπέστρεψεν αὐτόν εἰς αὐτήν»[19]. Κανείς δέν διανοεῖτο νά καύσει τό νεκρό του, ἐνῶ σέ ὅλο τό γύρω εἰδωλολατρικό κόσμο αὐτό τό ἔθιμο κυριαρχοῦσε.

Ὁ Ἀβραάμ ὅταν πέθανε ἡ Σάρα, παρόλο πού ἦταν πάροικος καί παρεπίδημος στή χώρα τῶν Χαναναίων, ἐζήτησε «κτῆσιν τάφου» γιά νά τή θάψει[20] ὑπακούοντας στόν Θεό. Ἐπίσης ὁ Ἠσαῦ καί ὁ Ἰακώβ θάβουν τόν πατέρα τους Ἰσαάκ[21].

Σέ ὅλη τήν ἐξέλιξη τῆς πορείας του ὁ Ἱσραηλιτικός λαός δέν παρεκκλίνει ἀπό τό ρῆμα τοῦ Θεοῦ. Ὅπου ὑπάρχουν κάποιες ἐξαιρέσεις, οἱ ὁποῖες ἐπιβεβαιώνουν τόν κανόνα, ἔχουν τό νόημα τῆς ποινῆς. Ἔτσι στό «Λευιτικόν»[22], στίς κατ᾽ ἐξοχήν νομικές διατάξεις, ἐκεῖνος πού θά πάρει ὡς συζύγους κόρη καί μητέρα διαπράττει ἀνόμημα. Αὐτός καί ἐκεῖνες πρέπει «ἐν πυρί νά κατακαυθοῦν». Στό Α′ βιβλίο τῶν «Βασιλειῶν»[23] τά σώματα τοῦ Σαούλ καί τοῦ Ἰωνάθαν ἐκάησαν γιά νά μήν ἀτιμωθοῦν ἀπό τούς ἐχθρούς· ἦταν μιά ἰδιόμορφη κατάσταση ἀνάγκης.

Στήν Καινή πλέον Διαθήκη ὁ Χριστός, πού δέν ἦρθε νά καταργήσει ἀλλά γιά νά συμπληρώσει τό νόμο[24], δέν θίγει πουθενά τό θέμα τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν. Ἀντίθετα μάλιστα τό συνδέει μέ τήν ἐσχατολογική διδασκαλία του περί τῆς ἀναστάσεως. Ὁμιλεῖ γιά τόν προσωπικό του ἐνταφιασμό στή σκηνή τοῦ εὐαγγελίου ὅπου : «Ἡ Μαρία λαβοῦσα λίτραν μύρου νάρδου πιστικῆς πολυτίμου ἤλειψε τούς πόδας Αὐτοῦ... «Αὐτός δέ εἶπε : «... εἰς τήν ἡμέρα τοῦ ἐνταφιασμοῦ μου τετήρηκεν αὐτό»[25], διότι αὐτός ἔχει σχέση μέ τό μυστη-

18. 34, 15.
19. 17, 1.
20. *Γε.* 23, 4.
21. Βλ. 20, 14.
22. Βλ. 20, 14.
23. Πρβλ. 31, 12.
24. Πρβλ. *Μθ* 5, 27-28.

ριο τῆς ἀνάστασης πού ἐπίκειται νά συντελεστεῖ. Πρίν ἀπό λίγο εἶχε ἀναστήσει ἐκ τοῦ μνημείου τόν Λάζαρο[26] πιστοποιώντας «τήν κοινήν ἀνάστασιν» πρίν ἀπό τό πάθος.

Σέ ἄλλο σημεῖο πού ὁμιλεῖ γιά τήν τελική κρίση μᾶς ἀποκαλύπτει ὅτι «ἔρχεται ὥρα ἐν ᾗ πάντες οἱ ἐν τοῖς μνημείοις ἀκούσονται τῆς φωνῆς αὐτοῦ, καί ἐκπορεύονται οἱ τά ἀγαθά ποιήσαντες εἰς ἀνάστασιν ζωῆς, οἱ δέ τά φαῦλα πράξαντες εἰς ἀνάστασιν κρίσεως»[27].

Ὅταν πάνω στό σταυρό ἐξέπνευσε καί «τοῦ ναοῦ τό καταπέτασμα ἐσχίσθη καί ἡ γῆ ἐσείσθη καί αἱ πέτραι ἐσχίσθησαν καί τά μνημεῖα ἀνεῴχθησαν πολλά σώματα τῶν κεκοιμημένων ἁγίων ἠγέρθησαν καί ἐξελθόντες ἐκ τῶν μνημείων μετά τήν ἔγερσιν αὐτοῦ εἰσῆλθον εἰς τήν ἁγίαν πόλιν καί ἐνεφανίσθησαν πολλοῖς»[28].

Ἀπό τά παραπάνω χωρία βλέπουμε ὅτι τά ἴδια σώματα πού εἶχαν καταχωθεῖ μέσα στή γῆ ἀναστήθηκαν. Εἶναι φανερό λοιπόν γιατί, μετά τήν πτώση, ὁ Θεός ἀποφάσισε τό σῶμα τοῦ ἀνθρώπου νά ἐπιστρέφει στή γῆ. Τό φιλανθρωπικό σχέδιό Του ἦταν ἐν τῷ Χριστῷ τό σῶμα πού πίπτει μέσα στόν τάφο νά ἀναστηθεῖ. Μιά προτύπωση τῆς ἀνάστασης τῶν θαμμένων σωμάτων ἔχουμε στήν Παλαιά Διαθήκη στό ὅραμα τοῦ Ἰεζεκιήλ ὅπου ὁ Κύριος προσβλέπει στούς τάφους καί τά ξηρά καί λευκά ὀστά ἀποκτοῦν νεῦρα καί σάρκες καί ἀναζωογονοῦνται»[29]. Οἱ αἱρετικοί, παραθεωρώντας αὐτή τή διδασκαλία τῆς Καινῆς Διαθήκης γιά τό μυστήριο τῆς ἀνάστασης τῶν νεκρῶν ἰσχυρίζονται ὅτι ἄλλο σῶμα πέφτει μέσα στόν τάφο καί ἄλλο εἶναι αὐτό πού θά ἀναστηθεῖ[30].

Βέβαια ὁ ἀνθρώπινος νοῦς εἶναι πολύ μικρός γιά νά χωρέσει τό μυστήριο τῆς ἀνάστασης. Γι᾽ αὐτό καί ὁ Ἀπόστολος Παῦλος θέτει αὐτό τό ἐρώτημα : «Πῶς ἐγείρονται οἱ νεκροί; ποίῳ δέ σώματι ἔρχονται ; ἄφρον σύ ὅ σπείρεις, οὐ

---

25. Πρβλ. *Ἰω.* 12, 3-7.
26. *Αὐτόθι* 11, 43-45.
27. *Αὐτόθι* 5, 28-29.
28. Μθ. 27, 51-53.
29. Πρβλ. 37, 1-14.
30. Βλ. G. W. H. Lampe, *A. Patristic Greek Lexikon,* λ. σῶμα, σ. 1363.

ζωοποιεῖται ἐάν μή ἀποθάνῃ· καί ὅ σπείρεις οὐ τό σῶμα τό γενησόμενον σπείρεις, ἀλλά γυμνόν κόκκον, εἰ τύχοι σίτου ἤ τινός τῶν λοιπῶν· ὁ δέ Θεός αὐτῷ δίδωσι σῶμα καθώς ἠθέλησε, καί ἑκάστῳ τῶν σπερμάτων τό ἴδιον σῶμα... οὕτω καί ἡ ἀνάστασις τῶν νεκρῶν σπείρεται ἐν φθορᾷ ἐγείρεται ἐν ἀφθαρσίᾳ· σπείρεται ἐν ἀτιμίᾳ ἐγείρεται ἐν δόξῃ· σπείρεται ἐν ἀσθενείᾳ ἐγείρεται ἐν δυνάμει»[31].

Σέ ἄλλο σημεῖο ὁμιλεῖ ἐπίσης γιά τήν κατάλυση (σήψη) τοῦ σώματος: «Οἴδαμεν γάρ ὅτι ἐάν ἡ ἐπίγειος ἡμῶν οἰκία τοῦ σκήνους καταλυθῇ, οἰκοδομήν ἐκ Θεοῦ ἔχομεν, οἰκίαν ἀχειροποίητον αἰώνιον ἐν τοῖς οὐρανοῖς»[32]. Μάλιστα «ὅρα»,- ἑρμηνεύει ὁ ἱερός Χρυσόστομος- «πῶς τῇ λέξει κυρίως κέχρηται. Οὐκ εἶπεν ἀνηρέθη καί ἠφανίσθη, ἀλλά κατελύθη, δεικνύς ὅτι καταλύεται, ἵνα φαιδρότερον, ἵνα λαμπρότερον ἀναστῇ»[33]. Γι᾽ αὐτό τό λόγο μιμούμεθα τήν ταφή «ὥσπερ φυτείαν σπερμάτων»[34].

Δέν πιστεύουμε λοιπόν εἰς μάτην τήν ἀνάσταση τοῦ σώματος, διότι ἄν καί φθείρεται, δέν χάνεται. Ἡ γῆ φυλάει τά λείψανα τά ὁποῖα σμίγουν μέ τό πιό εὔφορο μέρος της. Γίνεται ὅπως ἀκριβῶς μέ τόν σπόρο ὁ ὁποῖος φυτρώνει καί αὐτό δέν θά συμβεῖ ἄν δέν πεθάνει καί δέν ἀποσυντεθεῖ μές στή γῆ. Ἔτσι καί μέ τό σῶμα. Προσωρινά λιώνει μέσα στό χωνευτήρι τῆς γῆς ἐξαιτίας τῆς παρακοῆς, ἀλλά πάλι θά ἀναπλασθεῖ καί θά εἶναι ἄφθαρτο[35]. Τό νεκρικό σκῆνος διέρχεται τίς φυσικοχημικές ἀλλοιώσεις τῶν ὁποίων μυστηριωδῶς ἀποτέλεσμα θά εἶναι ἡ ἐξύφανση τοῦ νέου[36]. Τά σώματα σιγά σιγά ἀποσαρκώνονται μέσα στή γῆ καί φυσιολογικά κάτι διατηρεῖται ἀπό τά ὀστά (δίκην σπόρου) μέχρι νά γίνει ἡ ἀνάσταση καί ἡ τελική κρίση.

«Αὐτό οὖν τό σῶμα», συνηγορεῖ καί ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, «τό φθειρόμενον καί διαλυόμενον αὐτό ἀναστήσεται ἄφθαρτον. Οὐκ ἀδυνατεῖ γάρ ὁ ἐν ἀρχῇ ἐκ τοῦ χοός

---

31. *Κα* 15, 35-38· 42-43.
32. *Κβ* 5, 1.
33. *Περί τῆς τῶν νεκρῶν ἀναστάσεως*, PG 50, 427.
34. Μεγάλου Βασιλείου, *Περί βαπτίσματος* PG 7, 1236A.
35. Πρβλ. Ἁγίου Εἰρηναίου, *Fragmenta* PG 31, 1548B.
36. Κων. Καλλίνικου, *Ὁ χριστιανικός ναός καί τά τελούμενα ἐν αὐτῷ*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1969, σ. 558.

τῆς γῆς αὐτό συστησάμενος, πάλιν ἀναλυθέν καί ἀποστραφέν εἰς τήν γῆν ἐξ ἧς ἐλήφθη κατά τήν τοῦ δημιουργοῦ ἀπόφασιν, πάλιν ἀναστῆσαι αὐτό»[37]. Ἑπομένως ὅλη ἡ θεολογία τῆς ἀνάστασης τῶν νεκρῶν θεμελιώνει καί τό ἀπαραίτητο τῆς ταφῆς τους.

Αὐτός πού ἐπιθυμεῖ νά καεῖ τό σῶμα του καί διακαῶς ἀμύνεται γιά τήν καύση τῶν νεκρῶν ὑποσυνείδητα προτιμᾶ τήν ἀνυπαρξία καί τό μηδενισμό πρᾶγμα πού ἐλέχθη στήν «κηδεία» τοῦ μουσικοῦ Δημ. Μητρόπουλου : « Ἐπεθύμησε τήν καῦσιν διότι διά τόν ἑαυτό του ἐποθοῦσε τήν ἀνυπαρξία»[38].

«Ἕνα χαρακτηριστικό παράδειγμα ἔχουμε καί ἀπό τήν ἐκκλησιαστική ἱστορία. Ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας ἀναφέρει ὅτι οἱ διῶκτες τῶν Χριστιανῶν ἔκαιγαν τά σώματά τους καί πετοῦσαν τήν τέφρα στόν ποταμό Ροδανό. Καί αὐτό τό ἔκαναν, διότι ἔτσι τάχα θά νικοῦσαν τό Θεό καί ἐκεῖνοι (οἱ χριστιανοί) δέν θά εἶχαν πλέον ἐλπίδα ἀναστάσεως[39]. Ἡ παραπάνω μαρτυρία μᾶς βεβαιώνει ὅτι πάντα ἡ Ἐκκλησία τοποθετοῦσε ἐσχατολογικά τό θέμα τῆς ταφῆς καί οἱ χριστιανοί εἶχαν βαθειά τήν πεποίθηση ὅτι ἡ ταφή ἐπιδέχεται ἀνάσταση νεκρῶν καί ὅτι ἡ καύση σημαίνει ἀνυπαρξία[40].

Ὁ μάρτυρας Ἰουστίνος μᾶς διασώζει στά ἔργα του τήν πίστη ὅτι : «... τά νεκρούμενα καί εἰς τήν γῆν βαλλόμενα, πάλιν ἀπολήψεσθαι τά ἑαυτῶν σώματα προσδοκῶμεν»[41].

Ἐξ ἄλλου «τό σῶμα ἡμῶν ναός τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐστίν»[42]. Ὡς ἐκ τούτου στήν ὀρθόδοξη διδασκαλία ἡ θέωση δέν ἀναφέρεται μόνο στήν ψυχή, ἀλλά σέ ὅλο τόν ἄνθρωπο[43]. Οἱ ἅγιοι καί ὅταν ζοῦσαν ἦταν γεμᾶτοι ἀπό Πνεῦμα ἅγιο καί ὅταν πέθαναν τό σῶμα τους ἦταν τίμιο γιατί ἔχυσε ἱδρῶτες στήν ἄθληση τῆς ἀρετῆς. Κατά τόν ἅγιο Ἰωάννη τό

---

37. *Περί ἀναστάσεως*, PG 94, 1220A.

38. Μητρ. Μελετίου Γαλανόπουλου, *Διατί ταφή καί ὄχι καῦσις τῶν νεκρῶν*, ἐν Ἀθήναις 1962, σ. 43.

39. Πρβλ. *Ἐκκλησιαστική ἱστορία*, PG 20, 434 BC.

40. Μελετίου Γαλανόπουλου, *ὅ.π.*, σ. 42.

41. *Ἀπολογία πρώτη ὑπέρ χριστιανῶν*, PG 6, 356B.

42. *Κα* 6, 19.

43. Ἀντ. Παπαδόπουλου, *Ἁγιολογία*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 65.

Δαμασκηνό «ἡ χάρις τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἀνεκφοίτως ἔνεστι καί ταῖς ψυχαῖς καί τοῖς σώμασι ἐν τοῖς τάφοις»[44]. Ἔτσι ἡ πίστη ὅτι ἡ χάρη τοῦ Θεοῦ κατοικεῖ στό σῶμα καί μετά τό θάνατο ἔνδοξο θά συζευχθεῖ μέ την ψυχή ὁδήγησε τήν Ἐκκλησία νά ἀποθέτει «ἐν οἴκῳ τιμίῳ τό σῶμα μεθ᾿ ἑτέρων ὁμοταγῶν ἱερῶν σωμάτων»[45].

Δέν θά ἦταν λοιπόν αὐθαιρεσία νά κατακαίονται οἱ νεκροί καί νά ἐξαφανίζονται τά σώματα ὅταν γνωρίζουμε ὅτι καί αὐτά φέρουν τή χάρη τοῦ Θεοῦ; Περίτρανη ἀπόδειξη ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἀκολουθεῖ τήν ὀρθή πράξη εἶναι τά λείψανα τῶν ἁγίων πού θαυματουργοῦν. Ὑπάρχουν πάρα πολλές περιπτώσεις πού σώματα ἁγίων βρέθηκαν ἀναλλοίωτα καί γεμάτα ἀπό εὐωδία. Καί αὐτό εἶναι ἕνα ἀδιάσειστο ἐπιχείρημα ὅτι οἱ νεκροί πρέπει νά ἐνταφιάζονται[46].

Εὔλογα ὅμως μπορεῖ νά τεθεῖ τό ἐρώτημα: Ἄν οἱ ἁρμόδιοι ἀποφάσιζαν νά κάνουν ὑποχρεωτική τήν καύση γιά νά ἐξαφανίσουν τίς σάρκες καί τά ὀστά τῶν νεκρῶν ἀνθρώπων αὐτοί οἱ νεκροί δέν θά ἀναστηθοῦν στήν Δευτέρα παρουσία; Ὁ Θεός πού ἀπό πέτρες «δύναται ἐξεγείραι τέκνα τῷ Ἀβραάμ»[47] θά τελειώσει τό σχέδιό Του ἀνεξάρτητα ἀπό ποιές πολιτειακές ἀποφάσεις ἐπικρατοῦν κάθε φορά. Ἡ ἀνθρώπινη ὕπαρξη ποτέ δέν καταλήγει στήν ἀνυπαρξία ὅσο καί ἄν τό ἐπιδιώκουν αὐτό οἱ ὑποστηρικτές τῆς καύσης. Ἐφόσον ἔλαβε τήν ὕπαρξη ἀπό τό Θεό, θά ὑπάρχει αἰώνια καί θά ἀναστηθεῖ ἄσχετα μέ τό ποιός θά εἶναι ὁ τρόπος τῆς ἐξαφάνισης τοῦ σώματος.

Ἔτσι, ὅπως ἀναφέρει καί ὁ ἀπολογητής Τατιανός, «κἄν πῦρ ἐξαφανίσῃ μου τό σαρκίον, ἐξατμισθεῖσαν τήν ὕλην ὁ κόσμος κεχώρηκεν· κἄν ἐν ποταμοῖς, κἄν ἐν θαλάσσαις ἐκδαπανηθῶ, κἄν ὑπό θηρίων διασπασθῶ, ταμίοις ἐναπόκειμαι πλουσίου Δεσπότου. Καί ὁ μέν πτωχός καί ἄθεος οὐκ οἶδε τά ἀποκείμενα· ὁ Θεός δέ ὁ βασιλεύων, ὅτε βούλεται,

---

44. *Λόγος πρῶτος ἀπολογητικός πρός τούς διαβάλλοντας τάς ἁγίας εἰκόνας*, PG 94, 1249D.

45. Διονυσίου Ἀεροπαγίτου, *Περί τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, PG 3, 565 B.

46. Πρβλ. Ἀναστ. Τίγκα, *Ἡ ταφή τῶν νεκρῶν*, Ἀθήνα 1993, σσ. 64-65.

47. Πρβλ. *Μθ* 3, 9.

τήν ὁρατήν αὐτῷ μόνῳ ὑπόστασιν ἀποκαταστήσει πρός τό ἀρχαῖον»[48].

Τό θέμα εἶναι ἠθικό καί αὐτό πού ἔχει σημασία εἶναι ἡ ὑπακοή τοῦ ἀνθρώπου στήν τάξη πού ὅρισε ὁ Θεός. Ἡ παρέμβασή του σέ αὐτήν ὑποδηλώνει τήν ὑπερηφάνειά του καί τήν ἄρνηση τοῦ Θεοῦ.

Ὁ ἐνταφιασμός, κατά τόν ἱερό Χρυσόστομο, ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος φυσικοῦ δικαίου πού τό ἔχουν σεβαστεῖ ἀκόμα καί ἄγριοι λαοί[49]. Ἡ συνείδηση ὅταν λειτουργεῖ μέσα στά φυσικά της ὅρια ἐκδηλώνεται ὡς ἡ φωνή τοῦ Θεοῦ πού θέτει αὐτήν τήν τάξη : «Γῆ εἶ καί εἰς γῆν ἀπελεύσῃ».

Πάνω σέ αὐτή τή φιλοσοφία διαμορφώθηκε καί ἡ ἀκολουθία τῆς ἐκκλησιαστικῆς κήδευσης[50] στήν ὁποία δέν διακρίνουμε κανένα ἴχνος διαρχικῆς ἀνθρωπολογίας πού θά δικαιολογοῦσε τήν καύση. Ἡ ἀθανασία ἀφορᾶ καί τό σῶμα καί τή ψυχή. Ὁ θάνατος καταστρέφει προσωρινά αὐτή τήν ἑνιαία ψυχοσωματική ἑνότητα. Τό «σκεῦος» ἐρράγη ἐξ αἰτίας τοῦ θανάτου καί ἔτσι τό κατ᾽ εἰκόνα τό παίρνει ὁ πλάστης ἐνῶ τό σῶμα τό παίρνει ἡ γῆ. Ὁ μόνος πού μπορεῖ νά ξαναφτιάξει τό «ἀρχαῖον κάλλος», νά ἀναστήσει σῶμα καί ψυχή εἶναι ὁ Τριαδικός Θεός[51]. Νά τί λέγει τό β′ εὐλογητάριο : «Ὁ πάλαι με, ἐκ μή ὄντων πλάσας με ... πάλιν μέ ἐπιστρέψας εἰς γῆν ἐξ ἧς ἐλήφθην ...». Ὁ οἶκος τῆς ἀκολουθίας ἐκφέρεται : «... οἱ βροτοί οὖν ἐκ γῆς διεπλάσθημεν, καί εἰς γῆν τήν αὐτήν πορευσόμεθα, καθώς ἐκέλευσας ὁ πλάσας με, καί εἰπών μοι, ὅτι γῆ εἶ καί εἰς γῆν ἀπελεύσῃ...»[52].

Σαφῶς λοιπόν προϋποθέτει τήν ταφή γι᾽ αὐτό ἡ Ἐκκλησία ἀρνεῖται τήν ἐπιτέλεσή της σέ αὐτούς πού παρέδωσαν τόν ἑαυτό τους μέ τή θέλησή τους στήν καύση.

---

48. *Πρός Ἕλληνας*, PG 6, 820A.

49. Πρβλ. *εἰς τόν ἅγιον μάρτυρα Βαβύλα*, PG 50, 531.

50. Πρβλ. Νικ. Ἐμμανουηλίδη, *Τό δίκαιο τῆς ταφῆς στό Βυζάντιο*, ἐκδ. Σάκκουλα, Ἀθήνα 1989, σ. 89.

51. Νικ. Ματσούκα, *Μυστήριον ἐπί τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων καί ἄλλα μελετήματα*, ἐκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 31-32.

52. *Νεκρώσιμοι καί ἐπιμνημόσυνοι ἀκολουθίαι*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀνατύπωσις, Ἀθήνα 1988.

Ἡ νομική πλευρά

Ἡ ταφή τῶν νεκρῶν στήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, ἐκτός ἀπό τή σχέση της μέ τή διδασκαλία περί τῆς ἀναστάσεως, ἀποτελεῖ καί ἐκκλησιαστικό ἔθιμο τό ὁποῖο δημιουργήθηκε «διά μακρᾶς καί ὁμοιόμορφης ἀσκήσεως»[53] τό ὁποῖο εἶναι κανόνας δικαίου καί ἀντλεῖ τήν ἰσχύ του τόσο ἀπό συνοδικούς ὅσο καί ἀπό πατερικούς κανόνες.

Οἱ ΙΕ′ καί ΙΗ′ κανόνες τῆς Α′ Οἰκουμενικῆς Συνόδου[54] ἀποδέχονται «τάς ἀρχαίας συνηθείας». Μάλιστα ὁ ΣΤ′ τῆς ἰδίας Συνόδου[55] ὁρίζει : «τά ἀρχαῖα ἔθη κρατείτω». Παρόμοια ἐπιτάσσει καί ὁ ΛΘ′ τῆς Πενθέκτης Συνόδου[56].

Ὁ Μέγας Βασίλειος στόν 91ο κανόνα του[57], ὁ ὁποῖος ἐπικυρώθηκε ἀπό τό 2ο τῆς Πενθέκτης, «εἰς τά ἐκ τῆς τῶν Ἀποστόλων παραδόσεως διαδοθέντα ἡμῖν ἐν μυστηρίῳ» ἀποδίδει τήν ἴδια ἰσχύ πρός τήν εὐσέβεια μέ ἐκεῖνα πού παρέλαβε ἡ Ἐκκλησία ἐγγράφως.

Ἡ ἀποστολική παράδοση σιγά σιγά ἔχει καταγραφεῖ ἀπό τούς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Ἑπομένως στά συγγράμματα τῶν πατέρων καί στά λειτουργικά κείμενα τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως τῆς ἀκολουθίας τῆς κηδείας, περιέχεται ἡ παράδοση, ἡ ὁποία πουθενά δέν ἀναφέρει τήν καύση τῶν νεκρῶν. Ἀντίθετα ἐκτενῶς κάνει λόγο γιά τόν ἐνταφιασμό. Ἀπό τήν παράδοση λοιπόν ἡ ἐκκλησία ἀντλεῖ τόν θησαυρό τῶν δογμάτων καί κηρυγμάτων καί στήν προκειμένη περίπτωση ὅ,τι ἔχει σχέση μέ τήν ταφή[58].

Οἱ παραπάνω κανόνες τῆς ἐκκλησίας καθορίζουν καί τή νομική δραστηριότητα τῆς πολιτείας στό θέμα τῆς καύσης τῶν νεκρῶν διότι ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλησία κατά τό Σύνταγμα (ἄρθρο 3) «τηρεῖ ἀπαρασαλεύτως, τούς ἱερούς ἀποστολικούς καί συνοδικούς κανόνας καί τάς ἱεράς παραδόσεις» σέ συν-

---

53. Κων. Βαβούσκου, *Ἐγχειρίδιον ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου*, ἐκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 270.

54. Ράλλη - Ποτλῆ, *Σύνταγμα*, τ. 2ος σ. 145-154.

55. *Αὐτόθι*, σ. 128.

56. *Αὐτόθι*, σ. 395.

57. *Αὐτόθι*, τ. 4ος, σ. 278.

58. Παν. Μπούμπα, *Ἡ ἀκρίβεια καί ἡ ἀλήθεια τῶν ἱ. κανόνων*, ἐκδ. Ἐπέκταση, Κατερίνη 1996, σ. 25.

δυασμό μέ τό ἄρθρο 13 κατά τό ὁποῖο «Ἡ ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως εἶναι ἀπαραβίαστος» καί «πᾶσα γνωστή θρησκεία εἶναι ἐλευθέρα καί τά τῆς λατρείας αὐτῆς τελοῦνται ἀκωλύτως ὑπό τήν προστασίαν τῶν νόμων».

Ἑπομένως ἕνας νόμος πού θά ἔκανε ὑποχρεωτική τήν καύση τῶν νεκρῶν θά προσέκρουε στό Σύνταγμα πού προσδίδει νομικό κύρος στίς παραπάνω κανονικές διατάξεις, ἀλλά θά ἔθιγε καί τό δικαίωμα τῆς ἀκώλυτης ἄσκησης τῆς λατρείας, ἡ ὁποία προϋποθέτει τήν ταφή. Ἀπόρροια τῆς προστασίας τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας εἶναι νά μήν ἐξαναγκάζεται κανείς νά συμμετέχει σέ ἐκδηλώσεις πού ἀποδοκιμάζονται ἀπό τίς ἀτομικές θρησκευτικές του πεποιθήσεις καί τή λατρεία του.

Σήμερα τό θέμα αὐτό ρυθμίζεται ἀπό τόν ΑΝ 445/68 «περί νεκροταφείων καί ἐνταφιασμοῦ νεκρῶν», ἀπό τόν 582/68 «περί δημοτικῶν καί κοινοτικῶν κοιμητηρίων», ἀπό τήν ΥΑ ὑπουργῶν Ἐσωτερικῶν καί Κοινωνικῶν Ὑπηρεσιῶν Α5/1210 τῆς 19 Ἀπριλίου/10 Μαΐου 1978 «περί ὅρων γιά τήν ἵδρυση κοιμητηρίων» καί τό ΠΔ 1128 τῆς 11-12-1980 «περί καθορισμοῦ ἀποστάσεων διά τήν ἵδρυσιν κοιμητη-ρίων». Ἀπό τά δύο πρῶτα νομοθετήματα προκύπτει ὅτι ὁ μόνος τρόπος ἐξαφάνισης τοῦ νεκροῦ σώματος εἶναι ὁ ἐνταφιασμός. Τά δύο τελευταῖα ἀφοροῦν τήν προστασία τοῦ περιβάλλοντος ἀπό τή μόλυνση πού ὑπάρχει τό ἐνδεχόμενο νά προκαλέσουν τά νεκροταφεῖα καθώς καί τήν προστασία τοῦ ὑδροφόρου ὀρίζοντα.

Συμπεράσματα

1. Ἡ καύση τῶν νεκρῶν ἀναζωπυρώθηκε στήν Εὐρώπη τόν 19ο αἰώνα μετά τήν Γαλλική ἐπανάσταση καί τήν ἐξάπλωση διάφορων λοιμωδῶν νόσων ἡ αἰτία τῶν ὁποίων θεωρήθηκε ἡ σήψη τῶν πτωμάτων στά νεκροταφεῖα. Οἱ προϋποθέσεις ὅμως καί οἱ ὅροι τῆς ἵδρυσης τῶν νεκροταφείων διασφαλίζουν τήν ὑγεία. Ἑπομένως οἱ ὑγειονομικοί λόγοι δέν εὐσταθοῦν ὡς ἰσχυρά ἐπιχειρήματα γιά τήν καύση.

2. Ὁ ἐνταφιασμός ἐκφέρεται ὡς ἐντολή τοῦ Θεοῦ στό θεόπνευστο βιβλίο τῆς Γενέσεως : «Γῆ εἶ καί εἰς γῆν ἀπελεύσῃ». Ὡς ἐντολή βιώθηκε καί ἀπό τήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας ὅπως προκύπτει ἀπό τά συγγράμματα τῶν πατέρων καί τήν ἀκολουθία τῆς ἐκκλησιαστικῆς κήδευσης. Ἡ ἑρμηνεία πού προσδίδουν οἱ ὑποστηρικτές τῆς καύσης ὅτι πρόκειται γιά πρόρρηση ἢ μία παραστατική φράση τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἶναι ὀρθολογιστική καί δέν ἔχει σχέση μέ τήν ἀληθινή διήγηση τῆς Γενέσεως, ὅπου μέ σαφήνεια φαίνεται ὅτι μετά τήν πτώση ἡ θέληση τοῦ Θεοῦ εἶναι τό σῶμα νά διαλύεται μέσα στή γῆ εἰς τά «ἐξ ὧν συνετέθη».

3. Στήν Καινή Διαθήκη ἡ ταφή ἔχει σχέση μέ τήν ὅλη θεολογία τῆς ἀναστάσεως, διότι αὐτή ἐκδέχεται ἀνάσταση νεκρῶν, ἐνῶ ἡ καύση τήν ἀνυπαρξία.

4. Ἀκόμη ὁ ἐνταφιασμός ἀποτελεῖ μακροχρόνιο ἐκκλησιαστικό ἔθιμο μέ ἰσχύ κανόνα δικαίου τήν ὁποία ἀντλεῖ ἀπό τούς συνοδικούς καί πατερικούς κανόνες, οἱ ὁποῖοι προστατεύονται ἀπό τό Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδας. Συνεπῶς κάθε νόμος πού θά καθιστᾶ ὑποχρεωτική τήν καύση θά προσκρούει στίς συνταγματικές διατάξεις καί προκρίνεται ὡς ἀντισυνταγματικός.

ΧΡΟΝΙΚΑ
ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ.

Θ. Λατρεία

Ὁ Παναγιώτατος Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Κ.Κ. Παντελεήμων ὁ Β' κατά τό δίμηνον Μαρτίου- Ἀπριλίου 2000 ἐχοροστάτησε, προεξῆρχε καί ἐκήρυξε:

Μάρτιος

Τήν Κυριακήν τῶν Ἀπόκρεω 5 τοῦ μηνός εἰς τόν Ἱερόν Μητροπολιτικόν Ναόν τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ. Τήν Κυριακήν τῆς Τυρινῆς 12 τοῦ μηνός εἰς τόν Ἱερόν Ναόν τῶν Ἁγίων Κυρίλλου καί Μεθοδίου. Τήν Παρασκευήν 17 τοῦ μηνός κατά τήν Ἀκολουθίαν τῶν Α' Χαιρετισμῶν εἰς τόν Ἱερόν Ναόν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Τήν Κυριακήν τῆς Ὀρθοδοξίας 19 τοῦ μηνός, εἰς τόν Ἱερόν Ναόν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Τήν Παρασκευήν 24 τοῦ μηνός εἰς τόν ἱερόν Μητροπολιτικόν Ναόν τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ κατά τήν Β' ἀκολουθίαν τῶν Χαιρετισμῶν. Τό Σάββατον 25 τοῦ μηνός εἰς τόν Ἱερόν Καθεδρικόν Ναόν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, ὅπου ἐτέλεσε τήν ἐπίσημον Δοξολογίαν ἐπί τῇ Ἐθνικῇ Ἑορτῇ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, παρουσίᾳ τῶν ἀρχῶν τῆς πόλεως. Τό ἑ-σπέρας τῆς αὐτῆς ἡμέρας εἰς τόν πανηγυρίζοντα Ἱερόν Μητροπολιτικόν Ναόν τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ. Τόν θεῖον λόγον ἐκήρυξεν ὁ Μ. Πρωτ/ρος Δημήτριος Βακάρος, Γ.Α.Ε. Ἱ.Μ.Θ. Τήν Κυριακήν 26 τοῦ μηνός εἰς τόν Ἱερόν Μητροπολιτικόν Ναόν τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ. Τόν θεῖον λόγον ἐκήρυξεν ὁ Πρωτοσύγκελλος τῆς Ἱ.Μ.Θ. Μ. Ἀρχ. Ἰωάννης Τασσιᾶς. Τήν Παρασκευήν 31 τοῦ μηνός εἰς τόν Ἱερόν Καθεδρικόν Ναόν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας κατά τήν Ἀκο-

λουθίαν τῶν Γ′ Χαιρετισμῶν.

Ἀπρίλιος

-Τήν Κυριακήν τῆς Σταυροπροσκυνήσεως 2 τοῦ μηνός εἰς τόν Ἱερόν Καθεδρικόν Ναόν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, ὅπου ἐχειροτόνησεν εἰς πρεσβύτερον τόν Διάκονον π. Σταῦρον Χανόπουλον, τόν ὁποῖον ἐτοποθέτησεν ὡς ἐφημέριον εἰς τόν Ἱερόν Ναόν Τιμίου Προδρόμου-Ἁγίου Φανουρίου Κάτω Τούμπας, καί εἰς Διάκονον τόν Ἰάκωβον Δουβαλίδην, τόν ὁποῖον ἐτοποθέτησεν ὡς Διάκονον τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ Παναγίας Δεξιᾶς. Τήν Παρασκευήν 7 τοῦ μηνός εἰς τόν Ἱερόν Ναόν τῶν Ἁγίων Κυρίλλου καί Μεθοδίου, κατά τήν Ἀκολουθίαν τῶν Δ′ Χαιρετισμῶν. Τήν Κυριακήν 9 τοῦ μηνός, εἰς τόν Ἱερόν Ναόν τῶν Ἁγίων Κυρίλλου καί Μεθοδίου. Τήν Παρασκευήν 14 τοῦ μηνός, εἰς τόν Ἱερόν Ναόν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Πολιούχου, κατά τήν Ἀκολουθίαν τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου. Τήν Κυριακήν 16 τοῦ μηνός, εἰς τόν Ἱερόν Μητροπολιτικόν Ναόν τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ.

-Τήν Κυριακήν τῶν Βαΐων 23 τοῦ μηνός πρωΐαν, εἰς τόν Ἱερόν Ναόν τοῦ Πολιούχου Ἁγίου Δημητρίου, ὅπου μετά τό πέρας τῆς Θ. Λειτουργίας, ἐτέλεσε τήν πανηγυρικήν λιτανείαν τῶν Βαΐων, κατά τό τυπικόν τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων καί τό ἑσπέρας εἰς τόν Ἱερόν Μητροπολιτικόν Ναόν τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ κατά τήν ἀκολουθίαν τοῦ Νυμφίου. Τήν Μεγάλην Δευτέραν 24 τοῦ μηνός εἰς τόν Ἱερόν Ναόν Ἁγίου Δημητρίου, κατά τήν ἀκολουθίαν τοῦ Νυμφίου. Τήν Μεγάλην Τρίτην 25 τοῦ μηνός εἰς τόν Ἱερόν Ναόν Ἁγίου Δημητρίου, κατά τήν ἀκολουθίαν τοῦ Νυμφίου. Τήν Μεγάλην Τετάρτην 26 τοῦ μηνός εἰς τόν Ἱερόν Ναόν Ἁγίου Δημητρίου, κατά τήν ἀκολουθίαν τοῦ Νιπτῆρος. Τήν Μεγάλην Πέμπτην 27 τοῦ μηνός εἰς τόν Ἱερόν Ναόν Ἁγίου Δημητρίου, κατά τήν ἀκολουθίαν τῶν Ἁγίων Παθῶν. Τήν Μεγάλην Παρασκευήν 28 τοῦ μηνός, πρωΐαν, εἰς τόν Ἱερόν Ναόν Ἁγίου Δημητρίου, κατά τήν ἀκολουθίαν τῆς Ἀποκαθηλώσεως, καί ἑσπέρας εἰς τόν Ἱερόν Καθεδρικόν Ναόν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, κατά τήν ἀκολουθίαν τοῦ Ἐπιταφίου. Τό Μ. Σάββατον, 29 τοῦ μηνός εἰς τόν Ἱερόν Καθεδρικόν Ναόν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, κατά τήν ἀκολουθίαν τῆς Ἀναστά-

σεως. Τήν Κυριακήν τοῦ Πάσχα, πρωΐαν, εἰς τόν ἱερόν Μητροπολιτικόν Ναόν Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ, διά τήν ἀκολουθίαν τῆς δευτέρας Ἀναστάσεως.

Ἐθιμοτυπία - Συσκέψεις

Ὁ Παναγιώτατος Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Κ.Κ. Παντελεήμων ὁ Β΄.

- Τήν Πέμπτην 14 Μαρτίου προήδρευσε τῆς κατά μῆνα τακτικῆς ἱερατικῆς συνάξεως τοῦ κλήρου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως.
- Τήν Πέμπτην 13 Ἀπριλίου προήδρευσε τῆς κατά μῆνα τακτικῆς ἱερατικῆς συνάξεως τοῦ Κλήρου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως.

Ἑσπεριναί Ὁμιλίαι Μ. Σαρακοστῆς μέ γενικόν θέμα:
Ο ΑΓΙΟ ΜΑΞΙΜΟΣ Ο ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ
Εἰς τόν Ἱερόν Ναόν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου - Πολιούχου.

Α΄ Κυριακή Νηστειῶν (Ὀρθοδοξίας) 19.3.2000

Ὁμιλητής: Πανοσιολ. Μ. Ἀρχιμανδρίτης π. Ἰωάννης Τασσιᾶς, Πρωτοσύγκελλος Ἱ.Μ. Θεσσαλονίκης καί Ἱερατικῶς Προϊστάμενος Ἱεροῦ Προσκυνηματικοῦ Ναοῦ Ἁγίου ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ - ΠΟΛΙΟΥΧΟΥ.

Β΄ Κυριακή Νηστειῶν (Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ) 26.3. 2000

Ὁμιλητής: Πανοσιολ. Μ. Ἀρχιμανδρίτης π. Στέφανος Τόλιος, Γενικός Γραμματεύς Ἱ.Μ. Θεσσαλονίκης καί Ἱερατικῶς Προϊστάμενος Ἱεροῦ Καθεδρικοῦ καί Προσκυνηματικοῦ Ναοῦ τῆς τοῦ ΘΕΟΥ ΣΟΦΙΑΣ.

Γ΄ Κυριακή Νηστειῶν (Σταυροπροσκυνήσεως) 2.4.2000

Ὁμιλητής: Πανοσιολ. Ἀρχιμανδρίτης π. Ἰάκωβος Ἀθανασίου, Ἱερατικῶς Προϊστάμενος Ἱεροῦ Ναοῦ Ἁγίου Θεράποντος.

Δ΄ Κυριακή Νηστειῶν (Ὁσίου Ἰωάννου τῆς Κλίμακας) 9.4.2000

Ὁμιλητής: Αἰδεσιμολ. Μ. Πρωτ/ρος π. Θεόδωρος Ζήσης,

Τακτικός Καθηγητής Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

Ε΄ Κυριακή Νηστειῶν (Ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας) 16.4. 2000

Ὁμιλητής: Αἰδεσιμολ. Μ. Πρωτ/ρος π. Δημήτριος Βακάρος, Γενικός Ἀρχιερατικός Ἐπίτροπος Ἱ.Μ. Θεσσαλονίκης, Δρ. Θεολογίας.

Περιοδικά, ἐφημερίδες καί ἔντυπα

Α΄

Ἀναγέννησις, μηνιαῖον ὀρθόδοξον χριστιανικόν περιοδικόν Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Κρήτης, Ἡράκλειον, τεῦχος 486.

Ἀπόστολος Βαρνάβας, ἐπίσημο περιοδικό τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, Λευκωσία, τεύχη 1-2 (1999).

Διδαχή, μηνιαῖον ἐκκλησιαστικόν περιοδικόν τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, Καλαμάτα, τεύχη 580-581.

Ἐκκλησία, ἐπίσημον δεκαπενθήμερον δελτίον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι, τεῦχος 12 (1999) καί 1-2 (2000)

Ἐπαγγελία, μηνιαία ἔκδοση Ἱερᾶς Μητροπόλεως Γουμενίσσης, Ἀξιουπόλεως καί Πολυκάστρου, Γουμένισσα Κιλκίς, φύλλα 81-82.

Ἐπίσκεψις, δεκαπενθήμερον δελτίον εἰδήσεων Ὀρθοδόξου Κέντρου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Νο 576-577.

Ὁ Ποιμήν, μηνιαῖον ἐκκλησιαστικόν περιοδικόν ὄργανον Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μυτιλήνης, Μυτιλήνη, τεῦχος 1 (2000)

Ὀρθόδοξος Κήρυξ, ἐπίσημον ὄργανον Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Θυατείρων καί Μεγάλης Βρετανίας, Λονδῖνον, τεύχη 134-135.

Πληροφόρηση τῆς Ἐκκλησίας στό λαό, μηνιαία ἔκδοση τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δημητριάδος, Βόλος, Φεβρουάριος 2000.

Σάλπιγξ Ὀρθοδοξίας, μηνιαῖον ὀρθόδοξον ἐκκλησιαστικόν περιοδικόν ὄργανον τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Φλωρίνης, Πρεσπῶν καί Ἑορδαίας, Φλώρινα, τεύχη 356-359.

Χριστιανική Καταφυγή Νέων «Ὁ Ἅγιος Δημήτριος», διμηνιαῖον περιοδικόν πνευματικοῦ κέντρου Ἱεροῦ Ναοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη, τεῦχος 88-89.

Β΄

Ἁγία Λυδία, μηνιαῖον ὀρθόδοξον χριστιανικόν περιοδικόν, Ἀσπροβάλτα Θεσσαλονίκης, τεύχη 324-326 (2000).

Ἀνοιχτοί Ὁρίζοντες, μηνιαῖο περιοδικό χριστιανικοῦ προβληματισμοῦ, Ἀθήνα, τεύχη 969-972.

Ἀπολύτρωσις, μηνιαῖο ὄργανον ὁμωνύμου Ὀρθοδόξου Ἀδελφότητος Θεσ/νίκης, τεῦχος 650.

Ἐκκλησιαστική Παράδοσις, διμηνιαῖον ὀρθόδοξον περιοδικόν, Ἀθῆναι, φύλλον 109-110.

Ἐνορία, ὀρθόδοξον ἐκκλησιαστικόν περιοδικόν, Ἀθῆναι, φύλλα 921-923.

Ἐπάλξεις, μηνιαία ὀρθόδοξη μορφωτική κοινωνική ἐφημερίδα, Ἀθήνα, φύλλα 367-370.

Ζωή, ὀρθόδοξον περιοδικόν ὄργανον ὁμωνύμου ἀδελφότητος θεολόγων, Ἀθῆναι, τεύχη 3969-3972.

Ἡ δράση μας, ὀρθόδοξον μηνιαῖον φοιτητικόν περιοδικόν, Ἀθῆναι, τεύχη 376-378.

Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής, μηνιαῖο ὀρθόδοξο χριστιανικό περιοδικό ὄργανο τοῦ ὁμωνύμου συλλόγου, Ἀθήνα, τεῦχος 420.

Καθολική, ἑβδομαδιαία ἐφημερίδα χριστιανικοῦ περιεχομένου, Ἀθήνα, φύλλα 2900-2905.

Καινή Κτίσις, μηνιαῖο ὄργανον τῶν ὀρθοδόξων χριστιανικῶν ἑνώσεων, Ἀθῆναι, τεύχος 1 (1042).

Ὁ Ἐπιούσιος Ἄρτος, διμηνιαῖο χριστιανικό περιοδικό, Ἀθήνα, τεύχος 277.

Ὁσία Εἰρήνη ἡ Χρυσοβαλάντου, διμηνιαῖον ὀρθόδοξον χριστιανικόν περιοδικόν, Ἀθῆναι, τεῦχος 390.

Ὁ Σταυρός, μηνιαῖον περιοδικόν ὄργανον ὀρθοδόξου ἱεραποστολικῆς ἀδελφότητος, Ἀθῆναι, τεύχη 443-444.

Σωτήρ, ὀρθόδοξον χριστιανικόν περιοδικόν ὄργανον ὁμωνύμου ἀδελφότητος θεολόγων, Ἀθῆναι, τεύχη 1759-1760.

Χριστιανική, ἐφημερίδα χριστιανικοῦ κοινωνικοῦ ἀγώνα, Ἀθήνα, φύλλον 582.

Χριστιανική Σπίθα, μηνιαῖον ὄργανον ἀδελφότητος «Ὁ Σταυρός», Ἀθήνα, φύλλα 570-572.

Γ′

Le lien, révue bimestrielle du Patriarcat Grec-Mélkite Catholique, Beyrouth, τεῦχος 6 (1999).
Revue theologique de Louvain, No 1 (2000).
Augustinianum No 2 (1999).
St. Mark, monthly Review Ferb-April 2000.
Una Sancta , No 1, 2000